శ్రీరస్తు.

సత్కవిశిఖామణియగు శ్రీహర్షునిచే రచియింపబడిన-

నైషధకావ్యరత్నము-

గీర్వాణభాషనభ్యసింపఁగోరువారి

కత్యంతోపయుక్తంబుగానుండునటుల

ఇది-

పచ్చయప్ప హైస్కూలులోనుండెడు-

తెనుగు ప్రథమోపాధ్యాయులగు-

దంపూరి॥ వెంకటసుబ్బాశాస్త్రులవారివలన.

లేఖకప్రమాదాదిజనితదోషంబులు లేకుండునట్లు-

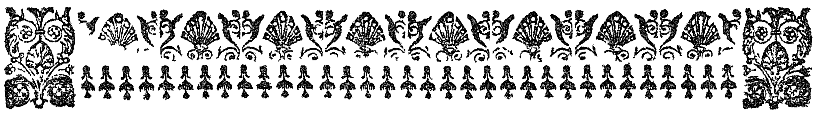
పరిష్కరింపఁబడి-

భువనగిరి॥ రంగయ్యాసెట్టిగారి-

జ్ఞానసూర్యోదయముద్రాక్షరశాలయందచ్చు వేయించి

౧౮౭౧-సం॥ యేప్రల్ నెల-౧౨-తేదిన-

ప్రకటింపఁబడియె-

శ్రీరస్తు.

నైషధకావ్యే సవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

శ్లో॥ నిపీయయస్యక్షితిరక్షిణః కథా స్తథాద్రియంతేన బుధాస్సుధామపి । నలస్సితచ్ఛత్రితకీర్తిమండలస్సరాశిరాసీన్మహసాంమహోజ్జ్వలః॥

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

ఇందీవరదళశ్యామమిందిరానందకందళమ్ । వందారుజనమందారం వందేహం యదునందనమ్ ॥ అంతరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమచింత్యవైభవమ్ । తం నరంవపుషికుంజరంముఖే మన్మహేకిమపితుందిలంమహః॥ అథతత్రభవాన్ శ్రీహర్షకవిః * కావ్యంయశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే । సద్యఃపరనిర్వృతయే కాంతాసంమితతయోపదేశయుజే॥ ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి తన్నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాంచపశ్యన్ నైషధాఖ్యంమహాకావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వాత్॥ ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమిత్యాశీరాద్యన్యతమస్యప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కథానాయకస్యరాజ్ఞో నలస్యభూతిలక్షణంపరమమంగళంవస్తునిర్దిశతి॥

వ్యా॥ నిపీయేతి ॥ క్షితిరక్షిణః క్ష్మాపాలస్యయస్యనలస్య కథా ఉపాఖ్యానానినిపీయనితరామాస్వాద్య ॥ సూ ॥ పిబతేస్సమాసేక్త్వో ల్యబితిల్యబాదేశః - నల్యపీతీత్వప్రతిషేధాన్నేత్వం - బుధాస్తద్జ్ఞాస్సురాశ్చ॥ ని॥ జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధాఇతిక్షీరస్వామీ - సుధామపితథాయథైతత్కథాఇత్యర్థః - నాద్రియంతేనరోచంతఇత్యర్థః - అమృతాదతిరిచ్యంతేరసైస్తత్కథాఇతిభావః - సితచ్ఛత్రంకృతంసితచ్ఛత్రితం శ్వేతాతపత్రీకృతమిత్యర్థః - తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణి క్తః - తత్కీర్తిమండలంయస్యసః - మహసాంతేజసాంరాశిఃరవిరివతేజస్వీత్యర్థః - మహోభిరుత్సవైరుజ్జ్వలః ప్రకాశమానః - నిత్యమహోత్సవశాలీత్యర్థః॥ ని॥ మహఉద్ధవఉత్సవఇత్యమరః - ఏతేన సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారోవ్యజ్యతే - నలోనలాఖ్యస్సరాజా ఆసీదస్తిస్మ - అత్రసుధాయాఅనాదరాసంబంధేపితత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - మహసాంరాశిరితితేజస్తద్వతోరభేదోక్తేశ్చభేదేఽభేదరూపాతిశయోక్తిః - కీర్తిమండలేసితచ్ఛత్రత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారఇతిత్రయాణాంసంసృష్టిః - అస్మిన్సర్గే వంశస్థవృత్తం ॥ జతౌతువంశస్థముదీరితంజరావితిలక్షణాత్॥

మూ॥ రసైః కథా యస్య సుధావధీరిణీ నలస్స భూజానిరభూద్గుణాద్భుతః। సువర్ణదండైకసితాతపత్రితజ్వలత్ప్రతాపావళికీర్తిమండలః॥ ౨

వ్యా॥ అథ తస్య గుణవర్ణనారూపోద్ఘాతత్వేన సామాన్యతో గుణాఢ్యత్వం తావదాహ ॥ రసైరితి ॥ యస్య నలస్య కథా రసైః స్వాద్వైః ॥ ని॥ "రసో గంధరసే స్వాదే" ఇతి విశ్వః - "సుధామవధీరయతి తిరస్కరోతీతి సుధావధీరిణీ అమృతాదతిరిచ్యమానస్వాదేత్యతిశయోక్తిః - తాచ్ఛీల్యే ణినిః - భూర్జాయా యస్య సః - భూజానిః - భూమేరేకాధిరాడిత్యర్థః॥ సూ॥ జాయాయా నిఙితి బహువ్రీహౌ జాయాశబ్దస్య నిఙాదేశః - స నలః - గుణైః - పుణ్యశ్లోకత్వాదిభిరద్భుతోఽభూత్ - అత్ర నలస్య ఖ్యాతశ్లోకోక్తసత్త్వానువాదేన గుణాఢ్యత్వవిధేర్న పౌనరుక్త్యం - కథంభూతః సువర్ణదండశ్చ ఏకసితాతపత్రంచ తే కృతే ఇతి క్తే - చ్వ్యంతాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః సువర్ణదండైకసితాతపత్రితే జ్వలత్ప్రతాపావళి కీర్తిమండలంచ యేన స తథోక్తః - అప్రతిహతకీర్తిప్రతాప ఇత్యర్థః - అత్రావళిమండలశబ్దౌ ప్రతాపకీర్త్యోర్యథాక్రమం దండత్వాతపత్రత్వరూపణయోగార్థం - ఇహ కీర్తేరాతపత్రత్వరూపణం - పూర్వశ్లోకోక్తమపి సువర్ణదండవైశిష్ట్యదస్యాస్యపూర్వత్వాద్దైవవిత్స్యవిశేషః- ప్రతాపకీర్త్యోర్యథాసంఖ్యం సువర్ణదండత్వసితాతపత్రత్వరూపణాద్యథాసంఖ్యరూపకాతిశయోక్త్యోస్సంసృష్టిః॥

మూ॥ పవిత్రమత్రాతనుతే జగద్యుగే స్మృతా రసక్షాలనయేవ యత్కథా। కథం న సా మద్గిరమావిలామపి స్వసేవినీమేవ పవిత్రయిష్యతి॥ ౩

వ్యా॥ కవిః - కావ్యవర్ణ్యనాయకస్యోత్కర్షమావహన్స్వం ప్రతిస్వవినయమావిష్కరోతి ॥ పవిత్రమితి॥ అత్ర యుగే అస్మిన్కలియుగే తస్య నలస్య కథా తత్కథా స్మృతా సతీ జగల్లోకం రసక్షాలనయేవాంబుక్షాలనయేవేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ని॥ "దేహార్థాత్వంబు పారదా" ఇతర సశబ్దార్థోక్తౌ విశ్వః - పవిత్రమాతనుతే శుభ్రంకరోతి - సా తత్కథా ఆవిలాం కలుషామపి స్వసేవినీం స్వం సేవమానాం నిరంతరకీర్తనపరామిత్యర్థః- మద్గిరం కథం పవిత్రయిష్యతి - పవిత్రం కరిష్యత్యేవేత్యర్థః । కర్కోటకస్య నాగస్య దమయంత్యా నలస్య చ। ఋతుపర్ణస్య రాజర్షేః కీర్తనం కలినాశనమితి స్మరణాదితి భావః - యా స్మృతిమాత్రేణ శోధనీ సా కీర్తనాత్కిముతేతి కైముత్య న్యాయేన శోధకత్వోక్తేరర్థాపత్తిరలంకారః॥ శ్లో॥ ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్ర వస్త్వన్యథా భవేత్ కైముత్యన్యాయతస్సాస్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియేతి లక్షణాత్॥ ౩

మూ॥ అధీతిబోధాచరణప్రచారణైర్దశాశ్చతస్రః ప్రణయన్నుపాధిభిః। చతుర్దశత్వం కృతవాన్కుతస్స్వయం న వేద్మి విద్యాసు చతుర్దశస్వయమ్॥

వ్యా॥ అథాస్య పూర్వోక్తగుణాఢ్యత్వం ప్రపంచయతి॥ అయం నలశ్చతుర్

శేషు విద్యాసు వేదవేదాంగాదిషు॥ శ్లో॥ అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః। పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశేతి స్మరణాదితి భావః - అధీతిరధ్యయనం బోధో ర్థావగతిః ఆచరణం తదర్థానుష్ఠానం ప్రచారణమధ్యాపనం తైశ్చతుర్భిరుపాధిభిర్విశేషణైః॥ ని॥ ఉపాధిర్ధర్మచింతాయాం కైతవే పి విశేషణ ఇతి విశ్వః - చతస్రః దశాః అవస్థాః ప్రణయన్ ప్రాపయన్ అత్ర విద్యానాం చతుర్దశత్వం ఆధారత్వం తు వస్తుతః చతుర్దశత్వధర్మాపేక్షయేతి వివేకః - చతస్రో దశా అవస్థా యాసాం తాసాం భావశ్చతుర్దశత్వం॥ సూ॥ త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్భావః కర్తవ్య ఇతి స్త్రియాః పుంవద్భావః సంజ్ఞాజాతివ్యతిరిక్తాశ్చ గుణవచనా ఇతి సంప్రదాయః - చతుర్దశసంఖ్యాకత్వం గమ్యతే - తదర్థే బాధ్యవసాయేన విరోధమాభాసయతి - ఏతేః కథం వా స్వయం కృతవాన్ న వేద్మి తత్కారణం దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః - స్వతస్సిద్ధస్య స్వయం కరణం కథం పిష్టపేషణాదిత్యేకో విరోధః - చతుర్దశానాం చతుర్ధావృత్తౌ షట్పంచాశత్త్వేః కథం చతుర్దశత్వమిత్యపరః - చతురవస్థాపరత్వేన తత్పరిహారాద్విరోధాభాసోలంకారః॥ శ్లో॥ ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యత ఇతి లక్షణాత్ - ఫలపదభావాంశోషపర్యంతో స్య విద్యాపరిశ్రమ ఇతి భావః॥ ౪

మూ॥ అముష్య విద్యా రసనాగ్రనర్తకీ త్రయీవ నీతాంగగుణేన విస్తరమ్। అగాహతాష్టాదశతాం జిగీషయా నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్॥ ౫

వ్యా॥ అముష్యేతి॥ అముష్య నలస్య రసనాగ్రనర్తకీ రసనాగ్రసంచారిణీత్యర్థః - జిహ్వాగ్రవర్తినీ స్థిరేత్యర్థః - సా విద్యా సూత్రవిద్యేత్యర్థః - అత్ర చ రసనేంద్రియగ్రాహ్యార్థప్రతిపాదకత్వాద్రసనాగ్రనర్తకీతి వ్యపదేశః - త్రయీవ త్రివేద ఇవ॥ ని॥ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః - అంగానాం అంగభూతానాం రసానాం షణ్ణాం గుణేన ఉల్బణసుల్బణసమతారూపేణ త్రివిధేన ధర్మేణ అన్యత్ర అంగానాం షణ్ణాం నిరుక్తాదీనాం గుణేన ఆవృత్త్యా విస్తరం ప్రపంచం నీతా సతీవ నానాద్వయం లక్షణయా నవద్వయం - అష్టాదశేత్యర్థః - తస్య ద్వీపానాం యాః - పృథగస్యా జయశ్రియః తాసాం జిగీషయా జేతుమిచ్ఛయేవేత్యర్థః - స్వభుజకాంతప్రతాపౌ గాఢమాస్వాద్యేతి - అష్టాదశతాం అగాహత అభజత విద్యా పక్షే షణ్ణాం రసానామువుత్తరీత్యా త్రైగుణ్యే త్రయీపక్షే త్వేకైకవేదస్య షడంగస్య త్రైగుణ్యేనాష్టాదశత్వం - అష్టాదశ విద్యా అష్టాదశస్మృతా ఇతి స్మరణాత్ - అంగవిద్యాగుణేన త్రయ్యా అష్టాదశత్వమిత్యుపాధ్యాయవిశ్వేశ్వరభట్టారకవ్యాఖ్యానేషు - అంగాని వేదాశ్చత్వార ఇత్యవిరుద్ధం పృథగ్వేదత్వే త్రయీం త్వహాని త్రయ్యంతర్భావేనాష్టాదశత్వసిద్ధిరితి చింత్యం - అత్ర ఉపమోత్ప్రేక్షయోస్సంసృష్టిః॥

మూ॥ దిగీశబృందాంశ విభూతిరీశితా దిశాం స కామప్రసభావరోధినీమ్
బభార శాస్త్రాణి దృశం ద్వయాధికాం నిజత్రినేత్రావతరత్వబోధికామ్॥ ౬

వ్యా॥ దిగీశబృందస్య ఇంద్రాదిదిక్పాలకసంఘస్యాంశా మాత్రా సైషాం విభూతిర్యస్య సః॥ శ్లో॥ అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః - ఇతి స్మరణాదితి భావః - అత్ర నలస్య విభూతేశ్చ భేదేఽప్యభేదోక్త్యా తిశయోక్తిః - దిశామీశితా దిశామితి బహువచనాదింద్రాదీనామేకైకదిగీశత్వం నలస్య సర్వదిగీశత్వమితి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే - స నలః కామస్య స్వేచ్ఛాయాః ప్రసభం బలాత్కారేణ ఉపరుణద్ధీతి తథోక్తాం। స్వేచ్ఛాప్రవృత్తినివారికామిత్యర్థః - అన్యత్ర కందర్పస్యేత్యర్థః - నిజమూర్త్యాయం యత్రినేత్రావతరత్వం దిగీశాంశప్రథమత్వాత్ ప్రయుక్తమీశ్వరావతారత్వం తస్య బోధికాం జ్ఞాపికాం తృతీయదృశం … ఈశ్వరలక్షణత్వాదితి భావః - అత్ర - కర్తరిచ - ఇతి కృద్యోగలక్షణసమాసనైవ … నిషేధాచ్ఛేషషష్ఠీతి సమాసః కర్తృయుక్తమితి సూత్రకారాదిప్రయోగదర్శనాదితి - శాస్త్రాణి శ్రుతిస్మృత్యాదీని ద్వయాధికాం తృతీయాం దృశమితి రూపకం - బభార - ఈశ్వరాంశత్వం స్ఫుటమిత్యర్థః - త్రికాలానన్యోపి శాస్త్రైరేవ చక్షుష్మానాసీదితి భావః। అవతరత్వ ఇత్యత్ర - … స్త్రైవతరణశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః - నలోపస్సుప్స్వర … - ఇతి ఘఞ్ … అత్రోక్తియుక్తరూపకాతిశయయోస్సంసృష్టిః॥

మూ॥ పదైశ్చతుర్భిస్సుకృతే స్థిరీకృతే కృతేఽమునా కే న తపః ప్రపేదిరే। భువం యదేకాంఘ్రికనిష్ఠయా స్పృశన్ దధావధర్మోఽపి కృశస్తపస్వితామ్॥ ౭

వ్యా॥ పదైరితి॥ అమునా నలేన కృతే కృతయుగే ధర్మస్య వృషరూపత్వాచ్చతుర్భిః పదైశ్చరణైః సుకృతే ధర్మే స్థిరీకృతే సతి కే జనాః తపః న ప్రపేదిరే సర్వేఽపి ప్రాపురిత్యర్థః - కిం తు యః అధర్మోఽపి కృశః సన్ ఏకాంఘ్రికనిష్ఠయా ఏకపాదస్య కనిష్ఠయాంగుళ్యా భువం స్పృశన్ - కృతేఽప్యధర్మస్యైకతస్స్పర్శనం … తపస్వితాం తాపసత్వం దీనత్వం చ దధౌ॥ ని॥ మునిదీనౌ తపస్వినావితి విశ్వః। అస్య … అత్ర విభావనాపత్తిరలంకారః - తేనాధర్మోఽపి … విరోధో వ్యజ్యతే॥ ౭

మూ॥ యదస్య యాత్రాసు బలోద్ధతం రజః స్ఫురత్ప్రతాపానలధూమమంజిమ। తదేవ గత్వా పతితం సుధాంబుధౌ దధాతి పంకీభవదంకతాం విధౌ॥ ౮

వ్యా॥ యదితి॥ అస్య నలస్య యాత్రాసు బలోద్ధతం సైన్యోద్ధూతం స్ఫురతః ప్రతాపానలస్య ధూమమంజిమ … మంజుత్వమస్యాస్తీతి …

ష్ఠియుక్తోపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిః మంజుశబ్దాదిమనిచ్ - యద్రజః తదేవగత్వా సుధాంబుధౌ పతితం సత్పంకీభవత్ ద్రవద్రవ్యమేళనాత్ పంకీభూతం - తథా చంద్రే అంకతాం కళంకత్వం దధాతి పంకాదుత్పన్నః పంకిలో భవతి పంకిలత్వం చాస్యావ్యథానసంభవే ఇతి భావః రూపకసంసృష్టాగమ్యోత్ప్రేక్షా॥ ౮

మూ॥ స్ఫురద్ధనుర్నిస్వనతద్ఘనాశుగప్రగల్భవృష్టివ్యయితస్య సంగరే। నిజస్య తేజశ్శిఖినః పరశ్శతా వితేనురంగాలమివాయశః పరే॥ ౯

వ్యా॥ స్ఫురదితి ॥ సంగరే యుద్ధే శతాత్పరే పరశ్శతా అపరిమితా ఇత్యర్థః - పంచమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః రాజదంతాదిత్వా దుపసర్జనస్య పరనిపాతః పారస్కరాదిత్వాత్సుడాగమః పరే శత్రవః స్ఫురంతౌ ధనుర్నిస్వనౌ నిజచాపజ్యాఘోషావేవ తం ప్రచాపగర్జితే యస్య స తథోక్తః స చాసౌ ఘనస్తద్ఘనః స చాసౌ ఆశుగాః తేషాం ప్రగల్భవృష్టిః మహావృష్టిః - తైర్వాశుగేన వాయునా ప్రగల్భవృష్టిః ॥ ని॥ ఆశుగౌ వాయువిశిఖావిత్యమరః - తయా వ్యయితస్య నిర్వాపితస్య - విభూర్వాదయోఃకర్మణి క్తః నిజస్య తేజశ్శిఖినః ప్రతాపాగ్నేరంగాలమంగారమివేత్యుత్ప్రేక్షా - దేశ్యశబ్దో యం అయశోపకీర్తిం వితేనుః అయశస్సాశ్యమితి కవిప్రసిద్ధిః అసపత్నో య మితి భావః రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః॥ ౯

మూ॥ అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్జ్వలైర్నిజప్రతాపైర్వలయం జ్వలద్భువః। ప్రదక్షిణీకృత్య జయాయ సృష్టయా రరాజ నీరాజనయా స రాజఘః॥ ౧౦

వ్యా॥ అనల్పేతి ॥ రాజ్ఞో హంతీతి రాజఘః శత్రుఘ్న ఇత్యర్థః - రాజఘ ఉపసంఖ్యానమితి నిపాతః సనలః అనల్పం దగ్ధాన్యరిపురాణి యైస్తే అనల్పదగ్ధారిపురాః అత ఏవ అనలవదుజ్జ్వలా అనలాయమానా స్తైర్నిజప్రతాపైరేవ జయాయ సృష్టయా నీరాజనయా ఆరాత్రికయా జ్వలద్దీప్యమానం భువో వలయం ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రదక్షిణం పరిభ్రమ్య రరాజ। అత్ర జ్వలత్ప్రతాపానలో నలః దిగ్జైత్రయాత్రాయాం ప్రాచ్యాది ప్రాదక్షిణ్యేన భూమండలం పరిభ్రమన్ నిజప్రతాపనీరాజనయా భూదేవతాం నీరాజయన్నివ రరాజేత్యుత్ప్రేక్షా - సా చ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా కించ ప్రతాపానలైర్నీరాజనయేతి ప్రతాపానలస్య నీరాజనత్వరూపణమ దగ్ధారిపురాణాం వతిత్వరూపణగమకమిత్యేకదేశవర్తి తత్త్థాపితా చేయముత్ప్రేక్షేత్యనయోరంగాంగిభావేన సంకరః॥ ౧౦

మూ॥ నివారితాస్తేన మహీతలేఽఖిలే నిరీతిభావం గమితేఽతివృష్టయః। న తత్యజుర్నూనమనన్యసంశ్రయాః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశాం దృశః॥ ౧౧

వ్యా॥ నివారితా ఇతి ॥ తేన నలేన నిరీతిభావం ఈతిబాధారహితత్వం గమితే అఖిలే

మనోరథేనివారితానిష్కాసితాఅపిశరణంగతాఅతిసృష్టాః అవన్ధ్యసంశయా ఆశ్ర యాంశరణాన్యా స్మృత్యః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశాంశ్చ వధూనాంగృశస్చష్టాంపిన తస్యజాః యథానిష్కాసితా అపిశరణంగతా స్తస్మై ప్రవత్తాజ్ఞయా కుత్రచిత్తిష్ఠంతితద్వ దిత్యర్థః - నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా అరివధూతత్వాన్నారోగ్యనిరంతరంరుదంతీతిభావః॥ శ్లో॥ అతిసృష్టిరసాంనృష్టిర్మ్యాషకాశ్యలభ్యాశ్యకాః। అత్యాసన్నాశ్చ రాజానస్ఘదత్తా అ తయఃస్మృతా ఇతి॥ ౧౧

మూ॥ సితాంశువర్ణైర్వయతిస్మతద్గుణైర్మహాసివేమ్నస్సహకృత్వరీ బహుమ్। దిగంగనాంగాభరణంరణాంగణేయశఃపటంతద్భటచాతురీతురీ ౧౨

వ్యా॥ సితాంశువర్ణైరితి॥ మహాసిరేవవేమా వాయదండః॥ ని॥ పుంసివేమా వాయ దండఇత్యమరః మహాసివేమ్నః సహకృత్వరీసహకారిణీ - సహేచ కరోతేః క్వనిప్ పత్యయః - వ నోరచ ఇతి ఙీప్ రేఫశ్చ - తస్యనలస్యభటానాంచాతురీచాతుర్యంసైవతురీవయనసాధ నవిశేషః సైవకర్త్రీ సితాంశోశ్చంద్రస్యేవవర్ణో యేషాంతైః స్వచ్ఛైరిత్యర్థః - అత్ర తసితాశ్చనక్షత్రాఅంశూనామవయవానాంవర్ణాః కారణత్వేన యేషాంతైః కారణగుణ పూర్వకైరిత్యర్థః - తద్గుణైః తస్యనలస్యగుణైః శౌర్యధైర్యాదిభిస్తైరేవగుణైస్తంతుభిః దిగ్వధూనాం దిశామేవాంగనానామంగాభరణంగాత్రసంవరణం బహుంమహాంతంరణ ఏవపటంరణాంగణేవయతిస్మ తతానరూపకాలంకారః॥ ౧౨

మూ॥ ప్రతీపభూపైరివకింతతోభియా విరుద్ధధర్మైరపిభేత్తృతోజ్ఝితా। అమిత్రజిన్మిత్రజిదోజసాసయద్విచారదృక్చారదృగప్యవర్తత॥ ౧౩

వ్యా॥ ప్రతీపభూపైరితి॥ ప్రతీపభూపైః ప్రతిపక్షరాజైరివ విరుద్ధధర్మైః స్వభావ విరుద్ధైర్ధర్మైరపి తతోనలాద్భియా భేత్తృతా స్వాశ్రయభేదకత్వముజ్ఝితా త్యక్తా కింకుతో యద్యస్మాత్సనలః ఓజసాతేజసామిత్రజిత్సూర్యజిదపి అమిత్రజిన్మిత్రజి న్నభవతీతివిరోధః శత్రుజిదిత్యవిరోధః చారదృక్ రాజానశ్చారచక్షుష ఇతిశాస్త్రాల్లో కోపి చారచక్షురపి విచారదృక్ చారదృఙ్నభవతీతివిరోధః విచారే ఉపపన్నేత్యవిరోధః అవర్తతేత్యపివిరోధే అతఏవాయంవిరోధాభాసోలంకారః - ఏకధర్మిణివిరుద్ధ ధర్మాణాంస్వాశ్రయభేదకత్వాభావోత్ప్రేక్షా - సాచ ప్రతీపభూపైరివేత్యుపమాను ప్రాణితేతిత్రయాణాంసంకరః॥ ౧౩

మూ॥ తదోజసస్తద్యశసస్స్థితావిమౌవృథేతిచిత్తేకురుతేయదాయదా తనోతిభానోః పరివేషకైతవాత్తదావిధిఃకుండలనాంవిధోరపి॥ ౧౪

వ్యా॥ తదోజసఇతి॥ తదోజసస్తత్ప్రతాపస్యతద్యశసః - స్థితౌసత్యాంతయో

స్థితయోరిత్యర్థః - ఇహావక్ష్యమాణౌ భానుశ్చ విధుశ్చ వృథావ్యర్థావితియదాయ దాచిత్తేకురుతే అనుసంధత్తే - తదాతదాతదేత్యర్థః - పరివేషస్య కాదాచిత్కత్వాదితిభావః - విధిర్వ్యర్థాశాఖానూర్వ్యధోరపిపరివేషస్యపరిధేః కైతవాన్మిషాత్॥ ని॥ పరివేషస్తుపరిధిరిత్యమరః - కుండలనాంకుండలరేఖాంతనోతియథాలిఖం తోధికాతురపజనాయేతిభావః - విజితచంద్రార్కత్వస్యకీర్తి ప్రకాశావితిభావః - అత్రపరివేషమిషేణసూర్యాచంద్రమసోః కుండలనోత్ప్రేక్షణాత్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాసాచవ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥ ౧౪

మూ॥ అయం దరిద్రో భవితేతి వైధసీం లిపిం లలాటేఽర్థిజనస్య జాగ్రతీమ్।
మృషా న చక్రేఽల్పితకల్పపాదపః ప్రణీయ దారిద్ర్యదరిద్రతాం నళః॥ ౧౫

వ్యా॥ అయమితి ॥ అల్పితకల్పపాదపః త్యాగశీలతయా స్వల్పీకృతకల్పవృక్షో నలః అర్థిజనస్యలలాటే జాగ్రతీం ప్రకాశమానాం - అయం జనో దరిద్రోనిస్స్వో భవిష్యతీత్యేవంరూపాం - వైధసీం వైధాత్రీం లిపిం అక్షరవిన్యాసం - దారిద్ర్యదరిద్రతాం దారిద్ర్యరహితత్వం ప్రణీయ సంపాద్య - మృషామిథ్యా న చక్రే - బ్రహ్మశాసనస్యాన్యథాకర్తుమశక్యత్వాత్కథంచిదస్యాః పృథక్ సత్త్వాం సంపాదితవానిత్యర్థః - బ్రహ్మలిఖిత మప్యన్యథాకర్తుం క్షమోయమితిభావః - ఏవం కరణాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః॥

మూ॥ విభజ్య మేరుర్న యదర్థిసాత్కృతో న సింధురుత్సర్గజలవ్యయైర్మరుః।
అమానితత్తేన నిజాయశోయుగం ద్విఫాలబద్ధాశ్చికురాశ్శిరఃస్థితమ్॥

వ్యా॥ విభజ్యేతి ॥ మేరుర్విభజ్యఅర్థిసాదర్థ్యర్థీనః - దేయేత్రాచేతిసాతిప్రత్యయః - నకృతః - సింధురుత్సర్గజలవ్యయైర్దానాంబువినియోగైర్మరుర్నిర్జలదేశో నకృతఇతియత్ - తేననలేనతత్పూర్వోక్తమయశోయుగమపకీర్తిద్వయం - ద్వయోః ఫాలయోశ్శిరోభాగయోర్బద్ధాస్సంయతాః - ఫలతేర్విశరణార్థాత్ఘఞ్ ప్రత్యయః - ప్రాయేణోదీచ్యానాంపుంసామపిసీమంతితశిరోరుహత్వాత్ ద్విఫాలబద్ధా ఇత్యుక్తం ఏవం ద్విధావిభక్తాశ్చికురాశ్శిరోరుహాస్సత్ శిరఃస్థితమమాని - ద్విధాకృతకేశరూపేణాయశోయుగళమేవస్వశిరసితిష్ఠతీత్యమన్యతేత్యర్థః - మన్యతేః కర్మణిలఙ్ కేశేషు కార్ష్ణ్యసామ్యేనాయశోరూపణాద్రూపకాలంకారః॥ ౧౬

మూ॥ అజస్రమభ్యాసముపేయుషా సమం ముదైవ దేవః కవినా బుధేన చ।
దధౌ పటీయాన్సమయం నయన్నయం దినేశ్వరశ్రీరుదయం దినే దినే॥ ౧౭

వ్యా॥ అజస్రమితి ॥ దినేశ్వరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యసఇతినిదర్శనాలంకారః - పటీయానయం దేవో రాజా - సూర్యపక్షేసురశ్చ॥ ని॥ దేవస్సురేఘనే రాజీతివిశ్వః అ

జస్సంగుణాః సమ్యానకృతసంతోషేణైవ - నతునిబంధేనేతి భావః - అభ్యాశ్చం సమీపముపేయుషా - ఉపేయివానసనాశ్వానసూచానశ్చేతి నిపాతః - కవినా కవిభిర్బుధేన బుధైశ్చ సమం - నతుదుష్టైరితి భావః - ఉభయత్ర జాత్యేకవచనం - అన్యత్ర - బుధశుక్రాభ్యాం సహేత్యర్థః - తథాహి చర్యం సూర్యస్య జ్యోతిశ్శాస్త్రాదవగంతవ్యం - సమయం కాలం నయన్ - దినేదినే ప్రత్యహముదయమావిర్భావం దధౌ - అత్ర నిదర్శనాశ్లేషయోస్సంకరః॥ ౧౭

మూ॥ అధోవిధానాత్కమలప్రవాళయోశ్శిరస్సుదానాదఖిలక్షమాభుజామ్। పురేదమూర్ధ్వంభవతీతి వేధసా పదం కిమస్యాంకితమూర్ధ్వరేఖయా॥

వ్యా॥ అగ ఇతి ॥ కమలప్రవాళయోః పద్మపల్లవయోః కమలనోః - అధోవిధానాదధః కరణాత్తిరస్కరణాచ్చేతి సౌందర్యాతిశయోక్తిః - అఖిలక్ష్మాభుజాం సర్వరాజ్ఞాం శిరస్సుదానాదితి శౌర్యాతిశయోక్తిః ఇదమస్య నలస్య పదం చరణమూర్ధ్వముత్కృష్టముపరిస్థంచ - పురాభవతి భవిష్యతి - యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్యదర్థే లట్ - ఇతీత్థం - మత్వేతి శేషః - గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః - వేధసా కర్త్రా - ఊర్ధ్వరేఖయాంకితం సౌందర్యశౌర్యాభ్యాం సర్వోత్తరం భవతీతి జ్ఞాపనార్థం చిహ్నితం కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - ఊర్ధ్వరేఖాంకితపాదస్సర్వోత్తరో భవతీతి సాముద్రికాః॥ ౧౮

మూ॥ జగజ్జయం తేన చ కోశమక్షయం ప్రణీతవాన్ శైశవశేషవానయమ్। సఖా రతీశస్య ఋతుర్యథావనం వపుస్తథాలింగదథాస్య యౌవనమ్॥ ౧౯

వ్యా ॥ ఏవమస్య గుణాద్భుతత్వమభిధాయాధునా వయ్యమాణకథోపయోగితయాస్య యౌవనప్రాప్తిమాహ॥ జగదితి॥ అయం నలశ్శైశవశేషవాన్ ఈషదవశిష్టశైశవావస్థ ఏవ - జగజ్జయం ప్రణీతవాన్ - తేన జగజ్జయేన అక్షయం కోశమర్థజాతంచ - ప్రణీతవాన్ సంపాదితవాన్ - అథ రతీశస్య సఖా మదనమిత్రం - ఋతుర్వసంతో వనం యథా - తథా యౌవనమస్య వపురాలింగదాశ్లిష్యత్ - రతీశస్యేత్యత్ర - ఋత్యక ఇతి సూత్రేణ పాక్షికః ప్రకృతిభావః - ఉపమాలంకారః॥ ౧౯

మూ॥ అధారిపద్మేషు తదంఘ్రిణా ఘృణా క్వ తచ్ఛయచ్ఛాయలవోఽపి పల్లవే। తదాస్యదాస్యేఽపి గతోఽధికారితాం నశారదః పార్వికశర్వరీశ్వరః॥ ౨౦

వ్యా॥ అథ యౌవనవర్ణయతి ॥ అధారీతి ॥ తదంఘ్రిణా తచ్చరణేన - పద్మేషు విషయేషు ఘృణా జుగుప్సా అవజ్ఞేతి యావత్ ॥ ని॥ ఘృణా జుగుప్సాకృపయోరితి విశ్వః అధారి ధృతా - తేషాం తన్నీచత్వాదితి భావః - పల్లవే తచ్ఛయస్య తత్పాణేశ్ఛాయాయాస్తచ్ఛాయ

చ్ఛాయం॥ ని॥ పంచశాఖశ్శయః పాణిరిత్యమరః - విభాషాసేనేత్యాదినా సమాసే చ్ఛాయాశబ్దస్య నపుంసకత్వం - తస్య లవో లేశోపి కస్తుతః శరది భవశ్శారదః - సంధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్య ఇత్యణ్ - పర్వణి భవః పార్వణః - కాలాత్ ఠఞ్ - తద్ధిత ఇతి టిలోపః సచాసౌ శర్వరీశ్వరః తదాస్య తాదృశ్యేన నలముఖ కైంకర్యే ప్రవృద్ధికారిణాం యోగ్యతాం నగతః అతోస్య పాదపాణిముఖమప్రతిమమితి భావః అత్రాంభోజప్రభృతీనాం పద్మాదిషు ప్రకృతాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః ॥ ౨౦

మూ॥ కిమస్య రోమ్ణాం కపటేన కోటిభిర్విధిర్న రేఖాభిరజీగణద్గుణాన్। న రోమకూపౌఘమిషాజ్జగత్కృతా కృతాశ్చ కిం దూషణశూన్యబిందవః॥ ౨౧

వ్యా॥ కిమితి ॥ విధిర్వేధా అస్య నలస్య గుణాన్ రోమ్ణాం కపటేన మిషేణ కోటిభిః రేఖాభిః నాజీగణత్ నగణితవాన్ కిం - ఈచ గణ ఇతి గణేరభ్యాసస్యేకారః గణేర్ణ్యాచఙ్ - జగత్కృతా విధాత్రా రోమకూపానామోఘస్య మిషాత్ దూషణానాం దోషాణాం శూన్యస్యాభావస్య బిందవో జ్ఞాపకవర్తులరేఖాః నకృతాః కిం అస్మిన్ గుణా ఏవ దోషా నసంతీతి భావః అత్ర రోమ్ణాం రోమకూపానాం చ కపటమిషశబ్దాభ్యాం తాద్రూప్యాపహ్నవేన గుణగణనా రేఖాత్వ దూషణశూన్యబిందుత్వయోరుత్ప్రేక్షణాత్ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షయో స్సంసృష్టిః॥ ౨౧

మూ॥ అముష్య దోర్భ్యామరిదుర్గలుంఠనే ధ్రువం గృహీతార్గళదీర్ఘపీనతా। ఉరశ్శ్రియా తత్ర చ గోపురస్ఫురత్కవాటదుర్ధర్షతిరఃప్రసారితా॥ ౨౨

వ్యా॥ అముష్యేతి ॥ అముష్య నలస్య దోర్భ్యాం భుజాభ్యాం అరిదుర్గాణాం లుంఠనే భంజనే అర్గళానాం కవాటవిష్కంభదారూణాం॥ ని॥ తద్విష్కంభోర్గళం న నేత్యమరః దీర్ఘాణి చ పీనాని చ తేషాం భావో దీర్ఘపీనతా ఆయతపీవరత్వం గృహీతా ధ్రువం కిం చాముష్య ఉరశ్శ్రియా వక్షోలక్ష్మ్యా కర్త్ర్యా చ తత్రారిదుర్గలుంఠనే గోపురేషు పురద్వారేషు స్ఫురతాం కవాటానాం దుర్ధర్షాణి చ తిరః ప్రసారీణి చ తేషాం భావః సా తథా అప్రధృష్యత్వం విశాలత్వం చేత్యర్థః సా గృహీతా ధ్రువం అర్గళదీర్ఘబాహుః కవాటవక్షాశ్చేతి భావః అత్రాప్యుత్ప్రేక్షయో స్సంసృష్టిః॥ ౨౨

మూ॥ స్వకేళిలేశస్మితనిర్జితేందునో నిజాంశదృక్తర్జితపద్మసంపదః। అతద్వయీజిత్వరసుందరాంతరే న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే॥ ౨౩

వ్యా॥ స్వకేళీతి ॥ స్వకేళిలేశస్మితేన స్వవిలాసలేశస్మితేన నిర్జితేందునః నిరాకృతచంద్రస్య నిజాంశేన స్వావయవేన దృశా దృష్ట్యా తర్జితపద్మసంపదః భర్త్సితకమలసౌందర్యస్య తస్య ముఖస్య తదయోశ్చంద్రారవిందయోః ద్వయీ యుగం తస్యాః జిత్వరం జ

ష్ణుతరం సుందరాంతరం యత్ర నాస్తి తస్మిన్ చరాచరే జగతి॥ ని॥ చరాచరం స్యాజ్జగతీతి విశ్వః ప్రతిమా ఉపమానాస్తీత్యర్థః - అస్తీత్యవ్యయపదోప్యత్ర ప్రయుజ్యమానోపి అస్తీతి తివచనాత్ అత్ర చంద్రారవిందవిజయస్య విశేషగత్యా నలముఖే అప్రతిమానహేతుత్వా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః॥ ౧౯

మూ॥ సరోరుహంతస్యదృశైవనిర్జితంజితాస్స్మితేనైవవిధోరపిశ్రియః।
కుతఃపరంభవ్యమహోమహీయసీతదాననస్యోపమితౌదరిద్రతా॥ ౨౦

వ్యా॥ ఉక్తమేవార్థం భంగ్యంతరేణాహ ॥ సరోరుహమితి ॥ తస్య దృశైవ సరోరుహం నిర్జితం స్మితేన మందహాసేనైవ విధోరిందోః శ్రియః కాంతయోపి జితాః పరం ఆభ్యామన్యద్భవ్యం రమ్యం వస్తు కుతః కస్మాదపీత్యర్థః తదాననస్యోపమితౌ ఉపమానే గరీయసీ దరిద్రతా నాస్తితా - అహో - అత్రాపి చంద్రారవిందవిజయస్య వాక్యార్థస్య ముఖోపమానదారిద్ర్యహేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగం॥ ౨౦

మూ॥ స్వవాలభారస్యతదుత్తమాంగజైస్సమంచమర్యేవతులాభిలాషిణః।అనాగసేశంసతివాలచాపలంపునఃపునఃపుచ్ఛవిలోలనచ్ఛలాత్॥

వ్యా॥ స్వవాలేతి॥ చమరీమృగవిశేషః స్వయమేవ తదుత్తమాంగజైర్నలమూర్ధజైస్తులాభిలాషిణస్స్వస్యాభిలాషలక్షణాపరాధినః ఇత్యర్థః - జఘన్యస్యోత్తమజన్మభిస్సహ సామ్యాభిమానోపి మహానపరాధ ఇతి భావః - స్వవాలభారస్య నిజరోమనిచయస్య అనాగసే అనపరాధాయ కస్మైచిత్తదభావేపి నఞ్సమాస ఇష్యతే - పునః పునః పుచ్ఛస్య విలోలనచ్ఛలాద్విలోలనవ్యాజాద్వాలచాపలం రోమచాంచల్యం - వబయోరభేదాద్బాలచాపలం శంసతి కథయతి - బాలచాపలం సోఢవ్యమితి సమాధత్త ఇత్యర్థః - అత్ర పుచ్ఛవిలోలనం ఛలశబ్దేనాపహ్నుత్య వబయోరభేదాధ్యవసాయేన బాలచాపలత్వారోపాత్సాపహ్నవశ్లేషః॥ ౨౧

మూ॥ మహీభృతస్తస్యచమన్మథశ్రియానిజస్యచిత్తస్యచతంప్రతీచ్ఛయా।
ద్విధానృపేతత్రజగత్త్రయీభువాంనతభ్రువాంమన్మథవిభ్రమోభవత్॥

వ్యా॥ అథాస్య యౌవనప్రవేశఫలం ప్రస్తౌతి ॥ మహీభృత ఇతి ॥ తస్య మహీభృతో నలస్య మన్మథస్యేవ శ్రియా సౌందర్యేణ నిజస్యాత్మీయస్య చిత్తస్య తం నలం ప్రతీచ్ఛయా రాగేణ చ - తత్ర తస్మిన్ నృపే విషయే - జగత్త్రయీభువాం లోకత్రయవర్తినీనాం నతభ్రువాం - ద్విధా ద్వేధా మన్మథవిభ్రమోభవత్ - తత్సౌందర్యాన్మన్మథభ్రాంతిః సానురాగాన్మన్మథవికారశ్చ అభూదిత్యర్థః - విశ్వాతిశాయి సౌందర్యమస్యేతి భావః - అత్ర నలే శ్రీవిశ్వవనితేచ్ఛయోః శ్లిష్టపదోపాత్తయోర్విభ్రమద్వయేన యథాసంఖ్యసంబంధాచ్ఛ్లేషసంకీర్ణో యథాసంఖ్యాలంకారః॥ ౨౨

మూ॥ నిమీలనభ్రంశజుషా దృశా భృశం నిపీయ తం యస్త్రిదశీభిరార్జితః। అమూస్తదభ్యాసభరం వివృణ్వతే నిమేషనిస్స్వైరధునాపి లోచనైః॥

వ్యా॥ నిమీలనేతి ॥ త్రిదశీభిః - నిమీలనభ్రంశజుషా నిమేషనివృత్తిభాజా నిర్నిమేషయేత్యర్థః - దృశా దృష్ట్యా - తం నలం నిపీయ - గాఢం దృష్ట్వేత్యర్థః - యోఽభ్యాసభరః - ఆర్జితః కృతః - అమూః స్త్రియః దశ్యః తం అభ్యాసభరం ఆవృత్తివృత్తిశయం నిమేషనిస్స్వైః నిర్నిమేషరహితైర్లోచనైః - అధునాపి వివృణ్వతే ప్రకటయంతీత్యర్థః - తాసాం స్వాభావికస్యానిమేషస్య తాదృశనలనిరీక్షణాభ్యాసవాసనయా తద్ధేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే సా చ ఇవాద్యప్రయోగాద్గమ్యా॥ ౨౭

మూ॥ అదస్తదాకర్ణి ఫలాఢ్యజీవితం దృశోర్ద్వయం నస్తదవీక్షి చాఫలమ్। ఇతి స్మ చక్షుశ్శ్రవసాం ప్రియా నలే స్తువంతి నిందంతి హృదా తదాత్మనః॥

వ్యా॥ అద ఇతి ॥ చక్షుశ్శ్రవసాం ప్రియా నాగకాంతాః - అదః ఇదం నో అస్మాకం దృశోర్ద్వయం చక్షుషోర్యుగం - తం నలమాకర్ణయతీతి తదాకర్ణి సత్ తాసాం చక్షుశ్శ్రవస్త్వాదితి భావః - ఫలాఢ్యజీవితం - సఫలజీవితమిత్యర్థః - అత్రాపి తాచ్ఛీల్యే ణినిః తస్యావీక్షిత అవీక్షి సదపశ్యత్సత్ అఫలం చేత్యేవం - నలే విషయే తదాత్మనః లగ్నే ఆత్మనస్స్వస్య హృదా చిత్తేన స్తువంతి నిందంతి స్మ - ఉభయకారణసంభవాదుభయకార్యోదయ ఇతి భావః - అత్ర వృత్త్యనుప్రాసః సంబంధేఽపి అసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః॥ ౨౮

మూ॥ విలోకయంతీభిరజస్రభావనాబలాదముం నేత్రనిమీలనేష్వపి। అలంభి మర్త్యాభిరముష్య దర్శనే న విఘ్నలేశోఽపి నిమేషనిర్మితః॥ ౨౯

వ్యా॥ విలోకయంతీభిరితి॥ అజస్రభావనాబలాన్నిరంతరధ్యానప్రభావాత్ - అముం నలం నేత్రనిమీలనేషు నిమేషావస్థాస్వపి - విలోకయంతీభిరున్మేషావస్థాస్వివ పశ్యంతీభిః మర్త్యాభిర్మానుషీభిః అముష్య నలస్య - దర్శనే నిమేషనిర్మితో నిమీలనకృతో విఘ్నలేశోఽపి నాలంభి నాలాభి - విభావనాభిన్నముల్లేఖితి వికల్పాన్న్యూనాగమః - అత్ర మర్త్యానాం సర్వావస్థాలోకనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిః॥ ౨౯

మూ॥ న కా నిశి స్వప్నగతం దదర్శ తం జగాద గోత్రస్ఖలితే చ కా న తమ్। తదాత్మతాధ్యాతధవా రతే చ కా చకార వా న స్వమనోభవోద్భవమ్ ౩౦

వ్యా॥ నేతి ॥ కా స్త్రీ నిశి స్వప్నగతం - స్వప్నలబ్ధమిత్యర్థః - తం నలం న దదర్శ - గోత్రస్ఖలితే నామవిపర్యాసే చ - తం కా న జగాద - నాజుహావేత్యర్థః - రతే చ కా వా తదాత్మతయా నలాత్మకత్వేన ధ్యాతధవా భావితనిజప్రియా సతీ - స్వస్య మనోభవోద్భవం మన్మథోద్రేకం న చకార - సర్వాపి సర్వం చకారేత్యర్థః - కామాంధా కిం న కుర్వంతి

తిభావః- అత్రాపిదర్శనాద్యసంబంధేపిసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః॥ ౩౦

మూ॥ శ్రియాస్వయారోహదహంత్వితిస్వమీక్షితుంకఏతమాలోక్యసురూపయాధృతః। విహాయభైమీమపదర్పయాకయానదర్పణశ్శ్వాసమలీమసఃకృతః॥

వ్యా॥ శ్రియేతి॥ తంనలమాలోక్య శ్రియా రామణీయకేన - అహమస్యరోహద్యాఅనురూపేతిస్వమాత్మానమీక్షితుంపరీక్షితుంకరేధృతోదర్పణః సురూపయారమణ్యానైవసాహమస్యరోగ్యేతిబుధ్యమానయాచ॥ ని॥ ప్రాప్తరూపోబుధేరప్యభిరూపస్సురూపఇతివిశ్వః - అతఏవాపదర్పయావిగతాహంకారయాకయాస్త్రియా - భైమీం విహాయదమయంతీంవర్జయిత్వా- శ్వాసైర్ముఖనిశ్వాసైర్మలీమసోమలినః- జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాదినానిపాతః - నకృతః- సర్వయాపికృతఏవేత్యర్థః - దర్పణేనిజవైరూప్యదర్శనాదతిసుందర్యోపితదభిలాషచాపలాల్లజ్జితాఇతిభావః- అత్రాపిసర్వాసామేకంవిధవ్యాపారాసంబంధేపితత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః॥ ౩౧

మూ॥ యథోహ్యమానఃఖలుభోగభోజినాప్రసహ్యవైరోచనిజస్యపట్టణమ్। విదర్భజాయామదనస్తథామనోనలావరుద్ధంవయసైవవేశితః॥ ౩౨

వ్యా॥ ఏవంనలస్యలోకోత్తరసౌందర్యద్యోతనాయ స్త్రీమాత్రస్య తంప్రత్యనురాగముక్త్వా సంప్రతిదమయంత్యాస్తమాహ॥ యథేతి॥ మదనః - ప్రాక్ ప్రద్యుమ్నావతారఇతిభావః - భోగభోజినాసర్పకాయఖాదినా - వయసాఖగేనగరుడేనఉహ్యమానఊఢస్సన్ - వహేఃకర్మణియకి సంప్రసారణేపూర్వరూపం - అనలావరుద్ధమగ్నిపరిక్షిప్తం - విరోచనస్యాపత్యంపుమాన్ వైరోచనిఃబలిఃతజ్జస్య బాణాసురస్యపట్టణంప్రసహ్యయథావేశితఃఖలు॥ శ్లో॥ తతోగరుడమారుహ్యస్మృతిమాత్రాగతోహరిః। బలప్రద్యుమ్నసహితోబాణస్యప్రయయౌపురీమిత్యుషాహరణేవిష్ణుపురాణాత్ - తథానలావరుద్ధంనలాక్రాంతం - విదర్భజాయాఃదమయంత్యాః - మనఃభోగభోజినాసుఖభోజకేన॥ ని॥ భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ సోరిత్యమరః - భుజేర్ణ్యంతాణ్ణినిః - వయసాయౌవనేనైవకర్త్రా - ఖగేనైవేతిగమ్యతే॥ ని॥ ఖగబాల్యాదినోర్వయఇత్యమరః - ఊహ్యమానఃపరైః స్పర్శ్యమానః - నతుస్వాత్మగృహ్యమాణః- ఊహేర్విత్ర్కర్మణియక్ - వేశితఃప్రవేశితః - రాగిణాంచేతసియౌవనమేవమదనదోహనమితిభావః- అత్రయథోహ్యమానఃమనోనలేతిచశబ్దశ్లేషః - అన్యత్ర అర్థశ్లేషః - శ్లిష్టవిశేషణాచేయముపమా - సాచవయసేతివయసోరభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితేతిసంకరః॥ ౩౨

మూ॥ నృపేనురూపేనిజరూపసంపదాం దిదేశతస్మిన్బహుశఃశ్రుతింగతే। విశిష్యసాభీమనరేంద్రనందినీమనోభవాజ్ఞైకవశంవదంమనః॥ ౩౩

వ్యా॥ ఇహ విరహిణాం చక్షుఃప్రీత్యాదయోదశావస్థాస్సంతి - తత్రచక్షుఃప్రీతిశ్చ శ్రవణానురాగస్యోపలక్షణం అతస్తత్పూర్వికాం మనస్సంగాఖ్యాం ద్వితీయావస్థామాహ॥ నృపఇతి॥ సాభీమనరేంద్రనందినీ దమయంతీ। నంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్ప్రత్యయః - నిజరూపసంపదాం స్వలావణ్యసంపత్తీనాం అనురూపే - బహుశోబహుధ్యా ఇత్యర్థః - బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామిత్యపాదానార్థే శస్ప్రత్యయః - శ్రుతిం శ్రవణం గతే ఏతేన శ్రవణానురాగ ఉక్తః - తస్మిన్నృపే నలే మనోభవాజ్ఞాయామేకవశంవదం ఏకస్మై ఏవ విధేయం శివభాగవతవత్సమాసః - ప్రియవశే వదః ఖచ్ - అరుర్ద్విషదిత్యజంతస్యముమ్ - మనో విశిష్య దిదేశ - అస్మైదమితినిశ్చిత్యాతిససజ్జేత్యర్థః - తద్గుణశ్రవణాత్తదాసక్తచిత్తాభూదిత్యర్థః॥ ౩౩

మూ॥ ఉపాసనామేత్య పితుస్స్మ రజ్యతే దినే దినే సావసరేషు బందినామ్ ।
పఠత్సు తేషు ప్రతిభూపతీనలం వినిద్రరోమాజని శృణ్వతీ నలమ్॥ ౩౪

వ్యా॥ అథాస్యాః శ్రవణానురాగమేవ చతుర్భిర్వర్ణయతి ॥ ఉపాసనామితి ॥ సా భైమీ దినే దినే ప్రతిదినం - నిత్యవీప్సయోరితి వీప్సాయాం ద్విర్భావః - బందినాం స్తుతిపాఠకానామవసరేషు పితురుపాసనాం సేవామేత్య ప్రాప్య తేషు బందిషు భూపతీన్ ప్రతిభూపతీనుద్దిశ్య పఠత్సు స్తుతివిశేషైర్నలం రజ్యతే స్మ అనురక్తాభూదిత్యర్థః - అత ఏవ వినిద్రరోమా హృష్టరోమా అజనీతి సాత్త్వికోక్తిః జనేః కర్తరి లుఙ్ - దీపజనేత్యాదినా చిణాదేశః - నలగుణశ్రవణజన్యోరాగస్తస్యారోమాంచేన వ్యక్తోభూదిత్యర్థః॥ ౩౪

మూ॥ కథానుషంగేషు మిథస్సఖీముఖాత్తృణేపి తన్వ్యా నలనామని శ్రుతే।
ద్రుతం విధూయాన్యదభూయతానయా ముదా తదాకర్ణనసజ్జకర్ణయా॥ ౩౫

వ్యా॥ కథానుషంగేష్వితి॥ మిథోన్యోన్యం - రహసివా - కథానుషంగేషు విస్రంభగోష్ఠీప్రసంగేషు సఖీముఖాన్నలనామని నలాఖ్యే తృణేపి॥ని॥ నలః పోటగళే రాజ్ఞీతి విశ్వః - శ్రుతే - అనయా తన్వ్యా దమయంత్యా ద్రుతమన్యత్కార్యాంతరం విధూయ నిరాకృత్య ముదా హర్షేణ తదాకర్ణనేన నలశబ్దాకర్ణనే - సజ్జకర్ణయా దత్తకర్ణయా అభూయత అభావి భువో భావే లఙ్ - అర్థాంతరే ప్రయుక్తోపి నలశబ్దో నృపస్మారకతయా తదాకర్షకోభూదితి రాగాతిశయోక్తిః ॥ ౩౫

మూ॥ స్మరాత్పరాసోరనిమేషలోచనాద్బిభేమి తద్భిన్నముదాహరేతి సా।
జనేన యూనః స్తువతా తదాస్పదే నిదర్శనం నైషధమభ్యషేచయత్॥ ౩౬

వ్యా॥ స్మరాదితి॥ పరాసోర్మృతాత్ - అత ఏవానిమేషలోచనాన్నిశ్చలాక్షాద్దేవాదితి చ గమ్యతే - ఉభయథాపి భయహేతుకైః స్మరాద్బిభేమి - తద్భిన్నం తతోన్యముదాహ

రతత్స్వప్నశంనిగద్యేత్యేకం సా దమయంతీ పునః స్తూయతా జనేన ప్రగాఢజ్ఞకర్ణా తథాప్యదేతథ్థాన్యేనే నిదర్శనసంగృష్టాంతం నైషధం నిషధానాం రాజానం నళం - జనపద శబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ - అఞ్ యస్యేచయిఞ్ - పనాస్థోస్థాన్యేనే తత్పద్యుశ ఏకాభిషేక్తవ్యస్య చ నరాదన్యో వా స్త్రీతి తస్మిన్నో బాహ్యాత్సే సహషంశ్రుణోతీతి రాగాతిశయోక్తిః - ఉప సర్గాత్సునోతీత్యాదినా అడ్వ్యవాయేపి షత్వం॥ ౩౬

మూ॥ నలస్య పృష్టా నిషధాగతా గుణాన్ మిషేణ దూతా ద్విజవంది చారణాః॥
నిపీయ తత్కీర్తికథామథానయా చిరాయ తస్థే విమనాయమానయా॥ ౩౭

వ్యా॥ నలస్యేతి ॥ నిషధేభ్య ఆగతాః గతాస్స్వం దేశం హారాః ద్విజాః బ్రాహ్మణాః వందినః స్తావకాః చారణా దేశభ్రమణజీవినః - తే సర్వే మిషేణ కేనచిద్వ్యాజేన నలస్య గుణాన్ పృష్టాః - పృచ్ఛతేర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః - అథ ప్రశ్నానంతరం అనయా భైమ్యా తత్కీర్తికథాం నలయశఃకథామృతం నిపీయ చిరాయ అభిమనా వ్యాప్తా భవతీత్యభిమనాయమానయా - భృశాదిత్వాత్ క్యఙ్ సలోపశ్చ - అకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘః - తతో లటశ్శానజాదేశః - తస్థే స్థితం - భావే లిట్ - అయం చ దూతాదివ్యథానేన గుణకీర్తనే నలగుణః ప్రలాపాఖ్యో రత్యనుభావః॥ ౩౭

మూ॥ ప్రియం ప్రియాంచ త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ లిఖాధిలీలాగృహభిత్తికావపి।
ఇతి స్మ సా కారుతరేణ లేఖితం నలస్య చ స్వస్య చ సఖ్యమీక్షతే॥ ౩౮

వ్యా॥ ప్రతికృతిస్వప్నదర్శనాదయో విరహిణాం వినోదోపాయాః అత స్తత్కథనముక్త్వేదర్శనానురాగం చాస్యా దర్శయన్ ప్రతికృతిదర్శనం తావదాహ ॥ ప్రియమితి ॥ సా భైమీ త్రీణి జగంతి సమాహృతాని త్రిజగత్ - సమాహారే ద్విగురేకవచనం - తస్య జయినీ - జిదృక్షేత్యాదినా ఇనిః - సా శ్రీర్యయోస్తౌ తథోక్తౌ - ప్రాదకశ్చ తావపి - పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - ప్రియం ప్రియాం చ - కామినావిత్యర్థః - లీలాగృహభిత్తావధి అధిలీలాగృహభిత్తి - క్రీడాగృహమధ్య ఇత్యర్థః - విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః - లిఖేతి నియుజ్యేతి శేషః - గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః - ప్రయోగే పౌనరుక్త్యదోష ఇత్యాలంకారికాః - కారుతరేణ శిల్పివిశేషేణ ప్రయోజ్యేన లేఖితం నలస్య చ స్వస్య చ - ద్వయోరేవ తథాత్వాదితి భావః - సఖ్యమీక్షతే - లిఖితాదివ్యథానేన గుణకీర్తనే నలగుణః ప్రలాపాఖ్యో రత్యనుభావః॥ ౩౮

మూ॥ మనోరథేన స్వపతీకృతం నలం నిశి క్వ సా న స్వపతీ స్మ పశ్యతి। అదృష్ట
మప్యర్థమదృష్టవైభవాత్కరోతి సుప్తిర్జనదర్శనాతిథిమ్॥ ౩౯

వ్యా॥ ద్వివిధం దర్శనం సాక్షాచ్చిత్రాదౌ చ - తత్ర సాక్షాదలాభాచ్చిత్రదర్శనముక్తం

అథద్వాభ్యాంస్వప్నదర్శనంచాహ ॥ మనోరథేనేతి ॥ సాభైమీ మనోరథేనసంకల్పే నస్వపతీకృతంస్వభర్తృకృతం- అభూతతద్భావేచ్విః -చ్వావితిదీర్ఘః-నలంక్షణదాస్వాం నిశి - స్వపతీనిద్రాంకుర్వతీసతీ నపశ్యతి - సర్వత్రాపినిశి అపశ్యదేవేత్యర్థః - తత్రసం తతంకథమద్రాక్షీదిత్యాశంక్యసమర్థయతి ॥ అదృష్టమపీతి॥ సుప్తిఃస్వప్నః అదృష్ట మత్యంతాననుభూతమిత్యర్థః - కిముతశ్రుతమితిభావః- అదృష్టవైభవాద్ధర్మాధర్మసా మర్థ్యాత్ - జనదర్శనాతిథింలోకదృష్టివిషయంకరోతి - తదదృష్టాపితన్నిమిత్తాదదృష్టా దుత్పన్నస్వప్నజ్ఞానముత్పన్నమిత్యర్థః - సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంత రన్యాసః ॥ ౩౯

మూ ॥ నిమీలితాదక్షియుగాచ్చనిద్రయాహృదోఽపిబాహ్యేంద్రియమౌనము ద్రితాత్ ।అదర్శిసంగోప్యకదాప్యవీక్షితోరహస్యమస్యాస్సమహన్మహీపతిః ॥

వ్యా॥ నిమీలితాదితి ॥ నిద్రయాప్రయోజకయా - నిమీలితాన్ముకుళితా దుపరత వ్యాపారాదిత్యర్థః - అక్షియుగాచ్చతథాబాహ్యేంద్రియాణాంచక్షురాదీనాంమౌ నేనవ్యాపారోపరమేణముద్రితాత్పిహితబద్ధాన్మనసోబహిరస్వతంత్రాత్ - హృదో హృదయాదపిసంగోప్యపవార్య - వంచయిత్వేత్యర్థః - అంతర్ధానేనాదర్శనమి చ్ఛతీత్యక్షియుగమనసోరపాదానత్వం - అదర్శనంచాత్రమనసోబాహ్యేంద్రియమౌ నముద్రితాదితివిశేషణసామర్థ్యాదింద్రియార్థసంప్రయోగజన్యజ్ఞానవిరహ ఏవేతిజ్ఞా యతే - స్వప్నజ్ఞానంతుమనోజన్యమేవఅతఃతజ్జన్యస్యజ్ఞానస్యైవాభావాదితి -కదా ప్యవీక్షితఃఅత్యంతాదృష్టచర ఇత్యర్థః- మహాద్రహస్యమతిగోప్యంవస్తు - సమహీప తిఃనలః- అస్యాభైమ్యాః - అదర్శిదర్శయాంచక్రే - దృశేర్ణ్యంతాత్కర్మణిలుఙ్-య థాకాచిచ్చేటీకస్మైచిత్కామినేకంచనకాంతందర్శయతితద్వదితిభావః॥ ౪౦

మూ॥ అహోఅహోభిర్మహిమాహిమాగమేఽప్యభిప్రపేదేప్రతితాంస్మ రార్దితామ్।తపర్తుపూర్తావపిమేదసాంభరావిభావరీభిర్బిభరాంబభూవిరే॥

వ్యా॥ అథాస్యాశ్చింతాజాగరావాహ ॥ అహోఇతి ॥ హిమాగమేహేమంతేపిస్మ రార్దితాంస్మరపీడితాంతాం దమయంతీంప్రతిఅహోభిర్దివసైరతిమహిమాఅతివృ ద్ధిఃప్రపేదే - తథాతపర్తుపూర్తౌగ్రీష్మాంతే - విభావరీభిర్నిశాభిర్మేదసాంభరాః - మాం సలాతిశయాఇతియావత్ - బిభరాంబభూవిరేబిభ్రిరే - భృఞఃకర్మణిలిట్ - భీహ్రీభృ హువాంశ్లువచ్చేతివికల్పాదామ్ప్రత్యయః - అహోఆశ్చర్యం - శాస్త్రవిరోధాదనుభ వవిరోధాచ్చేతిభావః- విరహిణాంతథాప్రతీయతఇత్యవిరోధః - ఏతేనాస్యాః నిరంతర చింతాజాగరశ్చగమ్యతే- అహోశబ్దస్య- ఓదితిప్రగృహ్యత్వాత్ప్రకృతిభావః॥ ౪౧

మూ॥ స్వకాంతికీర్తివ్రజమౌక్తికస్రజః శ్రయంతమంతర్ఘటనాగుణశ్రియమ్
కదాచిదస్యా యువధైర్యలోపినం నలోఽపి లోకాదశృణోద్గుణోత్కరమ్॥ ౪౭

వ్యా॥ అథ నలస్యాపి శ్రవణానురాగమాహ ॥ స్వకాంతీతి ॥ అథ నలోఽపి స్వస్య కాంత్యా సౌందర్యేణ యాః కీర్తయః తాసాం వ్రజః పుంజ ఏవ మౌక్తికస్రక్ ముక్తాహారః తస్యా అంతర్ఘటనాగుణశ్రియం గుంభనసూత్రలక్ష్మీం శ్రయంతం భజంతం యువధైర్యలోపినం తరుణచిత్తస్థైర్యహారిణం అస్యా దమయంత్యాః గుణోత్కరం సౌందర్యాదిగుణసందోహం కదాచిల్లోకాదాగంతుకజనాదశృణోత్ శ్రుతవాన్ - అత్ర కీర్తివ్రజగుణోత్కరయోర్ముక్తాహారగుంభనసూత్రత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః॥ ౪౭

మూ॥ తమేవ లబ్ధ్వావసరం తతస్స్మరశ్శరీరశోభాజయజాతమత్సరః । అమోఘశక్త్యా నిజయేవ మూర్తయా తయా వినిర్జేతుమియేష నైషధమ్, ౪౮

వ్యా॥ అథాస్య తస్యాం రాగోదయం వర్ణయతి ॥ తమితి ॥ తతః గుణశ్రవణానంతరం శరీరశోభాయాః దేహసౌందర్యస్య జయేన జాతమత్సరః ఉత్పన్నవైరః స్మరః తమేవావసరమవకాశం లబ్ధ్వా- మూర్తయా మూర్తిమత్యా నిజయా ఆత్మీయయా అమోఘశక్త్యేవ - అకుంఠసామర్థ్యేనేవేత్యుత్ప్రేక్షా - తయా దమయంత్యా నైషధం నలం వినిర్జేతుమియేష ఇచ్ఛతి స్మ - రంధ్రాన్వేషిణో హి విద్వేషిణ ఇతి భావః- ఏతేన రాగోద్గమ ఉక్తః॥

మూ॥ అకారి తేన శ్రవణాతిథిర్గుణః క్షమాభుజా భీమనృపాత్మజాశ్రయః॥
తదుచ్చధైర్యవ్యయసంహితేషుణా స్మరేణ చ స్వాత్మశరాసనాశ్రయః॥ ౪౯

వ్యా ॥ అకారీతి - తేన క్షమాభుజా నలేన భీమనృపాత్మజాశ్రయః దమయంత్యాశ్రయః - తదీయ ఇత్యర్థః - గుణః సౌందర్యాదిః శ్రవణాతిథిః శ్రోత్రవిషయోఽకారి కృతః- శ్రుత ఇత్యర్థః - కరోతేః కర్మణి లుఙ్ - తస్య నలస్య ఉచ్చధైర్యవ్యయాయోద్ధతధైర్యనాశాయ - సంహితేషుణా స్మరేణ చ - స్వాత్మనస్స్వస్య శరాసనాశ్రయః చాపనిష్ఠో గుణో మౌర్వీ శ్రవణాతిథిరకారి- ఆకర్ణం కృష్ట ఇత్యర్థః - దమయంతీగుణశ్రవణాన్నలమనసి మహాన్మదనవికారః ప్రాదుర్భూత ఇత్యర్థః -అత్రోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః॥ ౪౯

మూ॥ అముష్య ధీరస్య జయాయ సాహసీ తదా ఖలు జ్యాం విశిఖైస్సనాథయన్ । నిమజ్జయామాస యశాంసి సంశయే స్మరస్త్రిలోకీవిజయార్జితాన్యపి॥

వ్యా॥ అముష్యేతి - స్మరస్సాహసీ సహసా ॥ శ్లో ॥ న సాహసమనారుహ్య నరో భద్రాణి పశ్యతీతి న్యాయాత్ [illegible] ఇత్యర్థః - ధీరస్య [illegible] - [illegible]

యస్యాంనిజధనుర్మౌర్వ్యాంవిశిఖైర్బాణైస్సనాథయన్సనాథంకుర్వన్- సంయోజయన్ని
త్యర్థః - తదాతస్మిన్సమయేత్రయాణాంలోకానాంసమాహారః త్రిలోకీ - తద్ధితార్థే
త్యాదినాసమాసః- అకారాంతరోత్తరపదోద్విగుః స్త్రియాంభాష్యత ఇతి స్త్రీలింగ
త్వాద్ద్విగోరితిఙీప్ - తస్యాఃవిజయేనఆర్జితానిసంపాదితాన్యపి- యశాంసిసంశయే
నికుబ్జయామాసఖలు- కింపునస్సంప్రతిసంపాద్యమిత్యపిశబ్దార్థః - వృద్ధస్యాపేక్షయాఅ
నుచితకర్మారంభేమూలమపినశ్యతీతిసంతిదేహేత్యర్థః - అత్రస్మరస్యోక్తసంశయా
సంబంధేపితత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః॥ ౪౭

మూ॥ అనేనభైమీంఘటయిష్యతస్తథావిధేరవంధ్యేచ్ఛతయావ్యలాసిత
త్ ।అభేదితత్తాదృగనంగమార్గణైర్యదస్యపౌష్పైరపిధైర్యకంచుకమ్॥ ౪౮

వ్యా॥ అథదైవసహాయాత్పుష్పేషోరేవపురుషకారఃఫలితఇత్యాహ- అనేనేతి॥ అ
నేననలేనసహభైమీంఘటయిష్యతోవిధేర్విధాతుః- అవంధ్యేచ్ఛతయా అమోఘసం
కల్పత్వేన- తత్తస్మాత్ - తథాతేనప్రకారేణ - యోగ్యేనయద్యత ఇతిభావః - వ్యలాసివి
లసితం - లసతేర్భావే లుఙ్ - విధిసంకల్పస్తథావిలలాసేత్యర్థః - యద్యస్మాత్తత్ప్ర
సిద్ధంతాదృక్తథాఅభేద్యమిత్యర్థః - అస్యనలస్యధైర్యమేవకంచుకంపౌష్పైఃపుష్ప
మయైరపి - తత్రాప్యనంగస్యాశరీరస్యమార్గణైర్బాణైరభేదిభిన్నం- భిదేఃకర్మణిలుఙ్- దమ
యంత్యానలసంయోజనాంప్రత్యఘటనాయా అనంగబాణైర్నలధైర్యకంచుక భేదనాద్విధేరవ
ంధ్యేచ్ఛత్వంవిజ్ఞాయతఇత్యర్థః - దైవానుకూల్యేకింకేనదుష్కరమితిభావః- అత్రా
నంగేనపుష్పైఃకంచుకంభిన్నమితివిరోధః - సత్యవిధివిలాసేబాధాసీకరణాద్విరోధాభా
సోలంకారః-సచధైర్యకంచుకమితి-రూపకోత్థాపితఇతితయోరంగాంగిభావేనసంకరః॥

మూ॥ కిమన్యదద్యాపియదస్త్రతాపితఃపితామహోవారిజమాశ్రయత్య
హో ।స్మరంతనుచ్ఛాయతయాతమాత్మనశ్శశాకశంకేసనలంఘితుంనలః॥

వ్యా॥ అథవిధిరపినిగ్రహఃకింవిధ్యపేక్షయేత్యాశయేనాహ -కిమితి - కిమన్యదన్య
త్కిముచ్యతే - పితామహోవిధిరద్యాపిస్మరస్యాస్త్రైస్తాపితఃఅద్యాపివారిజమాశ్రయ
తి - తస్యపద్మాసనత్వాదితితత్త్వం - శిశిరోపచారశ్చగమ్యతే - అహోవిధేరపిస్మరవి
ధేయత్వమిత్యాశ్చర్యం-తంపితామహతాపినంస్మరః -నలఃఆత్మనస్తనోశ్ఛాయయాభా
యాకాంత్యాస్వస్యతస్యభావస్తత్తాతయాతనుచ్ఛాయతయా - తనోశ్ఛాయాఅనాతపః
తనుచ్ఛాయా - తత్త్వమేవచగమ్యతే ॥ ని ॥ ఛాయయాత్వనాతపేకాంతావితివైజయం
తీ - లంఘితుంనశశాకేతిశంకే ॥ నహిస్వచ్ఛాయాలంఘితుంశక్యేతిభావః - అత్రస్మర
లంఘనేపితామహస్యాశక్తఃకిముతనలఇత్యర్థాపత్తిస్సాపేక్షోలంకారః - తస్యో

శ్ఛాయేయథా యేత్యుపమా - ఛాయయోరభేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిః - ఏతత్త్రితయోపజీవనేనాలంఘ్యత్వే తనుచ్ఛాయతయా హేతుత్వోత్ప్రేక్షా ద్వేధాత్ప్రేక్షా - తత్సంకీర్ణా - సా చ శంకత ఇతి వ్యంజకప్రయోగాద్వాచ్యేతి ॥ ౪౭

మూ॥ ఉరోభువా కుంభయుగేన జృంభితం నవోపహారేణ వయఃకృతేన కిమ్ ।
త్రపాసరిద్దుర్గమపి ప్రతీర్య సా నలస్య తన్వీ హృదయం వివేశ యత్ ॥ ౪౮

వ్యా॥ ఉరోభువేతి ॥ సా తన్వీ భైమీ - త్రపైవ సరిద్దుర్గం నలసంబంధి తదపి ప్రతీర్య నలస్య హృదయం వివేశేతి యత్ - తత్ప్రవేశనం - యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్ - వయఃకృతేన నవోపహారేణ నూతననిర్మాణేన - ఉరోభువా తజ్జన్యేన తత్స్థానకేన చ - కుంభయుగేన కుచయుగళాఖ్యేనేతి భావః - అతఏవ విషయనిగరణేన అభేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిః - నలోకేత్యాదినా కృద్యోగే షష్ఠీప్రతిషేధాత్కర్తరి తృతీయా - నపుంసకే భావే ఉపసంఖ్యానమితి షష్ఠీ తు శేషవివక్షాయాం - జృంభితం జృంభణం కిమిత్యుత్ప్రేక్షా సా చోక్తాతిశయమూలేతి సంకరః - దమయంతీకుచకుంభవిభ్రమశ్రవణాన్నలస్త్రపాం విహాయ తస్యామాసక్తచిత్తోభూదిత్యర్థః - ఏతేన మనస్సంగ ఉక్తః ॥ ౪౮

మూ॥ అపహ్నువానస్య జనాయ యన్నిజామధీరతామస్య కృతం మనోభువా ।
అబోధి తజ్జాగరదుఃఖసాక్షిణీ నిశా చ శయ్యా చ శశాంకకోమలా ॥ ౪౯

వ్యా॥ అథాస్య జాగరావస్థామాహ ॥ అపహ్నువానస్యేతి ॥ నిజామధీరతాం చాపలత్వం జనాయాపహ్నువానస్య అపలపతః - శ్లాఘహ్నుఙ్స్థేత్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - అస్య నలస్య మనోభువా కామేన - యజ్జాగరప్రలాపాదికం కృతం తత్సర్వం జాగరదుఃఖస్య సాక్షిణీ సాక్షాద్ద్రష్ట్రీ - సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి సాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయే ఙీప్ - శశాంకేన కోమలా రమ్యా నిశా చాబోధి బుద్ధం - దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః - తథా శశాంకవత్కోమలా మృదులా శయ్యా చాబోధి - నిశాయాం శయ్యాయాం జాగరణాత్తయోస్తత్సాక్షిత్వమితి భావః ॥ ౪౯

మూ॥ స్మరోపతప్తోపి భృశం న స ప్రభుర్విదర్భరాజం తనయామయాచత ।
త్యజంత్యసూంశ్శర్మ చ మానినో వరం త్యజంతి న త్వేకమయాచితవ్రతమ్ ॥ ౫౦

వ్యా॥ ననుకిమనేన నిబంధేన యాచ్యతాం భైమీ భూపతిర్దమయంతీమిత్యాశంక్యాహ ॥ స్మరేష్వితి ॥ ప్రభుస్సమర్థస్స నలో భృశమత్యంతం స్మరేణ తప్తోపి విదర్భరాజం భీమభూపతిం - తనయాం నాయాచత - దుహ్యాచిత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం తథాహి - మానినో మానధనాః - అసూన్ ప్రాణాన్ శర్మ సుఖం చ త్యజంతి - వరం మనాక్ప్రి

యం ఏకమద్వితీయం అయాచితవ్రతం తునత్యజంతి- మానినాం ప్రాణత్యాగదుఃఖాద్దస్య హాంయాచ్ఞాదుఃఖమితిభావః - సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపో ర్థాంతరన్యాసః॥

మూ॥ మృషావిషాదాభినయాదయంక్వచిజ్జుగోపనిశ్వాసతతింవియోగజా మ్।విలేపనస్యాధికచంద్రభాగతావిభావనాచ్చాపలలాపపాండుతామ్॥ ౫౧

వ్యా॥ మృషేతి॥అయంనలః-క్వచిత్కదాచిత్ వియోగజాందమయంతీవిరహజాం-నిశ్వాసతతింనిశ్వాసపరంపరాం- వస్తుతఃతరేమృషావిషాదాభినయాన్మిథ్యాభూతదుఃఖప్రకటనాజ్జుగోప ప్రియావిరహసంతాపసంభూతం దీర్ఘనిశ్వాసంఆరోపితమనఃపీడావ్యక్తీకరణాదాచ్ఛాదయామాసేత్యర్థః - కించపాండుతాంసంతతతాంతాచింతావశముత్పన్నంవపుషఃశైత్యంచవిలేపనస్యచందనస్యఅధికచంద్రభాగతావిభావనాదధికోబహుళశ్చంద్రభాగఃకర్పూరాంశోయస్మిన్సోధికచంద్రభాగస్తస్యభావస్తత్తా ॥ ని॥అథకర్పూరస్త్రియాం - ఘనసారశ్చంద్రసంజ్ఞఇత్యమరః - తస్యాంవిభావనాదారోపణాదపలలాపశరీరవైవర్ణ్యశైత్యమానపిచందనేఘనసారాధిక్యవ్యాజేన ప్రతారయామాసేత్యర్థః - కర్పూరస్యశైత్యాత్తదాధిక్యేశరీరరక్తంశుష్కం భవతీతిప్రసిద్ధిః - అత్రప్రత్యక్షసిద్ధయోర్నిశ్వాసపాండుతయోరపహ్నోతుమశక్యత్వాత్ - ఉభయస్యాపివిరహజన్యత్వమపలప్యతయోర్దుఃఖకర్పూరాధిక్యారోపాదపహ్నవప్రభేదః॥ ౫౧

మూ॥ శశాకనిహ్నోతుమనేనతత్ప్రియామయంబభాషే యదలీకవీక్షితామ్।సమాజవేలాపితాసువైణికైర్ముహుర్ముమూర్ఛయత్పంచమమూర్ఛనాస్వపి॥

వ్యా॥ శశాకేతి ॥ అయంనలఃఅళీకవీక్షితాంభ్రాంతిదృష్టాంప్రియాంభైమీంబభాషేభాషితవానితియత్ - తత్సభాసమాజేసభాయామేవవీణాశిల్పమేషాంతైర్వైణికైః శిల్పమితిఠక్- ఆలపితాసుఉచ్చరితాసు - వ్యక్తింగతాస్విత్యర్థః - అంగవ్యంజనమాలస్త్రిరితిలక్షణం-పంచమాఖ్యస్వరస్య - మూర్ఛనాస్వారోహణావరోహణేషు ॥ శ్లో॥ క్రమాత్స్వరాణాంసప్తానామారోహశ్చావరోహణం - మూర్ఛనేత్యుచ్యతఇతిలక్షణాత్ -పంచమగ్రహణంతస్య కోకిలాలాపకోమలేనోద్దీపకత్వాదతిశయ వివక్షయేత్యనుసంధేయం - ముమూర్ఛేత్యపియత్ - తదుభయం నిహ్నోతుమాచ్ఛాదయితుం - నశశాక-అయేఇతివిషాదేహంతేత్యర్థః ॥ ని॥ అయేక్రోధేవిషాదేచేతివిశ్వః - ఏతేనహ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛావస్థాస్సూచితాః॥ ౫౨

మూ॥ అపాపసాపత్రపతాంమహీపతిర్జితేంద్రియాణాంధురికీర్తితస్థితిః।అసంవరేశంబరవైరివిక్రమేక్రమేణతత్రస్ఫుటతాముపేయుషి॥ ౫౩

వ్యా॥ అపాపేతి ॥ జితేంద్రియాణాం- ధురగ్రేకీర్తితస్థితిఃఖ్యాత ప్రవృత్తిః - మ

హీపతిర్నలః అసంవరే సంవరణరహితే - సంవరీతుమశక్య ఇత్యర్థః॥ గృహావృథ్యనిగ ముశ్చేత్యప్రత్యయః - శంబరవైరివిక్రమే మన్మథవికారే - తత్ర సమాజే - క్రమేణ - స్ఫుటతాముపేయుషి ప్రకాశతాం గతే సతి - సాపత్రపతాం సత్రపత్వం - అవాప - ధైర్యశాలినాం తద్భంగస్త్రపాకర ఇతి భావః॥ ౫౩

మూ॥ అలంనలంరోద్ధుమిదంకిలాభవన్గుణావివేకప్రముఖానచాపలమ్।
స్మరస్సరత్యామనిరుద్ధమేవయత్సృజత్యయంసర్గనిసర్గఈదృశః॥ ౫౪

వ్యా॥ ననువివేకినః కుత ఇదం చాపలమిత్యత ఆహ॥ అలమితి॥ యుక్తాయుక్తవిచారో వివేకః - తత్ప్రముఖాః గుణాః ధైర్యాదయః నలం - ఇదం స్త్రీలౌల్యరూపం - చాపలం రోద్ధుం - దుహ్యాజిత్యాదినా రుధేర్ద్వికర్మకత్వం - అలం సమర్థాః నాభవన్ కిలఖలు - తథాహి - స్మరః కామః - జనమితి శేషః - రత్యాం రాగే - అనిరుద్ధం సృజతి అనీశ్వరమవశం కరోతి - రత్యాం రతిదేవ్యాం - అనిరుద్ధాఖ్యం కుమారం సృజతీతి ధ్వనిః - ఇతి యత్ - అయం సర్గనిసర్గః - సృష్టిప్రభావః ఈదృశః స్మ॥ వి॥ రతిః స్మరప్రియాయాం చ రాగేపి సురతేపి చ। అనిరుద్ధ ఉషానాథే చారే చానీశ్వరేపి చేతి విశ్వః - అత్ర స్మరరాగయోర్వారతాయాః సర్వసృష్టిసాధారణ్యేన నలచాపలదుర్వారతాసమర్థనాత్ సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః॥ ౫౪

మూ॥ అనంగచిహ్నంసవినాశశాకనోయదాసితుంసంసదియత్నవానపి।
క్షణంతదారామవిహారకైతవాన్నిషేవితుందేశమియేషనైషధః॥ ౫౫

వ్యా॥ అథాస్య మనోరథసిద్ధ్యుపయికం దివ్యహంససంవాదనిదానభూతం వనవిహారం ప్రస్తౌతి॥ అనంగేతి॥ నైషధో నలః - యత్నవానపి - అనంగచిహ్నం మూర్ఛాప్రలాపాది స్మరవికారం వినా - సంసది - క్షణమప్యాసితుం - యదా - నో శశాక - తదా ఆరామవిహారకైతవాదుపవనవిహరణవ్యాజాత్ దేశం నిషేవితుమియేష - దేశాద్దేశాంతరం గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః॥ ఏతేన చాపలాఖ్యస్సంచారిభావ ఉక్తః॥ ౫౫

మూ॥ అథశ్రియాభర్త్సితమత్స్యకేతనస్సమంవయస్యైస్స్వరహస్యవేదిభిః।
పురోపకంఠోపవనంకిలేక్షితాదిదేశయానాయనిదేశకారిణః॥ ౫౬

వ్యా॥ అథేతి॥ అథేచ్ఛానంతరం - శ్రియా సౌందర్యేణ - భర్త్సితమత్స్యకేతనః తిరస్కృతస్మరో నలః - స్వరహస్యవేదిభిః నిజాభిప్రాయజ్ఞైః - వయస్యైః తుల్యైః వయస్యైః స్నిగ్ధైః॥ వి॥ స్నిగ్ధో వయస్యస్సవయా ఇత్యమరః - సమం సహ - పురోపకంఠోపవనం పురసమీపారామం - ఈక్షితుం ద్రష్టుం - తృష్ణాంతమేకత్ - అత ఏవ - న

లోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధః - కిలేత్యైతిహ్యే - నిదేశకారిణః ఆజ్ఞాకరాన్ - యానాయ వాహనాయ - యానవాహానేతుమిత్యర్థః - క్రియార్థేత్యాదినాచతుర్థీ - దిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస॥ ౫౭

మూ॥ అమీతత స్తస్యవిభూషితంసితంజవేపిమానేపిచపౌరుషాధికమ్।
ఉపాహరన్నశ్వమజస్రచంచలైః ఖురాంచలైఃక్షోదితమందురోదరమ్॥ ౫౮

వ్యా॥ అమీఇతి॥ తతఃఆజ్ఞాపనానంతరం - అమీనిదేశకారిణః - తస్యనలస్యవిభూషితంఅలంకృతం - జవేవేగేపి - మానేప్రమాణేపిచ - పౌరుషాత్పురుషగతివేగాత్పురుషప్రమాణాచ్చఅధికం॥ ని॥ ఊర్ధ్వవిస్తృతదోః పాణిస్యమానేపౌరుషంత్రిష్విత్యమరః - పురుషహస్తిభ్యామణ్చేత్యణ్ - అజస్రంచ - చలైశ్చటులస్వభావైః ఖురాంచలైశ్శఫాగ్రైః - క్షోదితమందురోదరం చూర్ణితశాలాభ్యంతరం॥ ని॥ వాజిశాలాతుమందురేత్యమరః - ఏతచ్చోత్తమాశ్వలక్షణం - సితంశ్వేతం - అశ్వం - ఉపాహరన్నానిన్యురిత్యర్థః॥ ౫౮

మూ॥ అథాంతరేణావటుగామినాధ్వనానిశీథినీనాథమహస్సహోదరైః। నిగాళగాద్దేవమణేరివోత్థితైర్విరాజితంకేసరకేశరశ్మిభిః॥ ౫౯

వ్యా॥ అథసప్తభిఃకులకమాహ॥ అథేతి॥ అథానయనానంతరం - సనలఃహయమారురోహేత్యుత్తరేణాన్వయః - కథంభూతం - అంతరేణాభ్యంతరేణ - అవటుగామినాకృకాటికాఖ్యమస్తకపృష్ఠభాజా॥ ని॥ అవటుఘాటాకృకాటికేత్యమరః - అధ్వనామార్గేణ - నిగాళగాద్గళోద్దేశగతాత్॥ ని॥ నిగాళస్తుగళోద్దేశఇత్యమరః - దేవమణిరావర్తవిశేషః॥ శ్లో॥ నిగాళజోదేవమణిరితిలక్షణాత్ - దివ్యమాణిక్యంచగమ్యతే - తస్మాదుత్థితైరివేత్యుత్ప్రేక్షా - నిశీథినీనాథమహస్సహోదరైశ్చంద్రాంశుసదృశైరిత్యుపమా - కేసరకేశాఏవరశ్మయఇతిరూపకం - తైర్విరాజితం॥ ౫౯

మూ॥ అజస్రభూమీతటకుట్టనోద్గతైరుపాస్యమానంచరణేషురేణుభిః।
రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమాగతైర్జనస్యచేతోభిరివాణిమాంకితైః॥ ౬౦

వ్యా॥ అజస్రేతి॥ అజస్రేణభూమీతటకుట్టనేన - ఉద్గతైరుత్థితైఃరేణుభిః - రయప్రకర్షస్యవేగాతిశయస్య - అధ్యయనార్థమభ్యాసాయ - ఆగతైః - అణిమాంకితైరణుత్వపరిమాణవిశిష్టైః జనస్యలోకస్యచేతోభిరివేత్యుత్ప్రేక్షా - చరణేషుపాదేషుఉపాస్యమానం - అణుపరిమాణంమనఇతితార్కికాః॥ ౬౦

మూ॥ చలాచలప్రోథతయామహీభృతేస్వవేగదర్పానివవక్తుముత్సుకమ్

అలం గిరా వేద కిలాయమాశయం స్వయం హయస్యేతి చ మౌనమాస్థితః॥ ౬౦

వ్యా॥ చలాచలేతి ॥ పునః - చలాచలప్రోథతయా స్వభావతః స్ఫురమాణఘోణతయా - చరిచలిపతివదీనాముపసంఖ్యానాచ్చలేర్ద్విర్వచనం - దీర్ఘశ్చ ॥ ని ॥ ఘోణాతు ప్రోథమస్త్రియామిత్యమరః - మహీభృతే నళాయ - స్వవేగదర్పాన్ వేగాతిరేకాన్ - వక్తుం - ఉత్సుకముద్యుక్తమివేత్యుత్ప్రేక్షా - అథాపి వచనే హేతుముత్ప్రేక్షతే - అలమితి॥ గిరా ఉక్త్యా అలం - కుతః - అయం నలః - స్వయం - హయస్యాశ్వస్య - ఆశయమభిప్రాయం - వేదవేత్తి కిల - విదో లటో వేతి ణలాదేశః - ఇతి హేతోరివేత్యనుషంగః మౌనం తూష్ణీంభావం చ ఆస్థితం ప్రాప్తం - అశ్వహృదయవేదీ నల ఇతి ప్రసిద్ధిః॥ ౬౦

మూ॥ మహారథస్యాధ్వని చక్రవర్తినః పరానపేక్షోద్వహనాద్యశస్సితమ్।
రదావదాతాంశుమిషాదనీదృశాం హసంతమంతర్జ్వలమర్కవాజినామ్॥ ౬౧

వ్యా॥ మహారథస్యేతి ॥ మహాన్ రథో యస్య తస్య మహారథస్య ॥ శ్లో ॥ ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేత యో నరః। స మహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదా ఇత్యుక్తలక్షణస్య రథికవిశేషస్యేత్యర్థః - అన్యత్ర మహాన్ రథో యస్య - చక్రం రాష్ట్రం వర్తయతీతి చక్రవర్తీ - సార్వభౌమః - తస్య నలస్య ॥ శ్లో ॥ హరిశ్చంద్రో నళో రాజేత్యుక్తలక్షణాత్ - అన్యత్ర - చక్రేణైకేన వర్తనశీలస్యేత్యర్థః - అధ్వని మార్గే - నాపేక్షత ఇత్యనపేక్షం - పచాద్యచ్ - పరేషామనపేక్షం - తస్మాదుద్వహనాదసహాయోద్వహనాద్ధేతోః - యశస్సితం కీర్తివిశదం - అత ఏవ - అనీదృశాం ఈదృగ్యశోరహితానాం - (శ్రు - సప్త యుంజంతి రథమేకచక్రమితి సప్తానాం సంభూయోద్వహనశ్రవణాదితి భావః - రవేః అశ్వానాం అంతర్జ్వలం అంతస్సారం రదావదాతానాం - యే అవదాతాస్సితాః అంశవః - తేషాం మిషాత్ - హసంతమివ స్థితమిత్యర్థః - అత్ర మిషశబ్దేనాంశూనామసత్యత్వమాపాద్య హాసత్వోత్ప్రేక్షణాదపహ్నవోత్ప్రేక్షా - ఇయం గమ్యా చ వ్యంజకాప్రయోగాత్ ॥ ని॥ రదనా దశనా దంతా రదా ఇత్యమరః॥ ౬౧

మూ॥ సితత్విషశ్చంచలతాముపేయుషో మిషేణ పుచ్ఛస్య చ కేసరస్య చ।
స్ఫుటం చలచ్చామరయుగ్మచిహ్నకైరనిహ్నువానం నిజవాజిరాజతామ్॥ ౬౨

వ్యా॥ సితత్విష ఇతి॥ పునః - సితత్విషః విశదప్రభస్య - చంచలతాముపేయుషః - చంచలస్యేత్యర్థః పుచ్ఛస్య చ కేసరస్య సటాసమూహస్య చ - మిషేణ చలతశ్చామరయుగ్మస్య - చిహ్నకైర్లక్షణైః స్ఫుటం ప్రసిద్ధాం నిజాం వాజిరాజతాం అశ్వేశ్వరత్వం - అనిహ్నువానం - ప్రకాశయంతమివేత్యర్థః - అరాజ్ఞః కథం చామరయుగ్మమితి భావః - పూర్వవదలంకారః॥ ౬౨

మూ॥ అపిద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషేముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా।
ఉపేయివాంసంప్రతిమల్లతాంరయస్మయేజితస్యప్రసభంగరుత్మతః॥ ౨౩

వ్యా॥ అపీతి ॥ పునః - రయస్మయే వేగప్రయుక్తాహంకారే ప్రసభం ప్రసహ్య - జితస్య ప్రాగేవ నిర్జితస్య - గరుత్మతః - ముఖానుషక్తావక్త్రలగ్నా - ఆయతా దీర్ఘా - వల్గు రమ్యా చ - యావల్గా ముఖరజ్జుః - తయా తస్మిన్నేవేత్యర్థః - ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే సర్పభక్షణపురుషకారేపి - ప్రతిమల్లతాం ప్రతిభటత్వం ఉపేయివాంసం ప్రాప్తమివేత్యర్థః - తథా చ గమ్యోత్ప్రేక్షేయం - ఉపేయివానసశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసు ప్రత్యయాంతో నిపాతః॥ ౨౩

మూ॥ ససింధుజంశీతమహస్సహోదరంహరంతముచ్చైశ్శ్రవసశ్శ్రియంహయమ్। జితాఖిలక్ష్మాభృదనల్పలోచనస్తమారురోహక్షితిపాకశాసనః॥

వ్యా॥ సఇతి॥ జితాః అఖిలాః క్ష్మాభృతో భూపాః భూధరాశ్చ యేన సః - అనల్పలోచనో విశాలాక్షః - అన్యత్ర బహునేత్రః సహస్రాక్ష ఇతియావత్ - సః క్షితిపాకశాసనః క్షితీంద్రో నలః - దేవేంద్రశ్చ - సింధుజ - సింధుదేశోద్భవం - సముద్రోద్భవంచ॥ ని॥ దేశేనదవిశేషేబ్ధౌ సింధుర్నాసరితిస్త్రియామిత్యమరః - శీతమహస్సహోదరం చంద్రసవర్ణమిత్యర్థః - అన్యత్ర - చంద్రభ్రాతరం - ఏకయోనిత్వాదితిభావః - ఉచ్చైశ్శ్రవసః ఇంద్రాశ్వస్య - శ్రియం హరంతం - తత్సరూపమిత్యర్థః - తం హయం - ఆరురోహ - అత్రోచ్చైశ్శ్రవసః శ్రియం హరంతమిత్యుపమా సా చ శ్లిష్టవిశేషణాచ్ఛ్లేషసంకీర్ణేయం - క్షితిపాకశాసన ఇత్యతిశయోక్తిః॥ ౨౪

మూ॥ నిజామయూఖాఇవతిగ్మదీధితింస్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్
తమశ్వవారాజవనాశ్వయాయినంప్రకాశరూపామనుజేశమన్వయుః॥ ౨౫

వ్యా॥ నిజా ఇతి॥ నిజా ఆత్మీయాః - ప్రకాశరూపా ఉజ్జ్వలాకారాః భాస్వరరూపాశ్చ - అశ్వాన్వారయంతీత్యశ్వవారాః అశ్వారోహాః - స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజం పద్మరేఖాంకితహస్తం అన్యత్ర పద్మహస్తం - జవనో జవశీలః - యశ్చంక్రమ్యాశ్వాదినా యాయచ్ - తేనాశ్వేన - అన్యత్ర తైరశ్వైర్యాతీతితథోక్తం - మనుజాః మనోర్జాతా నరా రాజానశ్చ తేషామీశం తం నలం తిగ్మదీధితిం సూర్యం మయూఖా ఇవ అన్వయుః అన్వగచ్ఛన్ - యాతేర్లిఙ్ - ఉపమాలంకారః॥ ౨౫

మూ॥ చలన్నలంకృత్యమహారయంహయంస్వవాహవాహోచితవేషపేశలః। ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభిర్వ్యలోకిలోకైర్నగరాలయైరసౌ॥ ౨౬

వ్యా॥ చేఽన్మితి॥ వాహవాహోపాచితవేషపేశలః - అశ్వవాహోపాచితనైపథ్యచారుః॥ ని॥ చారౌ దక్షే చ పేశల ఇత్యమరః - సనలః మహారయం జనవంహాయం - అలంకృత్య చలన్ - స్వయం హాయస్య భూషణీభూయ గచ్ఛన్నిత్యర్థః - ప్రమోదేన నిష్పందితాః అస్యాంతః సిచ్ఛ్వాలాని అక్షిపక్ష్మాణి- ఏషాం తైరనిమేషదృష్టిభిరిత్యర్థః - నగరాలయైర్నగరనివాసిభిః - లోకైర్జనైస్సర్వైర్లోకి - విస్మయహర్షాభ్యాం విలోకిత ఇత్యర్థః - వృత్త్యనుప్రాసోఽలంకారః॥ ౬౬

మూ॥ క్షణాదథైష క్షణదాపతిప్రభః ప్రభంజనాధ్యేయజవేన వాజినా।
సహైవ తాభిర్జనదృష్టివృష్టిభిర్బహిః పురోభూత్పురుహూతపౌరుషః॥ ౬౭

వ్యా॥ క్షణాదితి॥ అథ క్షణదాపతి ప్రభః చంద్రద్యుతిః పురుహూతపౌరుషః ఇంద్రపరాక్రమః ఏషనలః - ప్రభంజనాధ్యేయజవేన వాయునాప్యనీయవేగేన- తతోఽప్యధికవేగేనేత్యర్థః - వాజినా అశ్వేన క్షణాత్తాభిః జనదృష్టివృష్టిభిః దృష్టిపాతైస్సహ- జనైర్ధృశ్యమాన ఏవేత్యర్థః - బహిః పురః పురాద్బహిః - బహిస్స్థితోఽభూత్ - పూర్వం పురే దృష్టః క్షణాంతర ఏవ పురాద్బహిర్దృష్ట ఇతి వేగాతిశయోక్తిః॥ ౬౭

మూ॥ తతః ప్రతీచ్ఛ ప్రహరేతి భాషిణీ పరస్పరోల్లాసితశల్యపల్లవే। మృషా మృధం సాదిబలే కుతూహలాన్నలస్య నాసీరగతే వితేనతుః॥ ౬౮

వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతః పురాద్బహిర్గమనానంతరం- ప్రతీచ్ఛ గృహాణ ప్రహర జహీతి భాషిణీ భాషమాణే ఇత్యర్థః- పరస్పరమన్యోన్యోపరి ఉల్లాసితాని ప్రసారితాని శల్యపల్లవాని తోమరాగ్రాణి యాభ్యాం తే తథోక్తే॥ ని॥ శల్యం తు తోమర ఇత్యమరః - నలస్య- నాసీరగతే సేనాగ్రవర్తినీ ॥ ని ॥ సేనాముఖం తు నాసీరమిత్యమరః - సాదిబలే తౌరంగికసైన్యే - కుతూహలాన్మృషామృధం మిథ్యాయుద్ధం - యుద్ధనాటకమిత్యర్థః - వితేనతుః చక్రతుః॥ ౬౮

మూ॥ ప్రయాతుమస్మాకమియం కియత్పదం ధరా తదంభోధిరపి స్థలాయతామ్। ఇతీవ వాహైర్నిజవేగదర్పితైః పయోధిరోధక్షమముద్ధితం రజః॥ ౬౯

వ్యా॥ ప్రయాతుమితి - ఇయం ధరా భూః - సముద్రావధిరితి భావః- అస్మాకం ప్రయాతుం ప్రస్థాతుం - కియత్పదం - గంతవ్యస్థానం న కించిత్పర్యాప్తమిత్యర్థః - తత్తస్మాదంభోధిరపి - స్థలాయతాం స్థలవదాచరతు - భూరేవ భవత్విత్యర్థః - కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చేతి క్యఙ్ ప్రత్యయః - ఇతీవ ఇతి మత్వేవ - ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వాద ప్రయోగః- అన్యథా పౌనరుక్త్యాత్- క్రియానిమిత్తోత్ప్రేక్షా - నిజవేగదర్పితైస్సం

జాతద్వారైవ్యాప్తైర్నభస్తలైః పయోధిరోధక్షమంసముద్ధత్యాచ్ఛాదనపర్యాప్తం రజః క్షితితండఉద్ధాపితం - తథాసాంద్రమితిభావః॥ ౬౯

మూ॥ హరేర్యదక్రామిపదైకకేన ఖం పదైశ్చతుర్భిః క్రమణేపితస్యనః॥
త్రపాహరీణామితినమ్రితాననైర్న్యవర్తితైరర్ధనభఃకృతక్రమైః॥ ౭౦

వ్యా॥ హరేరితి॥ యత్ఖమాకాశం - హరేరేకకేన ఏకాకినా - ఏకాదాకినిచాసహాయ ఇతిచకారాత్కప్రత్యయః - పదాపాదేన॥ ని॥ పాదఃపదంఘ్రిశ్చరణోస్త్రియామిత్యమరః - పద్దన్నిత్యాదినాపదాదేశః - అక్రామిఅలంఘి - తస్యఖస్య - చతుర్భిఃపదైః - క్రమణేలంఘనే - కృతేసత్యపీతిశేషః- హరీణాంవాజినాం - విష్ణూనాంచేతిగమ్యతే॥ ని॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు - శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నాకపిలేత్రిష్వితియమరః - నోస్మాకంత్రపాఇతివేత్యర్థః - గమ్యోత్ప్రేక్షాదివశబ్దస్యాప్రయోగః- అతఏవగమ్యోత్ప్రేక్షా - నమ్రితానిప్రహ్వీకృతాని- ఆననానియైస్తైః- హరిభిః - అర్ధనభఃకృతక్రమైఃకృతలంఘనైస్సద్భిః - న్యవర్తినివర్తితం - యదన్యేనపుంసాంఘ్రిపాదేనసాధితంతస్యగురూపాయేనకరణంసమానస్యలాఘవాయభవేదితిభావః - ఏతేనప్లుతగతిరుక్తాతత్రగగనలంఘనస్యసంభవాదితి॥ ౭౦

మూ॥ చమూచరాస్తస్యనృపస్యసాదినో జినోక్తిషు శ్రాద్ధతయేవ సైంధవాః॥ విహారదేశంతమవాప్యమండలీమకారయన్భూరితురంగమానపి॥ ౭౧

వ్యా॥ చమూచరాఇతి॥ తస్యనృపస్య- చమూచరాఃసేనాచరాః- చరేష్టచ్-సింధుదేశభవాస్సైంధవాఃఅశ్వాః॥ ని॥ హయసైంధవసప్తయ ఇత్యమరః - తత్రభవఇత్యణ్ - తత్సంబంధినోపిసైంధవాః - తస్యేదమిత్యణ - తేపాదినోశ్వసాదిన ఇత్యర్థః - జినోక్తిషుశ్రాద్ధతయేవ - జైనదర్శనశ్రద్ధాళుతయేవేత్యుత్ప్రేక్షా - శ్రద్ధాశ్రాద్ధేత్యత్తి... ... తం విహారదేశం చాంక్రమణస్థలం - సుగతాలయంచ॥ ని॥ విహారోభ్రమణేస్కంధే లీలాయాం సుగతాలయ ఇతి విశ్వః అవాప్య తురంగమాన్భూరిబహులంమండలీమపిమండలాకారంచ - అకారయన్ - అసితఖ్యాపితపమిత్యర్థః - అన్యత్రమండలీంమండలాసనమిత్యర్థః - బౌద్ధాఃస్వకర్మసుస్తోత్రేషు మండలాసనం కుర్వంతీతిప్రసిద్ధిః॥ ౭౧

మూ॥ ద్విషద్భిరేవాస్య విలంఘితాదిశో యశోభిరేవాబ్ధిరకారిగోష్పదమ్
ఇతిప్రతీపాం ... ॥ ౭౨

వ్యా॥ ద్విషద్భిరితి॥ అస్యనలస్యద్విషద్భిరేవ - పలాయమానై రితిభావః - దిశోలం ఘితాః అస్యయశోభిరేవాబ్ధిః గోః పదం గోష్పదమకారి - గోష్పదమాత్రః కృతః - గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణాద్ధేను ఇాగమపత్యయోర్నిపాతః - ఇతీవ ఇతిమత్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యసాధారణం కర్మపోత్కృష్టాయత్వేదితిభావః - తురంగమైః ధారాంగతిం - జాతావేకవచనం - పంచాపిధారా ఇత్యర్థః॥ ని ॥ ఆస్కందితం ధౌరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతం - గతయోమూః పంచధారా ఇత్యమరః - అవధీర్యానాదృత్య మండలీక్రియాశ్రియా - అర్ధప్లుతాయిత మండలీకరణలక్ష్మ్యా మండలగత్యైవేత్యర్థః - స్థలీకృత్రిమభూమిః - జానపదేత్యాదినా కృత్రిమార్థేఙీష్ - అమండి అభూషి - మడిభూషణ ఇతి ధాతోర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుఙ్ - ఇది త్వాపస్సూమాగమః ॥ ౭౨

మూ॥ అచీకరచ్చారు హయేనయా భ్రమీర్నిజాతపత్రస్యతలస్థలే నలః। మరుత్క్రమద్యాపి నతాసుశిక్షతే వితత్యవాత్యాకయచక్రచంక్రమాన్॥ ౭౩

వ్యా॥ అచీకరదితి॥ నలః - చారుయథాతథా - హయేన ప్రయోజ్యకర్త్రా నిజాతపత్రస్య - తలస్థలే - అధః ప్రదేశే ॥ ని ॥ అధస్స్వరూపయోరస్త్రీ తలమిత్యమరః - యా భ్రమీః మండలగతీః - అచీకరత్కారితవాన్ - కరోతేర్ణౌ లుఙ్ - తాసుభ్రమీషు విషయే - మరుదద్యాపి - వాతానాం సమూహః వాత్యాః - పాశాదిభ్యో యః - అత్ర లక్ష్మీప్రయోగోలక్ష్యంతే - తన్మయా ఇతి ద్రూపాన్ - చక్రచంక్రమాన్ మండలగతీః - వితత్యవిస్తీర్య - నశిక్షతే కిం నాభ్యస్యతే కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - శిక్షితశ్చేత్తథాసోపి గతిం కుర్యాదితిభావః - వాయోరప్యసంభావితా గతిరచీకరదితిభావః॥ ౭౩

మూ॥ వివేశ గత్వా స విలాసకాననం తతః క్షణాత్ క్షోణిపతిర్ధృతీచ్ఛయా। ప్రవాళరాగచ్ఛురితం సుషుప్సయా హరిర్ఘనచ్ఛాయమివాంభసాం నిధిమ్॥

వ్యా॥ వివేశేతి ॥ తతః - సః క్షోణిపతిః - క్షణాత్ - గత్వా - ధృతీచ్ఛయా సంతోషకాంక్షయా - ప్రవాళాః పల్లవాః - అన్యత్ర విద్రుమాః ॥ని॥ ప్రవాళోస్త్రీ కిసలయే విద్రుమేన వపల్లవ ఇత్యమరః - తేషాం రాగేణారుణ్యేన - ఛురితం రూషితం - ఘనచ్ఛాయం సాంద్రానాతపం అన్యత్ర మేఘకాంతిం॥ ని॥ ఛాయాత్వనాతపే కాంతావితి విశ్వః - విలాసకాననం క్రీడావనం - అన్యత్ర వబయోరభేదాత్ - బిలాసకానాం బిలేశయానాం సర్పాణాం - ఆననం ప్రాణనం సుషుప్సయా స్వప్తుమిచ్ఛయా హరిర్విష్ణుః - అంభసాం నిధిమబ్ధిమివ వివేశ॥ ౭౪

మూ॥ వనాంతపర్యంతముపేత్యసస్పృహం క్రమేణ తస్మిన్నవతీర్ణదృక్పథే। న్యవర్తి దృష్టిప్రకరైః పురౌకసామనుప్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః॥ ౭౫

వ్యా॥ వనాంతేతి॥ అనువ్రజద్భిః సహ రాజబంధుభిః స్నేహాదనుగచ్ఛద్భిః సుహృత్సంఘైః సహ సద్భృత్యైరిత్యర్థః - అత్రపినోపమాలంకారః - పురౌకసాం ద్వ్యష్టిః పశ్చాదేకైః ద్వ్యష్టిః సమూహైః కృత్వాధిః - వనాంతపర్యంతం కాననసీమాంతసీమాం- ఉదక పాంతపర్యంతంచేతి గమ్యతే॥ ని॥ వనేసలిలకానన ఇత్యమరః - సప్ప్రపాం వానిలాషం యథా ఆహ- ఉపేత్యగత్వాక్రమేణ - తస్మిన్ వనలే- అవిలంబాదృక్షఫలాణి క్రాంతద్వ్యష్టిఃకిసయోగః - నిర్వతిర్నివృత్తం- భావేలుఙ్ - యథాబంధుభిరోదకాత్ప్రియం పాంథమనువ్రజేదితిశాస్త్రమాత్ ప్రవసంతమనువ్రజ్యనివర్త్యాలేతద్వాతితస్యార్థః॥ ౭౪

మూ॥ తతః ప్రసూనే చ ఫలే చ మంజులే స సమ్ముఖీనాంగులినా జనాధిపః॥ నివేద్యమానం వనపాలపాణినా వ్యలోకయత్కాననకామనీయకమ్ ౭౫

వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతోవనప్రవేశానంతరం సజనాధిపోనలః - మంజులే మనోజ్ఞే ప్రసూనే పుష్పే - ఫలేచ - సమ్ముఖీనాసంముఖేనాస్య సమ్ముఖాద్విస్తిరస్తు ప్రకాశిక్తేతిమాపత్ - యథాముఖసమ్ముఖస్యదర్శనఇతిఖప్రత్యయః - సాంగులినాసూచ్యకృతేన- వనపాలపాణినా నివేద్యమానం లక్ష్యమిదమిత్యం ప్రకాశ్యపుష్పఫలాదినిర్దేశేన వదర్శ్యమానమిత్యర్థః - కాననరామణీయకం- మనోజ్ఞభావరూపం కామనీయకమ్ వనస్య రామణీయకం లోకయదపశ్యదితిస్వభావోక్తిః॥ ౭౬

మూ॥ ఫలానిపుష్పాణిచపల్లవేకరే వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే స్థితైస్సమాధాయమహర్షివార్ధకాద్వనేతదాతిథ్యమశిక్షిశాఖిభిః॥ ౭౭

వ్యా॥ ఫలానీతి॥ వయోతిపాతేన - వార్ధక్యేనోద్గతేనచ - ఉద్గతేనంజాతేనవాతేనవాయునా - వాతదోషేణవేపితేకంపితే॥ ని॥ ఖగబాల్యాదినోర్వయ ఇత్యమరః - పల్లవేకరఇతివ్యస్తరూపకం - ఫలానిపుష్పాణిచ - సమాధాయనిధాయస్థితైః తిష్ఠద్భిః - వనేశాఖిభిర్వృక్షైః వేదశాఖాధ్యాయిభిశ్చ॥ ని॥ శాఖా వేదస్యభేదేపి ఇతివైజయంతీ - తదాతిథ్యంవస్యనలస్యఅతిథ్యంఅతిథిసత్కారః - అతిథేర్ఞ్య ఇతిఞ్యప్రత్యయః - మహర్షీణాంవార్ధకాద్వృద్ధసమూహాత్ తత్సకాశాదధిగతమిత్యర్థః - అశిక్షి శిక్షితం అభ్యస్తం - అప్యథాతవమిదముచరితం గుణ్యతాభావః - కర్మణిలుఙ్- ఉత్ప్రేక్షేయం- సాచవ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా - శాఖిష్వప్యుక్తరూపకశ్లేషాభ్యాముత్థాపితాచేతిసంకరః॥ ౭౭

మూ॥ వినిద్రపత్రాలిగతాలికైతవాన్మృగాంకచూడామణివర్జనార్జితమ్॥ దధానమాశాసుచరిష్ణుదుర్యశస్సకౌతుకీతత్రదదర్శకేతకమ్॥ ౭౮

వ్యా॥ వినిద్రేతి ॥ వినిద్రపత్త్రాళిగతాళికైతవాద్వికచదళావళిస్థితభృంగమిషాత్ మృగాంకచూడామణేరీశ్వరస్య- కర్తుః- వర్జనేన పరిహారేణ ఆర్జితం సంపాదితం॥ శ్లో॥ న కేతక్యా సదా శివమితి నిషేధాదితి భావః - ఆశాసు - చరిష్ణు సంచరణశీలం - అలంకృఞిత్యాదినా చరతేరిష్ణుచ్ ప్రత్యయః - దుర్యశః అపకీర్తిం - దధానం కైతకం కేతకీకుసుమం - తత్ర వనే - స నలః - కౌతుకీ సన్ - దదర్శ - ఆపాస్య మహాపురుషబహిష్కారో దుష్కీర్తికర ఇతి భావః- అత్ర అళికైతవాదిత్యళీనామపహ్నవేన తేషు దుర్యశస్త్వారోపాదపహ్నవాలంకారః॥ శ్లో॥ నిషిధ్య విషయం సామ్యాదన్యారోపే హ్యపహ్నవ ఇతి లక్షణాత్॥ ౭౮

మూ॥ వియోగభాజాం హృది కంటకైః కటుర్నిధీయసే కర్ణిశరః స్మరేణ యత్ । తతో దురాకర్షతయా తదంతకృద్విగీయసే మన్మథదేహదాహినా॥ ౭౯

వ్యా॥ అథ త్రిభిః కైతకోపాలంభమాహ॥ వియోగేతి॥ హే కైతక- యద్యస్మాత్- త్వం - స్మరేణ వియోగభాజాం హృది - కంటకైః నిజతీక్ష్ణావయవైః- కటుస్తీక్ష్ణః - కైతకవిశేషణస్యాపి కర్ణిశరత్వవిశేషణవివక్షయా పుంలింగనిర్దేశః - కిం చ యాదృశస్య విశేషణస్య విధేయవిశేషణత్వం క్లిష్టం- కర్ణావర్ణిః - ప్రతిలోమశల్యం - తద్యుక్తః శరః కర్ణిశరస్సన్ - నిధీయసే - కంటకకఠోరకైతకస్య కర్ణిశరత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః - తతః కర్ణిశరత్వాదేవ - దురాకర్షతయా - తదంతకృత్ తేషాం వియోగినాం మారకం సత్ - మన్మథదేహదాహినా స్మరహరేణ - విగీయసే విగర్హ్యసే- ద్వేష్యవద్దేవస్యాపకరణమపి అసహ్యమేవ- తదపి హింస్రం చేత్కిము వక్తవ్యమితి భావః- అత్రేశ్వరకర్తృకకైతకవిగానస్య తద్గతవియోగిహింస్రతాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా సా చోక్తరూపకోత్థాపితేతి సంకరః॥ ౭౯

మూ॥ త్వదగ్రసూచీ - సచివస్స కామినోర్మనోభవస్సీవ్యతి దుర్యశః పటౌ। స్ఫుటం చ పత్త్రైః కరపత్రమూర్తిభిర్వియోగిహృద్దారుణిదారణాయతే॥ ౮౦

వ్యా॥ త్వదగ్రసూచీతి ॥ తవ అగ్రాణ్యేవ- సూచ్యః సచివాస్సహకారిణో యస్య సతథోక్తః సః ప్రసిద్ధః- మనోభవః - కామినీ చ కామీ చ కామినౌ తయోః- పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - దుర్యశసీ - అధీరా ఇత్యపకీర్తీ ఏవ - పటౌ ఇతి రూపకం - సీవ్యతి కంటకస్యాతంకరోతీత్యర్థః - కిం చేతి చార్థః - కరపత్రమూర్తిభిః క్రకచాకారైః॥ ని॥ క్రకచోస్త్రీ కరపత్రమిత్యమరః - పత్త్రైః- వియోగినాం - హృద్యేవ దారుణి - దారయతీతి దారణః విదారకః భేత్తా- స ఇవాచరతీతి దారణాయతే - కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చేతి క్యఙంతాల్లట్ - దారణాయత ఇత్యుపమా - సా చ హృద్దారుణీతి రూపకానుప్రాణితేతి సంకరః॥ ౮౦

మూ॥ ధనుర్మధుస్విన్నకరోఽతిభీరుజావరం పరాగైస్తనధూళిహాస్తయా।
ప్రసూనధన్వాశరసాత్కరోతిమామితిక్రుధాక్రుశ్యత తేనకైతకమ్॥ ౮౧

వ్యా॥ ధనురితి ॥ హేకైతక- ప్రసూనం ధనుర్యస్యేతి ప్రసూనధన్వా పుష్పచాపః - వాసంజ్ఞాయామిత్యనఙాదేశః - అత ఏవ దనుషః - మధునా మకరందేన స్విన్నకరః ఆర్ద్రపాణిస్సన్ - తవ పరాగైః రజోభిః - ధూళితహస్తయా పునఃపునః ధూళ్యా వ్యాపితహస్తతామాత్మానం కుర్వన్ - అన్యథాధనుష్పతనాదితిభావః - తత్కరోతీతి క్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః- అతిభీరుజాపరం అత్యంతదయయుక్తం వ్యాప్తం - మాం- శరసాచ్ఛరాధీనం కరోతి - తదధీనవచన ఇతిసాతిప్రత్యయః - అన్యథాప్రస్తచాపస్సన్ మాం కిం కుర్యాదితిభావః- ఇత్థం శ్లోకత్రయోక్తరీత్యా- తేన రాజ్ఞా- క్రుధా - కైతకం ఆక్రుశ్యత అపరాధోద్ఘాటనేన అఘోష్యతేత్యర్థః॥ ౮౧

మూ॥ విదర్భసుభ్రూస్తనతుంగతాప్తయే ఘటానివాపశ్యదలం తపస్యతః।
ఫలానిధూమస్యధయానధోముఖాన్ సదాడిమే దోహదధూపినిద్రుమే॥ ౮౨

వ్యా॥ విదర్భేతి॥ సనలః॥ నీ ॥ తరుగుల్మలతాదీనామకాలేకుశలైఃకృతం - పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తత్క్రియేతి శబ్దార్ణవే - దోహదంచాష్టాధూపశ్చ- తదుక్తం ॥ శ్లో॥ మేషామిషాంబుసంసేకస్తత్కాలామిషధూపనమ్ । స్థేయోఽనయం ప్రయోగోహి దాడిమీఫలవృద్ధయే ॥ మత్స్యాజ్యత్రిఫలాలేపైః మాంసైరాజావికోద్భవైః । లేపితా ధూపితా సూతే ఫలం తాళీవ దాడిమీ ॥ ఆవిక్యాద్యేన సంసిక్తాః ధూపితా తస్యలోమభిః। ఫలాని దాడిమీ సూతే సుబహూని పృథూని చేతి- తద్వతి- దాడిమేద్రుమేఫలాని విదర్భసుభ్రువో దమయంత్యాః- స్తనయోర్యాతుంగతా- తదాప్తయే తత్ప్రాప్తయే- తాదృగౌన్నత్యలాభాయేత్యర్థః- అలమత్యంతం తపస్యత స్తపశ్చరతః॥ సూ॥ కర్మణోరోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్ప్రత్యయే తపసః పరస్మైపదం చేతి - పరస్మైపదం ధూమస్య దోహదధూమస్య ధయం తీతిధయాన్ పాతౄన్ - అత్రాతశ్చోపసర్గ ఇతి ఉపసర్గగ్రహణానువృత్తివశాత్ ఘ్ర్వాదినా అనుపసృష్టాయా అపిధేటశ్శప్రత్యయ ఇతిగతిః - అత ఏవ కాశికాకారాః కేచిదుపసర్గ ఇతినానువర్తయంతీతి-అధోముఖాన్- ఘటానివ- అపశ్యదిత్యుత్ప్రేక్షా - ఫలార్థినః ఉగ్రం తపస్యంతీతిభావః॥ ౮౨

మూ॥ వియోగినీమైక్షతదాడిమీమసౌ ప్రియస్మృతేస్స్పష్టముదీతకంటకామ్ । ఫలస్తనస్థానవిదీర్ణరాగిహృద్విశచ్ఛుకాస్యస్మరకింశుకాశుగామ్॥

వ్యా॥ వియోగినీమితి॥ అసౌనలః- ప్రియస్మృతేః దయితస్మరణాత్ స్పష్టం [illegible]

ఉదీతేతి - ఇణ్ గతావితి కర్తరి క్తః - ఉదితాః ఉద్గతాః - కంటకాః - స్మరవియవసూచయివ - కంటకా రోమాంచా యస్యాస్తామితి శ్లిష్టరూపకం ॥ ని ॥ వేణౌ ద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్రశత్రౌ చ కంటక ఇతి వైజయంతీ - ఫలాన్యేవ స్తనౌ - తావేవ స్థానం - తత్ర విదీర్ణః రాగో స్యాస్సీతి రాగి రక్తవర్ణ మనురక్తం చ - యత్తస్మిన్ హృది - విశద్ద్విజ భక్షణాయాం గతః ప్రవిశత్ - శుకాస్యం శుకతుండమేవ - స్మరస్య - కింశుకం పలాశకుట్మలమేవ - ఆశుగో బాణో యస్యాస్తాం దాడిమీమేవ - వియోగినీ - విరహిణీం - ఐక్షత అపశ్యత్ రూపకాలంకారః - విఃపక్షీ - తద్యోగినీమితి చ గమ్యతే॥ ౮౩

మూ॥ స్మరార్ధచంద్రేషునిభే క్రశీయసాం స్ఫుటం పలాశేఽధ్వజుషాం పలాశనాత్ । సవృంతమాలోకత ఖండమన్వితం వియోగిహృత్ఖండిని కాలఖండజమ్॥

వ్యా॥ స్మరేతి ॥ సనలః - స్మరస్య - యోఽర్ధచంద్రః అర్ధచంద్రాకారః ఇషుః తన్నిభే తత్సదృశే - నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః - అతఏవ వాహః శరః॥ ని॥ స్యాచ్ఛరః పత్రవాహోఽస్త్రమితి - నిభ సంకాశ నీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ ఇతి - వియోగినాం హృత్ఖండిని హృదయభేదినీ - క్రశీయసాం కృశతరాణాం - అధ్వజుషామధ్వగామినాం - పలాశనాత్ మాంసభక్షణాద్ధేతోః - పలాశే - పలమశ్నాతీతి వ్యుత్పత్త్యా పలాశసంజ్ఞాభాజి - కింశుకకలికాయామిత్యర్థః - అనిర్దిష్టం - స్ఫుటం - వృంతం ప్రసవబంధనం - తేనైవ కాలఖండం యకృత్ఖండమిత్యుత్ప్రేక్షారూపకం - ఆలోకత ఆలోకితవాన్ ॥ ని ॥ కాలఖండయకృతీ తు సమే ఇత్యమరః - తచ్చ - దక్షిణపార్శ్వస్థమాంసవిశేషః॥ ౮౪

మూ॥ నవా లతా గంధవహేన చుంబితా కరంబితాంగీ మకరందశీకరైః। దృశా నృపేణ స్మితశోభికుట్మలా దరాదరాభ్యాం దరకంపినీ పపే॥ ౮౫

వ్యా॥ నవేతి ॥ గంధవహేన వాయునా - చుంబితా స్పృష్టా - అన్యత్ర అనులిప్తేన పుంసా ఆశ్లిష్టా - మకరందశీకరైః పుష్పరసకణైః - కరంబితాంగీ వ్యామిశ్రితరూపా - అన్యత్ర స్విన్నాంగీ ఇతి చ గమ్యతే - స్మితశోభినః వికాసరమ్యాః - కుట్మలా ముకులాః యస్యాస్సా - మందహాసమనోహరదంతముకులా చ గమ్యతే - దరకంపినీ వాయుస్పర్శాదీషత్కంపమానా సాత్త్వికవేపథుమతీ చ - నవా లతా వల్లీ - తత్సదృశీ కాంతా చ గమ్యతే - నృపేణ - కర్త్రా - దృశా - కరణేన - దరాదరాభ్యాం భయశ్రద్ధాభ్యాం - ఉపలక్షితేన సతా - పపే పీతా - గాఢం దృష్టేత్యర్థః - ఉద్దీపకత్వాద్దరః - ప్రియాసాదృశ్యాదాదరశ్చ ॥ ని ॥ దరోఽస్త్రీ శంఖగర్తే స్యాదల్పార్థే త్వవ్యయం భయ ఇతి వైజయంతీ - అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతనాయికాప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః ॥ శ్లో ॥ విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్ణనాత్ । అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరిష్యత ఇతి లక్షణాత్॥ ౮౫

మూ॥ విచిన్వతీః పాంథపతంగహింసనై రపుణ్యకర్మాణ్యలికజ్జలచ్ఛలాత్ । వ్యలోకయచ్చంపకకోరకావలీస్సశంబరారేర్బలిదీపికా ఇవ॥ ౮౬

వ్యా॥ విచిన్వతీరితి॥ పంథానంగచ్ఛంతినిత్యమితిపాంథాఃనిత్యపథికాః - పథోణని త్యమితిణప్రత్యయః - పంథాదేశశ్చ - తఏవపతంగాఃపక్షిణః ॥ ని ॥ పతంగః పక్షి సూర్యశలభేష్వితిత్యమరః - తేషాం - హింసనైర్వధైః - అపుణ్యకర్మాణి- అళయఃకజ్జలా నీవేత్యుపమితసమాసః - తేషాంఛలాదిత్యపహ్నవాలంకారః - విచిన్వతీస్సంగృహ్ణతీః హింసాపాపకారిణీరిత్యర్థః - చంపకకోరకావళీః - శంబరారేస్స్మరస్య-బలిదీపికాః పూజాదీపికాఇవేత్యుత్ప్రేక్షా - సనలోవ్యలోకయత్॥ ౮౬

మూ॥ అమన్యతాసౌకుసుమేషుగర్భజంపరాగమంధంకరణం వియోగినామ్ । స్మరేణముక్తేషుపురాపురారయేతదంగభస్మేవశరేషుసంగతమ్॥ ౮౭

వ్యా॥ అమన్యతేతి - అసౌనలః - కుసుమేష్వేవ - ఇషవఃశరాఃకామబాణాఃతేషాం- గర్భజం- గర్భజాతం- వియోగినామితికర్మణిషష్ఠీ - అనంధానంధాన్ కరోతీత్యంధంకరణం - ఆఢ్యసుభగేత్యాదినాఖ్యున్ప్రత్యయః - అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః - తంపరాగం - పురాపూర్వం - పురారయే పురహరాయ - స్మరేణముక్తేషు శరేషు - సంగతంసంసక్తంతస్యపురారేరంగేయద్భస్మతదివామన్యతేత్యుత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః - పురాపురారయేముక్తాస్తఏవైతేపురోవర్తినఃకుసుమేషవఇత్యభిమానః-అన్యథాయేషాంతదంగభస్మసంగోత్ప్రేక్షానుత్థానాదితి॥ ౮౭

మూ॥పికాద్వనేశృణ్వతిభృంగహుంకృతైర్దశాముదంచత్కరుణాంవియోగినామ్।అనాస్థయాసూనకరప్రసారిణీంపదర్శదూనస్స్థలపద్మినీంనలః॥ ౮౮

వ్యా॥ పికాదితి॥ వనేశ్రోతరి - పికాద్వక్తుస్సకాశాత్ - భృంగహుంకృతైః - వియోగినాందశాంఅళిహుంకారకథాందురవస్థామిత్యర్థః-ఉదంచత్కరుణంవికసద్వృక్ష విశేషం - ఉద్యత్కృపంచయథాతథాశృణ్వతిసతి ॥ ని ॥ కరుణః స్త్రీన్నెస్యాత్కరుణాయాంకరుణామతేతివిశ్వః - అనాస్థయా శోకమనిచ్ఛయాసూనంప్రసూనంమేవ - కరంప్రసారయతీతికథోక్తాంఅనిష్టకథాంకరేణవారయంతీమివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షాసూనకరేతిరూపకానుప్రాణితాగమ్యోత్ప్రేక్షేయం- స్థలపద్మినీం - నలః - దూనఃపరితప్తస్సన్ దదర్శ తేఃకర్తరిక్తః - ల్వాదిభ్యశ్చేతినిష్ఠానత్వం - దదర్శ॥ ౮౮

మూ॥ రసాలసాలస్సమదృశ్యతామునాస్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః । సమీరలోలైర్ముకులైర్వియోగినేజనాయదిత్సన్నివతర్జనాభయమ్ త్తేనా

వ్యా॥ రసాలేతి ॥ అధునా నలే నస్సురద్విరేఫారవః భ్రమర ఝుంకారవ్యాప్తః కోకిలానాం పంచమస్వరైః సహితస్సన్ కూజితవాన్ సమీర లోలైః ర్వాయుచలితైః ముకులైః కరం గుళికైరవేతిభావః - వియోగినే జనాయ - తర్జనాంతయం - దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛన్నివ స్థితః - దదాతేస్సన్ప్రత్యయః - సనిమీమేత్యాదినా ఇనాదేశః - అత లోపోభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః - సస్యార్ధధాతుక ఇతిస కారస్యత కారః - రసాలసాలశ్చూతవృక్షః సమద్రృశ్యత సమ్యగ్ద్రష్టః - ద్విరేఫేత్యాదిరూపకోత్థాపితేయం తర్జనాభయజనసోత్ప్రేక్షేతి సంకరః॥ ౮౯

మూ॥ దినేదినే త్వం తను రేధి రేధికం పునః పునర్మూర్ఛ చ పాండుతాం భజ। ఇతీవ పాంథం శపతః పికాన్ ద్విజాన్ సఖేద మైక్షిష్ట స లోహితేక్షణాన్॥

వ్యా॥ దినేదిన ఇతి ॥ రే ఇతిహీన సంబోధనే - రే- త్వం దినే దినే - అధికం తను రేధి కృశో భవ - అస్తేర్లోటి సిప్ - హుఝల్భ్యోహేర్ధిరితి ధిత్వం ఘ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చేత్యేత్వం - శ్నసోరల్లోప ఇత్యకారలోపః - పునః పునర్మూర్ఛచ - మృత్యుం కురణం - బుద్ధ్యచేతి - పాంథం నిత్యపథికం - శపతశ్శపమానాని వస్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా- లోహితేక్షణాన్ రక్తదృష్టీన్ - ఏకత్ర స్వభావతః - అన్యత్ర రోషాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం - పికాన్ ద్విజాన్ - కోకిలాన్ - పక్షిణో బ్రాహ్మణాంశ్చ - సనలః - సఖేదం- ఐక్షిష్ట- స్వస్యాప్యుక్తశంకయేతిభావః॥ ౯౦

మూ॥ అళిప్రజాకుట్మల ముచ్చశేఖరం నిపీయ చాంపేయ మవధీర యాద్దృశా। సధూమకేతుం విపదే వియోగినా ముదీత మాశంకిత వానశంకత॥ ౯౧

వ్యా॥ అళిప్రజేతి ॥ అళిప్రజాభ్రమరపఙ్క్తిః - ఉచ్చశేఖరం ఉన్నతశిరోభూషణం - అళిమలినాంగని త్యర్థః ॥ ని ॥ శిఖాస్వాపీడ శేఖరావిత్యమరః- చాంపేయం చంపకవికారం కుట్మలం ॥ ని ॥ అథ చాంపేయశ్చంపకో హేమపుష్పక ఇత్యమరః- నన్వయుక్తమిదం॥ శ్లో ॥ నపట్పదో గంధఫలీమజఘ్రదిత్యాదౌ అళీనాం చంపకస్పర్శాభావప్రసిద్ధేరితి చేన్న - స్పృశంత్యేవ కింతుస్పృష్ట్వాప్రియంతే తావతైవ స్పర్శాభావ ప్రసిద్ధిరితి కవిచిత్రోక్తితః పరిహారః - అథవా చాంపేయం నాగకేసరం ॥ ని ॥ చాంపేయః కేసరో నాగకేసరః కాంచనాహ్వయ ఇత్యమరః - ధీరయా దృశా నిపీయ విశ్లబ్ధదృష్ట్యా గాఢం దృష్ట్వేవ ఆశంకిత వాన్ కింభిదనిష్ట ముత్ప్రేక్షిత వాన్ - సనలః శ్లో ॥ అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాం శంకాం చ కుశలబుధాక్షతిలక్షణాత్ - వియోగినాం విపదే ఉదీతం ఉత్థితం ధూమకేతుం - ఆశంకత- అశంకతాయదిత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః॥ ౯౧

మూ॥ గతత్వరాగం భ్రమిభిః ర్గిభిః పతత్ప్రసూనాంగాపళి నాగకేసరః

సమారనారాచనిఘర్షణాస్పదస్ఫులింగజాలకశాణమివ స్థలోకయత్ ॥ ౯౨

వ్యా॥ గరతిల ॥ సరలః - గరశ్చరాంగసిరక్షతః - స్ఫులింగ్రియమఖా - గత్రాణాణ వతా రైః - ఉపలక్షితం - వరత్వప్రత్యేక - ప్రసక్త స్ఫులింగాజాలసక్తాలం - నాగకేసర కుసుమవిశేషం - మారనారాచనిఘర్షణైః - స్ఫులింగజాలకశాణభిశ్చ శాణాస్ఫు లింగాః - యస్యతం - శాణంనికషోపలమివేత్యుత్ప్రేక్షా - వ్యలోకయత్ ॥ ని ॥ శాణ స్తునికషంకషఇత్యమరః ॥ ౯౨

మూ ॥ తదంగముద్దిశ్య సుగంధిపాతుకాశ్శిలీముఖాళీఃకుసుమాద్గుణాస్పదాః । స్వచాపమస్మిన్గతమార్గణభ్రమాత్స్మరస్య సాంపరాయలోకలక్షితాః ॥

వ్యా॥ తదంగమితి ॥ సుగంధికోపవనగంధం ॥ సూ॥ గంధస్యేదిత్యాది ॥ సమాసాం త ఇకారః - తదంగంతస్యనలస్యఅంగముద్దిశ్యలక్షీకృత్యగుణాగంధాదిః - పూర్వవ ॥ ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియామాశ్రితంతుష్వితిరైజయంతి - తత్పుష్పరేణుకేః త త్ర్గక్తాత్ ॥ సూ॥ స్పృశోనుదకేక్విన్ - కుసుమమాలాపాత్రాణాలుతాదిత్యాదయః - ల ఘుచెత్యాదినాఉతఙ్ప్రత్యయః - స్వనందీశనియమశ్లాఘిశ్చ స్పృశ్యంపశ్యంత్యశ్చల వలోకయ - స్మరః - స్వపాపాత్స్వపుష్పమార్గణాభి ఘమునిగణతాః యేమార్గణాబా ణాః - తత్పుష్పమూర్ధశోభితతోభవత్ - సూనమితిశేషః - మునిగణతేషవో హ్యధికం స్వనంతిలిప్రవిశ్యం - అతస్వచస్శిలీముఖేషుమార్గణతమార్గణ భ్రమాద్భ్రాంతిమదలం కారః - సపశిలీముఖేలిక్షేపానుప్రాణితః - తథాస్మాపితాచేయంస్మరస్యలక్షితతోత్ప్రేక్షే త్యేకత్వచయోరంగాంగిభావేనసంకరః ॥ ౯౩

మూ ॥ మరుల్లసత్పల్లవకంటకైఃక్షతంసముచ్చరచ్చందనసారసౌరభమ్ । సవారనారీకుచసంచితోపమందదర్శమాలూరఫలంపచేలిమమ్ ॥ ౯౪

వ్యా॥ మరుదితి ॥ మరుతాలసత్పల్లవానాం చలత్పల్లవానాం - కంటకైః తీక్ష్ణై రవయవైః - క్షతం - అవ్యాప్త - లసద్విటజనైః క్షతమితిగమ్యతే సముచ్చరత్ప్ర తఃసృతస్యత్ - చందనసారస్యేవసౌరభం యస్యతత్ - అతఏవవారనారీకుచేనవేశ్యా స్తనేన - సంచితోపమంసంపాదితసాదృశ్యమిత్యుపమాలంకారః ॥ ని ॥ వారస్త్రీగణి కావేశ్యేత్యమరః - కులాంగనాసు నఖక్షతాద్యసంభవాదిత్యాశయః - పచేలిమం స్వతఃపక్వం - పచ్యకర్తరికేలిమ ఉపసంఖ్యానమితిపచేః కేలిమర్ప్రత్యయః - మా లూరఫలంబిల్వఫలం ॥ ని ॥ బిల్వేశాండిల్యశైలూషౌమాలూరశ్రీఫలావపీత్యమరః - సన లోదదర్శ ॥ ౯౪

మూ॥ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్।
స్మరేషుధీకృత్య ధియా భయాన్ధయా స పాటలాయాః స్తబకం ప్రకమ్పితః॥

వ్యా॥ యువద్వయీతి ॥ యువా చ యువతిశ్చ తయోర్యూనోర్ద్వయీ యువద్వయీ మిథునం తస్యాశ్చిత్తయోర్మానసయోః - నిమజ్జనే - అన్తర్గాహనే - ఉచితైః క్షమైః - ప్రసూనైః పుష్పబాణైః శూన్యేతరదశూన్యం పూర్ణం గర్భగహ్వరం యస్య తం - పాటలాయాః పాటలవృక్షస్య - స్తబకం కుసుమగుచ్ఛం భయాన్ధయా భయమూఢయా ధియా భయజన్యభ్రాన్త్యేత్యర్థః - స్మరేషుధీకృత్య కామతూణీకృత్య - తథా విభ్రాన్త్యేత్యర్థః - అత ఏవ భయాత్ప్రకమ్పితః చకమ్పే - అత్ర పాటలస్తబకే మదనతూణీరభ్రాన్త్యా భ్రాన్తిమదలంకారః॥ శ్లో॥ కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే పిహితాత్మని। ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్మతః ఇతి లక్షణాత్॥ ౯౪

మూ॥ మునిద్రుమః కోరకితః సితద్యుతిర్వనేఽమునాఽమన్యత సింహికాసుతః।
తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం కలాకలాపం కిల వైధవం వమన్॥ ౯౫

వ్యా॥ మునిద్రుమ ఇతి ॥ అమునా నలేన - వనే - కోరకితస్సంజాతకోరకః శితద్యుతిః సితముకుళచ్ఛవిః - మునిద్రుమః అగస్త్యవృక్షః - తమిస్రపక్షే - త్రుటికూటే తచ్ఛలేన వ్యాజేన - భక్షితం - అభక్షితత్వేన శంకనీయమితి భావః - అత్ర కూటశబ్దేన యోపహ్నవే నభక్షణారోపాదపహ్నవభేదః - వైధవం చాంద్రమసం ॥ ని ॥ విధుస్సుధాంశుశ్శుభ్రాంశురిత్యమరః - కళాకలాపం కళాసమూహం - వమన్ ఉద్గిరన్ సింహికాయాస్సుతో రాహుః - అమన్యత కిల - అత్ర కోరకితశితద్యుతిత్వాభ్యాం మునిద్రుమస్యేన్దుకలాకలాపవమనవిశిష్టరాహుత్వోత్ప్రేక్షా సా చోక్తాపహ్నవోత్థాపితేతి సంకరః॥ ౯౬

మూ॥ పురోహఠాక్షిప్తతుషారపాండురచ్ఛదావృతేర్వీరుధి బద్ధవిభ్రమాః।
మిలన్నిమీలం దదృశుర్విలోకితా నభస్వతస్తం కుసుమేషు కేళయః॥ ౯౭

వ్యా॥ పుర ఇతి॥ పురోఽగ్రే హఠాత్ ఝడిత్యాక్షిప్తా నిరాకృష్టా - తుషారేణ హిమేన - పాండరాణాం ధవళానాం పత్రాణాం - తుషారవత్పాండరస్య - ఛదస్యాచ్ఛాదకస్య వస్త్రస్య చ - ఆవృతిః ఆవరణం - యేన తస్య నభస్వతః వాయోః - వీరుధి లతాయాం - బద్ధా అనుబద్ధాః విభ్రమా భ్రమణాని లీలాశ్చ యాభిస్తాః - కుసుమవిషయే - కేళయః క్రీడాః - కుసుమేషు కేళయః కామక్రీడాశ్చ - విలోకితాస్సత్యః - తం నలం - మిలన్తీ సఙ్గచ్ఛన్తీ - నిమీలా మీలనం చ యస్య తం - దదృశుః - సనిమీలితాక్షం చక్షురిత్యర్థః - విరహిణాముద్దీపకత్వేన స్వదుస్సహత్వాదుః ఖహేతుత్వాదస్యేతి॥ శ్లో॥ నేత్రే కార్యం నగ్నాం స్త్రీం న పశ్యేత్ సంగమే మిథునమితి నిషేధాదితి భావః - అత్ర వస్తుతోఽనభస్వత్కేళిశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతకాముకవిరహప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః॥ ౯౮

మూ॥ గతా యదుత్సంగతలే విశాలతాం ద్రుమాః శిరోభిః ఫలగౌరవేణ తాం కథం సధాత్రీ ద్రవతీ మాతృ నామి తే స్నేహం నాభినందతి॥ ౯౭

వ్యా॥ గతా ఇతి॥ ద్రుమాః యస్యాః ధాత్ర్యాః - ఉత్సంగతలే ఉపరిదేశే - విశాలతాం గతాః - తాం ధాత్రీం భువం మాతరం చ ఉపమాతరం వా॥ ని॥ ధాత్రీ జననీ మలకీవసుమత్యుపమాతృష్వితి మరః - కర్మ జిష్ణురిత్యాదివాద ధాతే ద్యావిష్టుర్వర్తి - యః - ఫలగౌరవేణ సుకృతాతిశయేన ఫలభారేణ చ - హేతునా - అతిమాత్రం నామితైః ప్రహ్వీకృతైః - వపుర్భిః శరీరైః - శిరోభిః శిరస్సురతైః వసుధ - పదం దర్శనాత్ స్పృశతో పైవాద యదమాతాంశ్చ తాత్ర కృతా - అతివినయత్వస్థాన వేషం పనలక్షకఫలనాభినందతి ఆభినందతి వేత్త్యర్థః - కృతఘ్నానాం లసుఖం సంతతిం - అపత్యానాం మాతృభక్తించ కోవా యునాభినందతీత్యర్థః - అత్రాపి విశేషణసామర్థ్యాత్ ప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః॥ ౯౭

మూ॥ నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలైస్సుధీకృతం పుష్పరసైరహృష్టైః। వినిర్మితం కేతకరేణుభిస్సితం వియోగినేదాయి స కౌముదీముదః॥ ౯౮

వ్యా॥ అత్రాతపస్య చంద్రికాత్వరూపకాయత ఉత్ప్రేక్షా పాదయేః। వృపాయేతి॥ వనానిలైః ఉద్యానవనవాతైః - హిమం శీతలం కృతం హిమితం - తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణి క్తః - పుష్పరసైః మకరందైః - సుధీకృతం అమృతీకృతం - కేతకరేణుభిః - సితం వినిర్మితం శుభ్రం కృతం - అహార్యా మహాతేజః అసామాన్యమాతపః - రోసుపీతరేఖాదేశః - లజ్జేన కౌముదీత్యత్ర స్వరూపకం - వియోగినే తస్మై నృపాయ - ముదః ప్రమోదాత్ అనాదత్త ఏవ త్తపటేః ప్రత్యుతోద్దీపకత్వే కాభూదితి భావః॥ ౯౯

మూ॥ వియోగభాజోపి నృపస్య పశ్యతాత దేవ సాక్షాదమృతాంశుమాననమ్। పికేన రోషారుణచక్షుషా ముహుః కుహూరుతాహూయత చంద్రవైరిణీ॥

వ్యా॥ వియోగభాజ ఇతి॥ వియోగభాజోపి వియోగినోపి నృపస్య - తదానన మేవ సాక్షాదమృతాంశుం పశ్యతాపదం - పశ్యతా అతఏవ రోషాద్ధ్యాపి చంద్రకాంతః జతా తీవ్రక్రోధాదివ అరుణచక్షుషా పికేన - చంద్రవైరిణీ సహమానినా లాప వివక్షయా కృష్ణ చంద్రదాహా వాస్యేతి శ్లిష్టరూపకం॥ ని॥ కుహూస్యాత్ కోకిలాలాపనష్టేందు కళేహూ రపీతి విశ్వః - ముహుః రాహూయత ఆహూతా కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - శ్లేషోక్తరూపకపా పేక్షితేలసంకరః - ఆననచంద్రస్యోదయేపి తత్కుహూ రాహ్వానీయా అన్యాపి వశతాం తీహారిత్యం భవాదితి భావః॥ ౧౦౦

మూ॥ అశోకమర్థాన్వితనామతాశయా గిరా శరణ్యం గృహశోభివిశోర్ధ్వగాః। అమన్యతావంతమిమైపళ్లవైః ప్రదిష్టకామజ్వలదగ్నిజాలమ్॥ ౧౦౧

వ్యా॥ అశోకమితి ॥ ఏష నలః - పల్లవైః - ప్రతిష్ఠాని ప్రతిగృహీతాని సంభవాని కామజ్వలదస్త్రాణి తద్రూపాణి జాలకాని కోరకాః బాలముకుళగుచ్ఛా యేషాం తం - పల్లవసంఛన్నజాలకరూపకామాస్త్రమిత్యర్థః - అన్యథా తద్దర్శనాదేవ తే మ్రియేరన్నితి భావః - అశోకం అతపి నామ అర్థాన్వితనామతాశయా అశోకోయమస్మిన్నిత్యన్వర్థసంజ్ఞతాప్రత్యయా ఆశయా - అస్మానప్యశోకాన్ కరిష్యతీత్యభిలాషేణ - శరణే సాధుసమర్థం శరణ్యం - మత్వేతి శేషః ॥ ని ॥ శరణం రక్షణే గృహా ఇతి విశ్వః - ఆగతాన్ శరణాగతానిత్యర్థః - గృహాన్ తాపార్తాన్ శోచంతీతి గృహశోచినః గృహానుద్దిశ్య శోచంత ఇత్యర్థః॥ ని॥ గృహాః పత్న్యాం గృహేష్వపి ఇతి విశ్వః - అథ గాన్ ప్రోషితాన్ - అవంతమిమం శరణాగతరక్షణే మహాఫలస్మరణాత్ - అన్యథా మహాదోషస్మరణాచ్చ గతవంతమివేత్యర్థః - అమన్యత జ్ఞాతవాన్ - అత్ర ప్రియాజాంతర్గోపన మోచనత్వేనేయమితి భావః॥

మూ॥ విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్పికాలిగీతేశ్శిఖిలాస్యలాఘవాత్ ।
వనేపితౌర్యత్రికమారరాధతం క్వభోగమాప్నోతి నభాగ్యభాగ్జనః॥ ౧౦౨

వ్యా॥ విలాసేతి ॥ విలాసవాపీవిహారక దీర్ఘికా - తస్యాస్తటే వీచీనాం వాదనాత్ పికాలీనాంచ - గీతే గానాత్ - శిఖినాం మయూరాణాం - లాస్య లాఘవాత్ నృత్తనైపుణ్యాచ్చ - వనేపి - తం నలః - తౌర్యత్రికం నృత్తగీతవాద్యత్రయం - కర్తృ - ఆరరాధ ఆరాధయామాస - తథాహి - భాగ్యభాక్ భాగ్యవాన్ జనః - క్వ - భుజ్యత ఇతి భోగః సుఖం - తం - నాప్నోతి సర్వత్రాప్నోతీత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః॥ ౧౦౨

మూ॥ తదర్థమధ్యాప్య జనేన తద్వనే శుకా విసృష్టాః పటవస్తమస్తవన్ ।
స్వరామృతేనోపజగుశ్చ శారికాస్తథైవ తత్పౌరుషగాయనీకృతాః॥ ౧౦౩

వ్యా ॥ తదర్థమితి ॥ జనేన సేవకజనేన తదర్థం నలప్రీత్యర్థం - అధ్యాప్య స్తుతిపాఠయిత్వా తస్మిన్ వనే - విసృష్టాః ముక్తాః - పటవః స్ఫుటగిరః - శుకాః తం నలం అస్తువన్ - తథైవ శుకవదేవ - తదర్థమధ్యాపయిత్వా - తత్పౌరుషస్య నలపరాక్రమస్య - గాయిన్యో - గాయకాః కృతాః గాయినీకృతాః - శారికాః - స్వరామృతేన మధురస్వరేణేత్యర్థః ఉపజగుశ్చ॥ ౧౦౩

మూ॥ ఇతీష్టగంధాఢ్యమటన్నసౌ వనం పికోపగీతోపి శుకస్తుతోపి చ అవిందతామోదభరం బహిః పరం విదర్భసుభ్రూవిరహేణ నాంతరమ్॥ ౧౦౪

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ ఇతిష్టగంధాఢ్యం ఇష్టసౌగంధ్యసంపన్నం - వనమటన్ - దేశకాలాద్యనగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మకాణామితి వనస్య దేశత్వాత్ కర్మత్వం - అసౌ నలః -

పికైః కోకిలైః - ఉపగీతోపి స్తుతైః స్తుతోపి చ - పరం కేవలం ॥ ని ॥ పరం స్యాదుత్తమానాప్తవైరిదూరేషు కేవల ఇతి విశ్వః - బహుః - ఆమోదభరం సౌరభ్యాతిరేకమేవ - అవిందత - విదర్భసుభ్రూవిరహేణ హేతునా అంతరం - ఆమోదభరం - ఆనందాతిరేకం - నావిందత నలబ్ధవాన్ - ప్రత్యుత దుఃఖమేవాన్వభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమోదో గంధహర్షయోరితి విశ్వః ॥ ౧౦౪

మూ॥ కరేణమీనంనిజకేతనందధద్ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా।
వ్యతర్కిసర్వర్తుఘనేవనేమధుంసమిత్రమత్రానుసరన్నివస్మరః॥ ౧౦౫

వ్యా॥ కరేణేతి ॥ సనలః - నిజకేతనం నిజలాంఛనం - మీనం ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా ప్రవేశభియా కరేణ - దధత్ - తాదృక్ఛత్రలేఖావ్యాజేన దధాన ఇత్యర్థః సర్వర్తుఘనే సర్వర్తుసంకులే - అత్ర అస్మిన్ వనే - మిత్రం సఖాయం - మధుం వసంతం - అనుసరన్ అన్విష్యన్ - స్మర ఇవ వ్యతర్కి తర్కిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ౧౦౫

మూ॥ లతాబలాలాస్యకలాగురుస్తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః।
అసేవతాముంమధుగంధవారిణిప్రణీతలీలాప్లవనోవనానిలః॥ ౧౦౬

వ్యా॥ లతేతి ॥ లతా ఏవాబలాః - తాసాం లాస్యకలాసు మధురనృత్యవిద్యాసు - గురురుపదేష్టేతి మందోక్తిః - తరుప్రసూనగంధోత్కరాణాం వృక్షకుసుమసౌరభసంపదాం - పశ్యతోహరః పశ్యంతమనాదృత్య హరః - ప్రసహ్యాపహర్తేత్యర్థః ॥ ని॥ పశ్యతోహరో హారత్యర్థం సచోరః పశ్యతోహర ఇతి హలాయుధః - పచాద్యచ్ - షష్ఠీచానాదర ఇతి షష్ఠీ - వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యో యుక్తిదండహరేష్విత్యలుక్ - ఏతేన సౌరభ్యయుక్తం - మధు మకరందమేవ - గంధవారి గంధోదకం - తత్ర ప్రణీతలీలాప్లవనః కృతలీలావగాహ ఇతి శైత్యోక్తిః - ఈదృగ్వనానిలః - అముం నలం - అసేవత - గుణవానేవ సేవకః సేవ్యప్రీతింభవతీతి భావః॥ ౧౦౬

మూ॥ అథస్వమాదాయభయేనమంథనాచ్చిరత్నరత్నాధికముచ్చితంచిరాత్।
నిలీయతస్మిన్నివసన్మహాంనిధ్వనేశటూకోదదృశే. నీభుజా॥ ౧౦౭

వ్యా॥ అథేతి ॥ అథ వనాలోకనానంతరం మంథనాద్భయేన - ధనార్థినాం పునర్మథిష్యంతీతి భయాదితి భావః - చిరాత్ - ఉచ్చితం సంచితం - చిరత్నం చిరంతనం - చిరపరిచితరత్నాకరాత్ నగేభ్యః స్వం స్వకీయమితి పక్షాః - తచ్చ తద్రత్నాధికం రత్నశ్రేష్ఠం స్తుభూయిష్ఠం చేతి చిరత్నరత్నాధికం ॥ ని॥ రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేపీత్యమరః - స్వం ధనం - ఆదాయ తస్మిన్ వనే - నిలీయ అంతర్ధాయ - నివసన్ వర్తమానః - అహం నిధిరివేత్యుత్ప్రేక్షా - తటాకస్సరోవిశేషః - భూభుజా రాజ్ఞా - దదృశే దృష్టః ॥ ౧౦౭

మూ॥ పయోనిలీనాభ్రముకాముకావలీరదాననంతోరగపుచ్ఛసూచికాః।
జలార్ధరుద్ధస్య తటాంతభూమిభిన్మృణాలజాలస్య నిభాద్బభార యః॥ ౧౦౭

వ్యా॥ యదుక్తం దర్శనా దాపేతి తదేవ ప్రపంచయతి - పయ ఇత్యాదిన వభి శ్లోకైః॥ పయ ఇతి॥ యః సరోవరః - జలేనార్ధరుద్ధస్య అర్ధాచ్ఛన్నస్యేత్యర్థః తటాంతభూమిభిత స్తటప్రాంతభేదనకారిణః మృణాలజాలస్య బిసబృందస్య నిభాద్వ్యాజా దిత్యపహ్నవాలంకారః॥ ని॥ నిభో వ్యాజసదృక్షయోరిత్యమరః - అనంతోరగస్య శేషాహేః - పుచ్ఛేవ - సూచ్యగ్రాణి - తదగ్రభాగా ఇత్యర్థః - పయోనిలీనాం - అభ్రముకాముకావలీరదాన్ - ఐరావతస్త్రీణాం - దంతాన్ - బభార - ధృతవానిత్యర్థః - అత్ర సంఖ్యా ఇతి వ్యతిరేకః - అభ్రముకాముకా ఇతి ద్వితీయా సమాస్తో మధుపిపాసురితివత్ - నలాకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాత్ - లషపతేత్యాదినా ఉకఞ్ ప్రత్యయః॥ ౧౦౮

మూ॥ తటాంతవిశ్రాంతతురంగమచ్ఛటాస్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేన యః।
బభౌ చలద్వీచికశాంతశాతనైస్సహస్రముచ్చైశ్శ్రవసామివ శ్రియా॥

వ్యా॥ తటాంతవిశ్రాంతేతి॥ యః సరోవరః - తటాంతే తటప్రాంతే - విశ్రాంతా - యా తురంగమచ్ఛటా నలాశ్వశ్రేణిః తస్యాః స్ఫుటం యథా తథా అనుబింబోదయచుంబనేన ప్రతిబింబావిర్భావవ్యాప్తినిమిత్తేన - వీచయో వికశాస్తాసాం - అంతశాతనైః అంగఖండనైః॥ ని॥ అశ్వాదేస్తు దనీకశేత్యమరః - చలదచ్చలత్ - ఉచ్చైశ్శ్రవసాం సహస్రం శ్రియా ప్రాప్నువన్నివ - బభావిత్యుత్ప్రేక్షా - వ్యతిరేకశ్చ పూర్వవత్ - వితేన నలాశ్వానాం ఉచ్చైశ్శ్రవస్సామ్యం గమ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥ ౧౦౯

మూ॥ సితాంబుజానాం నివహస్య యశ్ఛలాద్బభావలిశ్యామలితోదరశ్రియామ్।
సమస్తచ్ఛాయశశాంకసంకులం సుధాంశోర్బహుళం సహస్రశః॥

వ్యా॥ సితాంబుజానామితి॥ యః సరోవరః - అళిభిః - శ్యామలితోదరశ్రియాం శ్యామీకృతమధ్యశోభానాం - సితాంబుజానాం పుండరీకాణాం - నివహస్య - ఛలాత్ - సమస్తచ్ఛాయైస్తిమిరసవర్ణైః కళంకైః - సంకులం - బహుసంపూర్ణం - బహ్వనేకం - సుధాంశోః చంద్రస్య - కులం వంశం - బభౌ - బభావత్ర ఛలశబ్దేన పుండరీకేషు శిష్యయా పహ్నవేన చంద్రత్వారోపాదపహ్నవభేదః - వ్యతిరేకస్తు పూర్వవత్॥ ౧౧౦

మూ॥ రథాంగభాజా కమలానుషంగిణా శిలీముఖస్తోమసఖేన శార్ఙ్గిణా।
సరోజినీస్తంబకదంబకైతవాన్మృణాళశేషాహిభువాఽన్వయాయి యః॥ ౧౧౧

వ్యా॥ రథాంగేతి ॥ యత్తటాకః - రథాంగం చక్రవాకం చక్రాయుధం చ యద్యపి చక్రవాకే రథాంగనామేతి ప్రయోగో రూఢః తథాపి నామైకదేశస్య చక్రశబ్దపర్యాయత్వేన ప్రయోగదర్శనాత్తద్వదస్యాపి ఉభయత్ర ప్రయోగం మన్యతే కవిః - తద్భాజా - భజో ణ్విః - కమలైః కమలయా చ - అనుషంగిణా సంసర్గవతా - శిలీముఖస్తోమసఖేన - అళికులసహచరేణ - అన్యత్ర సఖిశబ్దస్యాదృశ్యవచనః - తత్పురుషే... నేత్యర్థః - మృణాళం శేషాహిరివేత్యుపమితసమాసః తద్భవాతపా... రేణ అన్యత్ర మృణాళమివ శేషాహిః తద్భవాతపాధారకేణ శార్ఙ్గిణా విష్ణునా - సరోజినీనాం స్తంబాః గుల్మాః ॥ ని ॥ అప్రకాండే స్తంబగుల్మౌ విటపస్సరః - లేసాంకదంబస్య - కైతవాన్నిషాత్ - అన్వయాయి అనుయాతో ధిష్ఠిత ఇత్యర్థః - అత్రాపకైతవశబ్దేన స్తంబత్వమపహ్నుత్య తత్రశార్ఙ్గిత్వారోపాదపహ్నవభేదః॥ ౧౧౧

మూ॥ తరంగిణీరంకజుషస్స్వవల్లభా స్తరంగరేఖా బిభరాంబభూవ యః। దరోద్గతైః కోకనదౌఘకోరకైర్ధృతప్రవాళాంకురసంచయశ్చ యః॥ ౧౧౨

వ్యా॥ తరంగిణీరితి ॥ కించ - యస్తటాకః - అంకజుషః అంతికభాజః ఉత్సంగసంగినీశ్చ తరంగరేఖా స్తరంగరాజీరేవ స్వవల్లభా స్తరంగిణీరితి వ్యస్తరూపకం - బిభరాంబభూవ బభార - భీహ్రీభృహువాం శ్లువచ్చేతి వికల్పాదామ్ ప్రత్యయః కించ యస్తటాకః దరోద్గతైః ఈషదుద్బుద్ధైః కోకనదౌఘకోరకైః రక్తోత్పలషండకలికాభిః ధృతప్రవాళాంకురసంచయః ధృతవిద్రుమాంకురనికరశ్చేతి - అత్రాపి కోకనదౌఘకోరకాణాం విద్రుమత్వేన రూపణాద్రూపకమేవ॥ ౧౧౨

మూ॥ మహీయసః పంకజమండలస్య యశ్ఛలేన గౌరస్య చ మేచకస్య చ। నలేన మేనే సలిలే నిలీనయో స్త్విషం విముంచ న్విధుకాలకూటయోః॥ ౧౧౩

వ్యా॥ మహీయస ఇతి ॥ యస్తటాకః - మహీయసః మహత్తరస్య - గౌరస్య చ - మేచకస్య చ - పంకజమండలస్య - సితాసితసరోజషండయోశ్ఛలేన సలిలే - నిలీనయోః విధుకాలకూటయోః - సితాసితయోరితిభావః - త్విషం విముంచన్ విసృజన్ నలేన మేనే - అత్రఛలేన విముంచన్నివేతి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా॥ ౧౧౩

మూ॥ చలీకృతా యత్ర తరంగరింగణై రబాలశైవాలలతాపరంపరాః। ధ్రువం దధు ర్వాడవహవ్యవాడవస్థితిప్రరోహత్తమధూమధూమతామ్॥ ౧౧౪

వ్యా॥ చలీకృతా ఇతి ॥ యత్రయస్మిన్ తటాకే - తరంగరింగణైః తరంగకంపనైః - చలీకృతాః - చంచలీకృతాః - అబాలానాం కఠోరాణాం - శైవాలలతానాం - పరంపరాః పంక్తయః - వాడవ్యం వహతీతి హవ్యవాడగ్నిః - వాహశ్చేతి ణ్విః ప్రత్యయస్య ఛందో

మూత్రవిషయత్వాదనాదరేణభాషాయాం ప్రయోగః - బాడబహవ్యవాహో బడబాగ్నిః - అథస్థిత్యా అంతరవస్థానేన - ప్రరోహత్తమోబహుః ప్రాదుర్భవత్తమోభూమా - యేషాం తేధూమాశ్చతేషాంభావస్తత్తాంతాందధుః - బహిరుత్థితధూమపటలవద్బభురిత్యర్థః - ధుమ్రవమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం॥ ౧౧౪

మూ॥ ప్రకామమామోదభరంవివృణ్వతీకరంబితాదిత్యమవాప్యకంటకైః।
ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహాదివాసరోజినీయత్ప్రభవాప్సరాయితా॥ ౧౧౫

వ్యా॥ ప్రకామమితి॥ ఆదిత్యంసూర్యం అవాప్య- ప్రకామంకంటకైఃనాళగతైస్తీక్ష్ణాగ్రావయవైః - కరంబితాదంతురితా-అన్యత్రాదిత్యం అదితిపుత్రమింద్రం-అవాప్య- కంటకైఃపులకైఃకరంబితా- అతఏవామోదభరంపరిమళసంపదంఆనందసంపదంచ - వివృణ్వతీప్రకటయంతీ - దివాదివసేన - ధృతాని స్ఫుటశ్రీగృహాణి - పద్మానియస్యాసః విగ్రహఃస్వరూపంయస్యాస్సా - అన్యత్రదివాస్వర్గేణస్ఫుటశ్రీగృహంఉజ్జ్వలశోభాస్పదం - విగ్రహోదేహోయస్యాస్సాస్వర్లోకవాసినీత్యర్థః - యస్తటాకఃప్రభవఃకారణంయస్యాస్సా - యజ్జన్యాసరోజినీఅప్సరాయితాఅప్సరాఇవాచరితా - ఉపమానాత్కర్తుఃక్యఙ్ సలోపశ్చేతి - తతఃకర్తరి క్తః - ఓజసోప్సరసోనిత్యమితిసకారలోపః - శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా॥ ౧౧౫

మూ॥ యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతిర్మరుత్తరంగైస్తరళస్తటద్రుమః।
నిమజ్జ్యమైనాకమహీభృతస్సతస్తతానపక్షాధువతస్సవక్షతామ్॥ ౧౧౬

వ్యా॥ యదితి॥ యస్యతటాకస్యాంబుపూరే-ప్రతిబింబితాయతిః ప్రతిఫలితాయామః - మరుత్తరంగైఃవాతవీజనైః - తరళశ్చలఃతటద్రుమః - నిమజ్జ్యసతఃవర్తమానస్య - పక్షౌపత్రాణిధువతఃకంపయతః - మైనాకమహీభృతఃమైనాకాద్రేః సపక్షతాంసదృశతాంఇంద్రాద్రక్షితత్వాత్పక్షవత్తాంచతతానేత్యుపమా॥ ౧౧౬

మూ॥ పయోధిలక్ష్మీముషికేళిపల్వలేరిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్।
సతత్రచిత్రంవిచరంతమంతికేహిరణ్మయంహంసమబోధినైషధః॥ ౧౧౭

వ్యా॥ పయోధీతి॥అథనైషధోనిషధానాంరాజానలః - జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ పయోధిలక్ష్మీముషితత్కల్పఇత్యర్థః - తత్రకేళిపల్వలేక్రీడాసరసి - రిరంసూనాం రంతుమిచ్ఛూనాం - హంసీనాంకలనాదేషుమధురస్వరేషు - సాదరంసస్పృహం- అతఏవాంతికేతత్సమీపేవిచరంతంచరంతం - చిత్రమద్భుతంహిరణ్మయంసువర్ణమయం- హంసమబోధి - జ్ఞాతవానిత్యర్థః - హంసం- అబోధిదదర్శేత్యర్థః॥ ౧౧౭

మూ॥ ప్రియాసు బాలాసు రతిక్షమాసు చ ద్విపత్రితం పల్లవితం చ బిభ్రతమ్।
స్మరార్జితం రాగమహీరుహాంకురం మిషేణ చంచ్వోశ్చరణద్వయస్య చ॥ ౧౧౮

వ్యా॥ పునస్తమేవ విశినష్టి । ప్రియాస్వితి ॥ బాలాసు అరతిక్షమాసు కించిదాసన్నయౌవనాస్విత్యర్థః - అన్యథా రాగాంకురాసంభవాత్ - రతిక్షమాసు యువతిషు చేతి ద్వివిధాసు - ప్రియాసు విషయే క్రమాత్ - చంచ్వోః త్రోట్యోః॥ ని॥ చంచుస్త్రోటిరుభే (స్త్రి)యామిత్యమరః - చరణద్వయస్య చ మిషేణ - ద్విపత్రితం సంజాతద్విపత్రం - పల్లవితం సంజాతపల్లవం చ - చంచ్వోర్ద్వయోః సంపుటితత్వసామ్యాద్ద్విపత్రితత్వం చరణయోస్తు విస్తృతాంగుళిత్వేన పల్లవసామ్యాత్పల్లవితత్వం రాజహంసానాం - లోహితచంచుచరణత్వాత్తన్మిషేణేత్యుక్తం - స్మరార్జితం స్మరేణైవ వృద్ధిరోపకేణోత్పాదితమిత్యర్థః - రాగ ఏవ మహీరుహః - తస్యాంకురం రాగయుక్తమహీరుహాంకురం - బిభ్రతం - చంచుపుటమిషేణ ద్విపత్రితం బాలికాగోచరరాగం - చరణమిషేణ పల్లవితం యువతివిషయరాగం చ బిభ్ర(త)మిత్యర్థః - సహంసం - జబోదీతి పూర్వేణాన్వయః - వాత్స్యస్త్వాచ్ఛతురితి సుమ్ప్రతిషేధః - వృక్షోంకురః ప్రథమం ద్విపత్రితో భవతి పశ్చాత్పల్లవిత ఇతి ప్రసిద్ధం - అత్ర రాగం బిభ్రతమితి హంసవిశేషణాద్రాగస్య హంసాధికరణత్వోక్తేః ప్రియాస్వధికరణభూతాస్వితి ఉపాధ్యాయ విశ్వేశ్వర భట్టారక వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యేయం - అన్యనిష్ఠస్య రాగస్య అన్యాధికరణత్వాయోగాచ్చాయమేక ఏవ ఉభయనిష్ఠ ఇతి భ్రమితవ్యం తస్యేచ్ఛాపర్యాయస్య తథాత్వాయోగాత్ - అన్యథా బుద్ధ్యాదీనామపి తథాత్వాపత్తౌ సర్వసిద్ధాంతవిరోధాద్విషయాసు రాగాభావప్రసంగాచ్చ - ఉభయోరపి రాగిత్వసామ్యాదుభయనిష్ఠ(భ్ర)మః కేషాంచిత్తస్మాత్కామినోరన్యోన్యాధికరణరాగయోరన్యోన్యవిషయత్వమేవ నాధికరణత్వమితి సిద్ధం - ప్రియాస్వితి విషయసప్తమీతి సర్వం రమణీయం - అత్ర రాగమహీరుహాంకురమితి రూపకం - చంచుచరణమిషేణేత్యపహ్నవానుప్రాణితమితి సంకరః తేన చ బాహ్యాభ్యంతరరాగయోర్భేదేఽపి తదభేదరూపాతిశయోక్తిః స్థాపితా - చంచుచరణవ్యాజేనాంతరితస్యైవ బహిరంకురితత్వోత్ప్రేక్షా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః॥ ౧౧౮

మూ॥ మహీమహేంద్రస్తమవేక్ష్య స క్షణం శకుంతమేకాంతమనోవినోదినమ్।
ప్రియావియోగాద్విధురోఽపి నిర్భరం కుతూహలా(క్రా)ంతమనా మనాగభూత్॥

వ్యా॥ మహీమహేంద్ర ఇతి ॥ మహీమహేంద్రః భూదేవేంద్రః - స నలః - ఏకాంతం నితాంతం - మనోవినోదయతీతి తథోక్తం - తం శకుంతం పక్షిణం - అవేక్ష్య ప్రియావియోగాన్నిర్భరమత్యంతం విధురోఽపి దుఃఖితోఽపి మనాగీషత్ కుతూహలాక్రాంతమనాః కౌతుకచిత్తః - అభూత్తం గృహీతుకామోఽభూదిత్యర్థః॥ ౧౧౯

మూ॥ అవశ్యభవ్యేష్వనవగ్రహగ్రహాయయాదిశాధావతి వేధసస్స్పృహా ।
తృణేనవాత్యేవతయానుగమ్యతేజనస్యచిత్తేనభృశావశాత్మనా॥ ౧౨౦

వ్యా॥ నను కథమీదృశీచపల వృత్తిరస్యధీరోదాత్తస్యేత్యాశంక్య నాత్రజంతో స్స్వాతంత్ర్యం కింతు భావ్యర్థానుసారిణీ విధాతురిచ్ఛైవ తథా ప్రేరయతీత్యాహ । అవశ్యేతి ॥ అవశ్యభవ్యేషు అవశ్యంభావ్యర్థేషు విషయే - భవ్యగేయేత్యాదినా కర్తరి యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతః - లుంపేదవశ్యమః కృత్యే ఇత్యవశ్యమో మకార లోపః - అనవగ్రహాగ్రహా అప్రతిబంధనిర్బంధా - నిరంకుశాభినివేశేతి యావత్ ॥ ని - గ్రహోనుగ్రహనిర్బంధగ్రహణేమరణోద్యమ ఇతి విశ్వః - వేధసస్స్పృహా విధాతురిచ్ఛా యయా దిశా - గ్రహాధావతి యేన అధ్వనా ప్రవర్తతే - తయైవదిశా - భృశావశాత్మనా అత్యంతపరతంత్రస్వభావేన జనస్య - చిత్తేన - తృణేన - వాత్యా వాతసమూహ ఇవ - పాశాదిభ్యో యః - అనుగమ్యతే - వేధసస్స్పృహేకమః॥ ౧౨౦

మూ॥ అథావలంబ్యక్షణమేకపాదికాంతదానిదద్రావుపపల్వలంఖగః ।
సతిర్యగావర్జితకంధరశ్శిరఃపిధాయపక్షేణరతిక్లమాలసః॥ ౧౨౧

వ్యా॥ చికీర్షితార్థసిద్ధౌ మానుషసాహాయ్యం కార్యతో దర్శయతి ॥ అథేతి అథ సఖ్యప్రాప్త్యనంతరం - రతిక్లమాలసః - సఖగో హంసః - తదా నలకుతూహలకాలే క్షణం - ఏకః పాదోయస్యాం క్రియాయామిత్యేకపాదికాం - ఏకపాదేనావస్థానం - మత్వర్థీయష్ఠన్ప్రత్యయః - తద్ధితార్థేత్యాదినా సంఖ్యా సమాసః - యస్యేతి చేత్యకారలోపస్య స్థానివద్భావేన తాప్రాప్త్యభావాన్న పాదః పదాదేశః - తామేకపాదికాం - అవలంబ్య - తిర్యగావర్జితకంధరః ఆవర్తితగ్రీవస్సన్ - పక్షేణ - శిరః - పిధాయ ఉపపల్వలం పల్వలసమీపే - నిదద్రౌ సుష్వాప - స్వభావోక్తిరలంకారః ॥ శ్లో ॥ స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమితి లక్షణాత్॥ ౧౨౧

మూ ॥ సనాళమాత్మాననసనిర్జితప్రభం హ్రియానతం కాంచనమంబుజన్మకిమ్ । అబుద్ధతంవిద్రుమదండమండితంసనీతమంభఃప్రభుచామరంచకిమ్॥

వ్యా॥ సనాళమితి ॥ నలః - తం నిద్రాణం - హంసం - ఆత్మాననసనిర్జితప్రభం నిజముఖనిరాకృతశోభం - అతఏవ హ్రియా - నతం - సనాళం నాళసహితం - కాంచనం సౌవర్ణం - అంబుజన్మ అంబుజం కిం - తథా విద్రుమదండేన ప్రవాళమయదండేన మండితం భూషితం - పీతం పీతవర్ణం - అంభః పత్యుః వరుణస్య - చామరం కిం -

ఇతివిశ్వః స్తోత్రాధ్యాహార్యః - ఇతిచాబుద్ధబుద్ధకాన్ ఉత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః - బుధ్యతే రుజికజ్ - ఝుషస్తథోర్ధోఽధ ఇతి ధకారస్య దకారః॥ ౧-౭౨

మూ॥ కృతావరోహస్య హయాదుపానహౌ తతః పదే రేజతురస్య బిభ్రతీ।
తయోః ప్రవాలైర్వనయోస్తథాంబుజైర్నియోద్ధుకామే కిము బద్ధకంకణే॥

వ్యా॥ కృతేతి॥ తత స్తస్మాదనంతరం - హయాత్ - కృతావరోహస్య కృతావతారస్య - అస్య నలస్య - ఉపానహౌ చర్మణీ పాదత్రాణే॥ ని॥ పాదత్రాణే ఉపానహావి త్యమరః - బిభ్రతీ బిభ్రాణే - పదే చరణే తయోః ప్రకృతయోః వనయోః సలిలకాననయోః॥ ని॥ వనే సలిలకాననే ఇత్యమరః - ప్రవాలైః పల్లవైః - తథా - అంబుజైశ్చ సహేత్యర్థః - సహార్థే తృతీయా - నియోద్ధుం కామో యయోస్తే నియోద్ధుకామే యుద్ధం కామయమానే ఇత్యర్థః - తుం కామమనసోరపి మకారలోపః - అతో బద్ధకంకణే కిము బద్ధకంకణే ఇవ రేజతురిత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౧-౭౩

మూ॥ విధాయ మూర్తిం కపటేన వామనీం స్వయం బలిధ్వంసివిడంబినీ మయమ్। ఉపేతపార్శ్వశ్చరణేన మౌనినా నృపః పతంగం సమధత్త పాణినా॥

వ్యా॥ విధాయేతి॥ అయం నలః - స్వయమేవ కపటేన ఛద్మనా - వామనీం హ్రస్వాం - శార్ఙ్గరవాదిత్వాత్ ఙీప్ - బలిధ్వంసినః దంబినీం కపటవామనవిష్ణుమూర్త్యనుసారిణీమిత్యర్థః - మూర్తిం విధాయ - కాయం సంకోచ్యేత్యర్థః - మౌనినా నిశ్శబ్దేన - చరణేన - ఉపేతపార్శ్వః - ప్రాప్తహంసాంతికః - పాణినా - పతంగం పక్షిణం - సమధత్త సంఘటితవాన్ జగ్రాహేత్యర్థః - స్వభావోక్తిరలంకారః॥ ౧-౭౪

మూ॥ తదాత్తమాత్మానమవేత్య సంభ్రమాత్పునః పునః ప్రాయసదుత్ప్లవాయ సః। గతో విరుత్యోడ్డయనే నిరాశతాం కరౌ నిరోద్ధుర్దశతి స్మ కేవలమ్॥

వ్యా॥ తదాత్తమితి॥ స హంసః - ఆత్మానం - తదాత్తం తేన నలేన ఆత్తం గృహీతం - అవేత్య జ్ఞాత్వా సంభ్రమాత్ - ఉత్ప్లవాయ ఉత్పతనాయ - పునః పునః ప్రాయసత్ ఆయస్తవాన్ - యసు ప్రయత్నే ఇతి ధాతోర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః - ఉడ్డయనే ఉత్పతనే నిరాశతాం - గతః - విరుత్య విరుత్య - నిరోద్ధుర్గ్రహీతుః - కరౌ కేవలం కరావేవ - దశతి స్మ దష్టవాన్ - అత్రాపి స్వభావోక్తిభేదః॥ ౧-౭౫

మూ॥ ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులాకులం సరః ప్రపద్యోత్కతయాఽనుకంపితామ్। తమూర్మిలోలైః పతగగ్రహాన్నృపం న్యవారయద్వారిరుహైః కరైరివ॥

వ్యా॥ ససంభ్రమేతి॥ ససంభ్రమం సత్వరం - ఉత్పాతినా ఉడ్డయమానేన - పత

త్కతేనపక్షిసంఘేన - ఆకులం - సరః - కర్తృ ఉత్కతయా ఉన్మనస్కతయా - ఉత్క ఉన్మనా ఇతి నిపాతనాదభిధానాచ్చ సాధుః - అనుకంపతాం దయాళుతాం - ప్రపద్య ప్రాప్య - తం నృపం - ఊర్మిభిః లోలైః చలైః - వారిరుహైః - కరైరితి వ్యస్తరూపకం - పతగగ్రహక్షేపాత్ - వ్యవారయదివేత్యుత్ప్రేక్షా వా స్తవనివారణా సంభవా దుత్ప్రేక్షా - నివారణస్యకరసాధ్యత్వాత్ తద్రూపణాశ్రయణం - అతఏవ ఇవస్యోపమానాభావేన అభావానుసారాద్వ్యవహితాన్వయేనాప్యుత్ప్రేక్షావ్యంజకత్వమితి రూపకోత్ప్రేక్షయోరంగాంగిభావేన సంకరః॥ ౧౨౬

మూ॥ పతత్రిణా తద్రుచిరేణ వంచితం శ్రియః ప్రయాంత్యాః ప్రవిహాయ పల్వలమ్।
చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా చుకూజ కూలే కలహంసమండలీ। ౧౨౭

వ్యా॥ పతత్రిణేతి॥ రుచిరేణ పతత్రిణా హంసేన - వంచితం - తత్పల్వలం సరః ప్రవిహాయ - ప్రయాంత్యాః గచ్ఛంత్యాః శ్రియా లక్ష్మ్యాః చలద్భ్యాం - పదాంభోరుహనూపురాభ్యాం - ఉపమా సామ్యం యస్యాస్సా - కలహంసమండలీ కూలే చుకూజ - స్వయాంత్యాః శ్రియంశోతే హంసరాజసంస్థాపకః - అత్ర హంసేనైవ సహాగచ్ఛంత్యాః సరశ్శోభాయాః శ్రీదేవ్యాస్సహార్థే బాధ్యబనారోపేకూజత్కలహంసమండల్యాం తన్నూపురత్వముత్ప్రేక్ష్యతే - ఉపమాశబ్దోప్యుపమాభావానుపపత్తేస్సంభావనాలక్షక ఇత్యవధేయం॥ ౧౨౭

మూ॥ నవాసయోగ్యా వసుధేయమీదృశస్త్వమంగ యస్యాః పతిరుజ్ఝితస్థితిః।
ఇతి ప్రహాయ క్షితిమాశ్రితా నభః ఖగాస్తమాచుక్రుశురారవైః ఖలు॥ ౧౨౮

వ్యా॥ నవాసయోగ్యేతి॥ ఇయమీదృగ్వసుధా వాసయోగ్యానివాసార్హా న - కుతః - అంగభో - యస్యాః వసుధాయాః - ఉజ్ఝితస్థితిః త్యక్తమర్యాదః ఈదృశః ఘాతుకః - త్వం - పతిరితి - ఖగాః - క్షితిం - ప్రహాయ - నభశ్శ్రితాః తం నలం - ఆరవైః - ఉచ్చధ్వనిభిః - ఆచుక్రుశుః ఖలు ఉత్తరీత్యా ససిందోపాలంభం చక్రురివేత్యుత్ప్రేక్షా ఆగమ్యాః॥

మూ॥ నజాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా ద్విజస్య దృష్టేయమితి స్తువన్ముహుః।
అవాదితేనాథ సమాన సౌకసా జనాధినాథః కరపంజరస్పృశా॥ ౧౨౯

వ్యా॥ నజాతరూపేతి॥ ఇయం ఈదృక్ - జాతరూపచ్ఛదైః సువర్ణపత్రైః - జాతరూపతా ఉత్పన్నసౌందర్యం - ద్విజస్య పక్షిణః - నదృష్టా అదృష్టచరీ - హిరణ్మయపత్రీ క్వాపి నదృష్టా ఇత్యర్థః - ఇతి ముహుః స్తువన్ - సజనాధినాథః - అథానన్తరం కరపంజరస్పృశా కరతలగతేన - మానసం మానస సరః - ఓకః స్థానం - యస్య తేన మానసౌకసా తేన హంసేన॥ ని॥ హంసాస్తు శ్వేతగరుతశ్చక్రాంగా మానసౌకస ఇత్యమరః - అవాది ఉక్తః - వదేః కర్మణి లుఙ్॥ ౧౨౯

మూ ॥ ధిగస్తు తృష్ణాతరళం భవన్మనస్సమీక్ష్య పక్షాన్మమ హేమజన్మనః ।
తవార్ణవస్యేవ తుషారశీకరైర్భవేదమీభిః కమలోదయః కియాన్ ౧౩౦

వ్యా॥ తదేవ చతుర్భిరాహ ॥ ధిగస్త్వితి ॥ హేమ్నో జన్మ యేషాం తాన్ హేమజన్మనః హైమాన్ - మమ - పక్షాన్ పత్రాణి - సమీక్ష్య - తృష్ణాతరళం ఆశావశగం - భవన్మనః - ధిగస్త్వితి నిందా ॥ ని ॥ ధిఙ్నిర్భర్త్సననిందయోరిత్యమరః - ధిగుపర్యాదిషు త్రిష్వితి ధిగేశాన్మన ఇతి ద్వితీయా - తుషారశీకరైః హిమకణైః అర్ణవస్యేవ - తవ - అమీభిః పక్షైః - కియాన్ - కమలాయాః లక్ష్మ్యాః కమలస్య చ - ఉదయో వృద్ధిః - భవేత్ - న కియానపీత్యర్థః ॥ ౧౩౦

మూ॥ న కేవలం ప్రాణివధో వధో మమ త్వదీక్షణాద్విశ్వసితాంతరాత్మనః ।
విగర్హితం ధర్మధనైర్నిబర్హణం విశిష్య విశ్వాసజుషాం ద్విషామపి ॥ ౧౩౧

వ్యా ॥ న కేవలమితి ॥ హే నృప త్వదీక్షణాత్ త్వన్మూర్తిదర్శనాత్ - విశ్వసితాంతరాత్మనో విస్రబ్ధచిత్తస్య - విశ్వస్తస్యేత్యర్థః - మమ - వధః - కేవలం - ప్రాణివధః ప్రాణిమాత్రవధః - న భవతి - కింతు - విశ్వాసఘాతపాతకమిత్యర్థః - తతః కిమత ఆహ విశ్వాసజుషాం విస్రంభభాజాం ద్విషామపి - నిబర్హణం హింసనం - ధర్మధనైః ధర్మపరైః మన్వాదిభిః విశిష్యాతిరిచ్య - విగర్హితం అతిగర్హితమిత్యర్థః ॥ ౧౩౧

మూ॥ పదే పదే సంతి భటా రణోద్భటా న తేషు హింసారస ఏష పూర్యతే ।
ధిగీదృశం తే నృపతే కువిక్రమం కృపాశ్రయే యః కృపణే పతత్రిణి ॥ ౧౩౨

వ్యా॥ పదే పద ఇతి ॥ రణోద్భటాః రణేషు ప్రచండాః - భటా యోధాః పదే పదే సంతి సర్వత్ర సంతీత్యర్థః - వీప్సాయాం ద్విర్భావః - ఏషః హింసారసః హింసారాగః - తేషు భటేషు - న పూర్యతే - అత్ర కామః న పూర్యతే కిమిత్యర్థః - నృపతే మహారాజస్య - తే తవ - ఈదృశం వధ్యవధరూపం - కువిక్రమం కుత్సితపరాక్రమం - ధిక్ - యః కువిక్రమః కృపాశ్రయే కృపావిషయే - అనుకంపనీయే కృపణే దీనే పతత్రిణి - క్రమత ఇతి శేషః ॥

మూ॥ ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహాం మునేరివేత్థం మమ యస్య వృత్తయః ।
త్వయాద్య తస్మిన్నపి దండధారిణా కథం న పత్యా ధరణీ హృణీయతే ॥ ౧౩౩

వ్యా॥ ఫలేనేతి ॥ యస్య మమ - మునేరివ వారి భూరుహాం జలాశయరుహాం పద్మినీనాం - అన్యత్ర వారిరుహాం భూరుహాం చ - ఫలేన మూలేన చ - ఇత్థమనేన దృశ్యమానప్రకారేణ - వృత్తయో జీవికాః - తస్మిన్నప్యనపరాధే ప్రతిభావః - దండధారిణా దండప్రయోక్త్రా - అదండ్యదండినేత్యర్థః - పత్యా త్వయా హేతునా - అద్య ధరణీ కథం న

ఘృణీయతేర్జుగుప్సతే - జుగుప్సత ఏవేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఘృణాజుగుప్సా కృపయోరితివి
శ్వః - ఘృణతేః కండ్వాదిభ్యోయగితి యగంతాల్లట్ తథాపి ఘృణిజిత్యత్ర ఘృణాశబ్దా
న్నేపదం - ఆచారార్థకారిణంత్తారమపిగహ్వంతే గృహిణ్యాఇతిభావః॥ ౧౩౩

మూ॥ ఇతీష్టగంధాఢ్యమిదంత్రియోవ్యాహృతైర్వ్యాఖ్యాతృ స్వచిత్రవైలత్యైక్యపంక్త్యపంక్తిగః।
దయాసముద్రేసతదాశయాతిథీ చకార కారుణ్యరసాపగాగిరః॥ ౧౩౪

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ ఇత్థం - సఖగోహంసః - తంనృపం - ఈదృశైస్స్వనిందోపాలంభై రి
త్యర్థః - వాక్యైర్వాగ్విలాసైః - విలాపోనిత్యంనయటమిచ్ఛంతీతి మయూట్ప్రత్య
యః - తరశ్చోదవాదనావాక్చర్యంచిత్రం - పరైస్స్వైశ్చా రోక్షణాటనాపపత్రపావైల
క్ష్యం - పరాతీణాదగ్నచేనతన్నివర్తన సేచ్ఛాకృపా - తాభిస్పృహాపతిణ ఇతిసచిత్రవైల
క్ష్యకృపంవిరచయ్య విధాయ - ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్య యాదేశః - దయాసముద్రే - త
స్యాశయే తస్మిన్ - గిర ఏవ - కారుణ్యరసాపగాః కరుణారస నదీః - అతిథీచకార ప్ర
వేశయామాసేత్యర్థః - సముద్రేనదీప్రవేశోయుక్తఇతిభావః - రూపకాలంకారః॥ ౧౩౪

మూ॥ మదేకపుత్రా జననీజరాతురానవప్రసూతిర్వరటాతపస్వినీ।గతి
స్తయోరేషజన స్తమర్దయన్నహోవిధేత్వాంకరుణారుణద్ధినో॥ ౧౩౫

వ్యా॥ తామేవగిరఃప్రపంచయతి ॥ మదేకపుత్రేతి ॥ తత్రతావద్దైవముపాలభతే॥
హేవిధే - జననీమాతా - అహమేవైకః పుత్రోయస్యాస్సామదేకపుత్రా - స్వనాశే తస్యా
అపత్యాంతరంనాస్తీత్యర్థః - జరాతురాస్వయమశక్తా - వరటాస్వభార్యా - ని॥
హంసస్యయోషిద్వరటేత్యమరః - నవప్రసూతాః రచిరప్రసవా - తపస్వినీఅనాథా శో
చ్యా ॥ ని ॥ తపస్వీతాపసేశోచ్య ఇతివైజయంతీ - ఏషజనః స్వయమిత్యర్థః - తయోర్జా
యాజనన్యోః - గతిశ్శరణం - తంజనం - అర్దయన్ - విధేఅహోవిధాతః - విశిష్ట
మాయంత్రితంసంబోధనేచేతిసంబోధనార్థేలట్శత్రాదేశః - త్వాంకరుణా - నోరు
ణద్ధి - మత్పీడనాన్న నివారయతీతికాకుః - నరుణద్ధికిమిత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౧౩౫

మూ॥ ముహూర్తమాత్రం భవనిందయాదయాసఖాస్సఖాయస్స్రవదశ్రవస్తవ।
నివృత్తిమేష్యంతిపరంమదుత్తరస్త్వమేవమాతస్సుతశోకసాగరః॥ ౧౩౬

వ్యా॥ అథమాతరంశోచతి ॥ ముహూర్తేతి ॥ హేమాతః - మమ - సఖాయస్సుహృ
దః - దయాసఖాః సదయాః - అతఏవస్రవదశ్రవస్సంతః - అశ్రుస్రవదంబు ॥ ని ॥ రో
దనంచాస్రమస్రుచేత్యమరః - ముహూర్తమాత్రం - భవనిందయాసంసారగర్హణనివృ
త్తింశోకోపశమంఏష్యంతి - కింతు - త్వమేవ - సుతశోకఏవసాగరః - పరమత్యంతం

దుఃఖేనోత్తీర్యత ఇతి దురుత్తరో దుస్తరః - తరతేః కృచ్ఛ్రార్థే ఖల్ప్రత్యయః॥ ౧౩౬

మూ॥ మదర్థసందేశమృణాళమంథరః ప్రియః కియద్దూర ఇతి త్వయోదితే।
విలోకయంత్యా రుదతోఽథ పక్షిణః ప్రియే స కీదృగ్భవితా తవ క్షణః॥ ౧౩౭

వ్యా॥ అథ భార్యాం శోచతి॥ మదర్థేతి॥ హే ప్రియే - మహ్యమిమే మదర్థే - అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలింగతా చ వక్తవ్యే - తయోస్సందేశమృణాళయోర్వాచికబిసయోః మంథరః తత్ప్రేషణే విలంబితప్రవృత్తిః - ప్రియః - కియద్దూరే కియతి దూరే దేశే వర్తత ఇతి - త్వయా - ఉదితే ఉక్తే పృష్టే సతీత్యర్థః - అథ ప్రశ్నానంతరం రుదతః అనిష్టోచ్చారణాశక్త్యా అశ్రూణి విముంచతః - పక్షిణః ఇతో గచ్ఛతో గతాన్ ఖగాన్ - విలోకయంత్యాః తవ - సః క్షణః కాలః - కీదృగ్భవితా భవిష్యతి - వజ్రపాతప్రాయ ఇతి భావః - భవతేః కర్తరి లుట్॥ ౧౩౭

మూ॥ కథం విధాతర్మయి పాణిపంకజాత్తవ ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః॥ వియోక్ష్యసే వల్లభయేతి నిర్గతా లిపిర్లలాటంతపనిష్ఠురాక్షరా॥ ౧౩౮

వ్యా॥ కథమితి॥ హే విధాతః ప్రియాయాః వరటాయాః శైత్యమృదుత్వశిల్పినః తాదృక్తదంగశైత్యమార్దవనిర్మాణకుశలాత్ - తవ - పాణిపంకజాత్ పంకజమృదుశీతలాత్పాణేరిత్యర్థః - మయి విషయే వల్లభయా - వియోక్ష్యసే - ఇత్యేవంరూపా - అతివిషలలాటంతపం తితపంతీతి లలాటంతపాని - అసూర్యలలాటయోర్దృశితపోరితి ఖశ్ప్రత్యయః - అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః - తాని నిష్ఠురాణి కఠోరాణి చాక్షరాణి యస్యాస్సా - లిపిరక్షరవిన్యాసః - కథం - నిర్గతా నిస్సృతా - అత్ర కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తికథనాద్విషమాలంకారః॥ శ్లో॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్। విరూపఘటనా వా స్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధేతి లక్షణాత్॥ ౧౩౮

మూ॥ అపి స్వయూథ్యైరశనిక్షతోపమం మమాద్య వృత్తాంతమిమం బతోదితా।
ముఖాని లోలాక్షి దిశామసంశయం దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి॥ ౧౩౯

వ్యా॥ అపీతి॥ అపి చేత్యపేరర్థః - అద్యాస్మిన్నదినే సద్యః పరుదిత్యాదినా నిపాతః - స్వస్య - యూథ్యైర్యూథభవైః - సహచరైః హంసైః కర్తృభిః అశనిక్షతోపమం వజ్రప్రహారప్రాయం - మమ - ఇమం - వృత్తాంతం అవస్థావార్తాం - ఉదితా ఉక్తా సతీ - వదేర్బ్రువవర్థస్య దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః - వచిస్వపీత్యాదినా సంప్రసారణం - హే లోలాక్షి చంచలాక్షి దశాపి - దిశాం ముఖాని - శూన్యాని అలక్ష్యలక్షితాని - విలోకయిష్యసి - అసంశయం సంశయో నాస్తీత్యర్థః - అర్థాభావేఽవ్యయీభావః - బతేతి ఖేదే॥

మూ॥ మమైవ శోకేన విదీర్ణవక్షసా త్వయాపి చిత్రాంగి విపద్యతే యది।
తదాస్మి దైవేన హతోఽపి హా హతస్స్ఫుటం యతో మే శిశవః పరాసవః॥ ౧౪౦

వ్యా॥ మదేకపుత్రేతి ॥ హే విధే తాం గిరోఽతిచంచుచరణత్వాద్విచిత్రగాత్రీం - మ
మ - శోకైకనైవ మద్విపత్తిదుఃఖేనైవ - విదీర్ణపక్షసావిదారితహృదయయా - త్వయా -
విపద్యతే మ్రియతేయది - తత్తర్హి దైవేన - హతోఽపి - స్ఫుటం వ్యక్తం - పునః - హ
తోఽస్మి - హా ఇతి విషాదే ॥ ని॥ హావిస్మయవిషాదయో రితి విశ్వః కుతః - యతః - తే శిశవః -
పరాసవః మాతురప్యభావే పోషకాభావాన్మృతాః - అతశ్శిశుమరణభావనయా చ ద్వి
గుణితం మే మరణదుఃఖం ప్రాప్తమిత్యర్థః॥ ౧౪౦

మూ॥ తవాపి హా హా విరహాత్ క్షుధాకులాః కులాయకూలేషు విలుఠ్య తేషు తే।
చిరేణ లబ్ధా బహుభిర్మనోరథైర్గతాః క్షణేనాస్ఫుటితేక్షణా మమ॥ ౧౪౧

వ్యా॥ నను మృతా తే పాం కథం మరణమత ఆహ ॥ తవేతి ॥ హే ప్రియే - బహుభిః
మనోరథైః చిరేణ లబ్ధాః కృచ్ఛ్రాల్లబ్ధా ఇత్యర్థః - అస్ఫుటితేక్షణాః - అద్యాప్యనున్మీలితా
క్షాః - మమ తే శిశవః - తవాపి - న కేవలం మమైవేతి భావః - విరహాద్వియుక్తైః - క్షుధాకు
లాః క్షుత్పీడితాః - తేషు స్వసంపాదితేష్విత్యర్థః - కులాయకూలేషు నీడాంతికేషు ॥ని॥ కు
లాయో నీడ మస్త్రియామిత్యమరః - విలుఠ్య పరివృత్య - క్షణేన - గతాః - హా హా ఇతి ఖేదే॥

మూ॥ సుతాః కమాహూయ చిరాయ చూంకృతైర్విధాయ కంప్రాణి ముఖాని కం
ప్రతి। కథాసు శిష్యధ్వమితి ప్రమీల్య సః స్రుతస్య సేకాద్బుబుధే నృపాశ్రుణః॥

వ్యా॥ సుతా ఇతి ॥ హే సుతాః - చూంకృతైః - చూంకారైః - చిరాయ చిరం - కం
ఆహూయ - కమప్యాహూయ కం ప్రతి కమపి ప్రతి ముఖాని కంప్రాణి - విధాయ - కథా
సు - శిష్యధ్వం కథామాత్రశేషా భవత - కుత్రాపి పిత్రోరదర్శనాన్మ్రియధ్వం - ప్రా
ప్తకాలే లోట్ - మరణకాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః - ఇతి ఇత్యుక్త్వేత్యర్థః గద్యమానార్థ
త్వాదప్రయోగః - ప్రమీల్య మూర్ఛిత్వా - సహంసః స్రుతస్య దయార్ద్రభావాత్ ప్రవ
హతః - నృపస్య - అశ్రుణో బాష్పస్య సేకాద్బుబుధే సంజ్ఞాం లేభే - ప్రాయేణాత్రస్వ
భావోక్తిరూహ్యా॥ ౧౪౨

మూ॥ ఇత్థమముం విలపంతమముంచద్దీనదయాలుతయావనిపాలః। రూప
మదర్శి ధృతోఽసి యదర్థం గచ్ఛ యథేచ్ఛమథేత్యభిధాయ॥ ౧౪౩

వ్యా॥ అథ సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతై రితి కావ్యలక్షణాద్వృత్తాంతరేణ శ్లోకద్వయ
మాహ ॥ ఇత్థమితి॥ ఇత్థం విలపంతం పరిదేవయమానం - అముం - హంసం - అవనిపాలో
నలః - దీనేష్వార్తేషు - దయాలుతయా - రూపమాకృతిః - అదర్శి - అపూర్వత్వాదవలోకి
తం - యస్మై యదర్థం - రూపదర్శనార్థమేవ - ధృతో గృహీతః - అసి - అథ - యథే
చ్ఛం గచ్ఛ - ఇత్యభిధాయ - అముంచత్ తోటకవృత్తమేతత్ ॥ శ్లో ॥ తోటకవృత్తమి
దం భభభాగావితిలక్షణాత్॥ ౧౪౩

మూ॥ ఆనందజాశ్రుభిరనుస్రియమాణమార్గాన్ ప్రాక్శోకనిర్గలిత

నేత్రపయఃప్రవాహాన్ । చక్రే స చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన నీరాజనాం జనయతాం నిజబాంధవానామ్॥ ౧౪౪

వ్యా॥ ఆనందేతి ॥ సహంసః చక్రనిభచంక్రమణస్య మండలాకారభ్రమణస్య - ఛలేన - నీరాజనాం - జనయతాం కుర్వతాం - నిజబాంధవానాం - బంధముక్తేః బాంధవా నీరాజయంతీతి సమయాచారః - ప్రాక్ మోచనాత్పూర్వం - శోకేన - నిర్గమితాని స్సారితాః - యే నేత్రపయఃప్రవాహాః బాష్పపూరాః - తాన్ ఆనందజాశ్రుభిః ఆనందబాష్పైః అనుశ్రియమాణమార్గాన్ అనుగమ్యమానమార్గాన్ - చక్రే కృతవాన్ - అత్ర పక్షిణాం స్వభావసిద్ధం బంధముక్తే స్వయాభ్యభ్రమణం ఛలశబ్దేనాపహ్నుత్యాత్ర నీరాజనత్వారోపాదపహ్నుతి భేదః - అత్ర చ మంగళాచారిత్వాన్మంగళాచరణరూపత్వాచ్చ సర్వత్ర సర్గాంతశ్లోకేషు ఆనందశబ్దప్రయోగః - యథాహ భగవాన్ మహాభాష్యకారః - మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని హి శాస్త్రాణి ప్రథంతే వీరపురుషాణ్యాయుష్మత్పురుషాణి చ భవంతి - అధ్యేతారః ప్రవక్తారో భవంతీతి - వసంతతిలకావృత్తం ॥ శ్లో ॥ ఉక్తా వసంతతిలకా తభజా జగౌ గ ఇతి లక్షణాత్ - సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః - యథాహ దండీ ॥ శ్లో ॥ సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైః సుసంధిభిః - సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతైరుపేతం లోకరంజనమితి॥ ౧౪౪

మూ॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరస్సుతం శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్। తచ్చింతామణిమంత్రచింతనఫలే శృంగారభంగ్యా మహాకావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోయమాదిర్గతః॥

వ్యా ॥ అథ కవిః కావ్యవర్ణనామాఖ్యానపూర్వకం సర్గసమాప్తిశ్లోకనిబంధనేనాహ॥ శ్రీహర్షమితి ॥ కవిరాజరాజిముకుటానాం విద్వచ్ఛ్రేష్ఠశ్రేణిమౌళీనాం - అలంకారః అలంకారభూతః - హీరః వజ్రమణిః శ్రీహీరో నామ విద్వాన్ జితః ఇంద్రియచయో యేన తం శ్రీహర్షం శ్రీహర్షనామకం యం సుతం - సుషువే జనయామాస - మామల్లదేవీ నామ స్వమాతా - సా చ - యం సుషువే - తస్య శ్రీహర్షస్య - యచ్చింతామణిమంత్రస్య చింతనం ఉపాసనా - తస్య - ఫలే ఫలభూతే - శృంగారభంగ్యా శృంగారరసప్రాచుర్యేణ - చారుణి నిషధానాం జనపదానాం రాజా నైషధః నలః - తదీయచరితే నలచరిత నామకే - మహాకావ్యే అయం - ఆదిః ప్రథమః - సర్గః - గతః సమాప్త ఇత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం - శార్దూలవిక్రీడితవృత్తమేతత్ ॥ శ్లో ॥ సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడితమితి లక్షణాత్॥ ౧౪౫

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణశ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలచల మల్లినాథసూరివిరచితే నైషధవ్యాఖ్యానే జీవాతుసమాఖ్యానే ప్రథమస్సర్గః॥

శ్రీరస్తు.

నైషధకావ్యస్య వ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః.

మూ॥ అధిగత్య జగత్యధీశ్వరాదథ ముక్తిం పురుషోత్తమాత్తతః । వచసామపి గోచరో న యస్సతమానందమవిందత ద్విజః॥ ౧

వ్యా॥ అధిగత్యేతి ॥ అథ మోచనానంతరం - స ద్విజః పక్షీ విప్రశ్చ ॥ ని ॥ దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః - జగత్యధీశ్వరాత్ క్ష్మాపతేః భువనపతేశ్చ ॥ ని ॥ జగతీ భువనే క్ష్మాయామితి విశ్వః - పురుషోత్తమాత్ పురుషశ్రేష్ఠాత్ విష్ణోశ్చ - తతః తస్మాత్ ప్రకృతాన్నలాత్ - అన్యత్ర ప్రసిద్ధాచ్చ - ముక్తిం మోచనం నిర్వాణం చ - అధిగత్య ప్రాప్య - య ఆనందో వచసామపి న గోచరః అవక్తవ్యః ॥ శ్రు ॥ యతో వాచో నివర్తంత ఇత్యాదేః అవాఙ్మనసగోచరశ్చ - తమానందం పరమానందం చ - అవిందత అలభత - విదేర్లాభార్థాత్కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫల ఇత్యాత్మనేపదం - శే ముచాదీనామితి నుమాగమః - అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థమాత్రనియంత్రణాదుభయశ్లేషానుపపత్తేః వృత్త్యంతరానవకాశాల్లక్షణాయాశ్చ ముఖ్యార్థబాధమంతరేణాసంభవాద్ధ్వనిరేవాయం - బ్రాహ్మణస్య విష్ణోర్మోక్షానందప్రాప్తిలక్షణార్థాంతరప్రతీతేర్న శ్లేషః ప్రకృతాప్రకృతోభయగతః - అస్మిన్సర్గే ఏకశతశ్లోకపర్యంతం వియోగినీ వృత్తం ॥ శ్లో ॥ విషమే ససజా గురుస్సమే సభరాలోథ గురుర్వియోగినీతి లక్షణాదితి సంక్షేపః॥ ౧

మూ॥ అధునీత ఖగస్స నైకధా తనుముత్ఫుల్లతనూరుహీకృతామ్ । కరయంత్రణదంతురాంతరే వ్యలిఖచ్చంచుపుటేన పక్షతీ॥ ౨

వ్యా॥ అధునీతేతి ॥ స ఖగో హంసః - ఉత్ఫుల్లతనూరుహీకృతాం నృపకరపీడనాదుద్బద్ధపత్రీకృతాం ॥ ని ॥ పతత్రం చ తనూరుహమిత్యమరః - తనుం శరీరం - నైకధా అనేకధా - నఞర్థస్య నశబ్దస్య - సుప్సుపేతి సమాసః - నఞ్సమాసే నలోపప్రసంగాత్ - అధునీత ధుతవాన్ - ధూఞ్ కంపనే - క్ర్యాదేర్లఙ్ - ప్వాదీనాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః - కించ - కరయంత్రణేన నృపకరపీడనేన దంతురాంతరే నిమ్నోన్నతమధ్యప్రదేశే పక్షతీ పక్షమూలే ॥ ని ॥ స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూలమిత్యమరః - చంచుపుటేన త్రోటిసంపుటేన వ్యలిఖత్ - విలేఖనేన ఋజూచకారేత్యర్థః - ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయే స్వభావోక్తిరలంకారః॥ ౨

మూ॥ అయమేకతమేన పక్షతేరధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘమంఘ్రిణా । స్ఖలనక్షణపక్షశిరోద్రుతకండూయితమాలిరాలయమ్॥ ౩

వ్యా॥ అయమితి॥ అయంహంసః - స్ఖలనక్షణ ఏవ మోచనానంతరమేవేత్యర్థః - పిశతమేనాంఘ్రి) తాపక్షతేః పక్షమూలస్యాధి మధ్యంమధ్యే ఊర్ధ్వగా ఊర్ధ్వగామినీజం ఘాయస్మిన్ కండూయనేతత్తథా - ద్రుతకండూయిత మౌళి స్సత్వరం కషితశిరాస్సన్ - ఆలయంనిజావాసం - శ్రితః శ్రితవాన్॥ ౩

మూ॥ సగరుద్వనదుర్గదుర్గ్రహాన్కటుకీటాన్దశతస్సతఃక్వచిత్। ధునుతే తనుకండుపండితః పటుచంచూపుటకోటికుట్టనైః॥ ౪

వ్యా॥ సఇతి॥ పండితః నిపుణః సహంసః - గరుతః పత్రాణ్యేవ వనదుర్గాణి తత్ర దుర్గ్రహాన్ గ్రహీతుమశక్యాన్ - కటుతీక్ష్ణం దశతః దంశతః క్వచిత్ క్వచిత్ దేశ దశతః కటూనాం కీటాన్ క్షుద్రజంతూన్ పటుచంచూపుటస్య సమర్థత్రోటేః కోట్యా అగ్రేణ కుట్టనైః ఘట్టనైః తనురల్పాం కండూర్యస్మిన్ తనుకండుయథాతథా - గోస్త్రియోరుపసర్జనస్యేతి హ్రస్వః - ధునుతే నివారితవాన్ స్వరితేత ఇత్యాత్మనేపదం॥ ౪

మూ॥ అయమేత్య తటాకనీడజైర్లఘు పర్యవ్రియతాథశంకితైః । ఉదడీయత వైకృతాత్కరగ్రహజాదస్య వికస్వరస్వరైః॥ ౫

వ్యా॥ అయమితి॥ అయంహంసస్తటాకనీడజైస్సరః పక్షిభిస్తత్రత్యహంసైః - నీడోద్భవాగరుత్మంత ఇత్యమరః॥ లఘుక్షిప్రమేత్యాగత్య పర్యవ్రియత పరివృతః వృణోతేః కర్మణిలఙ్ - అథపరివేష్టనానంతరమస్యహంసస్య కరగ్రహజాన్నళకరపీడనజాద్వైకృతాద్వైకృత్యాద్విలుళితపక్షత్వరూపాద్వికారదర్శనాదిత్యర్థః - స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - శంకితైశ్చకితైః - అతఏవ వికస్వరస్తైరుచ్చైర్ఘోషైస్తైరుదడీయతోడ్డీనం - డీఙ్ విహాయసా గతౌ - భావేలఙ్॥ ౫

మూ॥ దధతో బహుశైవలక్ష్మతాం ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతంఖగః । సనళస్య యయౌ కరంపునస్సరసః కోకనదభ్రమాదివ॥ ౬

వ్యా॥ దధత ఇతి॥ అథ స ఖగో హంసః - బహుశైవలాభూరిశైవలా క్ష్మాభూర్యస్య స్తద్బహుశైవలక్ష్మం - తస్యభావః తత్తాం తాం దధతో దధానాత్సరసః పల్వలాత్ - బహూని శైవలక్ష్మాణి శివభక్తచిహ్నానియస్య స బహుశైవలక్ష్మస్తస్యభావః తత్తాం దధతో దధానస్య నళస్య రుద్రాక్షాణి మధువ్రతా ఇవేత్యుపమితసమాసః - తేధృతా యేన తం కరం కోకనదభ్రమాద్రక్తోత్పలభ్రాంతేరివ పునర్యయౌ - కోకనదం తు రుద్రాక్షసదృశమధువ్రతం ఖలు - అత్ర బహుశైవలేత్యాదౌ శబ్దశ్లేషస్తదనుప్రాణితా రుద్రాక్షమధువ్రతమిత్యుపమాతత్సాపేక్షోచేయం కోకనదభ్రమాదివేత్యుత్ప్రేక్షేతి సంకరః॥ ౬

మూ॥ పతగశ్చిరకాలలాలనాదతివిస్రంభమవాపితోఽమునా। అతులం విదధే కుతూహలం భుజమేతస్య భజన్మహీభుజః॥ ౭

వ్యా॥ అథాస్య స్వయమాగమనాదుత్ప్రేక్షతే ॥ పతగ ఇతి ॥ పతగో హంసశ్చిరకాలలాలనాత్ బహుకాలలాలనాదతివిస్రంభమతివిశ్వాసం ॥ ని॥ సమౌ విస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః - అవాపితః ప్రాపితోఽమునేత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథా కథం పునః స్వయమాగచ్ఛేదితి భావః కిం చ - ఏతస్య మహీభుజో భుజం భజన్ స్వయమాశ్రయన్ అతులం కుతూహలం విదధే - కౌతుకం చకారేత్యర్థః - అత్రోత్ప్రేక్షావృత్త్యనుప్రాసయోః శబ్దార్థాలంకారయోః తిలతండులవత్సంసృష్టిః ॥ శ్లో॥ ఏకద్విత్ర్యాదివర్ణానాం పునరుక్తిర్భవేద్యది సంఖ్యానియమతుల్లంఘ్య వృత్త్యనుప్రాస ఈరిత ఇతి॥ ౭

మూ॥ నృపమానసమిష్టమానసస్స నిమజ్జత్కుతుకామృతోర్మిషు । అవలంబితకర్ణశష్కులీకలశీకం రచయన్నవోచత॥ ౮

వ్యా॥ నృపమానసమితి॥ ఇష్టమానసః ప్రియమానసః - స రాజహంసః - కుతుకం కౌతుకం తదేవ అమృతం సుధా తస్యోర్మిషు నిమజ్జదంతర్గతం నృపమానసం నళమనః - కర్ణశష్కుల్యావేవ కర్ణశష్కుల్యౌ తే ఏవ కలశ్యౌ తే అవలంబితే అవహితే కృతే ధృతే యస్మిన్ తత్తథోక్తం - యద్వా కృతకప్ - రచయన్ కుర్వన్ అవోచత ఉక్తవాన్ - జలే మజ్జన్ పతికరః తత్కాలకలశమవలంబతే - తద్వత్కర్ణశష్కులీకలశ్యావిత్యుపమారూపకయోస్సంసృష్టిః॥ ౮

మూ॥ మృగయా న విగీయతే నృపైరపి ధర్మాగమమర్మపారగైః। స్మరసుందర మాం యదత్యజస్తవ ధర్మస్స దయోదయోజ్జ్వలః॥ ౯

వ్యా॥ మృగయేతి॥ ధర్మాగమమర్మపారగైః ధర్మశాస్త్రతత్త్వపారదర్శిభిరపి. అతిశాస్త్రం తాత్పర్యదూరపారస్య ప్రాపకం తేషు ఉ ఇతి గమేర్డః ప్రత్యయః - నృపైర్మృగయా ఆఖేటో న విగీయతే న గర్హ్యతే - తథాపి హే స్మరసుందర మామత్యజ ఇతి యత్ - స తవాగ్ర్యః దయోదయోజ్జ్వలో విమలో నిరుపాధిక ఇతి యావత్ - ధర్మః సుకృతం సకలరాజదేవసుందరోఽసి కింతు ధర్మతోఽపీతి భావః॥ ౯

మూ॥ అబలస్వకులాశినో ఝషాన్నిజనీడద్రుమపీడినః ఖగాన్ । అనవద్యతృణార్దినో మృగాన్మృగయాఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతామ్॥ ౧౦

వ్యా॥ వనప్రాణిహింసా కథం న విగీయతే తత్రాహ॥ అబలేతి ॥ అబలస్వకులాశినో ఝషాన్ - దుర్బలస్వకులభక్షిణో మత్స్యాన్ మత్స్యన్యాయ ఇతి ప్రసిద్ధిః - నిజనీడద్రుమపీడినో ఖగాన్

తు ఫలభక్షణాదినా స్వాశ్రయవృక్షపీడాకరాణాం ఖగానాం - అనవద్యస్తృణాదినః అనపరాధితృణహింసకాన్ మృగాన్॥ శ్లో॥ అంతస్సంజ్ఞా భవంత్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితా ఇతిమ నుస్మృత్యా తరుతృణాదీనామపి ప్రాణిత్వాత్తద్ధింసాపి దోష ఇతి భావః - సర్వత్రాపి తాచ్ఛీల్యే ణిని ప్రత్యయః - ఘ్నతాం హింసతాం భూభృతాం మృగయా అఘాయ పాపాయ - న భవతి - తద్వధస్య దండరూపత్వాన్న ప్రత్యవాయకరణ దోష ఇతి భావః॥ ౧౦

మూ॥ యదవాదిషమప్రియం తవ ప్రియమాధాయ నునుత్సురస్మి తత్ । కృతమాతపసంజ్వరం తరోరభివృష్యామృతమంశుమానివ॥ ౧౧

వ్యా॥ తథాపి కిమర్థం పునరాగతం త్వయేత్యత ఆహ ॥ యదితి ॥ తవ యదప్రియం మృగాదిషు మవోచం - ప్రియమాధాయ ప్రియం కృత్వా తదప్రియం - తదోషః కృతం స్వకృతమాతపసంజ్వరమాతపసంతాపం అమృతముదకమభివృష్య॥ ని॥ పయఃకీలాలమమృతమిత్యమరః - అంశుమానివ నునుత్సుర్నోత్తుం ప్రమార్ష్టుమిచ్ఛుః - నుదప్రేరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః సన్నంతాదుప్రత్యయః॥ ౧౧

మూ॥ ఉపనమ్రమయాచితం హితం పరిహర్తుం న తవాపి సాంప్రతమ్ । కరకల్పజనాంతరాద్విధేశ్శుచితః ప్రాప్తిరహో ప్రతిగ్రహః॥ ౧౨

వ్యా ॥ తహీంగ్ర భవన్మోచనసుకృతమేవ మమ పర్యాప్తం - కిం దృష్టోపకారేణేతి న వాచ్యమిత్యాహ॥ ఉపనమ్రమితి॥ అయాచితమప్రార్థితముపనమ్రముపనతం హితం ఇహ చాముత్ర చోపకారకం వస్తు - తవాపి పరిహర్తుం న సాంప్రతం న యుక్తం॥ శ్లో॥ అయాచితం హితం గ్రాహ్యమపి దుష్కృతకర్మణ ఇతి స్మరణాదితి భావః - తదపి మాదృశస్య కథం పృథగ్జనాద్గ్రాహ్యమత ఆహ ॥ కరేతి ॥ హియస్మాత్కారణాత్ - స ప్రతిగ్రహః - కరకల్పం - కరస్థానీయమిత్యర్థః - ఈషదసమాప్తౌ కల్ప ప్రత్యయః - యజ్జనాంతరం స్వయం యస్య తస్మాచ్ఛుచేః శుద్ధాద్విధేః బ్రహ్మణః ప్రాపి ప్రాప్తః - న తు మత్త ఇతి భావః - ఆప్నోతేః కర్మణి లుఙ్ విధిః రేవ దేవతా అహంతస్యోపకరణమాత్రం - అతో నాధము యాచ్నాలాఘవం తవేతి భావః॥ ౧౨

మూ ॥ పతగేన మయా జగత్పతేరుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే । ఇతి వేద్మి న తు త్యజంతి మాం తదపి ప్రత్యుపకర్తుమార్తయః॥ ౧౩

వ్యా॥ నను సార్వభౌమస్య మే తిరశ్చా త్వయా కిముపకరిష్యతేత్రాహ ॥ పతగేనేతి॥ పతగేన పక్షిమాత్రేణ మయా జగత్పతేస్సార్వభౌమస్య తవోపకృత్యై ఉపకారాయ ప్రభూయతే శక్యతే కిం న భూయత ఏవేత్యర్థః - భావే లట్ - ఇతి వేద్మి - అథ మత్త్వం జానామి తదపి తథాప్యార్తయో మాం ప్రత్యుపకర్తుం న త్యజంతీతి భావః - మాం ప్రత్యుపకర్తుం

నత్యజంతి ప్రత్యుపకారకాయ ప్రేరయంతీత్యర్థః - అత్ర పతగోఽప్యహం తవ మహోపకారిణ స్తేన మహోపకారం కరవాణీతి భావః॥ ౧౩

మూ॥ అచిరాదుపకర్తురాచరేదథ వాత్మౌపయికీముపక్రియామ్। పృథురిత్థమథాణురస్తు సా న విశేషే విదుషామిహ గ్రహః॥ ౧౪

వ్యా॥ అథ వా యథాశక్తి పక్షోఽస్త్విత్యాహ॥ అచిరాదితి॥ అథ వా ఉపకర్తురచిరాదవిలంబాదుపాయ ఏవౌపయికః - వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠక్ - ఉపాయాద్ధ్రస్వత్వం చేతి హ్రస్వః - తత ఆగతా ఔపయికీ ఆత్మన ఔపయికీమాత్మౌపయికీం స్వోపాయసాధ్యామిత్యర్థః - తత ఆగత ఇత్యణ్ప్రత్యయే - టిడ్ఢాణజిత్యాదినా ఙీప్ - ఉపక్రియాముపకారం చరేత్ ప్రత్యుపకారం కుర్యాత్ - చరధాతోర్విధిలిఙ్ - ఇత్థమేవం సతి సోపక్రియా పృథురధికాస్తు - అథ అథ వా అణురల్పాస్తు - విదుషాం వివేకినామిహాస్మిన్విషయే విశేషే - గ్రహ ఆగ్రహో న - గుణగ్రాహిణో వివేకినః కృతజ్ఞతామేవ అస్య పశ్యంతి న దోషమన్విష్యంతీత్యర్థః॥ ౧౪

మూ॥ భవితా న విచారచారు చేత్తదపి శ్రావ్యమిదం మదీరితమ్। ఖగవాగియమిత్యతోఽపి కిం న ముదం దాస్యతి కీరగీరివ॥ ౧౫

వ్యా॥ అథ స్వవాక్యే ఆదరం యాచతే॥ భవితేతి॥ హే నృప - ఇదం వక్ష్యమాణం మదీరితం మద్వచనం - విచారే విమర్శే చారు యుక్తం న భవితా న భవిష్యతి చేత్తదపి అవిచారితరమణీయమపి శ్రావ్యం శ్రోతవ్యం - ఇయం ఖగవాగిత్యతోఽపి హేతోః కీరగీః శుకవాగివ ముదం న దాస్యతి కిం దాస్యత్యేవ - ప్రయోజనాంతరాభావేఽపి కౌతుకాదపి శ్రోతవ్యమిత్యర్థః - దదాతేః లృట్॥ ౧౫

మూ॥ స జయత్యరిసార్థసార్థకీకృతనామా కిల భీమభూపతిః। యమవాప్య విదర్భభూః ప్రభుం హసతి ద్యామపి శక్రభర్తృకామ్॥ ౧౬

వ్యా॥ అథ యద్వక్తవ్యం తదాహ॥ స ఇతి॥ అర్థేన అభిధేయేన సహ వర్తత ఇతి సార్థకం - తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః - వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య వికల్పాత్సభావః - శేషాద్విభాషేతి కప్సమాసాంతః తతశ్చ్విరభూతతద్భావే - అరిసార్థేషు శత్రుసంఘేషు - సార్థకీకృత నామా భీమ ఇత్యాఖ్యా యేన స తథోక్తః - సుప్రసిద్ధః - బిభ్యత్యస్మాదితి భీమః - భియో మ ఇత్యపాదానార్థే నిపాతనాన్మప్రత్యయ ఔణాదికః భీమ ఇతి భూపతిః నృపః జయతి కిల సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే ఖలు - విదర్భభూర్విదర్భదేశః యం భూపతిం ప్రభుం భర్తారమవాప్య శక్రో భర్తా యస్యాస్తాం శక్రభర్తృకాం - నద్యృతశ్చేతి కప్ - ద్యాం దివమపి హసతి - కిముతాన్య భర్తృకాన్ దేశానిత్యర్థః - (స్త్రీ)

యోహిభతుర్గురుత్కృష్టార్థాసంకుర్వంతీతిభావః- అత్రవిదర్భభువోపిద్యుహస్సాసంబం
ధేపిసంబంధో క్తేరతిశయో క్తిః॥ ౧౭

మూ॥ దమనాదమనాక్ప్రసేదుషస్తనయాంతథ్యగిరస్తపోధనాత్ । వ
రమాపసదిష్టవిష్టపత్రితయానన్యసదృగ్గుణోదయామ్॥ ౧౮

వ్యా॥ దమనాదితి ॥ సభీమభూపతిరమనాగల్పం ప్రసేదుషోనిజోపాసనయాప్రస
న్నాత్ - భాషాయాంసదవసత్రుసవ॥ ఇతిసదేర్లిట్ః - క్వసాదేశః- దమనాద్దమనాఖ్యా
త్ తథ్యగిరఃఅమోఘవచనాత్ తపోధనాదృషేః - దిష్టానాంకాలానాం విష్టపానాంలో
కానాంచత్రితయయోరనన్యసదృగ్గుణోదయాంకాలత్రయేలోకత్రయేచానన్యసాధార
ణగుణప్రకర్షాంతనయాందుహితరంవరమాప - వరత్వేనలబ్ధవానిత్యర్థః॥ ని॥ దైవా
ద్వృతేవరఃశ్రేష్ఠేత్రిషుక్లీబేమనాక్ప్రియఇత్యమరః॥ ౧౮

మూ॥ భువనత్రయసుభ్రువామసౌదమయంతీకమనీయతామదమ్ । ఉది
యాయయతస్తనుశ్రియాదమయంతీతితతోభిధాందధే॥ ౧౯

వ్యా॥ అథాస్యానామధేయంవ్యుత్పాదయన్నాహ ॥ భువనత్రయేతి ॥ అసౌవర
ప్రసాదలబ్ధాతనయాకర్త్రీయయస్తనుశ్రియానిజశరీర సౌందర్యేణ కరణేన - భువనత్ర
యసుభ్రువాంత్రైలోక్యసుందరీణాంకమనీయతామదంసౌందర్యగర్వం దమయంతీ
అస్తంగమయంతీ - దమేణ్యన్తాన్నపాదమిత్యాదినాకర్త్రభిప్రాయ ఆత్మనేపదా
పవాదపరస్మైపదప్రతిషేధేప్యకర్త్రభిప్రాయవివక్షాయాంపరస్మైపదేశ్లటశ్శత్రాదే
శః- ఉదియాయఉదితా- ఇణోలిట్ - తత స్తస్మాదేవనిమిత్తాద్దమయంతీత్యభిధామా
ఖ్యాందధే - దధాతేర్లిట్॥ ౧౯

మూ॥ శ్రియ మేవపరంధరాధిపాద్గుణసింధోరుదితామపేక్షితామ్ । వ్య
వధావపివావిధేఃకళాంమ్మృడచూడానిలయాంనవేదకః॥ ౨౦

వ్యా॥ అథైకవింశతిశ్లోకైశ్చికురాదిపాదపర్యంతం దమయంతీంవర్ణయతి ॥ శ్రి
యమితి ॥ సోన్నృపతాందమయంతీంగుణసింధోఃగుణసాగరాద్ధరాధిపాద్భీమనరేంద్రా
దుదితాముత్పన్నాం శ్రియంసాక్షాల్లక్ష్మీమేవపరంధ్రువ మవేహాజానీహి - అవపూర్వా
దిణోలోటిసేర్హిరితిహ్యాదేశేజిత్వాన్న సార్వధాతుకగుణస్సంహితాయామాద్గుణః- అ
త్రకేవలావపూర్వస్యఇణోజ్ఞానార్థత్వాదాజిప్రశ్లేషేతదలాభాత్ప్రశ్లేషేప్యోమాజో
శ్చేతిపరరూపమితి - కేషాంచిత్ప్రక్రియోపన్యాసోవృథాప్రయాసశ్యాగః - అవైహీతి
వృద్ధిరవద్యేతివామనసూత్రమప్యనాజ్ ప్రశ్లేష ఏవభాగ్యంతి ప్రాప్తవృద్ధిప్రతిషేధపర
గ్గుణవిషయుక్త ఇతివ్యాఖ్యానాదన్యథాఓమాజోశ్చేతిపరరూప మేవయుక్తమిత్యుచ్యత
ఇతి - వచదేశవ్యవధానాన్న శ్రీరేషేతివాచ్యమిత్యాహ - వ్యవధౌవ్యవధానేసత్యపి

ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కిప్రత్యయః - మృడచూడానిలయాం హరశిఖాశ్రయాం కళాం విధోరిందో రేకకళాం కో వా న వేద - సర్వోపి వేదైవేత్యర్థః - విదోల్లటో వేతి వైకల్పికో ణలాదేశః - యథా హరశిరోగతాపి కళా చంద్రకళేవ - తథా భీమభవనో దితాప్యేషా శ్రీరేవేతి సౌందర్యాతిశయోక్తిః - అత్ర శ్రీకళయోః నృపమృడౌ వాక్యద్వయే బింబ ప్రతిబింబభావేన సామాన్యధర్మవత్తయా నిర్దిష్టావితి దృష్టాంతాలంకారః ॥ శ్లో॥ యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే - సామాన్యధర్మః కావ్యజ్ఞైస్స దృష్టాంతో నిగద్యత ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౧౯

మూ॥ చికురప్రకరా జయంతి తే విదుషీ మూర్ధని సా బిభర్తి యాన్ । పశునాప్యపురస్కృతేన తత్తులనామిచ్ఛతు చామరేణ కః ॥ ౨౦

వ్యా॥ చికురప్రకరా ఇతేతి ॥ చికురప్రకరాః కేశసమూహాః జయంతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తంతే - యాన్ వై త్రీతి విదుషీ విశేషజ్ఞా - విదేశ్శతుర్వసుః - ఉగితశ్చేతి జీప్ వసోస్సంప్రసారణం - సా దమయంతీ - మూర్ధని బిభర్తి విద్వద్ధృతా ఏవ సర్వస్యాప్యుత్కర్షహేతురితి భావః - అత ఏవ పశునా తిరశ్చా చమరీమృగేణాప్యపురస్కృతేనానాదృతేన చామరేణ చమరీపుచ్ఛేన సహ - తత్తులనాం తేషాం చికురాణాం తులనాం సమీకరణం క ఇచ్ఛతు న కోపీత్యర్థః - సంభావనాయాం లోట్ - అత్ర తులనానిషేధస్యాపురస్కృతపదార్థహేతుకత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః ॥ శ్లో॥ హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్ ॥ ౨౦

మూ॥ స్వదృశోర్జనయంతి సాంత్వనాం ఖురకండూయనకైతవాన్మృగాః । జితయోరుదయత్ప్రమీలయోస్తదఖర్వేక్షణశోభయా భయాత్ ॥ ౨౧

వ్యా॥ స్వదృశోరితి ॥ మృగాః హరిణాః తస్యా దమయంత్యా అఖర్వయోః రాయతయోరీక్షణయోరక్ష్ణోశ్శోభయా కాంత్యా జితయోరత ఏవ భయాదుదయత్ప్రమీలయో ఉత్పద్యమాననిమీలనయోః స్వదృశోర్నిజనయనయోః ఖురైశ్శఫైః॥ 'ని॥ శఫం క్లీబే ఖురః పుమా'నిత్యమరః - కండూయనస్య కషణస్య కైతవాచ్ఛలాత్సాంత్వనాం జనయంతి లాలనాం కుర్వంతి - యథా లోకే పరపరాజితా నిమీలితాక్షాః స్వజనైర్భర్త్సనిర్వృత్త్యై కరతలాస్ఫాలనాదినా పరిసాంత్వ్యంతే తద్వదితి భావః - అత్ర కైతవశబ్దేన కండూయనమపహ్నుత్య సాంత్వనారోపాదపహ్నుతిభేదః ॥ ౨౧

మూ॥ అపి లోకయుగం దృశావపి శ్రుతదృష్టా రమణీగుణా అపి । శ్రుతిగామితయా దమస్వసుర్వ్యతిభాతే సుతరాం ధరాపతే ॥ ౨౨

వ్యా॥ అపీతి ॥ హే ధరాపతే - దమో నామ భీమస్యైకాత్మజస్తస్య స్వసుర్దమ

యంత్యాః లోకయుగం మాతాపితృకులయుగం - శ్రుతిగామితయా వేదప్రసిద్ధతయా సుతరాం వ్యతిభాతే పరస్పరోత్కర్షేణ భాతి - తథా దృశౌ నేత్రే అపి శ్రుతిగామితయా కర్ణాంతవిశ్రాంతతయా వ్యతిభాతే - పరస్పరోత్కర్షేణ భాతః - తథా శ్రుతాః శ్రుతిప్రసిద్ధాః తే చ తే దృష్టాః లోకప్రసిద్ధాశ్చ విశేషణయోరపి విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం విశేషణసమాసః - తే రమణీగుణాః (స్త్రీ) ధర్మా అపి శ్రుతిగామితయా జనైః శ్రూయమాణతయా॥ ని ॥ శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయే వార్తాయాం శ్రోత్రకర్ణయోరితి విశ్వః ॥ సుతరాం వ్యతిభాతే వ్యతిహారేణ భాంతి- ఆత్మనేపదే ష్వనత ఇతి ఝస్యాదాదేశః- సర్వత్ర కర్తరి కర్మవ్యతిహార ఇత్యాత్మనేపదం- అదాదిత్వాచ్ఛపోలుక్ సర్వత్ర కేరుత్వం- అత్ర లోకయుగాదీనాం త్రయాణామప్రకృతత్వాత్కేవల ప్రకృతివిషయతుల్యయోగితా భేదః ॥ శ్లో॥ ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ కేవలం తుల్యధర్మతః । ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సామతా తుల్యయోగితేతి లక్షణాత్॥ ౨౨

మూ॥ నళినమ్మలినం వివృణ్వతీ వృషతీమస్పృశతీ తదీక్షణే। అపి ఖంజనమంజనాంచితే విదధాతే రుచిగర్వదుర్విధమ్ ౨౩

వ్యా॥ నళినమితి ॥ నళినం పద్మం మలినమచారు వివృణ్వతీ కుర్వాణే పృషతీం పృగీమస్పృశతీ - అసమానత్వాన్నాదే పరిహరంత ఇత్యర్థః - తదీక్షణే తల్లోచనే అంజనాంచితే కజ్జలపరిష్కృతే సతీ - ఖంజనం ఖంజరీటాఖ్యం - ఖంజననామకః పక్షివిశేషః ॥ ని ॥ ఖంజరీటస్తు ఖంజన ఇత్యమరః - తమపి రుచిగర్వదుర్విధం చారుత్వగర్వనిస్స్వం విదధాతే కుర్వాతే - సర్వథాప్యనుపమే ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ నిస్స్వస్తు దుర్విధో దీనో దరిద్రో దుర్గతోపి స ఇత్యమరః॥ ఈక్షణయోర్నళినాదిమలినీకరణాద్యసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తయా చోపమా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః॥ ౨౩

మూ॥ అధరంకిలబింబ నామకం ఫలమస్మాదితి భవ్యమన్వయమ్ । లభతేధరబింబమిత్యదః పదమస్యా రదనచ్ఛదం దధత్॥ ౨౪

వ్యా॥ అధరమితి ॥ అధరం బింబమిత్యదః పదం అధరం బింబమివేత్యుపమితసమాసాశ్రయణేన (స్త్రీ) ణామధరే మయత్పదం ప్రయుజ్యతే తదిత్యర్థః అస్యాః దమయంత్యాః రదనచ్ఛదం ఓష్ఠమభిదధత్ తదభిధానాయ ప్రయుక్తం సదిత్యర్థః- బింబనామకం ఫలం బింబమస్మాద్దమయంతీ రదనచ్ఛదాదధరం కిలాపకృష్టం ఖల్వితి అధరశబ్దస్య ప్రకృష్టార్థత్వే అధరం బింబం యస్మాత్తదితి బహువ్రీహిసమాసే సతి - భవ్యమబాధితమన్వయం వృత్తిపదార్థసంసర్గలక్షణం లభతే- అన్యథా సమర్థసమాసాశ్రయణే - సమర్థః పదవిధిరితి ససమర్థపరిభాషాభజ్యేత - తర్హి నోపమాస్యాదితి భావః - అత్ర దమయంతీదంతచ్ఛదస్య బింబాధరీకరణాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః పూర్వవద్ధ్వనిశ్చ॥ ౨౪

మూ॥ హృతసారమివేందుమండలం దమయంతీవదనాయ వేధసా । కృతమధ్యబిలం విలోక్యతే ధృతగంభీరఖనీఖనీలిమ ॥ ౨౫

వ్యా॥ హృతసారమితి ॥ ఇందుమండలం దమయంతీవదనాయ తన్నిర్మాణాయేత్యర్థః - క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ - వేధసా హృతసారముద్ధృతమధ్యాంశమివ కుతః కృతమధ్యబిలం విహితమధ్యరంధ్రమత ఏవ ధృతో గంభీరఖనీఖస్య నిమ్నమధ్యరంధ్రాకాశస్య నీలిమా నైల్యం యేన తత్తథా విలోక్యతే ॥ ని॥ ఖనిః (స్త్రీ) యామాకరస్యాదిత్యమరః - కృదికారాదక్తిన ఇతి వా జీష్వక్తవ్య ఇతి జీష్ - అత్ర కళంకాపహ్నవేన ఖనీలిమారోపాదపహ్నవభేదః పరకృతమధ్యబిలమిత్యేతత్పదార్థహేతుకకావ్యలింగానుప్రాణితః - తదపేక్షేయం హృతసారమిత్యుత్ప్రేక్షేతి సంకరః - తయా చోపమావ్యజ్యత ఇతి పూర్వవద్ధ్వనిః॥ ౨౫

మూ॥ ధృతలాంఛనగోమయాంచనం విధుమాలేపనపాండరం విధిః । భ్రమయత్యుచితం విదర్భజాననని రాజనవర్ధమానకమ్॥ ౨౬

వ్యా॥ ధృతేతి ॥ విధిర్బ్రహ్మా ధృతం లాంఛనమంక ఏవ గోమయాంచనమ్మధ్యస్థితగోమయసంశ్లేషణం యేన తం - ఆలేపనపాండరం నిజకాంతిసుధాద్రవ్యధవళితమిత్యర్థః - విధుం చంద్రమేవ విదర్భజాననస్య వైదర్భీముఖస్య నీరాజనవర్ధమానకం నీరాజనశరావమ్॥ ని॥ శరావో వర్ధమానక ఇత్యమరః - కిరణదీపకళికాయుక్తమితి భావః - భ్రమయతి - ఉచితం లోకోత్తరత్వాదితి భావః - ఏవం నీరాజయంతీతి దేశాచారః - అత్ర విధులాంఛనాదేర్నీరాజనశరావగోమయాదిత్వేన రూపణాత్సావయవరూపకమ్॥

మూ॥ సుషమావిషయే పరీక్షణే నిఖిలం పద్మమభాజి తన్ముఖాత్ । అధునాపి నభంగలక్షణం సలిలోన్మజ్జనముజ్ఝతిస్ఫుటమ్॥ ౨౭

వ్యా॥ సుషమేతి ॥ సుషమా పరమా శోభా - సైవ విషయః - తస్మిన్ పరీక్షణే జలదివ్యశోధనే కృతే నిఖిలం సర్వం పద్మజాతం తస్యా ముఖాత్పరాజయాత్ భంగావధిత్వాద భాజి అభంజి - స్వయమేవ భగ్నమభూదిత్యర్థః - స్ఫుటంకర్తరి లుఙ్ - భంజేశ్చ చిణీతి వైభాషికో నకారలోపః - అత ఏవాధునాపి - భంగలక్షణం పరాజయచిహ్నం సలిలోన్మజ్జనం క్షణమపి నోజ్ఝతి న జహాతి - జలదివ్యే న్యగ్జనస్య పరాజయలింగత్వస్మరణాదితి భావః - ఉన్మజ్జనక్రియానిమిత్తేయం భంగోత్ప్రేక్షా॥ ౨౭

మూ॥ ధనుషీ రతిపంచబాణయోరుదితే విశ్వజయాయ తద్భ్రువౌ । నలికే న తదుచ్చనాసికే త్వయి నాలీకవిముక్తికామయోః॥ ౨౮

వ్యా॥ ధనుషీ ఇతి ॥ తద్భ్రువౌ విశ్వజయాయోదితే ఉత్పన్నే రతిపంచబాణయోర్ధనుషీ

నుషీ - నూనమిత్యాదివ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా - కించ - తస్యాః పదయుగ
త్యాగ ఉచ్చనాసికేతి స్నతనాసాపుటేక్షయి నాళీకానాం ద్రోణిచాపశరాణాం విముక్తిం
కామయోజైత్రశఖోక్తయో స్తరూః - శిలీకాముఖియౌ చ కేభ్యో ణ ఇతిణప్రత్యయః ॥ ని॥
నాళీకం పద్మషండే స్త్రీ నాళీకశ్శరశల్యయోరితి విశ్వః - నళికైన ద్రోణి చాపేన కిముతి కా
కుః - త్రూ గళ్లిఖదుత్ప్రేక్షా॥ ౨౮

మూ॥ సదృశీ తవ శూర సా పరం జలదుర్గస్థమృణాలజిద్భుజా । అపిమి
త్రజుషాం సరోరుహాం గృహయాలుః కరలీలయా శ్రియః॥ ౨౯

వ్యా॥ సదృశీతి ॥ హే శూర జలదుర్గస్థాని మృణాలాని జయతీతి తజ్జిత్తౌ భుజౌ యస్యా
స్సా స్వా - మిత్రజుషామర్కసేవినాం - సువ్యాత్తేవినాం చ - సహాయసంపన్నానామపి
త్యర్థః ॥ ని ॥ మిత్రం సుహృది మిత్రోర్క ఇతి విశ్వః - సరోరుహాం- శ్రియశ్శోభాస్సంపద
శ్చ- నలోకేత్యాదినా షష్ఠీ ప్రతిషేధః - కరలీలయా భుజవిలాసేన భుజవ్యాపారేణ బలి
గ్రహణేన చ॥ ని॥ బలిహస్తాంశవః కరాః- లీలా విలాసక్రియయోరితి చామరః- గ్రహయా
లుః గ్రహీతా - గ్రహూగ్రహణ ఇతి ధాతోశ్చాదికాత్ - స్పృహిగృహీత్యాదినా ఆలుచ్
ప్రత్యయః - అయామంతేత్యాదినా ణేరయాదేశః - సాదమయంతీతవ పరమత్యంతం
సదృశీ అనురూపేత్యుపమాలంకారః- శూరస్యశూరైవభార్యేతి భావః॥

మూ॥ వయసీ శిశుతాతదుత్తరే సుహృదీ స్వాభివిధిం విధిత్సునీ । విధినాపి న
రోమరేఖయా కృతసీమ్నీ ప్రవిభజ్య రజ్యతః॥ ౩౦

వ్యా॥ వయసీ ఇతి ॥ సుదతీదమయంత్యాం - స్వాభివిధిం స్వవ్యాప్తిం విధిత్సునీ వి
ధాతుమిచ్ఛతీ - అహమహమికయా స్వయమేవాక్రమితుమిచ్ఛతీ ఇత్యర్థః - శిశుతా
తదుత్తరే బాల్యయౌవనే వయసీ విధినా సీమాభిజ్ఞేన రోమరేఖయా సీమాచిహ్నేన ప్రవిభ
జ్య- రోమరాజేః ప్రాగేవ అత్ర శైశవేన స్థాతవ్యం - తతః పరం యౌవనేనేతి కాలతో వి
భాగం కృత్వా కృతసీమ్నీ కృతమర్యాదే అపి - విభాషా సీమ్నోరిత్యలోపః - నరజ్యతః న సం
తుష్యతః - రమ్యవస్తు దుస్త్యజమితి భావః - ఏతేన వయస్సంధిరుక్తః- అత్ర ప్రస్తుతవ
యోర్విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతవివాదప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః॥ ౩౦

మూ॥ అపి తద్వపుషి ప్రసర్పతోర్గమితే కాంతిఝరైరగాధతామ్ । స్మ
రయౌవనయోః ఖలు ద్వయోః ప్లవకుంభౌ భవతః కుచావుభౌ॥ ౩౧

వ్యా॥ సంప్రతి యౌవనకృతం భాగ్యశ్రీ వ్యాహ॥ అపీతి ॥ కాంతిఝరైర్లావణ్యప్రవాహై
రగాధతాం దురవగాహతాం గమితే తద్వపుషి దమయంతీశరీరే ప్రసర్పతో స్తరతోః స్మర
యౌవనయోర్ద్వయోరపి - ఉభౌ కుచౌ ప్లవస్యోన్మజ్జనస్య కుంభౌ ప్లవనాధారకుంభౌ భవత్
తః - ప్రకృతివికారభావాభావా దశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః - లోకేతర

ద్భిః అనిమజ్జనాయ కుంభాదికమస్పృశ్యత ఇతి ప్రసిద్ధం - భవతః ఖలు - అత్ర కుచయోః స్మరయౌవనప్లవనకుంభతోత్ప్రేక్షయా తయోరౌత్కట్యం కుచయోశ్చాతివృద్ధిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥ ౩౧

మూ॥ కలశే నిజహేతుదండజః కిము చక్రభ్రమకారితాగుణః। స తదుచ్చకుచౌ భవన్ ప్రభాఝురచక్రభ్రమమాతనోతి యత్॥ ౩౨

వ్యా॥ కలశ ఇతి ॥ నిజహేతుదండజః స్వనిమిత్తకారణజన్యః చక్రభ్రమకారితా కులాలభాండభ్రమణజనకత్వం - సైవ గుణో ధర్మో రూపాదిశ్చ ॥ ని॥ గుణః ప్రధానే రూపాదావిత్యమరః - సః కలశే కిము దండకార్యే కలశే సంక్రాంతః- కిము - ఇత్యర్థః - కుతః యద్యస్మాత్ స కలశః తస్యా దమయంత్యాః ఉచ్చకుచౌ భవన్ తత్కుచాత్మనా పరిణతస్సన్ ప్రభాఝురే లావణ్యప్రవాహే చక్రభ్రమం చక్రవాకభ్రాంతిం కులాలదండభ్రమణం చాతనోతి॥ ని॥ చక్రో గణే చక్రవాకే చక్రం సైన్యరథాంగయోః - గ్రామజాలే కులాలస్య భాండే రాష్ట్రాస్త్రభేదయోరపీత్యుభయత్రాపి విశ్వః - అత్ర సమవాయికారణగుణా రూపాదయః - కార్యే సంక్రామంతి న నిమిత్తగుణా ఇతి తార్కికాణాం సమయే సిద్ధే గుణ ఇతి చక్రభ్రమ ఇతి చోభయత్రాపి వాచ్యప్రతీయమానయోరభేదాధ్యవసాయేన స తదుచ్చకుచౌ భవన్నితి కుచకలశయోరభేదాతిశయోక్త్యుత్థాపితా ఝురచక్రభ్రమాత్మకక్రియానిమిత్తా - కుచాత్మని కలశే కార్యే చక్రభ్రమకారితాలక్షణనిమిత్తకారణగుణసంక్రమణే సోత్ప్రేక్షేతి సంక్షేపః - తార్కికసమయే విరోధాత్ విరోధాభాసోఽలంకార ఇతి కైశ్చిదుక్తం - తదేతదత్యంతాశ్రుతచరమలంకారపారదృశ్వానః శృణ్వంతు॥ ౩౨

మూ॥ భజతే ఖలు షణ్ముఖం శిఖీ చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః। అపి జంభరిపుం దమస్వసుర్జితకుంభః కుచశోభయేభరాట్॥ ౩౩

వ్యా॥ భజత ఇతి ॥ దమస్వసుర్దమయంత్యాశ్చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః కృతపింఛనిందః జితబర్హ ఇత్యర్థః - శిఖీ మయూరః షణ్ముఖం విశాఖం భజతే ఖలు - తథా కుచశోభయా జితకుంభ ఇభరాడైరావతోఽపి జంభరిపుమింద్రం భజతే - పరపరిభూతాః ప్రాణత్రాణాయ ప్రబలమన్యమాశ్రయంత ఇతి ప్రసిద్ధం - అత్ర శిఖ్యైరావణయోః షణ్ముఖజంభారిభజనస్య జితబర్హత్వజితకుంభత్వపదార్థహేతుకత్వాత్ తద్ధేతుకే కావ్యలింగే తదసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిశ్చ॥ ౩౩

మూ॥ ఉదరం నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫురదంగుష్ఠపదేన ముష్టినా। చతురంగులిమధ్యనిర్గతత్రివలిభ్రాజికృతం దమస్వసుః॥ ౩౪

వ్యా॥ ఉదరమితి ॥ దమస్వసురుదరం నతమధ్యం నిమ్నమధ్యప్రదేశం పృష్ఠం యస్యోదరస్య తస్య భావస్తత్తా తయా - స్ఫురత్ పృథగ్గ్రహణాత్ పృష్ఠఫలకే స్ఫుటీభవదంగుష్ఠ

పదమంగుష్ఠస్యాసహస్థానం యస్య తేన ముష్టినాకరణేన - చతస్రాణామంగుళీనాం సమాహారశ్చతురంగుళి - తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారద్విగురేకవచన నపుంసకత్వే - తస్య మధ్యేభ్యోంతరాళేభ్యో నిర్గతం యత్త్రివళి - పూర్వవత్సమాసాదికార్యం - యత్తూక్తం వామనేన త్రివళిశబ్దస్సంజ్ఞా చేదితి సూత్రేణ సప్తర్షయ ఇత్యాదివద్దిక్ - సంఖ్యా సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞాయాం ద్విగురితి - తదపి చేత్కరణసామర్థ్యాత్త్రివళయ ఇతి బహువచన ప్రయోగదర్శనే స్థితం గతిమాత్రం న సార్వత్రికమితి ప్రతీమః - తేన భ్రాజత ఇతి భ్రాజి - వళిత్రయశోభికృతమిత్యుత్ప్రేక్షా - కౌతుకినేతి శేషః - ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యేయమిత్యర్థః - ముష్టిగ్రహణాదంగుష్ఠనోదనాత్పృష్ఠమధ్యే నిమ్నతా ఉదరే చ చతురంగుళినోదనాద్వళిత్రయావిర్భావశ్చేత్యుత్ప్రేక్షతే॥ ౩౪

మూ॥ ఉదరం పరిమాతి ముష్టినా కుతుకీ కోపి దమస్వసుః కిము । ధృతతచ్చతురంగుళీవ యద్వళిభిర్భాతి సహేమకాంతిభిః॥ ౩౫

వ్యా॥ ఉదరమితి॥ కోపి కుతుకీ దమస్వసురుదరమ్ ముష్టినా పరిమాతి కిము పరిచ్ఛినత్తి కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః యద్యస్మాత్ సహేమకాంతిభిర్వళిభిః హేమకాంచ్యా సహితైస్త్రిభిర్వళిభిరిత్యర్థః - ఏతస్యాః కనకసావర్ణ్యం సూచితం - ధృతం తస్య మాతుశ్చతురంగుళ్యంగుళిచతుష్టయం యేన తదివ భాతీత్యుత్ప్రేక్షా - అత్రోత్ప్రేక్షయో హేతుహేతుమద్భావతయోరంగాంగిభావేన సజాతీయః సంకరః - పూర్వశ్లోకే వళీనాం తిసృణాం చతురంగుళిమధ్యనిర్గతత్వముత్ప్రేక్షితం - ఇహ తు తాసామేవ కాంచీసహితానాం చతురంగుళిత్వముత్ప్రేక్షత ఇతి భేదః - ప్రేక్షితురితి భావః॥ ౩౫

మూ॥ పృథువర్తులతన్నితంబకృన్మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా । విధిరేకకచక్రచారిణం కిము నిర్మిత్సతి మాన్మథం రథమ్॥ ౩౬

వ్యా॥ పృథ్వితి॥ పృథు వర్తులం చ - తస్యా నితంబం కరోతీతి నితంబకృన్నితంబం కృతవాన్ విధిః బ్రహ్మా - మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా రవిరథనిర్మాణాభ్యాసపాటవేన - ఏకకం ఏకాకి - ఏకాదాకినిచ్చాసహాయ ఇతి చకారాత్కప్రత్యయః - తేన చక్రేణ చరతీతి తచ్చారిణం మాన్మథం రథం నిర్మిత్సతి కిము - సూర్యస్యేవ మన్మథస్యాప్యేకచక్రం రథం నిర్మాతుమిచ్ఛతి కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథా కిమర్థమిదం నితంబనిర్మాణమితి భావః - మాతేస్సన్నంతాల్లట్ - సనిమిమేత్యాదినా ఇసాదేశః - సస్యార్ధధాతుక ఇతి సకారస్య తకారః - అత్రలోపోభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః॥ ౩౬

మూ॥ తరుమూరుయుగేన సుందరీ కిము రంభాం పరిణాహినా పరమ్ । తరుణీమపి జిష్ణురేవ తాం ధనదాపత్యతపఃఫలస్తనీమ్॥ ౩౭

వ్యా॥ తరుమితి ॥ సుందరీదమయన్తీసాపరిణాహినావిపులేన ఊరుయుగేన రంభాంరంభాం నామతరుం పరంతరుమేవ - నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - జిష్ణుః కిము - కింతు ఘనదానవశత్రోస్స్య - వళభూబరస్యఘనసఃపల్లవసీం ఫలభూతకుచాం తాం రంభాం నామతరుణీమపి జిష్ణురేవ॥ ని॥ రంభాకదళ్యప్సరసోరితి విశ్వః - రంభే ఇవ రంభాయా ఇవ చోరూ యస్యాస్సా ఇత్యుభయథారంభోరూరిత్యర్థః॥ ౩౭

మూ॥ జలజే రవిసేవయేవయే పదమేతత్పదతామవాపతుః । ధ్రువమేత్య రుతస్సహంసకీ కురుతస్తౌ విధిపత్త్రదంపతీ॥ ౩౮

వ్యా॥ జలజే ఇతి ॥ యే జలజే ద్వేపద్మే రవిసేవయా సూర్యోపాసనయేవ ఏతస్యాః పదయోశ్చరణత్వమేవ పదం స్థానమవాపతుః - తే జలజే కర్మభూతే విధిపత్త్రదంపతీ ద్వంద్వచారిణౌ బ్రహ్మవాహనహంసౌ ఏత్యాగత్య రుతైః రవాభ్యాం జవాదిత్యర్థః - రౌతేస్సంపదాదిత్వాత్క్విప్ తుగాగమః - సహంసకీ సకటకే సహంసకీచ కురుతః - అభూతతద్భావే చ్విః ॥ ని ॥ హంసకః పాదకటక ఇత్యమరః - హంసపక్షే వైభాషికః కప్రత్యయః - ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం - పద్మహంసయోరవినాభావాత్ గూఢశ్చిద్ద్వియపద్మయోస్తత్పదత్వముత్ప్రేక్ష్యతి ద్విహంసయోరేవ హంసకత్వంచోత్ప్రేక్ష్యతే॥ ౩౮

మూ॥ శ్రితపుణ్యసరస్సరిత్కథం నసమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్ । జలజం గతిమేతుమంజులాం దమయన్తీపదనామ్ని జన్మని॥ ౩౯

వ్యా॥ శ్రితేతి ॥ శ్రితాస్సేవితాః పుణ్యాస్సరస్సరితః యేన పావనాని సరాంసి గంగాద్యాస్సరితశ్చ యేన తత్సమాధినా ధ్యానేన నిమీలనేన క్షపితాఖిలక్షపం యాపితసర్వరాత్రం జలజం దమయన్తీపదమితి నామ యస్మిన్ జన్మని మంజులాం గతిం రమ్యాం గతిం ఉత్తమదశాంచ ॥ ని ॥ గతిర్మార్గే దశాయాంచేతి విశ్వః - కథం నైతు ఏత్యేవేత్యర్థః - పదస్య గతిసాధనత్వాత్తత్ప్రాప్తిపదమయన్తీ సంబంధాచ్చోభయగతిలాభః - తథాపి జన్మాంతరేపి సర్వథా తపః ఫలితమితి భావః - సంభావనాయాం లోట్॥ ౩౯

మూ॥ సరసీః పరిశీలితుం మయా గమికర్మీకృతనైకనీవృతా । అతిథిత్వమనాయి సా దృశోస్సదసత్సంశయగోచరోదరీ॥ ౪౦

వ్యా॥ అథ కథం త్వమేనాం వేత్సీత్యత ఆహ ॥ సరసీరితి ॥ సరసీస్సరాంసి పరిశీలితుం పరిచేతుం - తత్ర విహర్తుమిత్యర్థః - చురాదిణేర నిత్యత్వాదణ్యంతప్రయోగః - గమిర్గమనం శబ్దపరశబ్దేనార్థో గమ్యతే - తస్య కర్మీకృతాః కర్మకారకీకృతాః - నైకే అనేకే - నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః - నీవృతాం వర్తంతే జనా యేష్వితి నీవృతః జనపదాః యేన తేన - క్రాంతానేకదేశేనేత్యర్థః - నహివృతీత్యాదినా దీర్ఘః - మయా సదసద్వేతి సంశయగోచరస్సందేహాస్పదం ఉదరం యస్యాస్సా - కృశోదరీత్యర్థః-

నాసికోదరేత్యాదినాక్షిప - సాదమయంతీ దృశోరతిథిత్వమ నాయి - స్వవిషయతాంనీ
తాదృష్టేత్యర్థః - నయతేః కర్మణిలుఙ్॥ ౪౦

మూ॥ అవధృత్యదివోపియౌవతైర్నసహాధీతవతీ మిమామహమ్। కతమ
స్తువిధాతు రాశయేపతిరస్యావసతీత్యచింతయమ్॥ ౪౧

వ్యా॥ అవధృత్యేతి ॥ అహమిమాందమయంతీందివస్స్వర్గస్యసంబంధిభిర్యౌవ
తైర్యువతిసమూహైరపి। ని॥ గార్భిణంయౌవతంగణ ఇత్యమరః - భిక్షాదిత్వాత్సమూ
హార్థేణ్ప్రత్యయః అత్రాప్యస్యయువతీ (స్త్రీ) ప్రత్యయాంతస్యైవ ప్రకృతిత్వేనతద్ధి
తార్థత్వాపత్తౌ భస్యాఢేతద్ధిత ఇవపుంవద్భావఇతివృత్తికారః - సహాధీత
వతీమసదృశీం - అతోప్యధికసుందరీమిత్యర్థః - నషధర్మస్యవశబ్దస్య సుప్సుపేతిస
మాసఇతివామనః- అవధృత్యనిశ్చిత్యవిధాతుః బ్రహ్మణః ఆశయేహృది అస్యాః పతిః కత
మస్తుకతమోవావసతీత్యచింతయం - తర్కితవానిత్యర్థః॥ ౪౧

మూ॥ అనురూపమమునిరూపయన్నథసర్వేష్వపిపూర్వపక్షతామ్। యువ
సువ్యవనేతుమక్షమస్త్వయిసిద్ధాంతధియంన్యవేశయమ్॥ ౪౨

వ్యా॥ అనురూపమితి ॥ అథేదానీమనురూపం సదృశం మేయంత్వాంనిరూపయన్న
స్యాః పతిత్వేనాలోచయన్ - సర్వేష్వపియువసు పూర్వపక్షతాం దూష్యకోటిత్వంవ్య
పనేతుమక్షమస్సన్ త్వయిసిద్ధాంతధియం న్యవేశయం - త్వమేవాస్యాః సదృశోనిరదుష్ట
మిత్యర్థః అయమేవవిధాతురప్యాశయఇతిభావః॥ ౪౨

మూ॥ అనయాతవరూపసీమయాకృతసంస్కారవిబోధనస్యమే। చిరమ
ప్యవలోకితాద్యసాస్మృతిమారూఢవతీశుచిస్మితా॥ ౪౩

వ్యా॥ అథత్వద్రూపదర్శనమేవసంప్రతితత్స్మారకమిత్యాహ ॥ అనయేతి ॥ చి
రమవలోకితాపిసాశుచిస్మితాసుందరీఅద్యాధునాహఠేననిదర్శనాహ- అనయాతవ
రూపసీమయాసౌందర్యకాష్ఠయాకృతసంస్కారవిబోధనస్యఉద్బుద్ధసంస్కారస్యమే
స్మృతిమారూఢవతీస్మృతిపథంగతా - సదృశదర్శనంస్మారకమిత్యర్థః॥ ౪౩

మూ॥ త్వయివీరవిరాజతేపరందమయంతీకిలికించితంకిల। తరుణీస్తనఏవ
దీప్యతేమణిహారావళిరామణీయకమ్॥ ౪౪

వ్యా॥ తతః కిమతఆహ ॥ త్వయీత్యాది॥ హేవీరదమయంత్యాః కిలికించితం॥ శ్లో॥
క్రోధాశ్రుహర్షభీత్యాదేస్సంకరః కిలికించిత మిత్యుక్తలక్షణలక్షిత శృంగారచేష్టితం
త్వయిపరంత్వయ్యేవవిరాజితేకిలశోభతేఖలు - తథాహిమణిహారావళేర్ముక్తాహారప
ఙ్క్తేః - రామణీయకంరమణీయత్వంయోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ - తరుణీస్తనఏవదీ
ప్యతే - నాన్యత్రేత్యర్థః - సనదీనాంద్విత్వవిశిష్టాజాతిః ప్రాయేణేతి ప్రాయగ్రహణా

దేశకవచనప్రయోగః - అత్రహారకిరీటకింబితయోరుపమానోపమేయయో ర్వాక్యద్వయే శింబ పతిబింబతయా స్తననృపయోస్సమానధర్మతోక్తేర్దృష్టాంతాలంకారః - లక్షణంతూక్తం॥ ౪౪

మూ॥ తవరూపమిదం తయా వినా విఫలం పుష్పమివావకేశినః। ఇయమప్యధునావృథావనిఃస్వవనీసంప్రవదత్పికాపికా॥ ౪౫

వ్యా॥ తవేతి ॥ హే వీర తవేదం రూపం సౌందర్యం తయా దమయంత్యా వినా - అవకేశినో వంధ్యవృక్షస్య ॥ ని ॥ వంధ్యోఽవలోపకేశీ చేత్యమరః - పుష్పమివ విఫలం నిరర్థకం - బుద్ధధనాసంపూర్ణావిత్తా ఇయమవనిః వృథా నిరర్థకా - సంప్రవదత్పికా కూజత్కోకిలా స్వవనీ నిజోద్యానమపి - పిక - కా తుచ్ఛా నిరర్థకేత్యర్థః - తద్యోగేతు సర్వం సఫలమితి భావః ॥ ని ॥ కింపితశ్చ పరిప్రశ్నే ఉపేనిందాపరాధయోరితి విశ్వః - అత్ర నళరూపావనివనీనాం దమయంత్యా వినా రమ్యతా నిషేధాద్వినోక్తిరలంకారః ॥ శ్లో॥ వినా సంబంధి యత్కించిదన్యత్రపరావేభవేత్ - రమ్యతా రమ్యతా వా స్యాత్ వినోక్తిరనుస్మృతేతి లక్షణాత్ ॥ తస్యాశ్చ పుష్పమివేత్యుపమయా సంసృష్టిః॥ ౪౫

మూ॥ అనయామరకామ్యమానయా సహయోగస్సులభస్తునత్వయా। ఘనసంవృతయాంబుదాగమెకుముదేనేవనిశాకరత్విషా॥ ౪౬

వ్యా॥ అత్ర స్వాపేక్షోందర్శయతుం తస్యాః దౌర్లభ్యమాహ ॥ అనయేతి - అమరైరింద్రాదిభిః కామ్యమానయాభిలష్యమాణయా దమయంత్యా సహ యోగః అంబుదాగమే ఘనసంవృతయా మేఘావృతయా నిశాకరత్విషా సహయోగః కుముదేనేవ త్వయా న సులభో దుర్లభ ఇత్యర్థః - అత్ర తస్సంయోగదౌర్లభ్యస్యామరకామనపదార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగభేదః - తస్యాపేక్షా చేయముపమేతి సంకరః॥ ౪౬

మూ॥ తదహం విదధే తథా తథా దమయంత్యాస్సవిధే తవ స్తవమ్। హృదయే నిహితస్తయా భవానపి నేంద్రేణ యథాపనీయతే॥ ౪౭

వ్యా॥ అత్ర కార్యగతిరత ఆహ ॥ తదితి ॥ తతస్మాత్కార్యస్య సప్రతిబంధత్వాదహం దమయంత్యాస్సవిధే సమీపే - తథా తథా తవ స్తవం స్తోత్రం విదధే విధాస్య ఇత్యర్థః - సామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః - యథా తయా హృదయే విహితో భవాన్ ఇంద్రేణాపి నాపనీయతే - నేతుమశక్య ఇత్యర్థః - యథేంద్రాది ప్రలోభితాపి త్వయ్యేవ గాఢానురాగా స్యాత్ తథా కరిష్యామీత్యర్థః॥ ౪౭

మూ॥ తవసమ్మతికుంత్ర కేవలామధిగంతుం ధిగిదం నివేదితమ్। బ్రువతేహి ఫలేనసాధవోనతుకంఠేననిజోపయోగితామ్॥ ౪౮

వ్యా॥ తర్హి తత్రైవ క్రియతాం కిం నివేదనేనేత్యత ఆహ॥ తవేతి ॥ అత్రాస్మిన్కార్యే కేవలాం మే కాంతవ సమ్మతిమంగీకారమధిగంతు మిదం నివేదితం నివేదనం ధిక్ తథా

హి - సాధవో నిజోపయోగితాం స్వోపకారిత్వం పరేణ కార్యేణ బ్రువతే బోధయంతి - కింతు కంఠేన వాగ్వ్యక్త్యా న బ్రువతే - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపో ర్థాంతరన్యాసః॥

మూ॥ తదిదం విశదం వచోమృతం పరిపీయాభ్యుదితం ద్విజాధిపాత్ । అతితృప్తతయా వినిర్మమే స తదుద్గారమివ స్మితం సితమ్॥ ౪౮

వ్యా॥ తదితి ॥ స నలో ద్విజాధిపాద్ధంసాచ్చంద్రాచ్చాభ్యుదితమావిర్భూతం విశదం ప్రసన్నమవదాతం చ తత్పూర్వోక్తమిదమనుభూయమానం వచ ఏవామృతమితి రూపకం తత్పరిపీయ - అత ఏవాతితృప్తతయా తత్సాహిత్యేన తస్య వచోమృతస్య ఉద్గారమివ సితం స్మితం వినిర్మమే నిర్మితవాన్ - మాఙః కర్తరి లిట్ - అతితృప్తస్య కించిదన్నస్వర ఉద్గారః - సితత్వసామ్యాత్స్మితస్య వాగమృతోద్గారోత్ప్రేక్షా॥ ౪౯

మూ॥ పరిమృజ్య భుజాగ్రజన్మనా పతగం కోకనదేన నైషధః । మృదు తస్య ముదే కిరద్గిరః ప్రియవాదామృతకూపకంఠజాః॥ ౫౦

వ్యా॥ పరిమృజ్యేతి ॥ నిషధానాం రాజా నైషధః నలః - జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్ - భుజాగ్రజన్మనా కోకనదేన పాణిశోణపంకజేనేత్యర్థః - పతగం హంసం పరిమృజ్య తస్య హంసస్య ముదే హర్షాయ ప్రియవాదానామేవామృతానాం కూపో నిధిః కంఠో వాగింద్రియం తజ్జాస్తజ్జన్యాః - గిరో మృదు యథా తథా - అకిరత్ ప్రియవాక్యామృతైరసించదిత్యర్థః - అత్ర భుజాగ్రజన్మనా కోకనదేనేతి విషయస్య పాణేర్నిగరణేన విషయిణః కోకనదస్యైవ ఉపనిబంధనాదతిశయోక్తిః॥ శ్లో॥ విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే - యత్ర సాతిశయోక్తిస్స్యాత్కవి ప్రౌఢోక్తిసమ్మతేతి లక్షణాత్ - సా చ పాణికోకనదయోరభేదోక్తేరభేదరూపా - తస్యాః ప్రియవాదామృతకూపకంఠేతి రూపకసంసృష్టిః॥ ౫౦

మూ॥ న తులావిషయే తవాకృతిర్న వచోవర్త్మని తే సుశీలతా । త్వదుదాహరణాకృతౌ గుణా ఇతి సాముద్రికసారముద్రణా॥ ౫౧

వ్యా॥ నేతి ॥ హే హంస తవాకృతిరాకారస్తులా విషయే సాదృశ్యభూమౌ న - నవర్తత ఇత్యర్థః - తే తవ సుశీలతా సౌశీల్యం వచోవర్త్మని న - నవర్తతే వక్తుమశక్యేత్యర్థః - అత ఏవాకృతౌ - గుణాః - యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా ఇతి సాముద్రికాణాం సారముద్రిణా సిద్ధాంతప్రతిపాదనం సా త్వమేవోదాహరణం యస్యాస్సా తథోక్తా - ఆకృతిసౌశీల్యయోస్త్వయ్యేవ సామానాధికరణ్యదర్శనాదితి భావః - అత ఏవోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః॥ ౫౧

మూ॥ న సువర్ణమయీ తనుః పరం నను కిం వాగపి తావకీ తథా । న పరం పథి పక్షపాతితా నవలంబే కిము మాదృశేపి సా॥ ౫౨

వ్యా॥ నేతి॥ ననుహంసతవేయం కావకీ - యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాంకఖ్ చేతి చకారాదణ్ ప్రత్యయేజప్ - తవకమమకావేకవచనఇతితవకాదేశః - తనుఃపరంమూర్తిరేవసువర్ణామయీహిరణ్మయీన - కింతువాగపితథా సువర్ణామయీ శోభనాక్షరమయీత్యర్థః - అనవలంబేనిరవలంబే పథిపరమాకాశఏవ - పక్షపాతితాపక్షపాతిత్వం - కిముకింత్విత్యర్థః - నిహతానామనేకార్థత్వాత్ - అనవలంబేనిరాధారేమాదృశేపి - సాపి - సాపక్షపాతితాస్నేహావ త్తేత్యర్థః - అత్రతనూవాచోః ప్రకృతయోస్సువర్ణామయీతిశబ్దశ్లేషః - ఏవంపథిమాదృశేపిసపక్షపాతితేతిసజాతీయసంసృష్టిః - తయాచోపమావ్యజ్యతే॥ ౨౨

మూ॥ భృశతాపభృతామయాభవాన్మరుదాసాదితుషారసారవాన్। ధనినామితరస్సతాంపునగుణవత్సన్నిధిరేవసన్నిధిః॥ ౨౩

వ్యా॥ భృశేతి॥ భృశతాపభృతాఅతిసంతాపభాజామయాభవాన్ తుషారైశ్శీకరైస్సారవానుత్కృష్టోమరున్మారుతస్సన్నాసాదిప్రాప్తః- సంతాపహారిత్వాదితిభావః- తథాహిధనినాంధనికానాం కుబేరాదీనామితరః - పద్మశంఖాదిస్సంశ్చాసౌనిధిశ్చేతిసన్నిధిస్సతాంసదుపాంపునగుణవతాంగుణినాంసన్నిధిస్సాన్నిధ్యమేవసన్నిధిర్మహానిధిః - సంతాపహారిత్వాత్ - త్వమేవశిశిరమారుతః అన్యస్తుదహనఏవేతిభావః - దృష్టాంతాలంకారః॥ ౨౩

మూ॥ శతశశ్శ్రుతిమాగతైవసాత్రిజగన్మోహనమహౌషధిర్మను। అధునాతవశంసితేనతుస్వదృశైవాభిహితామమైమితామ్ ౨౪

వ్యా॥ శతశఇతి॥ త్రిజగతస్త్రైలోక్యస్య మోహేమోహనేమహౌషధిః - మమహౌషధమితిరూపకం - సాదమయంతీశతశో బహుశశ్శ్రోత్రమాగతైవ- అధునాతవశంసితేనతథనేనమ స్వదృశాస్వదృష్ట్యైవ దృష్టాహితాంబోధితాంతామమైమితామాత్మాద్రష్టుంమన్యే- ఆప్తోక్తిప్రామాణ్యాదితిభావః॥ ౨౪

మూ॥ అఖిలంవిదుషామనావిలం సుహృదాచస్వహృదాచపశ్యతామ్। సవిధేపినసూక్ష్మసాక్షిణీవదనాలంకృతిమాత్రమక్షిణీ॥ ౨౫

వ్యా॥ అథస్వదర్శనౌత్సుక్యం సూచయతి॥ అఖిలమితి॥ సుహృదా ఆప్తముఖేనచస్వహృదా స్వాంతఃకరణేనచస్వమిత్రస్వహృదాభ్యాం ద్వాభ్యాంప్రత్యక్షేయత్తజ్ఞాపకార్థం - అఖిలంకృత్స్నమధ్యనావిలమసందిగ్ధమవిపర్యస్తంయథాతథాపశ్యతామవధారయతాంవిదుషాంవివేకినాంసవిధేపురోపినసూక్ష్మసాక్షిణీ అసూక్ష్మార్థదర్శినీ - సూక్ష్మేతిసమాసః - అక్షిణీవదనాలంకృతిమాత్రం - సమీపస్థసూక్ష్మార్థదర్శనోపయోగినీఇత్యర్థః॥ ౨౬

మూ॥ అమితంమధుతత్కథామమశ్రవణప్రాఘుణికీకృతాజనైః। మదనానలబోధనేభవేత్ఖగధాయ్యాధిగధైర్యధారిణః॥ ౫౬

వ్యా॥ అమితమితి॥ హేఖగజనైర్విదర్భాగతజనైః మమశ్రవణప్రాఘుణికీకృతా కర్ణాతిథీకృతా - తద్విషయీకృతేత్యర్థః॥ ని॥ ఆవేశికః ప్రాఘుణికఆగంతురతిథిస్త్రిషు ఇతిహలాయుధః - అమితమపరిమితంమధు క్షౌద్రంతద్వదతిమధురేత్యర్థః - తత్కథాతద్గుణవర్ణనాఅధైర్యధారిణోత్యంతాధీరస్యమమమదనానలబోధనే కామాగ్నిప్రజ్వలనేధాయ్యాసామిధేనీభవేత్॥ ని॥ ఋక్సామిధేనీధాయ్యాచయాస్యాదగ్నిసమింధనీత్యమరః - సాయ్యసానాయ్యేత్యాదినానిపాతః - ధిక్ వాక్యాధోనింద్యః - అత్రతత్కథాయాః ధాయ్యాత్మనాప్రకృతమదనాగ్నింధనోపయోగాత్పరిణామాలంకారః - ఆరోప్యమాణస్యప్రకృతోపయోగిత్వేపరిణామఇత్యలంకారసర్వస్వకారః॥ ౫౬

మూ॥ విషమోమలయాహిమండలీ విషపూత్కారమయోమయోహితః। బతకాలకళత్రదిగ్భవఃపవనస్త్వద్విరహానలైధసా॥ ౫౭

వ్యా॥ విషమఇతి॥ విషమఃప్రతికూలః కాలకళత్రదిగ్భవోంతకదిగ్భవః - ప్రాణహరఇతిభావః - పవనోదక్షిణమారుతః త్వద్విరహానలైధసాదహయంతీవిరహాగ్నిసమిద్ధాతద్దాహ్యేనేత్యర్థః - మయామలయేమలయాచలేయాఅహిమండలీసర్పసంఘఃతస్యాః విషపూత్కారమయం - ఊహితఃతర్కాపఇతితర్కితఇత్యర్థః - లోకేదఅగ్నేరేధాంసినిధాయపూత్కారవాతైర్జ్వాలయతఇతిభావః - బతేతిఖేదే - విరహానలైధనేతిరూపకోత్థాపితేయందక్షిణపవనస్యమలయాహిమండలీపూత్కారత్వోత్ప్రేక్షేతిసంకరః॥

మూ॥ ప్రతిమాసమసౌనిశాకరఃఖగసంగచ్ఛతియద్దినాధిపమ్। కిముతీవ్రతరైస్తతఃకరైర్మమదాహాయసధైర్యతస్కరైః॥ ౫౮

వ్యా॥ ప్రతిమాసమితి॥ హేఖగఅసౌనిశాకరఃమాసిమాసిప్రతిమాసం - ప్రతిదర్శమిత్యర్థః - వీప్సాయామవ్యయీభావః - దినాధిపంసూర్యంసంగచ్ఛతిప్రాప్నోతీతియత్ - తతఃప్రాప్తేస్సనిశాకరస్తీవ్రతరైరతిశయధైర్యతస్కరైర్మద్ధైర్యహారిభిఃకరైస్స్వాంశైః తతఆనీతైః మమదాహాయసంగచ్ఛతీత్యనుషంగఃకిముశబ్దఉత్ప్రేక్షాయాం - అత్రసంగమనస్యదాహార్థత్వోత్ప్రేక్షాఫలోత్ప్రేక్షా॥ ౫౮

మూ॥ కుసుమానియదిస్మరేషవోనతువజ్రంవిషవల్లిజానితత్। హృదయంయదమూముహన్నమూ మమయచ్చాతితరామతీతపన్॥ ౫౯

వ్యా॥ కుసుమానీతి॥ స్మరేషవఃకుసుమాన్యేవవజ్రమశనిర్నతుయదిసద్యోమారకాభావాదితిభావః - తర్హితానికువిషవల్లిజాని విషలతోద్భవానియద్యస్మాదమూస్స్మరే

షవః ॥ ని॥ పతీరోపఇమూర్ధ్న యోరితి (స్త్రీ)లింగతా మమహృదయమమూముహాన్యమూ ఛాయక ... న్యాగ్ జ్ - యద్యస్మాత్ ఏతకరామతిమాత్రం - అవ్యయానాంవృత్తి త్యయః - అలంకాసంయుంతిష్టగతిపతేర్జ్ఞావ జ్ - మోహావపలక్షణ విషకార్యద ర్శనాదిర్గసవల్లిపత్రోప్రేక్షా। ౫౯

మూ॥ తపహానంధోనిశుంభితోమకుకందర్పశరాఘసిగంధా । భవపోతఇవావ లంబనం వినా నాకస్మికహ్లావపసన్నిధిః॥ ౬౦

వ్యా॥తదితి ॥ తత్తస్మాత్ ... అకాలేరేకంగర్వశరైర్యత్ ఆధిక్యమోదయితా॥ ని॥ పుంస్యాధిః ... కారకః - తస్మిన్ ... సముద్రేనిమజ్జతాం తగతస్య మమ ... అకస్మాత్ ... కస్మిన్ - ఆద్యాకస్మికమిత్యాద్యర్థ - అవ్యయా నాం ... సః - తద్వ్యాఘాతధార్ష్ట్య సన్నిధిః కృతసన్నిధానం ... ఇత్య ర్థః తస్మిన్ పోతః ... ॥ని॥ ... పోత ఇత్యమరః - అ... లంబనంభవ॥

మూ॥ అథవా భవతః ప్రవర్తనా న కథం పిష్టమియం పినష్టి నః । స్వత ఏవ స తాం పరార్థతా గ్రహణానాం హి యథా యథార్థతా॥ ౬౧

వ్యా॥ అథవేతి॥ అథవా ఇయం నోఽస్మాకం సంబంధినీ - ఉభయప్రార్థనాకర్తుణీతి నియమాత్ కర్తరికృద్యోగేషష్ఠీ - ... పర్యవసానాత్ ... లాభః - భ వతః - ఉభయప్రాప్తౌ ... - ప్రవర్తనా ప్రేరణా - వ్యాసత్రంయుచ్ కథం పి ష్టం న పినష్టి స్వతః ప్రవృత్తివయా ... ఇత్యర్థః - ... గ్రహ ణానాం యథార్థ్యం యథా ప్రామాణ్యమివ స్వతస్సర్వప్రమాణానాం ప్రామాణ్యమితిగృ హ్యతాం ... స్వత ఏవ ... మీమాంసకాః - సతాం పరార్థతా పరార్థ ప్రవృత్తిః స్వత ఏవ నతు పరతః - ఉపమాసంసృష్టోఽర్థాంతరన్యాసః॥ ౬౧

మూ॥ తవ వర్త్మని వర్తతాం శివం పునరస్తు త్వరితం సమాగమః । అయి సాధ య సాధయేప్సితం స్మరణీయాస్సమయే వయం వయః॥ ౬౨

వ్యా॥ తవేతి ॥ హే వయః ఖగ తవ వర్త్మని శివం మంగళం వర్తతాం త్వరితం క్షిప్ర మేవ పునస్సమాగమోఽస్తు - అయి సాధయ గచ్ఛ ఈప్సితమిష్టం సాధయ సంపాదయ - సమ యే కార్యకాలే వయం స్మరణీయాః - అనన్యగామి కార్యం కుర్యా ఇత్యర్థః ॥ ౬౨

మూ॥ ఇతి తం స విసృజ్య ధైర్యవాన్నృపతిస్సూనృతవాగ్బృహస్పతిః।అ విశద్వనవేశ్మ విస్మితశ్శ్రుతిలగ్నైః కలహంసశంసితైః॥ ౬౩

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ ధైర్యవాన్ సహాయలాభాత్ సధైర్యః సూనృతవాక్షు సత్యప్రియవా దేషు బృహస్పతిః తథా ప్రగల్భ ఇత్యర్థః ॥ ని॥ సూనృతం ప్రియసత్యవాగిత్యమరః - స

నృపతిరిత్థంతంహంసంవిసృజన్ద్రుతిలగ్నైః శ్రోత్రప్రవిష్టైఃకలహంసస్యశంసితైర్వి
స్మితస్సన్ వనవేశ్మ వనవిహారగృహమవిశత్॥ ౭౩

మూ॥ అథభీమసుతావలోకనైస్సఫలంకర్తుమహం స్తదేవసః । క్షితిమండలమండనాయితంనగరంకుండిననామ కండజోయయౌ॥ ౭౪

వ్యా॥ అథేతి ॥ అథసోండజోహంస స్తదహంరేవభీమసుతావలోకనైః అవలోకనైస్సఫలంకర్తుం - తస్మిన్నేవాహనితాం ద్రష్టుమిత్యర్థః - క్షితి మండలమండనాయితం భూమండలస్యాలంకారభూతంకుండినంకుండినాఖ్యంనగరం యయౌ॥ ౭౫

మూ॥ ప్రథమంపథిలోచనాతిథింపథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్ । కలశంజలసంభృతంపురఃకలహంసఃకలయాంబభూవసః॥ ౭౬

వ్యా॥ అథశ్లోకత్రయేణశుభనిమిత్తాన్యాహ ॥ ప్రథమమిత్యాది ॥ సకలహంసః ప్రథమమాదౌపథిలోచనాతిథింద్రుష్టిప్రియంపథికానాంప్రస్థాతౄణాంప్రార్థితస్యఇష్టార్థస్య - సిద్ధిశంసినంసిద్ధిసూచకంజలసంభృతంజలపూర్ణంకలశం పూర్ణకుంభంపురోగ్రే కలయాంబభూవదదర్శ॥ ౭౭

మూ॥ అవలంబ్యదిదృక్షయాంబరే క్షణమాశ్చర్యరసాలసంగతమ్ । సవిలాసవనేవనీభుజఃఫలమైక్షిష్టరసాలసంగతమ్॥ ౭౮

వ్యా॥ అవలంబ్యేతి ॥ సహంసోదిదృక్షయాద్రష్టుమిచ్ఛయాంబరేక్షణమాశ్చర్యరసేనతద్వస్తుదర్శననిమిత్తేనాద్భుతరసేనాలసంమందంగతం గతిమవలంబ్యావనీభుజోనళస్యవిలాసవనే విహారవనే రసాలేనచూతవృక్షేణసంగతంసంబద్ధం॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతోరసాలోసావిత్యమరః ఫలమైక్షిష్టదదర్శ॥ ౭౮

మూ॥ నభసఃకలభైరుపాశ్రితంజలదైర్భూరితరత్నపన్నగమ్ । సదదర్శపతంగపుంగవోవిటపచ్ఛన్నతరత్నపన్నగమ్॥ ౭౯

వ్యా॥ నభసఇతి॥ పుమాన్గౌఃవృషభః- నిశేషణసమాసః - గోరతద్ధితలుకితిసమాసాంతష్టచ్ - సఇవపతంగఃపతంగపుంగవః పక్షిశ్రేష్ఠఃఉపమితసమాసః - నభసఃకలభైఃశ్వేదరకరికలైః పరిశ్యథతః - జలదైరుపాశ్రితంసంవేష్టితం - భూగదయః బహుపతితగతహోవృగాదనాఃపన్నగాయస్యతం - విటపైశ్శాఖావిస్తారేణ ॥ ని ॥ విస్తారోవిటపోస్త్రియామిత్యమరః - చ్ఛన్నతరాః అతిశయేనచ్ఛాదితాః ... స్తనశాఖాః యస్యతం॥ ని॥ క్రమాస్స్వశాఖాశివఃతస్సపతత్రిమరః - తంసగదసత్త్వతందదర్శ - ... కలశాదిదర్శనంపాంథస్యకరమితిని ... ర్జ్ఞాః॥ ౭౯

మూ॥ పయసాం సుతపత్రిణః క్షణంతుణమూర్ధ్వాయనదుర్గభావనః । వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదఃక్షణమాలోకకచిత్రతాంతుకః॥ ౭౯

వ్యా॥ సహంసః॥ క్షణంధుతపక్షతిః కంపిత పక్షమూలః - క్షణమూర్ధ్వాయనేన ఊర్ధ్వగమనేన దుర్విభావనః దుష్కరావధారణో దురలక్ష్య ఇత్యర్థః - వితతీకృతౌ విస్తారితౌ నిశ్చలౌ ఛదౌ - పక్షౌ యస్య సః - తథాలోకకానాం ద్రష్టౄణాం దత్తకౌతుకస్పృహయయా - స్వభావోక్తిః॥ ౧౮

మూ॥ తనుదీధితిధారయా రయాద్గతయాలోకవిలోకనామసౌ । ఛదహేమకషన్నివాలసత్కషపాషాణనిభే నభస్స్థలే॥ ౧౯

వ్యా॥ తన్విత॥ అసౌ హంసో రయాద్ధేతోరుత్పన్నయా వేగవిశేషః - లోకస్యాలోకిజనస్య పరీక్షకజనస్య విలోకనాం దర్శనం గతయా కౌతుకాద్వర్ణ పరీక్షార్థం చ విలోక్యమానయేత్యర్థః - తనోశ్శరీరస్య తన్వ్యా సూక్ష్మయా చ దీధితిధారయా రశ్మిరేఖయా నిమిత్తేన - కషపాషాణనిభే నికషోపల నిభే నభస్స్థలే ఛదహేమ నిజపక్షసువర్ణం కషన్నివ ఘర్షన్నివాలసత్ ఆశోభతేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౧౯

మూ॥ వినమద్భిరధస్స్థితైః ఖగైః ఝటితి శ్యేననిపాతశంకిభిః । స నిరైక్షి శిరోపరి స్ఫురద్ఘాంకారిపతత్త్రిపద్ధతిః॥ ౨౦

వ్యా॥ వినమద్భిరితి॥ స్ఫురద్వేగేన ఘాంకారిణీ ఘామితిశబ్దంకుర్వాణా పతత్త్రిపద్ధతిః పక్షిసరణిః యస్య స హంసః - శ్యేననిపాతం శంకంత ఇతి తచ్ఛంకిభిరత ఏవ వినమద్భిర్న్యక్షీయమాణైరధస్స్థితైః ఖగైః ఝటితి ద్రాక్ ఏకయా దృశా ఉపరి ఉపరిష్టాత్ నిరైక్షి నిరీక్షితః - కర్మణి లుజ్ - స్వభావోక్తిః॥ ౨౦

మూ॥ దదృశే న జనేన యన్నసౌ భువి తచ్ఛాయమవేత్య తత్క్షణాత్ । దివి తస్య వితీర్ణచక్షుషా పృథువేగద్రుతముక్తదృక్పథః॥ ౨౧

వ్యా॥ దదృశ ఇతి॥ యద్గచ్ఛన్ - ఇణో లటః శత్రాదేశః - అసౌ హంసః - భువి తచ్ఛాయం తస్య ఛాయాం - విభాషా సేనేత్యాదినా నపుంసకత్వం - అవేత్య తత్క్షణాద్దివి తస్య చ వితీర్ణచక్షుషా దత్తదృష్టినా జనేన పృథువేగేన ద్రుతం శీఘ్రం ముక్తదృక్పథస్సన్న దదృశే న దృష్టః - క్షణమాత్రం దృష్టిపథమతిక్రాంత ఇత్యర్థః॥ ౨౧

మూ॥ నవనం పథి శిశ్రియే ముదా స్వచిదప్యుచ్చతరద్రుచారుతమ్ । న నగోత్రజముస్స్వవాదివాగతివేగప్రసరద్రుచారుతమ్॥ ౨౨

వ్యా॥ నేతి॥ గతివేగేన ప్రసరద్రుచా ప్రసర్పత్తేజసా అమునా హంసేన క్వచిదప్యుచ్చతరాత్యున్నతా - ద్రూణాం ద్రుమాణాం చారుతా రమ్యతా యస్మిన్ తత్ ॥ ని ॥ పలాశిద్రుద్రుమాగమా ఇత్యమరః - వనం న శిశ్రియే - సగోత్రజం బంధుజనస్వం రుతం కూజితం వా నా

స్వశాదినాసూదితంమధ్యేమార్గమద్య। శయాసనోదనబంధుసంభావనా దికముపినకృత మితిసువృత్తాంతార్యానుసంధానపరోక్తిః॥ ౭౨

మూ॥ అథభీమభుజేనపాలితానగరీంమంజుళసౌధరాజితాం। ఫణిగస్త్వజగామదృక్పథంహిమశైలోపమసౌధరాజితాం॥ ౭౩

వ్యా॥ అథేతి॥ ధరాజితాంభూమిజయినా - సత్యాదిక్షితౌ దిక్షిపితుగరీమస్య భీమభూపస్యభుజేనపాలితాంహిమశైలోపమైస్సౌధైఃరాజంతిదసైఃరాజితాంమంజుళాంమనోజ్ఞాంఅసౌపూర్వోక్తఃనగరీకుండినపురీంపతగస్స్వామసహ్యద్యుక్పథంజగామ సతాందదర్శేత్యర్థః - అత్రయమకాఖ్యస్య వాసస్యహిమశైలోపమేత్యుపమాయాశ్చసంసృష్టిః॥

మూ॥ దయితంప్రతియత్రసంతతాంరతిహాసా ఇవ రేజిరేభువః। స్ఫటికోపలవిగ్రహాగృహాశ్శశభృద్భిత్తనిరంతరభిత్తయః॥ ౭౪

వ్యా॥ అథనగరీంవర్ణయతి॥ దయితమితి॥ యత్రనగర్యాం - స్ఫటికోపలవిగ్రహాఃస్ఫటికమయశరీరా ఇత్యర్థః - అతఏవశశభృద్భిత్తనిరంతరభిత్తయః - శశాంకశకలనిష్పన్నానికుడ్యానియేషాంతే। ని॥ భిత్తంశకలఖండేవేత్యమరః॥ బిడః క్లీబ। పత్న్యయః - భిత్తంశకలమిత్యాదినిపాతనాత్ గృహాణామిత్యర్థ। నన్వాస్ప్రాశ్చతుభిర్గృహాః దయితంభీమంప్రతిసంతతాభువోభూమేరన్యాయిన్యాయాంతహాసా ఇవకేళిహాసావ్యానీవరేజిరేశుభ్రత్వే౹త్యా॥ ౭౪

మూ॥ నృపనీలమణీగృహత్విషాముపదేశ్త్రభయేభాస్వతశ్శరణాస్త్రముపాసవాసరేష్వసదావృత్తియదయాప్తపంచమాః॥ ౭౫

వ్యా॥ నృపేతి॥ యత్రనగర్యాంతమోంధకారాః - భాస్వతోభాస్కరాత్ భయేన నృపస్యయేనీలమణీనాంగృహాఃతేషాంత్విషాంమహాముపధేశ్ఛలాదిత్యపహ్నవక్షేపః। ని॥ రత్నంమణిద్వయోరిత్యమరః - క్వదికారాదక్తినూనాజీషన్తక్త్యకిశరణత్రాస్త్రంశరణంగృహంరక్షితారంచాగతం॥ ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః - వాసరేదివసేష్వసదావృత్త్యపునరావృత్తికించోదయత్తముదయత్తమంసదవాస॥ ౭౫

మూ॥ సితదీప్రమణిప్రకల్పితేయదగారేహసదంకరోదసి। నిఖిలాన్నిశిపూర్ణిమాతిథీనుపతస్థేరతికేకికామిని॥ ౭౬

వ్యా॥ సితేతి॥ సితైర్దీప్తైశ్చమణిభిఃప్రకల్పితేఉజ్జ్వలస్ఫటికనిర్మితేహసదంకరోదసినిఖిలసదంకరోదస్యైద్యావాపృథివీవ్యాపినీత్యర్థః - యదగారేయస్యానగర్యాఃగృహేష్విత్యర్థః - జాతాకాచిదేకాఖిలాన్తిథీనేకికాపికాకినీ ఏకైకేత్యర్థః - ఏకాదాకినచ్చాసహాయఇతిచకారాత్కన్ప్రత్యయః - ప్రత్యయనాత్ కాత్పూర్వస్యేతీకారః - పూర్ణిమాతిథిఃరాకాతిథిః॥ స॥ అద్యాద్యాస్తిథయోద్వయోరిత్యమరః॥

అతిథిరుపలక్ష్యే - అతిథిసహాయసంగతేత్యర్థః - ఉపపద్దేవవ్రజేత్యాదినాసంగతిఃకరణ అత్రనేపదం - స్ఫటికభవనకాంతినిత్యకౌముదీయోగాత్పర్వా అపిరాత్రయోరాకారాత్రయఏవాసన్నిత్యభేదోక్తేర్గతిశయోక్తిభేదః॥ ౭౬

మూ॥ సుదతీజనమజ్జనార్పితైర్ఘుసృణైస్సైర్యప్రకషాయితాశయా । న
నిశాఖిలయాపివాపికా ప్రససాదగ్రహిలేవమానినీ॥ ౭౭

వ్యా॥ సుదతీతి ॥ యత్రనగర్యాంశోభనాదంతాయాసాంతాస్సుదత్యః స్త్రియః- అత్రవిధానాభావాద్దతాదేశ్యంత్యఇతికేచిత్ - అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషభవరాహేభ్యశ్చ ఇతిచకారాత్సిద్ధిరితికేచిత్ - సుదత్యాదయః స్త్రీషుయోగరూఢాః స్త్రియాంసంజ్ఞాయామితి - దన్తాదేశాత్సాధవఇత్యపరే - తథైతత్సర్వమభిసంధాయఆహైవవామనః సుదత్యాదయః ప్రతివిధేయా ఇతి - తాఏవజనాఃలోకాఃతేషాంమజ్జనాదవగాహనాదర్పితైస్సంక్రమితైరపిఘుసృణైఃకుంకుమైఃకషాయితాశయాసురభితాభ్యంతరా - భోగచిహ్నైఃకలుషితహృదయాచ - వాప్యేవవాపికాదీర్ఘికా గ్రహిలాగ్రహఆగ్రహఃతద్వతీదీర్ఘరోషా - పింఛాదిత్వాదిలచ్ - మానినీ॥శ్లో॥ స్త్రీణామీర్ష్యాకృతఃకోపోమానోన్యసంగినిప్రియఇత్యుక్తలక్షణోమానః - తద్వతీనాయికేవ - అఖిలయానిశానిశయా - సర్వరాత్రిప్రసాదనేనేత్యర్థః - నప్రససాదప్రసన్నాశయానాభూత్ - తాదృక్క్షోభాదితిభావః॥ ౭౭

మూ॥ క్షణనీరవయాయయానిశి శ్రితవప్రావలియోగపట్టయా । మణివేశ్మ
మయంసనిర్మలంకిమపిజ్యోతిరబాహ్యమిష్యతే॥ ౭౮

వ్యా॥ క్షణేతి ॥ నిశినిశీథేక్షణంనీరవయానిశబ్దయాస్తజనత్వాదపరతథ్యానస్తిమితత్వాన్నిశ్శబ్దయా - శ్రితఃప్రాప్తోవప్రావళిర్యోగపట్టఇవఅన్యత్రవప్రావళిరివయోగపట్టోయయాసాతథోక్తా యయానగర్యామణివేశ్మమయం తద్రూపంనిర్మలబాహ్యమంతర్వర్తిజ్ఞానిభిఃవాఙ్మనసగోచరంజ్యోతిఃప్రభాఆత్మజ్యోతిశ్చఇజ్యతేసేవ్యతేస్మ అత్రనగరీవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతయోగినీప్రతీతేస్సమాసోక్తిః॥ ౭౮

మూ॥ విలలాసజలాశయోదరే క్వచనద్యౌరనుబింబితేవయా । పరిఖాక
పటస్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని॥ ౭౯

వ్యా॥ విలలాసేతి ॥ యానగరీపరిఖాయాఃకపటేనవ్యాజేనస్ఫుటంపరితోవ్యక్తం తథాస్ఫురతాప్రతిబింబేనానవలంబితంమధ్యేఅగృహ్యమాణంచాంబుయస్మింస్తస్మిన్ ప్రతిబింబాక్రాంతమంబుపరితఃస్ఫురతిప్రతిబింబదేశేవస్ఫురతితేనైవ ప్రతిబింబాదితిభావఃక్వచనకుత్రచిజ్జలాశయోదరే హ్రదమధ్యేకస్యచిద్ధ్రదస్యమధ్యఇత్యర్థః అనుబింబితాద్యౌరమరావతీవవిలలాసేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౭౯

మూ॥ ప్రజాశ్చేదినియత్ర్యాహతీర్గలచేలాంచలదండతాడనాః। వ్యతరగ
రుణాయవింశ్రమంస్పృజతేహేలిహయాలికాలనామ్॥ ౮౦

వ్యా॥ ప్రజకఇతి ॥ యస్యాంనగర్యాంగృహాణకలీషుచలాశ్చలంతఃచేలాంచలాఃపతా
కాగ్రాణితవివదంతాస్తైస్తాడనాఃకశాహతాఇత్యర్థః - తాఃకర్త్ర్యఃదివిప్రజతేషే
గచ్ఛతే - హేలిహయాశ్సూర్యాశ్వస్యస్త్రైః ॥ ని ॥ హేలిరాలింగనేకవాలితివై జయంతీం
కాలనాంచోదకాంస్పృజతేకుర్వతే - అరుణాయసూర్యసారథయేవిశ్రమంస్వయంత
త్కార్యకరణాద్విశ్రాంతిం - సూదాత్త్యోపదేశేత్యాదినాఘుత్ప్రత్యయప్రత్యయః - వ్యత
రన్దదుఃఅత్రహేలిహయానాశ్చేలాంచలదండతాడనాసంబంధేపితత్సంబంధోక్తేరతిశ
యోక్తిభేదః - తేనతద్గృహాణామర్కమండలపర్యంతమాప్తత్వంప్రతీయతఇత్యలంకారేణ
వస్తుధ్వనిః॥ ౮౦

మూ॥ క్షితిగర్భధరాంబరాలయైస్తలవద్భ్యోపరిపూరిణాంపృథక్ । జగ
తాంఖలుయాఖిలాప్ప్రతాజనినాంకైర్నిజచిహ్నధారిభిః॥ ౮౧

వ్యా॥ క్షితీతి ॥ తలమధ్యోపరిఅధోమధ్యోర్ధ్వదేశాన్పూరయంతీతితత్పూరిణాం
జగతాంపాతాళభూమిస్వర్గాణాం పృథగసంకీర్ణంయాన్నినిజాని ప్రతినియతానిచి
హ్నానినిత్యసర్పాసనప్రస్యందనాదిలింగానిధారయంతీతితద్ధారిభిస్తథోక్తైస్సౌధైరుత్ప
న్నైఃక్షితిగర్భేపాతాళేధరాయాంభూపృష్ఠేఅంబరేఆకాశేచయేఆలయాగృహాస్తైఃభూ
మ్యంతర్భూమ్యుపరిగృహైరిత్యర్థః - యానగరీఅఖిలాకృత్స్నాఅభ్యతాచిత్రాఅజని
జాతాఖలు-దీపజనేత్యాదినాజనేఃకర్తరిలుఙ్ - శ్లేషిణాదేశః-అత్రక్షితిగర్భాదీనాంత
లమధ్యోపరిజగతాంచిహ్నానాంచయథాసంఖ్యసంబంధాద్యథాసంఖ్యాలంకారః- తేన
త్రైలోక్యవైభవంగమ్యతే॥ ౮౧

మూ॥ దధసంబుదనీలకంఠతాంవహదత్యచ్ఛసుధోజ్జ్వలంవపుః । కథమ
చ్ఛయత్రనామనక్షితిభృన్మందిరమిందుమౌళితామ్॥ ౮౨

వ్యా॥ దధదితి ॥ యత్రనగర్యామంబుదైరంబుదమన్నీలఃకంఠఃశిఖరోపకంఠఃగళ
శ్చయస్యతస్యభావస్తత్తాం॥ ని॥ కంఠోగళేసన్నిధానఇతివిశ్వః - దధద్యచ్ఛయాసు
ధయాలేపనద్రవ్యేణచసుధాఽదమృతకచచ్ఛజ్జ్వలంవపుఃవహత్ ॥ ని॥ సుధాలేపోమృ
తంసుధేత్యమరః - క్షితిభృన్మందిరంరాజభవనంఇందుమౌళితామిందుమండలపర్యం
తశిఖరత్వం- కథంనామనబిభృతుగచ్ఛత్వేవేత్యర్థః - రాజభవనస్యాభ్యుగోన్న
త్యంయుక్తమితిభావః- అనన్తతఇందుమౌళిత్వమీశ్వరత్వంచతచ్చనీలకంఠస్యయు
క్తమితిభావః- అత్రవిశేషణవిశేష్యయోశ్శ్లిష్టసాంఘిధాయాఃప్రకృతార్థమాత్రనియం
త్రణాదప్రకృతేశ్వరప్రతీతేర్ధ్వనిరేవ। ౮౩

మూ॥ బహురూపకసాలభఞ్జికాముఖచన్ద్రేషు కలఙ్కరఙ్కవఃయదనేకసౌధకంధరాహరిభిః కుక్షిగతీకృతా ఇవ॥ ౮౩

వ్యా॥ బహ్వితి ॥ బహురూపకా భూయిష్ఠసౌందర్యాః - శైషికఃకప్రత్యయః - తేషు సాలభఞ్జికానాం కృత్రిమపుత్రికాణాం ముఖచన్ద్రేషు కలఙ్కరఙ్కవః - చన్ద్రత్వాత్ప్రాప్తాః కలఙ్కమృగాః స్తేనాభావాంతర్గతా - అనేకేషాం బహూనాం సౌధానాం కంధరాసు ఉపరిభాగేషు వర్తమానైః హరిభిః సింహైః కుక్షిగతీకృతా ఇవ గ్రస్తా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా - ముఖచన్ద్రాణాం నిష్కలఙ్కత్వనిమిత్తా - అన్యథా కథం చన్ద్రత్వే నిష్కలఙ్కత్వమితి భావః॥

మూ॥ బలిసద్మదిదృక్షయాగతైరహిభిః సరిత్సమూహదివోపనాగరః। అథరాధవత్యాయ యేన సా వికరీతా జనిపరీతా జనిభూమిభూషయా॥ ౮౪

వ్యా॥ బలీతి ॥ స పూర్వోక్తః స్తూయమానస్య వచనో నాగరః బలిసద్మ దివం నాగానాం సర్పాణాం సమూహః సరిత్పతిం పరిత్యజ్య ముక్తోఽప్యాయాతి భోగవతీ ఉపస్కృత్య - అధోభవానీం భూమిభూషయాయనయా గత్యా - అధరాన్యానాం అధస్తాచ్చ కృతే వేత్యుత్ప్రేక్షా - సా బలిసద్మవ్యాః - నాగలోకస్థపరీతా జనిసర్వోపస్థితాయాః పునరధస్థ్సితివైపరీత్యం॥

మూ॥ ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజాత్పథికాహ్వానదసక్తుసౌరభే। కలహోన్న మనాద్యదుత్థితాదధునాప్యుజ్ఝతి ఘర్ఘరస్వనః॥ ౮౫

వ్యా॥ ప్రతీతి ॥ పంథానం గచ్ఛన్తీతి పథికాః తేషామాహ్వానదదాతీతి తథోక్తం-ఆహ్వాయకం - ఆహ్వానం గచ్ఛతా మాకర్షతే మిత్యర్థః - తస్య సక్తూనాం సౌరభం సుగంధో యస్మిన్ ప్రతిహట్టపథే పత్యాపణపథం - అవ్యయీభావే తృతీయాదినా విభక్త్యలోపః - తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమితి సప్తమ్యా వా భావః - ఘరట్టాః గోధూమచూర్ణకారిణః తజ్జాత్ - యస్యాం నగర్యాం ఉత్థితాత్ కలహాత్ ఘర్ఘరస్వనో నిర్ఘోషః న జహాతి స్వనః - అధునాపి నూనం జహాతి - సర్వదా సత్వ హట్టేషు ఘరట్టా ధ్వానం తుల్యం ఇతి భావః - అతిఘనానాం ఘరట్టకలహ సంబంధే పితత్వభావ ఉత్ప్రేక్షా - ఘర్ఘరస్యత స్వతద్ధేతుకత్వోత్ప్రేక్షా వ్యంజనా ప్రయోగాద్వ్యంగ్యః॥ ౮౬

మూ॥ వరణః కనకస్య మానినీం దివమఙ్కాదమరాద్రిరాగతామ్। ఘనరత్నకవాటపక్షతిః పరిరభ్యానునయన్నవాస యామ్॥ ౮౭

వ్యా॥ వరణ ఇతి ॥ కనకస్య సంబన్ధీ వరణః తద్వికారః సప్రాకారమరాద్రిః మేరుః - యాం నగరీం మానినీం - కోపసంపన్నాముత ఏవ అఙ్కాన్నిర్గత్య గతాం భూలోకం ప్రాప్తాం దివమమరావతీ ఘనేన నిబిడేన రత్నానాం కవాటేన కవాటపక్షతిః పరిరభ్య ఆనునయన్ - మేరోః పక్షత్వాత్ - పక్షతిరూపత్వ

మనుసరణమనుసరణం యానదుపాస - కామినీస్తనయమపి తాంశ్చపే ఋసీంహప్రభాదన సుగచ్ఛంతీతిభావః - రూపకాలంకారస్స్ఫుటమేవ - తేన చేయం నగరీ మహత్త్వాత్ప్రాకారా భాగతాద్వ్యాలేవవరణైః స్వర్గాదిరేపేత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే॥ ౭౫

మూ॥ అనలైః పరివేషమేత్య యా జ్వలదర్కోపలవప్రజన్మభిః। ఉదయం లయమంతరా రవేరవహద్బాణపురీపరార్ధ్యతామ్॥ ౭౬

వ్యా॥ అనలైరితి ॥ యా నగరీ రవేరుదయం లయమస్తమయం చాంతరా - తదుభయమధ్యకాల ఇత్యర్థః - అంతరాంతరేణయుక్తే ఇతి ద్వితీయా - జ్వలతాం [illegible] వప్రాత్ ప్రజ్వలతామర్కోపలానాం వప్రాత్ జన్మ యేషాం తైః సూర్యకాంతైః ప్రాకారజైరనలైః పరివేషమేత్య పరివేష్టనం ప్రాప్య బాణపుర్యాః బాణాసురనగర్యాః శోణితపురస్య పరార్ధ్యతాం శ్రేష్ఠతామవహత్ - అత్రాన్యధర్మస్యాన్యేన సంబంధాసంభవాత్తాదృశీం పరార్ధ్యతామితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః॥ ౭౬

మూ॥ బహుకంబుమణిర్వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటోత్కరః। హిమవాలుకయాచ్ఛవాలుకః పటు దధ్వాన యదాపణార్ణవః। ౭౭

వ్యా॥ బహ్వితి ॥ బహవః కంబవః శంఖా మణయశ్చ యస్మిన్ సః - వరాటికాగణనాయ కపర్దికాసంఖ్యానాయ అటంతస్సంచరంతః కరాః హస్తా యస్య సః కర్కటోత్కరః కులీరసంఘః యస్మిన్ సః - హిమవాలుకయా కర్పూరేణాచ్ఛవాలుకః స్వచ్ఛసికతః - యస్యాః పురః ఆపణో విపణిరేవ అర్ణవః పటు దీర్ఘం దధ్వాన ననాద ॥ ని॥ కపర్దో వరాటికేతి హలాయుధః - శంఖస్స్యాత్కంబురస్త్రియామిత్యమరః - సితాభ్రో హిమవాలుకా - స్యాత్కులీరః కర్కటక ఇతి చామరః॥ ౭౭

మూ॥ యదగారఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపలతుందిలాపయా। ముముచే న పతివ్రతౌచితీ ప్రతిచంద్రోదయమభ్రగంగయా॥ ౭౮

వ్యా॥ యదితి ॥ యస్యా నగర్యా అగారఘటాసు గృహసమూహేషు అట్టానాం అట్టాలకానాం కుట్టిమేషు బద్ధభూమిషు ॥ ని॥ కుట్టిమోఽస్త్రీ బద్ధభూమిరితి యాదవః - స్రవద్భిః ఇందుసంపర్కాస్స్యందమానైరిందూపలైశ్చంద్రకాంతైః హేతుభిః - తుందిలాః ప్రవృద్ధాః ఆపో యస్యాస్తయా - తుందాదిభ్య ఇలచ్ - బహ్వృరిత్యాదినా సమాసాంతః - అభ్రగంగయా మందాకిన్యా ॥ ని॥ మందాకినీ వియద్గంగేత్యమరః - చంద్రోదయే చంద్రోదయే ప్రతిచంద్రోదయం - వీప్సాయామవ్యయీభావః పతివ్రతానాం భావః ఔచిత్యం - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్ ప్రత్యయః - షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్ - సచ పూర్వస్థేతిషిత్త్వాద్వేత్యనిత్యమాపద్దాదుపాహారే [illegible] వధార్లో [illegible] అతిషిక్తా [illegible] బహుశోఽస్త్రీ [illegible]

జాఠ్యాః। కియత్కౌశన్నజ్జ్వలచ్ఛవిచ్ఛురితో(?)॥ సి॥ డి చిత్యమాచలీత్రా త్వంమై తీవ్రజ్వాల గుణా వృతమిత్యగన్ధసముచేరతత్వజే - భర్తుః సము దస్యచం దోదయేత్యర్థిద శాతా త్తవ్యాల పితవాగ్దరుచిణా॥ శ్లో॥ ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా ప్రోషితేమలినాకృశాం మృతే మ్రియేతయానారీసాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేతిస్మృత్యాదిభిర్వాకః- అత్రఅభ్రంగంగా యాయాదగారెత్యా దివిశేషణాత్సంబంధే సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తత్రాచయద గారాణాంతులాభూతత్యం వ్యజ్యతే - తదుక్తాపితా చేయంఅస్యాః పాతివ్రత్య ధర్మ్యాపరిత్యాగోత్ప్రేక్షయా సంకరః సాంఖ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యః॥ ౫౯

మూ॥ రుచయోఽస్తమితస్య భాస్వతః స్ఖలితా యత్ర నిరాలయాః ఖలు। అనుసాయమభుర్విలేపనాపణకాశ్మీరజపణ్యవీథయః॥ ౬౦

వ్యా॥ రుచయ ఇతి ॥ యత్ర నగర్యాం - అనుసాయం - వీప్సాయామవ్యయీభావః - విలేపనాపణేషు గంధద్రవ్యవిక్రయాపణేషు కాశ్మీరజాని కుంకుమాన్యేవ పణ్యాని ద్రవ్యాణి తేషాం వీథయః శ్రేణ్యః - అస్తమితస్య అస్తంగతస్య భాస్వతః సంబంధిన్యః స్ఖలితాః స్వస్థానాత్ చ్యుతాః అత ఏవ నిరాలయాః నిరాశ్రయాః రుచయః ప్రభాః అభుః ఖలు - కథం చిత్ పతితాః స్వాలయస్యార్కస్య అభావాత్ ఇతస్తతః స్థితా ఇత్యర్థః కుంకుమరాశీనాం తద్రాగ త్వాత్ తద్వదిత్యుత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా - భాతేర్లుఙ్ఝేర్జుస్సాదేశః॥ ౬౦

మూ॥ విపితం వణిజా పణేఽఖిలం పణితుం యత్ర జనేన వీక్ష్యతే। మునినేవ మృడానిసూనునా జగతీవ స్తుపురోదగేహరేః॥ ౬౧

వ్యా॥ వితతమితి ॥ యత్ర నగర్యాం వణిజా పణిత్వా చేతుం వ్యవహర్తుం ఆపణేష పణ్యవీథ్యాం విపితం వణిజాఖిలం గత్వాంభోక్షేత్రం స్తుపదార్థజాతం పురా పూ ర్వం రేతస్స్థోరుదరే స్కంద మునినా మునిరూపిణా గిరిదేహేన జనేనలోకేన వీక్ష్య తే దృశ్యతే పదార్థాన్ స్త్వాకరోదరితి సతత ఇత్యర్థః- పురాకిలమార్కండేయో హరేరుదరం ప్రవిశ్య తత్రస్థాని జగంతి దదర్శేతి కథయంతి॥ ౬౧

మూ॥ పణనే ణ ధైర్యదానతో ఘులయా సౌరభలోభనిశ్చలమ్। పణితానజాగర్త్యెన్నత్రైదశపూజంగః ఛింద లీనకమ్॥ ౬౨

వ్యా॥ పణమితి ॥ యస్యాంనగర్యాం ఆపణే సౌరభలోభనిశ్చలం గంధగతాంణ నిష్పం దం - తతః క్రియయా గహ్వరమిత్యర్థః - మలీమసం మలినం సర్వాంగనీలమిత్యర్థః- అ త్యైరాపీతమద్య గ్రాతేంపీనాం మిగద్యపద్మేరాదతో గుణతోపి దుర్గమామిత్యర్థః- జాత్యే త్యా ఏతస్మిన్ సేతాదినానిపాతః- అశింభృంగమేణమదైః స్వమంత స్సూర్ధిస్పహటులయా పణితా కేశాపూజంతమపిజనారవై కలకలైః నాహై తత్తోపి నాజానాదిత్యర్థః- ఇహాని శ్చలత్వాత్ గుంజనంకరణాత్ప్రౌఢవాదేనో త్ప్రేక్ష్యత్యను సంధేయః అత్రభ్రాంత్యై లాభ్యేన

పదోక్తేస్స్యామాస్యాలంకారః॥ శ్లో॥ సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతా తిలతండులవత్ తేన భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే॥ ౮౨

మూ॥ రవికాంతమయేన సేతునా సకలాంబుజ్వలనాహితోష్మణా । శిశిరే నిశి గచ్ఛతాం పురాచరణౌ యత్ర ధునోతి నో హిమమ్॥ ౮౩

వ్యా॥ రవీతి ॥ యత్ర నగర్యాం సకలాంబుం కృత్స్నమంబు · రాజా హస్తి భిత్యష్టచ్ రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుంలింగతా - అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా · యోగ విభాగాత్సమాసః - జ్వలనే వత పనకరాభిఘాతాత్ జ్వలనేనాహితోష్మా జనితౌష్ణ్యేన రవికాంతమయేన సేతునా సేతు సదృశేన సూర్యకాంతపట్టికానిర్మితేన - గచ్ఛతాం సంచరతాం జనానాం చరణౌ చరణానిత్యర్థః - ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః శిశిరే జాతే · వాయౌ చ · జాతౌ ద్వివచనం - శిశిరే శిశిరర్తౌ - తత్రాపి నిశి హిమం పురా నో ధునోతి న పీడయతి యావత్పురా నిపాతయోర్లట్ - అత్ర సేతోరూష్మసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః తత్రోత్తరస్యాపూర్వాపేక్షత్వాత్సంకరః॥ ౮౩

మూ॥ విధుదీధితిజేన యత్పథం పయసా నైషధశీలశాలినా । శశికాంతమయం తపాగమే కలితీవ్రప్రతతిస్తనాతపః॥ ౮౪

వ్యా॥ విధ్వితి ॥ విధుదీధితిజేన ఇందుసంసర్గజన్యేన పయసా సలిలేన నైషధస్య నళస్య శీలం వృత్తం స్వభావో వా - తద్వచ్ఛీతం శశికాంతమయం యత్పథం యస్యాః నగర్యాః పంథానం - తపాగమే గ్రీష్మప్రవేశే కలితే వకకలికాలవత్ ప్రచండ తాతపో - తపతిస్మాన శకథాయాం కలినాశకత్వాదితి భావః - అత్ర నగర పథస్యేందూపలప యస్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తత్సాపేక్షత్వాదుపమయా స్సంకరః॥ ౮౪

మూ॥ పరిఘావలయచ్ఛలేన యా న పరేషాం గ్రహణస్య గోచరా । ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికా విషమా కుండలనామవాపితా॥ ౮౫

వ్యా॥ పరిఘేతి ॥ పరిఘావలయచ్ఛలేన పరిఘావేష్టనవ్యాజేన కుండలనాం కుండలాకారరేఖామవాపితా పరేషాం శత్రూణాం గ్రహణస్యాక్రమణస్య అన్యత్ర అన్యేషాం గ్రహణస్య జ్ఞానస్య న గోచరా అవిషయా యా నగరీ విషమా దుర్బోధా ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికా పతంజలిప్రణీతమహాభాష్యస్థకుండలిగ్రంథః నూనమితి శేషః - అత్ర నగర్యాః కుండలిగ్రంథత్వేనోత్ప్రేక్షా సా చ పరిఘావలయచ్ఛలేనేత్యపహ్నవోత్థాపితత్వాత్సాపహ్నవా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥ ౮౫

మూ॥ ముఖపాణిపదాక్షిపంకజై రచితాంగేష్వపరేషు చంపకైః । స్వయమాదిత యా స్రజీవ జనాస్మ రపూజాకుసుమస్రజశ్రియమ్॥ ౮౬

వ్యా॥ మురవేతి ॥ యత్ర నగర్యాం - ముఖం చ పానీయపదేవ అక్షీణచతస్సైకా- ప్రా కారం కిం శాస్త్రదేశ చతుర్భ్యః - పంకజైః కచితాః స్పృష్టాః అపదేవముఖాదివ్యతిరిక్తైరుత అంగే మురంపతైశ్చ పంకపుష్పైః కచితా - సర్వత్ర సాదృశ్యాదవ్యపదేశః - భీమజాఖ్యైమా స్త్రియం స్వరఘూజాకుసుమ ప్రజః శ్రియం శోభామాదిత ప్రాప్తవతీ - దదాతేలుఙ్ - స్థా ఘ్వోరిచ్చేతీత్వం ప్రహస్వాదంగాదితి సలోపః - అత్రాన్యత్ర శోభాన్యత్రా సంభవాత్ శ్రియమివ శ్రియమితిసాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాభేదః - తథాతదంగా - నాంపంకజాద్య భేదోక్తేరతిశయోక్తిః - తదుత్థాపితానిదర్శనేతి సంకరః॥ ౯౪

మూ॥ జఘనస్తనభారగౌరవాద్వియదాలంబ్య విహర్తుమక్షమాః । ధ్రువమప్సరసోవతీర్య యాం శతశస్తత్ర జగత్యభీజనః॥ ౯౫

వ్యా॥ జఘనేతి ॥ జఘనాని స్తనాశ్చ జఘనస్తనం - ప్రాణ్యంగత్వాదేక వద్భావః తస్య భారః గౌరవాద్గురుత్వాత్ వియదాలంబ్య విహర్తుమక్షమాః శతం శతసంఖ్యా కాః ॥ని॥ వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సర్వాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయో రిత్యమరః - అప్సరసో ధ్రువమవతీర్య స్వర్గాదాగత్య తత్రత్యజగతీజనాస్సత్యః- జాతా వేకవచనం-యాం నగరీం అధ్యాసత- ఆధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్మత్వం - ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా అప్సరసః కల్పాన్తం సఖ్యావిహాముహాసంత ఇత్యర్థః॥ ౯౬

మూ॥ స్థితిశాలిసమస్తవర్ణతాం న కథం చిత్రమయీ బిభర్తు యా । స్వరభేదముపైతు యా కథం కలితానల్పముఖారవా న వా॥ ౯౭

వ్యా॥ స్థితీతి ॥ చిత్రమయీ ఆశ్చర్యప్రచురా ఆలేఖ్యమయీ చ ॥ ని ॥ ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః - యాస్థిత్యా మర్యాదయా స్థాయిత్వేన చ శాలంతే యేతే సమస్తా వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః శుక్లాదయశ్చ యస్యాస్తస్యాః భావః తత్తాం ॥ ని ॥ వర్ణోద్విజాదౌ శుక్లాదావిత్యమరః- కథం న బిభర్తు బిభర్త్యేవేత్యర్థః - కలితః ప్రాప్తః అనల్పానాం బహూనాం ముఖానాం ఆరవో బహుముఖానాం షణ్ముఖాదీనాం చ ఆరవశ్శబ్దో యస్యాః యా పురీ- స్వరస్య ధ్వనేః భేదం నానాత్వం- స్వాః స్వర్గాద భేదంచ కథం నోపైతు- ఉపైత్యేవేత్యర్థః - ఉభయత్రాపి - సతి కారణే కార్యం భవేదితి భావః - అత్ర కేవలప్రకృతశ్లేషాలంకారః - ఉభయోరపి ప్రస్తుతత్వాత్ - కింత్వేకనాశ్రయపదే కపి స్వమతే భిన్నపదత్వయప్రతీతేర్గశ్లేషః స్వరభేదే - ద్వితీయేతు జతుకాష్ఠవదేకవద్భావశబ్దప్రత్యయాన్తర్ధప్రతీతేశ్శబ్దశ్లేషః॥ ౯౮

మూ॥ స్వరుచారుణయా పతాకయా దినభర్తుర్యదనేక సమీయుషా ...... ప్రసమర్ద్య ముధాము ధాకరం నిశి మాణిక్యచయాయదాలయా॥ ౯౯

వ్యా॥ స్వరుచేతి ॥ మాణిక్యమయాః పద్మరాగమయాః యదాలయాః - యస్యాం న

గర్యాం గృహాః దినందినే - అత్యంతసంరాగే ద్వితీయా - సమీయుషా సంగతేన అర్కేణ హేతునా - ఉత్తృషః అర్కసంపర్కాదుత్పన్నపిపాసాస్సంతః - స్వరుచా స్వప్రభయా - అరుణయా - ఆరుణ్యం ప్రాప్తయేతి తద్గుణాలంకారః ॥ శ్లో ॥ తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితి లక్షణాత్ - పతాకయా రసనాయమానయేతి భావః - సుధాకరం - బహుధా లిలిహుః - ఆస్వాదయామాసురిత్యర్థః - అహ్నా సంతప్తాని శీతోపచారం కుర్వంతీతి భావః - అత్ర గృహాణాం సంతాపనిమిత్తః సుధాకరలేహనాత్మా శీతోపచారః ఉత్ప్రేక్ష్యతే - సా చోక్తతద్గుణోత్థేతి సంకరః - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥

మూ॥ లిలిహుస్స్వరుచా పతాకయా నిశి జిహ్వానిభయా నిశాకరమ్। శ్రితమర్కకరైః పిపాసు యన్నృపసద్మామలపద్మరాగజం॥ ౧౦౦

వ్యా॥ అథాస్యైవ భంగ్యా రాజభవనం వర్ణయతి ॥ లిలిహ ఇతి ॥ అమలపద్మరాగజం - యస్యాం నగర్యాం నృపసద్మ రాజభవనం - అర్కకరైః శ్రితం అతిసామీప్యాదభితప్తం - శ్రయతేః కర్మణి క్తః - శ్రితాతేః పశ్చాద్ధాదితి కేచిత్ తదా హ్రస్వశ్చింత్యః తత్ప్రకృత్యంతరం మృగ్యమిత్యాస్తాం తత్ - అతఏవ పిపాసు తృషితం సత్ - పిబతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః - స్వకీయారుగ్యస్యాం తయా స్వరుచా తదూషితయేత్యర్థః - అతఏవ జిహ్వానిభయా పతాకయా - సుధాకరం లిలిహే ఆస్వాదయామాస - లిహేః కర్తరి లిట్ - స్వరితేత్వాదాత్మనేపదం అలంకారశ్చ పూర్వవత్ - జిహ్వానిభయేత్యుపమా సంకరశ్చ విశేషః॥

మూ॥ అమృతద్యుతిలక్ష్మ పీతయా మిళితం యద్వలభీపతాకయా। పలయా యుతశేషశాయినస్సఖితామాదిత పీతవాససః॥ ౧౦౧

వ్యా॥ అమృతేతి ॥ పీతయా పీతవర్ణయా యస్యా నగర్యాః వలభ్యాం ॥ ని ॥ కూటాగారం తు వలభిరిత్యమరః - పతాకయా మిళితం సామీప్యాత్సంగతం అమృతద్యుతిలక్ష్మ చంద్రలాంఛనం పలయా యుతే పలయా భూతే శేషే శేత ఇతి తచ్ఛాయినః పీతవాససః పీతాంబరస్య విష్ణోః - సఖితాం సదృశతామాదిత అగ్రహీదిత్యుపమాలంకారః॥ ౧౦౧

మూ॥ అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవాజిహ్మబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేళినా। పూర్వం గాధిసుతేన సామిఘటితా ముక్తా ను మందాకినీ యత్ప్రాసాదదుకూలవల్లిరనిలాందోలైరఖేలద్దివి॥

వ్యా॥ అశ్రాంతేతి ॥ యస్యా నగర్యాః ప్రాసాదే దుకూలం వల్లిరివ దుకూలవల్లిః - దుకూలమయీ పతాకేత్యర్థః - అశ్రాంతేన శ్రుతిపాఠేన నిత్యవేదపాఠేన - పూతాభ్యః పవిత్రాభ్యః రసనాభ్యో జిహ్వాభ్యః ఆవిర్భూతేషు భూరిస్తవేషు అనేకస్తోత్రేషు - అజిహ్మేన అకుంఠేన బ్రహ్మణో ముఖానామోఘేన హేతునా విఘ్నితా సంజాతవిఘ్నా నవస్వర్గక్రియా నూతనస్వర్గసృష్టిరేవ కేళిర్లీలా యస్య తేన గాధిసుతేన విశ్వామిత్రేణ - పూర్వం

ప్రియస్య ప్రార్థనాహార్యం సామిఘటితా అర్ధసృష్టా॥ సి॥ సామిత్వర్ధే జుగుప్సనే ఇత్య మరః - ముక్తాపలస్య తత్ సృష్టాసుందరీ కనీయసి ఆకాశగంగాకిం - అనిలస్య కతురాంగనోళ సాచ్ఛలయ్య దినవిలీ కాకాళ అహేత్ - విజహారేత్యుత్ప్రేక్షా - ఏషా కథా ప్రశంసాహావాఖ్యా వేద్రష్టవ్యా శార్దూలవిక్రీడితవృత్తం॥ శ్లో॥ సూర్యాశ్వైర్యది మస్సజాస్సతతగాస్స గురవ శ్శార్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్॥ ౧౦౨

మూ॥ యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మిభ్రమరితభాశ్శుచిసౌధవస్త్రవల్లీః । అలభత శమనస్స్వసుశ్శిశుత్వం దివసకరాంకతలే చలాలుఠంతీ॥ ౧౦౩

వ్యా॥ యదితి ॥ యస్యా నగర్యా అతివిమలైర్నీలవేశ్మనః ఇంద్రనీలనికేతనస్య రశ్మిభిః - భ్రమరితా భ్రమరీకృతా భ్రమరశబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః - భ్రమరాశ్చ భ్రమరైః భాణ్యమితి భావః - తథా భూతా భాస్సా యాసాం యస్యాశ్చ్యాస్సామీకృత ప్రభేత్యర్థః - అతఏవ తద్గుణాలంకారః - శుచిః స్వభావతః శుభ్రా సౌధస్య వస్త్రమేవ వల్లీః వస్త్రవల్లీః పతాకేత్యర్థః - రూపకసమాసః - భ్రమరితభావ ఇతి రూపకానాదేవసాధకాత్ - దివసకరస్య సూర్యస్య అంకతలే సమీపదేశే ఉత్సంగదేశే చ చలా చపలా లుఠంతీ పరివర్తమానా సతీ శమనస్వసుః యమునాయాః శిశుత్వం శైశవమలభత - బాలయమునేవ బభావిత్యర్థః - బాలికాశ్చ పితురంకే లుఠంతీతి భావః - అత్రాన్యశైశవే నాన్యసంబంధాసంభవేపి తత్సదృశమితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనా - పూర్వోక్త తద్గుణరూపకాభ్యాం సంకీర్ణా॥ ౧౦౩

మూ॥ స్వపతేశ్వరసద్మ హర్మ్యకటకాలిధ్వజాగ్రవాహేరోత్సుకం పాథోదం నిజకేళిసౌధశిఖరాదారుహ్య యత్కామినీ। సాక్షాదప్సరసో విమానకలితవ్యోమాన ఏవాభవద్యన్న ప్రాపని మేషమభ్రతరసా యాంతీర సాదధ్వని॥

వ్యా॥ స్వేతి ॥ యత్కామినీ యన్నగరాంగనా విమానేన కలితం క్రాంతం వ్యోమ యయా తిస్తాస్సాక్షాదప్సరసో దివ్యాంగనా ఏవాభవత్ ॥ సి॥ స్త్రియాం బహుష్వప్సరస ఇత్యభిధానాదేకత్వేపి బహువచనప్రయోగః - కుతః - యద్యస్మాన్నిజకేళిసౌధశిఖరాదవరోహానాత్స్వప్రాణేశ్వరస్య సమహర్మ్యస్య క్రీడాసౌధం తస్య కటకాన్నితంబాద్వాతిధ్వజస్యాగ్రహారయస్మీకారాయ - తత్ర పర్యవసానమిత్యర్థః ఉత్సుకముద్యుక్తం గచ్ఛంతమిత్యర్థః - పాథోదం మేఘమారుహ్య రసాద్రాగాద్యాంతీ గచ్ఛంతీ - అధ్వని అభ్రతరసా మేఘవేగేన హేతునా నిమేషం న ప్రాప - అత్ర నగరాంగనయోర్భేదేపి అనిమేష మేఘారోహణవ్యోమయానైరైక్యేత్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిభేదః - శార్దూలవిక్రీడితవృత్తం॥ ౧౦౪

మూ॥ వైదర్భీకేళిశైలే మరకతశిఖరాదుత్థితైరంశుదర్భైర్బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతయా హ్రీధృతావాఙ్ముఖత్వైః । కస్యానోత్తాన గామో

దివి సురసురభేరాస్య దేశం గతాగ్రే త్యక్తో గ్రాసపత్రదానప్రతసుకృతవ విశ్రాంతముజ్జృంభతే స్మ॥ ౧౦౪

వ్యా॥ వైదర్భీతి ॥ ఉక్తానాం వైదేవగణానాం వహంతీతి క్రుతత్యర్థేణాం చ్రి త్యాభా - వైదర్భీ కేళిశైలే మరకతశిఖరాదుత్థితైః అదభ్రబహ్మండాఖ్యాతనభ గోప్యస్యజనుదో నేగగర్యో రేణు పాంతతయా ధృతం ఆవాప్తు ఖత్వం మైస్తైగధోముతైః - అదవిషదిస్థత్రానగాయా - ఊర్ధ్వముఖాయా ఇత్యర్థః - తస్యాస్సురసురభే దేవగవ్యా ఆస్యదేశం గతాగ్రైరంశుభిః శేవదర్భైర్వా తృణానగర్యాస్సంబంధిగో గ్రాసప్రదానప్రతసుకృతము విశ్రాంతం సముజ్జృంభతే స్మ - కింతు సర్వస్యా అపి గ్రాసదానాదస్తత్సుకృతముజ్జృంభితమిత్యర్థః - అత్యుక్త్యలంకారోయమితి కేచిత్ - అంశుదర్భాణాం బ్రహ్మాండానాం చాద్య సంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః - స్రగ్ధరావృత్తం ॥ శ్లో ॥ మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతి యుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమితిలక్షణాత్॥ ౧౦౫

మూ॥ విధుకరపరిరంభాదాత్తనిష్యందపూర్ణైః శశిదృషదుపక్లృప్తైరాలవాలైస్తరూణామ్ । విఫలితజలసేకప్రక్రియాగౌరవేణ వ్యరచి స హృతచిత్తస్తత్ర భైమీవనేన॥ ౧౦౬

వ్యా॥ విధ్వితి ॥ తత్ర తస్యాం నగర్యాం శశిదృషదుపక్లృప్తైశ్చంద్రకాంతశిలాబద్ధైరత ఏవ విధుకరపరిరంభాచ్చంద్రకిరణసంపర్కాద్ధేతోరాత్తనిష్యందైః జలప్రస్రవణైః పూర్ణైః తరూణామాలవాలైర్విఫలితం వ్యర్థీకృతం జలసేకస్య ప్రక్రియాయాం ప్రకారే గౌరవం భారో యస్య తేన భైమీవనేన స నలో హృతచిత్తో వ్యరచి - కర్మణి లుఙ్ - అత్రాలవాలానాం చంద్రకాంతనిష్యందాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః - ఇత ఆరభ్య చతుశ్శ్లోకపర్యంతం మాలినీవృత్తం ॥ శ్లో ॥ ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైరితిలక్షణాత్॥ ౧౦౭

మూ॥ అథ కనకపతత్రం తత్ర తాం రాజపుత్రీం సదసి సదృశభాసాం విస్ఫురంతీం సఖీనామ్ । ఉడుపరిషది మధ్యస్థాయి శీతాంశులేఖానుకరణపటులక్ష్మీమక్షిలక్షీచకార॥

వ్యా॥ అథేతి ॥ అథ దర్శనానంతరం - కనకపతత్రః స్వర్ణపక్షీ - తత్ర వనే - సదృశభాసాం ఆత్మతుల్యలావణ్యానాం సఖీనాం సదసి విస్ఫురంతీం - స్ఫురతి స్ఖలతోర్వ్యైః పరినిభ్యశ్చేతి షత్వం ॥ ఉడుపరిషది తారకాసమాజే మధ్యస్థాయిన్యాశ్శీతాంశులేఖాయాశ్చంద్రకళాయాః అనుకరణే పటుః సమర్థా లక్ష్మీశ్శోభా యస్యాస్తామిత్యుపమాలంకారః తాం రాజపుత్రీం - అక్షిలక్షీ చకార అద్రాక్షీదిత్యర్థః॥ ౧౦౮

మూ॥ భ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణభాసా ఖగేన క్వచన పతనయోగ్యం దేశ

మన్విష్యతాధః । ముఖవిధుమదసీయం సేవితుంలంబమానశ్శశిపరిధిరివోచ్చైర్మణ్డల స్తేన తేనే॥ ౧౦౭

వ్యా॥ భ్రమణేతి ॥ అధోభూతలే క్వచన కుత్రచిత్ప్రతనయోగ్యం దేశస్థానం అన్విష్యతా గవేషమాణేన - అతఏవ భ్రమణరయేన వికీర్ణాస్వర్ణస్యథాదీప్తిర్యస్య తేన ఖగేన - అముష్యా అయం అమదసీయం - వృద్ధాచ్ఛః - త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞా - ముఖవిధుం ముఖం ఏవ విధుం సేవితుం లంబమానః స్రంసమానః - శశిపరిధిః చంద్రపరివేష ఇవ - ఉచ్చైరుపరి మండలో పల యస్తేన వితేనే - తనోతేః కర్మణి లిట్ - ఉత్ప్రేక్షా స్వభావోక్త్యోస్సంకరః॥

మూ॥ అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీ ముఖాభిర్న సహంసహచరీభిస్నందనానందముచ్చైః॥ఇతి మతి రుదయాసీత్పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం విపినభువి సఖీభిస్సార్థమాబద్ధఖేలామ్॥ ౧౦౮

వ్యా॥ అనుభవతీతి ॥ విపినభువి వనప్రదేశే - సఖీభిస్సహచరీభిః - సఖ్యాశిశ్వీతిభాషాయామితి నిపాతనాత్ జీప్ - సార్థం ఆబద్ధ ఖేలాం అనుబద్ధక్రీడాం ॥ ని ॥ క్రీడాఖేలా చ కూర్దన మిత్యమరః - భైమీం ప్రేక్ష్య పక్షిణః - సా ప్రసిద్ధా శచీ ఇంద్రాణీ - ఘృతాచీ ముఖాభిస్సహచరీభిస్సహచరీభిస్సహ ఇత్థముచ్చైరుత్కృష్టం నందనా నందసుఖం నానుభవతీతి మతిః బుద్ధిరుదయాసీదుద్భితా - అత్ర ప్రేక్ష్యేతి తిమనక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాత్పూర్వకాలత్వాచ్చ ప్రేక్ష్యేతి క్త్వానిర్దేశోపపత్తిః - తావన్మాత్ర నైశ్చలతత్ప్రత్యయానాత్పత్తిప్రయోజకత్వాత్ప్రధానత్వం తత్ప్రయోజకమితి నకశ్చిద్విరోధః - అత్రోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యోక్తేర్వ్యతిరేకాలంకారః ॥ శ్లో ॥ భేదప్రధానసాధర్మ్యముపమానోపమేయయోః । ఆధిక్యాదల్పకథనాద్వ్యతిరేకస్స ఉచ్యత ఇతిలక్షణాత్ ॥ ౧౦౯

మూ॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజి ముకుటాలంకారహీరస్సుతం శ్రీహీరస్సుమ వేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్। ద్వైతీయీకతయామితోయమగమత్తస్యప్రబంధే మహాకావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః

వ్యా ॥ శ్రీహర్షమిత్యాది వ్యాఖ్యాతం - ద్వితీయ ఏవ ద్వైతీయీకః - ద్వితీయాదీకక్ స్వార్థే - వావక్తవ్య ఇతీకక్ - ద్వైతీయీకతయామితో ద్వితీయత్వేన గణితః ద్వితీయ ఇత్యర్థః - అగమత్ ॥ ౧౧౦

ఇతి పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయకోలచల్లమల్లినాథసూరి విరచితాయాం నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతుసమాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

శ్రీరస్తు

(నైషధకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః)

మూ॥ ఆకుంచితాభ్యామథ పక్షతిభ్యాం నభోవిభాగాత్తరసావతీర్య। నివే
శదేశాతతధూతపక్షః పపాత భూమావుపభైమి హంసః॥ ౧

వ్యా॥ ఆకుంచితాభ్యామితి ॥ అథ మండలీకరణానంతరం - హంసః - ఆకుంచితా
భ్యామావర్జితాభ్యాం - పక్షతిభ్యాం పక్షమూలాభ్యాం - నభోవిభాగాదాకాశదేశాత్ -
తరసా వేగేన - అవతీర్య - నివేశదేశే ఉపవేశస్థానే ఆతతౌ ప్రసారితౌ ధూతౌ కంపితౌ
చ పక్షౌ యేన సః తథాభూతస్సన్ - ఉపభైమి భైమ్యాస్సమీపే - సామీప్యేఽవ్యయీభా
వః నపుంసకత్వం హ్రస్వత్వం చ - భూమౌ - పపాత - స్వభావోక్తిరలంకారః॥ ౧

మూ॥ ఆకస్మికః పక్షపుటాహతాయాః క్షితేస్తదా యస్స్వన ఉచ్చచార।
ద్రాగన్యవిన్యస్తదృశః స తస్యాస్సంభ్రాంతమంతఃకరణం చకార॥ ౨

వ్యా॥ అకస్మిక ఇతి ॥ తదా పతనసమయే - పక్షపుటాహతాయాః క్షితేర్భూత
లాత్ - అకస్మాద్భవ ఆకస్మికః నిర్హేతుకః అపరిదృష్టహేతుక ఇత్యర్థః - యస్స్వనో
ధ్వనిః - ద్రాగ్ఝటితి - ఉచ్చచార ఉత్థితః - స స్వనః - అన్యస్మిన్ విన్యస్తదృశః విషయాం
తరనిక్షిప్తదృష్టేస్తస్యా భైమ్యాః - అంతఃకరణం సంభ్రాంతం ససంభ్రమం చకార - అకాం
డే అసంభావితశబ్దశ్రవణాచ్చమత్కృతచిత్తాభూదిత్యర్థః - అత్రాపి స్వభావోక్తిః॥ ౨

మూ॥ నేత్రాణి వైదర్భసుతాసఖీనాం విముక్తతత్తద్విషయగ్రహాణి। ప్రా
పుస్తమేకం నిరుపాఖ్యరూపం బ్రహ్మేవ చేతాంసి యతవ్రతానామ్॥ ౩

వ్యా॥ నేత్రాణీతి ॥ విదర్భాణాం రాజ్ఞో వైదర్భస్య భీమస్య సుతాయాః వైదర్భ్యాస్స
ఖీనాం నేత్రాణి - విముక్తాః త్యక్తాః తత్తద్విషయగ్రహాః తత్తదర్థగ్రహణాని - అన్యతత్తద్వి
షయాసంగరహితాని సంతి - ఏకమేకచరమద్వితీయం నోపాఖ్యాయత ఇతి నిరుపాఖ్యమ
వాచ్యం రూపమాకారస్స్వరూపం చ యస్య తం పురోవర్తినం హంసం తత్పదార్థభూ
తం చ - యతవ్రతానాం యోగినాం చేతాంసి బ్రహ్మ పరమాత్మానమివ ప్రాపుః - అత్యాద
రేణ ప్రాపురిత్యర్థః॥ ౩

మూ॥ హంసం తనౌ సన్నిహితం చరంతం మునేర్మనోవృత్తిరివ స్వికాయా
మ్। గ్రహీతుకామా దరిణాశయేన యత్నాదసౌ నిశ్చలతాం జగాహే॥ ౪

వ్యా॥ హంసమితి॥ అసౌ దమయంతీ మునేర్మౌనిగినో మునేర్వృత్తిరివ స్వీకారయాం స్వకీయాయాం ప్రత్యయస్థాత్కాత్ పూర్వస్యేతీకారః - తన్వాః శరీరాంతికే అన్యత్ర తదశ్యంతరే - సన్నిహితమాసన్నమావిర్భూతం చ చరంతం సంచరంతం వక్త్రమానం చ - హంసం ముద్రాళం పరమాత్మానం చ॥ని॥ హంసో విహగభేదే స్యాత్పరమాత్మని మత్సర ఇతి విశ్వః- అదరిణా నిర్భీకేనశయేన పాణినా ॥ ని॥ దరో(స్త్రి)యాం భయే శ్వభ్రే - పంచశాఖశ్శయః పాణిరితి చామరః - అన్యత్ర ఆదరిణా ఆదరవతా- ఆశయేన చిత్తేన - గృహీతుకామా సా మౌత్కృత్రుకామా చ - ఆత్మాని నిశ్చలతాం నిశ్చలాంగత్వం నిశ్చలచిత్తత్వం చ - జగాహే జగాహ॥ ౪

మూ॥ తామింగితైరప్యనుభూయ ముక్తామాయామయం సధైర్యాద్వియదుత్ప్రపాత । స తస్యాశి ... త్తోపరి పాతుకం తు మోఘం విధత్తే స్మ లఘుత్వవేన॥ ౫

వ్యా॥ తామితి ॥ అయం హంసః - తాం భైమీం గ్రహీతుం కపటం - ఇంగితైశ్చేష్టాభిరనుభూయ నిశ్చిత్యాపి - ధైర్యాత్ ధైర్యం స్థైర్యమాస్థాయ - ల్యబ్లోపే పంచమీ - వియదాకాశం ప్రతి - సోత్పపాత సోద్దిడ్యే- ఆత్మన ఉపరిపాతుకం పతయాళుం లఘుతరత్వాదినా ఉత్కర్షితత్వయుః - తస్యాః పాణిం తు ప్లుతిలాఘవేన ఉత్పతన కౌశలేన మోఘం - విధత్తే విదధే - విఫలయత్నం కరోతి-ఆశాం చ జనయతి న తు పాణౌ లగతీత్యర్థః॥

మూ ॥వ్యధీనృతం పత్త్రరథేన తేనతథావసాయవ్యవసాయమస్యాః । పరస్పరామర్పితహస్తతాళం తత్కాలమాలీభిరహాస్యతాలమ్॥ ౬

వ్యా॥ వ్యధీనృతమితి॥ అస్యా భైమ్యాః వ్యవసాయం హంసగ్రహణోద్యోగం తేన పత్త్రరథేన పక్షిణా - వ్యధీనృతం యథా తథా- అవసాయ సమ్యక్ జ్ఞాత్వా- తత్కాలం తస్మిన్కాలే - అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా - సఖీజనాలోయస్యేతి బహువ్రీహిణా క్రియావిశేషణం వా - పరస్పరాంపరస్పరస్య మిత్యర్థః - కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్విర్భావః - సమాసవచ్చ బహుళమితి బహుళగ్రహణాదసమాసవద్భావే పూర్వపదస్య ప్రథమైకవచనేకస్యాదిత్వాద్విసర్జనీయస్య సత్వం - ఉత్తరపదస్య యథాయోగం ద్వితీయైకవచనం- (స్త్రీ)నపుంసకయోరుత్తరపదస్యాంభావో వక్తవ్య ఇతి వికల్పాదమాదేశః- అర్పితహస్తతాళం దత్తహస్తతాడనం యథా తథా - ఆళీభిస్సఖీభిః- అలమహాస్యత హాసితం - భావే లజ్॥ ౬

మూ॥ ఉచ్చాటనీయః కరతాళికానాం దానాదిదానీం భవతీభిరేషః। యాన్త్యేతి మాం(మ్ర)హ్యాలిక హ్యామేవసా(త్రే)హ్యాసాల క్షితయాలిపఙ్క్తిః॥ ౭

వ్యా॥ ఉచ్చాటనీయ ఇతి ॥ హే సఖ్యః - ఇదానీం భవతీభిరేష హంసః - కరతాళికా

సాంద్రానాదస్యాస్యహస్తతాడనకరణాదుచ్చాటనీయః నిష్కాసనీయః కిమితిశంకమా-
నోచ్చాటనీయఏవేత్యర్థః-అత్రసఖీసమూహేయామామన్వేతి - సామవ్యామేవద్రుమా
తి - యాంజిఘాంసతీత్యర్థః-ద్రుమద్రుమేత్యాదినాసంపదాగత్వాచ్చతుర్థీ - ఇతీత్థం-
తయాభైమ్యాఅళివర్గఃసఖీసంఘః- ఉపాలబ్ధిశాపి - తాపెనైవని ఃరితఇత్యర్థః॥

మూ॥ధృతాల్పకోపాహసితేసఖీనాంఛాయేవభాస్వన్తమభిప్రయాతుః॥
శ్యామాథహంసస్యకరానవాప్తైర్మన్దాక్షలక్ష్యాలగతిస్మపశ్చాత్। ౮

వ్యా॥ ధృతేతి ॥ అథసఖీనివారణానంతరం - సఖీనాంహసితే హాస్యనిమిత్తేసతి-
ధృతాల్పకోపా - ఈషత్కుపితేత్యర్థః - భాస్వంతమభిప్రయాతుః సూర్యాభిము
ఖంగచ్ఛతః - ఛాయాఅనాతపరేఖేవ - శ్యామాయావనమధ్యస్థా॥ ని॥ శ్యామాయావ
నమధ్యస్థేత్యుత్పలమాలాయాం - అన్యత్ర శ్యామలా - హంసస్య - కరణాదిష్టే - క
రేణహస్తేనఅనవాప్తైరగ్రహణాద్ధేతోర్యన్మందాక్షంహ్రీస్తేనలక్ష్యా ఉపలక్ష్యా క్రీడా
సతీత్యర్థః - అన్యత్రహంసస్యరవేఃకరానవాప్తేరంశుస్పర్శాభావాన్మందాక్షైరపటు
దృష్టిభిలక్ష్యాగ్రాహ్యా- తైక్ష్ణ్యాయాలక్ష్యతేనప్రకాశఇతిభావః పశ్చాల్లగతిస్మపృష్ఠల
గ్నాభూత్ - ప్రాప్తాభ్యాశయాతమన్వగాదేవేత్యర్థః ॥ ని॥ లీవిశేష్యత్రపాహంసా - ఖ
లిహాస్తాంశవఃకరాఇతిచామరః॥ ౮

మూ ॥ శస్తానహంసాభిముఖీతవేయంయాత్రేతితాభిశ్ఛలహాస్యమానా
సా । సాహాస్మనైవాశకునీభవేన్మేభావిప్రియావేదకఏష హంసః॥ ౯

వ్యా॥ శస్తేతి ॥ తవేయం - హంసస్యశ్వేతచ్ఛదస్య సూర్యస్యచ - అభిముఖీ-
యాత్రాగమనం - శస్తాప్రశస్తా శ్రేయస్కరీన - శాస్త్రవిరోధాత్ - శ్రమసంతాప
రూపదృష్టదోషాచ్చేతిభావః - సాఇతీత్థంతాభిస్సఖీభిశ్ఛలేనవ్యాజేనహాస్య - హాస్యమా
నావరిహాస్యమానాసతీ - భావిప్రియావేదకః - మంగళమూర్తిత్వాదాగామిశుభసూ
చకః - ఏషహంసః - మేమమనాశకునీభవేత్ నదుఃఖశకునీ భవేదేవ - కింతుసుశకున
మేవభవేదిత్యర్థః - అపశకునభవేదితిచగమ్యతే ॥ ని॥ శకునంతుశుభాశంసానిమిత్తేశ
కునఃపుమానితివిశ్వః - అభూతతద్భావేచ్విః - ప్రార్థనాయాంలిఙ్ - ఇత్యాహాస్మఆ
హోచాత్ - లట్స్మఇతిభూతార్థేలట్ - బ్రువఃపంచానామిత్యాహాదేశః- ఏతేనతదీయ
యాత్రానిషేధోక్తదోషఃపరిహృతోవేదితవ్యః॥ ౯

మూ॥ హంసోప్యసౌహంసగతేస్సుదత్యాఃపురఃపురశ్చారుచరణ్బభాసే।
వైలక్ష్యహేతోర్గతిమేతదీయామగ్రేనుకృత్యోపహసన్నివోచ్చైః। ౧౦

వ్యా॥ ఏవందమయంత్యా వ్యాహారముక్త్వా సంప్రతిహంసవ్యాహారమాహ హంసఇతి॥ అస్యాః హంసోపి - హంసస్యగతిరివగతిర్యస్యాస్తస్యాః సుదత్యాశ్శోభనదంతాయాభై ష్మ్యాః సుదతీ వ్యాఖ్యాతా - పురఃపురః - వీక్ష్య యాంద్విర్భ్యవః - అగ్రే సమంతాదిత్యర్థః - చారుచరణ్ రమ్యాం గచ్ఛన్ - వైలక్ష్యమేవహేతుః - తస్య వైలక్ష్యహేతోః - ఆ యంమానుపి విడంబయతీతి తస్యా విస్మయజననాగ్రఖిత్యర్థః॥ ని ॥ విలక్షో విస్మయాన్విత ఇత్యమరః - వస్త్రహేతు ప్రయోగఇతివష్ఠీ - ఏతదీయాంగతిమగ్రేనుకృత్యాభినీ యోచ్చై ముపహాసన్నితేత్యుత్ప్రేక్షా - బహుసై భా - యథాలోకేపరిహాసనా స్తచ్చేష్టాద్యనుకరణే నపరాన్విలక్షయంతితద్వదితిభావః॥ ౧౦

మూ॥ పదేపదేభావిని భావినీతంయద్భాకరప్రాప్యమవైతినూనమ్। తథానఖేలంచలతాలతాసుప్రతార్యతేనాచ్ఛకప్పేశాంగీ॥ ౧౧

వ్యా॥ పదేపదఇతి ॥ భావయతీతిభావినీ తద్గ్రహణమేవమనసాభావయంతీకృశాంగీ భైమీ - భావినిభవిష్యతి అవాంతరఇత్యర్థః - భవిష్యతిగమ్యాదయఇతిసాధుః - పదే పదేతంహంసంయద్భాకరప్రాప్యంకరగ్రాహ్యం - నూనంనిశ్చితం - అవైతిప్రత్యేతి - తథా - సఖేలంసలీలం - చలగతాచ్ఛతాతేనహంసేన - ప్రతార్యవంచయిత్వాలతాసు - ఆచకృష్టేఆకృష్టా - ఏకాంతంనీతేత్యర్థః॥ ౧౧

మూ॥ రుషానిషిద్ధాళిజనాంయదైనాంఛాయాద్వితీయాంకలయాంచకార। తదాశ్రమాంభఃకణభూషితాంగింసకీరవన్మానుషవాగవాదీత్॥ ౧౨

వ్యా॥ రుషేతి ॥ యదా - రుషానిషిద్ధాళిజనాంనివారితసఖీజనాంఏనాం - ఛాయయైవద్వితీయాయస్యాస్తామేకాకినీం - కలయాంచకారవివేద - తదా - శ్రమాంభఃకణైః భూషితాంగీంస్విన్నగాత్రింతాంసహంసః - కీరవచ్ఛుకఇవ - మనుష్యస్యేవవాగ్యస్యసః తథాసన్నవాదీత్॥ ౧౨

మూ॥ అయేకియద్యావదుపైషిదూరంవ్యర్థంపరిశ్రామ్యసివాకిమర్థమ్। ఉదేతితేరపికిన్నబాలేవిలోకయంత్యాననఘునానాళీః॥ ౧౩

వ్యా॥ అయేఇతి ॥ అయేబాలే - వ్యర్థంకియద్దూరం - యావదుపైషిఉపైష్యసి యావత్పురానిపాతయోర్లట్ఇతిలట్ - కిమర్థంపరిశ్రామ్యసివా - ఘనాస్యాంభ్రాంతివనా శీర్వనప్రత్తఃవిలోకయంత్యాస్తే - ఖీరపి - నోదేతికిన్ను॥ ౧౩

మూ॥ వృథార్పయంతీమపథేపదంత్వాంమరుల్లలత్పల్లవపాణికంపైః। అలీవపశ్యప్రతిషేధతీయంకపోతహుంకారగిరావనాళీః॥ ౧౪

వ్యా॥ వృథేతి ॥ వృథావ్యర్థమేవ - నపంథాఃఅపథం - ఋక్పూరిత్యాదినాస మాసాంతోఽచ్ - అపథంనపుంసకమితినపుంసకత్వం - తస్మిన్నపథేగుల్మగహనమార్గేఆకృ

త్యేచ - పదంపాదంత్యజసాయంచ - అర్పయంతీంకుర్వంతీంత్వాం ॥ ని ॥ పదంవ్యవసి
తత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః- మరుతాచలంచలంపల్లవ ఏవపాణి స్తస్యకం
పైః కపోతహుంకార ఏవగీః తయాచ- ఇయంవనాళిః ఆళీవసఖీవ - ప్రతిషేధతి - పక్షే
అస్యవాక్యార్థః కర్మ - యథాలోకే అపూర్వపత్యుత్తంసుహృజ్జనః పాణినావాచాచవా
రయతి తద్వదిత్యర్థః - అత ఏవపల్లవపాణిరిత్యాదౌరూపకాశ్రయణం - తత్సంకీర్ణాచే
యమాళీవేత్యుపమా॥ ౧౪

మూ॥ ధార్యః కథంకారమహంభవత్యా వియద్విహారీవసుధైకగత్యా । అ
హోశిశుత్వంతవఖండితంనస్మరస్యసఖ్యా వయసాప్యనేన॥ ౧౫

వ్యా॥ ధార్యఇతి ॥ ఏకత్రైవగతిర్యస్యాస్తయా ఏకగత్యా వసుధాయామేకగ
త్యా- వసుధామాత్రచారిణ్యేత్యర్థః - భవత్యా తత్రభవత్యా - భవత్యావియద్వి
హారీఖేచరోఽహం - కథంకారంకథమిత్యర్థః - అన్యథైవంకథమిత్థంసుసిద్ధాప్రయో
గశ్చేదితికథంశబ్దోపపదాత్కరోతేర్ణముల్ప్రత్యయః - ధార్యః- ధర్తుంగృహీతుం
శక్యఇత్యర్థః - శకిలిఙ్చేతిచకారాచ్ఛక్యార్థేకృత్యప్రత్యయః - అనేనస్మరస్యస
ఖ్యాసఖినా - తదుద్దీపకేనవయసాయౌవనేన - సఖిశబ్దస్యభాషితపుంస్కత్వాత్పుం
వద్భావః - తవశిశుత్వంశైశవం - నఖండితంననివర్తితం- అహోబాలిరుద్ధవయసోఽపి
శత్రసమావేశాదాశ్చర్యమిత్యర్థః - అధార్యత్వస్యవసుధాగతివియద్విహారపదార్థ
హేతుకత్వాదేకఃకావ్యలింగభేదః - తథాశైశవాఖండనస్యపూర్వవాక్యార్థహేతు
కత్వాదపరఇతిసజాతీయసంకరః॥ ౧౫

మూ॥ సహస్రపత్రాసనపత్రహంసవంశస్యపత్రాణిపతత్రిణఃస్మ । అ
స్మాదృశాంచాటురసామృతానిస్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని॥ ౧౬

వ్యా॥ అథప్రస్తుతోపయోగితయానిజాన్వయంనివేదయతి॥ సహస్రేతి ॥ సహ
స్రపత్రాసనస్యకమలాసనస్య- పత్రహంసాఃవాహనహంసాస్తేషాంవంశస్యకులస్యవే
ణోశ్చ- పత్రాణివాహనానిపర్ణానిచ॥ ని॥ వంశోవేణౌకులేవర్గే - పత్రంస్యాద్వాహ
నేపర్ణఇతిచవిశ్వః - పతత్రిణస్స్మ ఏ బ్రహ్మవాహనహంసవంశ్యా వయమిత్యర్థః - అ
స్మానివపశ్యంతీత్యస్మాదృశస్తేషామస్మద్విధానాం- త్యదాదిష్విత్యాదినాదృశేఃక్వి
న్ప్రత్యయః - చాటుషుసుభాషితేషు యేరసాఃశృంగారాదయః తఏవామృతాని స్వ
ర్లోకేలోకాఃజనాః॥ ౧౬

మూ॥ స్వర్గాపగాహేమమృణాలినీనాంనాళామృణాలాగ్రభుజోభజా
మః । అన్నానురూపాంతనురూపఋద్ధింకార్యంనిదానాద్ధిగుణానధీతే॥ ౧౭

వ్యా॥ అథస్వకాయస్యకనకత్వేకారణమాహ॥ స్వర్గేతి॥ స్వర్గాపగాస్వర్గఙ్గా

టీ - తస్యాం హేమమృణాళిన్యః కనకకమలిన్యః - తాసాం యానాళాః కాండాః - యా నిమృణాళానికంటకాశ్చ- అత్రమృణాళినీశబ్దస్య - అథశబ్దానుశాసనం కేషాం శబ్దానామితి వత్ సమాసే గుణభూతేన సంబంధస్స్యోఢవ్యః - నాళానాళమిత్యమరవచనాత్ స్త్రీలింగ నిర్దేశః - నచతత్రాపి సందేహః కార్యః - తద్వ్యాఖ్యానేమదేశాంతరకోశేషు చ- సర్వత్ర స్త్రీలింగపాఠస్యదర్శనాత్ - తథాత్రైవప్రథమసర్గే ప్రయుజ్యతే- మృదుత్వమప్రౌఢమృణాళినాళయేతి॥ ని॥ మృణాళస్స్యాద్బిసః కంద ఇతిహలాయుధః - తేషాము గ్రాణి భుంజత ఇతి తద్భుజః - వయమితి శేషః- అన్నానురూపాం ఆహారసదృశీం తనూశ్శరీరస్యరూపబుద్ధింవర్ణసమృద్ధిం - బిభృక ఇతి ప్రకృతిభావః భజామః ప్రాప్తాస్స్మ ఇత్యర్థః - తథాహి - కార్యం జన్యద్రవ్యం నిదానాదుపాదానకారణాత్ - ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానత్వం- గుణాన్ రూపాదివిశేషగుణాన్- అధీతే ప్రాప్నోతీత్యర్థః- ప్రాప్తివిశేషవాచినాత త్సామాన్యలక్షణాత్ - ప్రాయేణాహారపరిణతిపూర్వికాః ప్రాణినాం కాయకాంతయ ఇతి భావః - సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః॥ ౧౬

మూ॥ ధాతుర్నిదేశాదిహనైషధీయం లీలాసరస్సేవితుమాగతేషు। హైమేషుహంసేష్వహమేకఏవ భ్రమామి భూలోకవిలోకనోత్కః॥ ౧౭

వ్యా॥ ఆత్మనస్తులోకసంచారే కారణమాహ ॥ ధాతురితి ॥ ధాతుః బ్రహ్మణః - నియోగాదాదేశాత్ - ఇహభూలోకే - నైషధీయం లీలాసరస్సేవితుం - క్రీడాసరసీవిహర్తుమిత్యర్థః - ఆగతేషు హైమేషు హేమమయేషు - వికారార్థేణ్ప్రత్యయః - నస్తద్ధిత ఇతి టిలోపః - హంసేషు మధ్యే అహమేకఏవ - భూలోకవిలోకనే ఉత్కః ఉత్సుకస్సన్ ॥ ని॥ దుర్మనా విమనా అంతర్మనాస్స్యాదుత్క ఉన్మనా ఇత్యమరః - ఉత్క ఉన్మనా ఇత్యుత్ చ్ఛబ్దాత్కప్రత్యయాంతో నిపాతః - భ్రమామి పర్యటామి॥ ౧౭

మూ॥ విధేః కదాచిద్భ్రమణీవిలాసే శ్రమాతురేభ్యస్స్వమహత్తరేభ్యః। స్కంధస్య విశ్రాంతిమదాంతదాది శ్రామ్యామి నావిశ్రమవిశ్వగోపి॥ ౧౮

వ్యా॥ అనవరతభ్రమణేపి శ్రమాభావే కారణమాహ ॥ విధేరితి ॥ కదాచిద్విధేర్బ్రహ్మణః భ్రమణీవిలాసే భువనభ్రమణవినోదే శ్రమాతురేభ్యః అవసన్నేభ్యః స్వమహత్తరేభ్యః స్వకులవృద్ధేభ్యః స్కంధస్యాంసస్య॥ ని॥ స్కంధో భుజశిరోంసోస్త్రీత్యమరః - విశ్రాంతిం- అదాం ప్రాదాం - స్వయమేకఏవవహామిత్యర్థః - దదాతేర్లుఙ్- గాతిస్థేత్యాదినాసిచోలుక్ - తదాది తత్ప్రభృతి - అవిశ్రమమనవరతం - నోదాత్తోపదేశస్యేత్యాదినా శ్రమేర్ఘఞ్ వృద్ధిప్రతిషేధః - విశ్వగోపి విశ్వం గచ్ఛన్నపి - అతో నశ్రాంతోపి దృశ్యత ఇతి గమేర్డః ప్రత్యయః - న శ్రామ్యామి న ఖిద్యే॥ ౧౮

మూ॥ బంధాయదివ్యేనతిరశ్చికశ్చిత్పాశాదిరాసాదితపౌరుషస్స్యాత్।

ఏకంవినామాదృశితన్నరస్యస్వర్భోగభాగ్యంవిరళోదయస్య॥ ౨౦

వ్యా॥ అథవ్యాధాదిబంధభయమపినాస్తీత్యాహ ॥ బంధాయేతి ॥ దివ్యేదివిభవే తిరశ్చివిషయే-విరళోదయస్యదుర్లభజన్మనోనరస్యమర్త్యస్య - ప్రాయేణేతి బంధ నాస్తీత్యర్థః - అన్యత్ర - విరో విగతిరేఫఃసచాసౌళోదయోళోదయవాంశ్చ - ఇత్యధికారోకారః - తస్యరేఫస్థానాపిష్టళకారస్యేత్యర్థః - శబ్దధర్మోర్థఉపచర్యతే భుజ్యతఇతిభోగస్సుఖం - స్వర్భోగస్యస్వర్గసుఖస్య భాగ్యం- తత్ప్రాప్తిపుణ్యాదృష్టమి త్యర్థః - స్వప్రాప్తేస్తత్ప్రాప్తియత్వాదితిభావః తదేకంవినాకశ్చిత్పాశాదిః పాశాద్యుపా యః - బంధాయబంధనార్థం - ఆసాదితపౌరుషఃప్రాప్తవ్యాపారఃనస్యాత్ - స్వర్భో గభాగ్యైకసులభావయంనోపాయాంతరసాధ్యాఇతిభావః - అస్మాదృశ్యంసగాణ న్యఃకోనామస్వర్గాపవాదఇతిభావః॥ ౨౦

మూ॥ ఇష్టేనపూర్తేననలస్యవశ్యాస్స్వర్భోగమత్రాపిసృజంత్యమర్త్యాః॥
మహీరుహాదోహదసేకశక్తేరాకాలికంకోరకముద్గిరంతి॥ ౨౧

వ్యా॥ తచ్చభాగ్యంనలస్యైవాస్తీత్యాహ ॥ ఇష్టేనేతి ॥ ఇష్టేనయాగేనపూర్తేనఖాతాదికర్మణా ॥ ని॥ త్రిష్వథక్రతుకర్మేష్టంపూర్తంఖాతాదికర్మణియిత్యమరః॥ వశ్యాఃవశంగతాః - వశంగతఇతిప్రాగ్దీవ్యతీయోయత్ప్రత్యయః - అమర్త్యాఃదేవాః నలస్యాత్రాపిభూలోకేపి - స్వర్భోగంసృజంతిస్వర్గసుఖంసంపాదయంతీత్యర్థః- ననుదేవాశ్చకథంకాలాంతరభోగ్యంస్వర్గసుఖమిహేదానీంసృజంతీత్యాశంక్యదృష్టాం తేనపరిహరతి - మహీరుహావృక్షాఃదోహదస్యాకాలప్రసవోత్పాదకస్యద్రవ్యస్య - సే కస్యజలసేచనస్యశక్తేస్సామర్థ్యాత్ ॥ ని॥ తరుగుల్మలతాదీనామకాలేకుశలైఃకృతమ్॥ పుష్పాద్యుత్పాదకంద్రవ్యందోహదంస్యాత్తుతత్క్రియేతిశబ్దార్ణవే ॥ సమానకాలావా ద్యంతావుత్పత్తివినాశావస్యేత్యాకాలికః - ఉత్పత్త్యనంతరవినాశీత్యర్థః - ఆకాలి కాద్యంతవచనసమానకాలశబ్దస్యాకాలశబ్దాదేశఇతిరప్రత్యయాంతోనిపాతః - ప్రకృ తేత్వకాలభవంకోరకముద్గిరంతీత్యర్థః దోహదవశాద్వృక్షాఇవదేవాఉత్కటపుణ్యవశా దాదేశకాలేపిఫలంప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః॥ ౨౧

మూ॥ సువర్ణశైలాదవతీర్యతూర్ణంస్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః॥
తంవీజయామస్స్మరకేళికాలేపక్షైర్నృపంచామరబద్ధసఖ్యైః॥ ౨౨

వ్యా॥ స్వర్భోగమేవాహ ॥ సువర్ణేతి ॥ సువర్ణశైలాత్ మేరోః - తూర్ణమవతీ ర్యస్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైఃమందాకినీజలబిందుసంపృక్తైః-చామరైరుబద్ధసఖ్యైః- తత్సదృశైరిత్యర్థఃపక్షైఃపతత్రైః- స్మరకేళికాలేతంనృపంవీజయామః- తాపశ్చా త్తువీజనైఃసురతశ్రాంతిమపనుదామఇత్యర్థః॥ ౨౨

మూ॥ క్రియేత చేత్సాధువిభక్తిచింతా వ్యక్తిస్తదా సా ప్రథమాభిధేయా।
యా స్వౌజసాం సాధయితుం విలాసైస్తావత్క్షమా నామపదం బహు స్యాత్॥

వ్యా॥ క్రియేతేతి ॥ సాధువిభక్తిచింతా సుజనవిభాగవిచారః - క్రియేత చేత్ - తదా - సా నలాభిధానా వ్యక్తిః మూర్తిః - ప్రథమాభిధేయా ప్రథమం పరిగణనీయా - కుతః - యా వ్యక్తిః - స్వౌజసాం స్వతేజసాం - విలాసైః వ్యాప్తిభిః - తావద్బహుతథా ప్రఖ్యాతం - నాస్తి నామ నరో యస్యేత్యనామ అనర్థం పదం పరరాష్ట్రం - సాధయితుం స్వాయత్తీకర్తుం - క్షమా శక్తా స్యాత్ - అన్యత్ర - సాధు సమ్యక్ - విభక్తిచింతా సుప్తువిభక్తివిచారః - క్రియేత చేత్ - ప్రథమా వ్యక్తిః - ప్రథమా విభక్తిః - అభిధేయా విచార్యా - యా - స్వౌజసాం - సు - ఔ - జస్ - ఇత్యేషాం ప్రత్యయానాం - విలాసైః విన్యాసైః తావద్బహు అనేకం - నామపదం సుబంతపదం వృక్షః ఇత్యాదికం - సాధయితుం నిష్పాదయితుం - క్షమా - అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థమాత్రనియంత్రితత్వాత్ లక్షణాయాశ్చానుపపత్త్యభావేన అభావాదప్రకృతార్థప్రతీతేర్ధ్వనిరేవ॥ ౨౩

మూ॥ రాజా స యజ్వా విబుధవ్రజత్రా కృత్వాధ్వరాజ్యోపమయైవ రాజ్యమ్। భు
ఙ్క్తే శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః పూర్వం త్వహో శేషమశేషమంత్యమ్॥

వ్యా॥ రాజేతి ॥ యజ్వా విధినేష్టవాన్॥ సు॥ యజ్వా తు విధినేష్టవానిత్యమరః - సుయజోర్ఙ్వనిప్ - శ్రితాః ఆశ్రితాః యే శ్రోత్రియాః ఛాందసాః - అధీతవేదా ఇత్యర్థః॥ శ్రోత్రియచ్ఛాందసౌ సమావిత్యమరః - శ్రోత్రియశ్ఛందోఽధీత ఇతి నిపాతః - తత్సాత్కృతా తదధీనతాం నీతా కృతా శ్రీః సంపద్యేన సః స రాజా నలః - అధ్వరే యజ్ఞే - యదాజ్యం - తదుపమయా తత్సాదృశ్యేనైవ - తద్వదేవేత్యర్థః - రాజ్యం - విబుధా దేవాః - విద్వాంసశ్చ - తద్వ్రజత్రాతా నేన తత్సంఘరక్షణం - కృత్వా - తదితస్త్రాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయసంజ్ఞా - చకారాద్ద్వయోస్త్రాపేతి త్రాప్రత్యయః - త్రాపేతి చకారాదితరత్రసాతి ప్రత్యయశ్చ - పూర్వం పూర్వనిర్దిష్టం అధ్వరాజ్యం శేషం హుతశేషం భుఙ్క్తే - అంత్యం పశ్చాన్నిర్దిష్టం - రాజ్యం - అశేషం కృత్స్నం అఖండం భుఙ్క్తే - అహో ఉపయుక్తాదన్యశ్శేషః - తథాచ పూర్వస్య తథాభూతస్య శేషత్వం - అంత్యస్యాశేషత్వం చేతి కథం విరోధాదిత్యాశ్చర్యం - అత విరోధాభాసోఽలంకారః॥ ౨౪

మూ॥ దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైరమోఘమేఘవ్రతమర్థిసార్థే।
సంతుష్టమిష్టాని తమిష్టదేవం నాథంతి కే నామ న లోకనాథమ్॥ ౨౫

వ్యా॥ దారిద్ర్యేతి॥ దారిద్ర్యం దారయతి నివర్తయతీతి దారిద్ర్యదారి - తస్య ద్రవిణౌఘస్య ధనరాశేర్వర్షైః - అర్థినాం సార్థే విషయే - అమోఘమేఘవ్రతం అమోఘత్వలక్షణం యస్య తం - సంతుష్టం దానసంతుష్టం - ఇష్టదేవం యజ్ఞారాధితసురం లోక

నాథంతంనలం - కేనాపి - ఇష్టానీప్సితాని - ననాదంతినయాచంతేసర్వేపినాథంత్యేవే త్యర్థః - నాథతేర్యాచ్ఞార్థస్యదుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్॥ ౮౪

మూ॥ అస్మిన్కిలశ్రోత్రసుధాంవిధాయరంభాచిరంభామతులాంనల స్య । తత్రానురక్తాతమనాప్యభేజేతన్నామగంధాన్నలకూబరంసా॥ ౮౫

వ్యా॥ అస్మదితి ॥ సాప్రసిద్ధారంభా - నలస్య- అతులామనుపమాం- భాంకాంతిం సౌందర్యం- చిరంఅస్మత్పత్త్రః శ్రోత్రసుధాంవిధాయకర్ణామృతంకృత్వా - దస్మా త్కర్ణేత్యర్థః - తత్రతస్మిన్నలే- అనురక్తాసతీ - తంనలం - అనాప్యాప్రాప్య- అ ప్యార్త్యాదాప్నోతేఃక్త్వాల్యపినజ్ సమాసః - అన్యథాత్వసమాసేల్యబాదేశోనస్యాత్ - తన్నామగంధాత్ - తస్యనలస్యనామ్నోలేశస్సంబంధాత్ - నలకూబరంకుబేరాత్మ సంభవం - భేజేకిల - వాృత్తస్యసౌందర్యమిత్యర్థః॥ ౮౬

మూ॥ స్వర్లోకమస్మాభిరితఃప్రయాతైఃకేళీషుతద్గానగుణాన్నిపీయ। హాహేతిగాయన్యదశోచితేననామ్నాపిహాహాహూహూరిగాయనోభూత్॥ ౮౭

వ్యా॥ స్వర్లోకమితి ॥ కేళిషువినోదగోష్ఠీషు - తస్యనలస్య- కర్తుః- గానేగు ణాన్విశేషాన్నిపీయాస్వాద్య- ఇతోస్మాల్లోకాత్ - స్వర్గలోకం - ప్రయాతైరస్మా భిః - హరిగాయనః ఇంద్రగాయకోగంధర్వః - యుక్తైశ్చైవగాయతేశ్శిల్పేణ్యుట్ ప్రత్య యః - గాయన్ - యద్యస్మాత్ - హాహేత్యశోచిశోచితః - తేనైవకారణేన - నామ్నా పిహాహాఅభూత్ - నత్వాలాపాక్షరానుకారాదితిభావః ॥ ని॥ హాహాహూహూశ్చైవమాద్యా గంధర్వాస్త్రిదివౌకస ఇత్యర్థః - ఆలాపాక్షరానుకారనిమిత్తోయంహాహాశబ్దప్ర కారాంతరఃపుంసిచేతికేచిత్ - అదంపిచ ॥ ని॥ హాహాశ్చదేహూహూశ్చైవగంధర్వే హూహూ శ్చవవ్యయఇతివిశ్వః - అవ్యయమపివేతి,శభోజరాజః - అత్రశోకనిమిత్తాసంబంధేపి త త్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తయాచగంధర్వాతిశాయిగానమస్యేతివస్తువ్యజ్యతే॥ ౮౮

మూ॥ శృణ్వన్సదారస్తదుదారభావంహృష్యన్ముహుర్లోమపులోమ జాయాః। పుణ్యేననాలోకతనాకపాలఃప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః॥ ౮౯

వ్యా॥ శృణ్వన్నితి ॥ నాకపాలఇంద్రః - సదారస్సవధూకఃతస్యనలస్యఉదారభా వమౌదార్యం - శృణ్వన్- అతఏవ - ప్రమోదబాష్పైరానందాశ్రుభిః - ఆవృతనేత్ర మాలఃతిరోహితదృష్టిస్సన్- పులోమజాయాశ్శచ్యాః- ముహుః - హృష్యత్ నలానురా గాదుల్లసత్ - లోమరోమాంచం - పుణ్యేనశిఖాగ్రేణ - నాలోకతనాపశ్యత్ - అన్య థామానసవ్యభిచారాపరాధాద్దండ్యైవస్యాదిత్యర్థః॥ ౯౦

మూ॥ సాపీశ్వరేశృణ్వతితద్గుణౌఘాన్ప్రసహ్యచేతోహరతోర్ధశంభుః। అభూదపర్ణాంగులిరుద్ధకర్ణాకదాననందాయునకైతవేన॥ ౯౧

వ్యా॥ నేతి॥ ఈశ్వరే ప్రసహ్య చేతోహరతః బలాన్మనోహారిణః తస్య నలస్య - గుణౌఘాన్ శ్లాఘ్యానితి సతి - సా ప్రసిద్ధా అర్ధాంగం శంభోరర్ధం శంభుః - శంభోరర్ధాంగభూతే త్యర్థః ఇత్థం చానుసరణమశక్యమితి భావః - అపర్ణా పార్వత్యపి - తదా కండూయన [illegible]కండూనోదనవ్యాజేన - అంగుళ్యా రుద్ధః పిహితః కర్ణో యయా సా - నాభూత్ అభూదేవేత్యర్థః అన్యథా చిత్తచలనభయాదితి భావః॥ ౨౯

మూ॥ అలం సజన్ ధర్మవిధౌ విధాతా రుణద్ధి మౌనస్య మిషేణ వాణీమ్ । తత్కం
ఠమాలింగ్య రసస్య తృప్తాం న వేద తాం వేదజడస్స వక్త్రామ్॥ ౩౦

వ్యా॥ అలమితి॥ విధాతా బ్రహ్మా అలమత్యంతం - ధర్మవిధౌ సుకృతాచరణే - సజన్ - ధర్మాసక్తస్సన్నిత్యర్థః - వాణీం స్వభార్యాం వాగ్దేవీం వక్తృత్వశక్తిం చ - మౌనస్య వాగ్యమవ్రతస్య - మిషేణ - రుణద్ధి - నలకథాప్రసంగాన్నిరుంధే - తస్యా ఉభయ్యా అపి - తదాసంగభయాదితి భావః - కింతు - వేదజడశ్ఛాందసః - స విధాతా - తాముభయీమపి వాణీం - తస్య నలస్య కంఠం గ్రీవామాలింగ్య ముఖమాశ్రిత్య చ - రసస్య తృప్తాం తద్రాగసంతుష్టాం - అన్యత్ర శృంగారాదిరసపుష్టాం సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీసమాసనిషేధాదేవ జ్ఞాపకాదితి కేచిత్ - వక్త్రాం - ప్రతికూలవాదినీం - వక్రోక్త్యలంకారయుక్తాం చ - న వేద న వేత్తి - విదో లటో వేతి ణలాదేశః అశక్యరతా స్త్రీ ఇతి భావః అత్ర ప్రస్తుతవాగ్దేవీవృత్తాంతవర్ణనాదప్రస్తుతవర్ణాత్మకవాణీవృత్తాంతప్రతీతేః ప్రాగుక్తరీత్యా ధ్వనిరేవేత్యనుసంధేయమ్॥ ౩౦

మూ॥ శ్రియస్తదాలింగనభూర్న భూతా వ్రతక్షతిః కాపి పతివ్రతాయాః॥
సమస్తభూతాత్మతయా న భూతా తద్భర్తురీర్ష్యాకలుషాణునాపి॥ ౩౧

శ్రియ ఇతి॥ పతివ్రతాయాః శ్రియః - తద్భర్తుర్విష్ణోః - సమస్తభూతాత్మతయా సర్వభూతాత్మకత్వేన - నలస్యాపి విష్ణురూపత్వేనేత్యర్థః - తదాలింగనభూః నలాశ్లేషభవా కాపి వ్రతక్షతిః పాతివ్రత్యభంగో న భూతా నాభూత్ - అత ఏవ తద్భర్తుర్విష్ణోశ్చ ఈర్ష్యయా నలాలింగనభవయా అసూయయా - కలుషం కాలుష్యం మనఃక్షోభః - సుఖాదిత్వాన్మనోధర్మదర్శివచనత్వాత్ - అత ఏవ - క్షీరసాగరమివ చ - [illegible] త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాది చేత్యమరః [illegible] కలుషశబ్దాదిభ్యః [illegible] - తస్యాణునా లేశేనాపి - న భూతం నాభావి - నపుంసకే భావే క్తః - అత్ర [illegible] లోకోక్తేః నలసౌందర్యాతిశయోక్తిర్నాత్యద్భుతః॥ ౩౧

మూ॥ ధిక్తం విధేః పాణిమజాతలజ్జం నిర్మాతి యః పర్వణి పూర్ణమిందుమ్।
మన్యే స విజ్ఞః స్మృతతన్ముఖశ్రీః కృత్వార్ధమౌజ్ఝద్భవమూర్ధ్ని యస్తమ్॥ ౩౨

వ్యా॥ ధిగితి ॥ తమజాతలజ్జం నిస్త్రపం విధేః పాణిం - ధిక్ - యః పాణిః స్మృతత స్మఖశ్రీరపి - పర్వణి జాతా వేకవచనం - పర్వస్విత్యర్థః - ఖాగ్నమిందుం నిర్మాతి - అద్యాపీతిభావః - సతు విజ్ఞః అభిజ్ఞ ఇతి మన్యే - యః పాణిః స్మృతతస్ముఖశ్రీస్పృక్ తమిందుం కృతః అర్థః పిక దేశో యస్య తం కృతార్థ నిర్మితమేవ - హరమూర్ధ్నిర్భవశిరసి - జా ఝుదత్యజత్ - అతీందు సౌందర్య మస్యాస్య మితి భావః ॥ ౩౨

మూ॥ నిలీయతే హ్రీవిధురః స్వజైత్రం శ్రుత్వా విధుస్తస్య ముఖం ముఖాన్నః । సూరే సముద్రస్య కదాపి పూరే కదాచిదభ్రభ్రమదభ్రగర్భే ॥ ౩౩

వ్యా॥ నిలీయత ఇతి ॥ విధుశ్చంద్రః స్వజైత్రం స్వస్య జేత్రు - పద్మాదిత్వాత్ప్రత్యయః - తస్య నలస్య ముఖం - నోస్మాకం - ముఖాచ్ఛ్రుత్వా హ్రీవిధురో లజ్జాక్లిష్టస్సన్ - సూరే సూర్యే - దర్శేష్వితి భావః కదాపి - సముద్రస్య పూరే జలౌఘే - కదాచిత్ - అభ్రభ్రమే - భ్రమతామటతాం - అభ్రాణాం మేఘానాం - గర్భేంతరే - నిలీయతే అంతర్ధత్తే - కదాచిదగ్రతస్థాతుం నోత్సహత ఇత్యర్థః - అత్రవిధోర్వ్యాపారవిశేషే సూర్యాది ప్రవేశే పరాజయ ప్రయుక్తహ్రీనిలయతోత్ప్రేక్షా - వ్యంజకా ప్రయోగాద్గమ్యా ॥ ౩౩

మూ॥ సంజ్ఞాప్యనస్స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్ దైత్యారిరత్యబ్జజలాస్యనుత్యై । తత్సంకుచన్నాభిసరోజపీఠాద్ధాతుర్విలజ్జం రమతే రమాయామ్ ॥ ౩౪

వ్యా॥ సంజ్ఞాప్యేతి ॥ దైత్యారిర్విష్ణుః - స్వధ్వజస్య గరుడస్య - భృత్యవర్గాన్ - నోస్మాన్ అతిక్రాంతమబ్జమత్యబ్జం - అబ్జవిజయినీత్యర్థః - అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః - తస్య నలస్య ఆస్యస్య నుత్యై స్తోత్రాయ ॥ ని॥ స్తవః స్తోత్రం స్తుతిర్నుతిరిత్యమరః - సంజ్ఞాప్య సంకేత్య - తయా నుత్యా సంకుచతా నిమీలతా నాభి సరోజేన - పీఠాత్తిరోహితాత్ - ధాతుః । బ్రహ్మణః - విలజ్జం యథా తథా - రమాయాం రమతే - అత్రవిష్ణోరుక్తవ్యాపారా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః ॥ ౩౪

మూ॥ రేఖాభిరాస్యే గణనాదివాస్య ద్వాత్రింశతా దంతమయీభిరంతః । చతుర్దశాష్టాదశ చాత్ర విద్యా ద్వేధాపి సంతీతి శశంస వేధాః ॥ ౩౫

వ్యా॥ రేఖాభిరితి ॥ అస్య నలస్య ఆస్యే - అంతర్దంతమయీభిః ద్వాత్రింశతా రేఖాభిర్గణనాస్సంఖ్యానాచ్చతుర్దశ చాష్టాదశ చ విద్యాః ద్వేధాపి అత్రాస్యే సంతి - సంభవన్నాయేనేతి వేధాః శశంసేవేత్యుత్ప్రేక్షా- అత్ర వసుః ॥ శ్లో॥ అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః - పురాణం ధర్మశాస్త్రంచ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ ॥ ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో గాంధర్వశ్చేత్యనుక్రమాత్ - అర్థశాస్త్రం పరం తస్మాద్విద్యా హ్యష్టాదశ స్మృతా ఇతి ॥ ౩౫

మూ॥ శ్రియా నరేన్ద్రస్య నిరీక్ష్య తస్య స్మరామరేన్ద్రావపి న స్మరామః
వాసేన సమ్యక్క్షమయోరుతాశ్చ తస్మిన్ బుధ్నౌ న ధమః ఖలు శేషనాఘ్నౌ॥ ౩౬

వ్యా॥ శ్రియామితి॥ తస్య నరేన్ద్రస్య - శ్రియా సౌన్దర్యసంపదా నిరీక్ష్య ॥ ని ॥ శో
భాసంపత్తిపద్మాసులక్ష్మీః శ్రీరపి కద్యతఇతి శాశ్వతః - స్మరామరేన్ద్రావపి - న స్మరా
మః - కించ తస్మిన్నరేన్ద్రే - క్షమగాః క్షితిక్షాన్త్యోః ॥ ని ॥ క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమేత్యమ
రః - తత్ర సమ్యగ్వాసేన నియతస్థిత్యా - శేషబుద్ధౌ ఫణిపతిబుద్ధదేవా - బుద్ధౌ న ధమః
చిత్తైవ ధారయామః - అత్ర ద్వయోరపి శ్రియోః ద్వయోరపి క్షమయోః ప్రకృతత్వాత్ కేవల
ప్రకృతశ్లేషః - తేన సౌన్దర్యాదిగుణైః స్మరాదిభ్యోఽధిక ఇతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే - శ్లేషయో
ర్థాసంఖ్యయోస్సంకరః॥ ౩౬

మూ॥ వినాపతత్రం వినతాసుతాద్యైః స్సమీరణైరీక్షణలక్షణీయైః। మనో
భిరాసీదనణుప్రమాణైర్న లఙ్ఘితా దిక్కతమా తవైనైః॥ ౩౭

వ్యా॥ వినేతి॥ పతత్రం వినా - స్థితైరితి శేషః - వినతాసుతాద్యైః వైనతేయైః - అప
క్షతాతైః ర్వైరిత్యర్థః - ఈక్షణలక్షణీయైః సమీరణైశ్చ్యాక్షుషవాయుభిః - అనణుప్ర
మాణైః - అణుపరిమాణం న్యూన ఇతి తాదృశాః తద్వ్యపరీతైః మహాపరిమాణైర్మనోభిః - వైనతేయాదిసమానవేగై రిత్యర్థః ఏవంవిధై స్తదశ్వైః కతమా దిక్ - న లఙ్ఘితాసీత్ స
ర్వాపి విలఙ్ఘితాసీదిత్యర్థః - అత్రాశ్వానాం విశిష్టవైనతేయాదిత్వేన రూపణాద్రూపకా
లంకారః॥ ౩౭

మూ॥ సంగ్రామభూమీషు భవత్యరీణామస్త్రైర్నదీమాతృకతాం గతాసు। తద్బాణధారాపవనాశనానాం రాజవ్రజీయైరసుభిస్సుభిక్షమ్॥ ౩౮

వ్యా॥ సంగ్రామేతి॥ అరీణామస్త్రైః కృప్తకైః - నద్యేవ మాతా యాసాం తాస్తతా
నదీమాతృకతా - నద్యంబుసంపన్నసస్యాఢ్యతా ॥ ని॥ దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్న
వ్రీహిపాలితః - స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమమిత్యమరః - నద్యా ఋతశ్చే
తికప్ - త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్భావః - తాం గతాసు సంగ్రామభూమీషు - త
స్య నలస్య బాణధారా బాణపరంపరాస్తా ఏవ పవనాశనాస్సర్పాః తేషాం - రాజవ్రజీ
యైః రాజసంఘసంబంధిభిః - వృద్ధాచ్ఛః - అసుభిః ప్రాణవాయుభిః - సుభిక్షం భిక్షాణాం స
మృద్ధిర్భవతి - సమృద్ధావవ్యయీభావః - నదీమాతృకదేశే సుభిక్షం భవతీతి భావః రూ
పకాలంకారః॥ ౩౮

మూ॥ యశో యదస్యాజని సంయుగేషు కండూలభావం భజతా భుజేన। హే
తోర్గుణాదేవ దిగాపగాలీకూలంకషత్వవ్యసనం తదీయమ్॥ ౩౯

వ్యా॥ యశ ఇతి ॥ సంయుగేషు యుద్ధేషు - కండూలభావం కండూతిమత్త్వం - నీ

ధ్మాదిభ్యశ్చేతి మత్వర్థీయా ఉలచ్ భుజతా అస్య భుజేన యద్యశః - అజనిజనితం - జనేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్ - తదీయం తస్య యశస్సంబంధి - దిశ ఏవ ఆపగాః నద్యః తాభ్యః - తాసాం - కూలంకషతీతి కూలంకషం - శివభాగవతవత్సమాసః - సర్వకూలేత్యాదినా ఖచి ముమాగమః - తస్య భావస్తత్త్వం - తత్ర వ్యసనమాసక్తిః - హేతోః కారణస్య భుజస్య - గుణాత్ కాండకూలత్వాదేవ - ఆగతమితి శేషః అత్ర యశసో దిక్కూలంకషణానుమితాయాః కాండకూలతాయాః తత్కారణకాండకూలభుజగుణపూర్వకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే॥

మూ ॥ యది త్రిలోకీగణనాపరా స్యాత్తస్యాస్సమాప్తిర్యది నాయుషస్స్యాత్ । పారేపరార్ధం గణితం యది స్యాద్గణేయనిశ్శేషగుణోఽపి స స్యాత్

వ్యా ॥ యదీతి ॥ కింబహునా - త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ - త్రిలోకీ తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారే ద్విగుః - అకారాంతోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యత ఇతి ద్విగోరితి ఙీప్ - గణనాపరా నలగుణసంఖ్యానతత్పరా - స్యాద్యది - తస్యాః త్రిలోక్యాః ఆయుషస్సమాప్తిర్న స్యాద్యది - అమరత్వం యది స్యాదిత్యర్థః - పరార్ధస్య చరమసంఖ్యాయాః పారే - పారేపరార్ధం - పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావః గణితం స్యాద్యది - పరార్ధాత్పరతో యది సంఖ్యా స్యాదిత్యర్థః - తదా స నలోఽపి - గణేయా గణయితుం శక్యా నిశ్శేషాస్సర్వే గుణా యస్య సః - తాదృశస్స్యాత్ - గణేరేయ ఇత్యౌణాదిక ఏయ ప్రత్యయః - అత్ర నలగుణానాం గణేయత్వాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః॥ ౮౦

మూ॥ అవారితద్వారతయా తిరశ్చామంతఃపురే తస్య నివిశ్య రాజ్ఞః । గతేషు రమ్యేష్వధికం విశేషమధ్యాపయామః పరమాణుమధ్యాః॥ ౮౧

వ్యా॥ ఏవం నలగుణాననువర్ణ్య గూఢాభిసంధినాత్మనస్తదంతఃపురే పరిచయం దర్శయతి॥ అవారితేత్యాది ॥ తిరశ్చాం పక్షిణాం - అవారితద్వారతయా అప్రతిషిద్ధప్రవేశతయేత్యర్థః - తస్య రాజ్ఞో నలస్య - అంతఃపురే నివిశ్య సంస్థాయ - పరమాణుమధ్యా అతిసూక్ష్మమధ్యాస్తదంగనాః - రమ్యేషు గతేషు గతిషు - అధికమపూర్వం - విశేషం భేదం - అధ్యాపయామః అభ్యాసయామః - మహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్॥ ౮౧

మూ ॥ పీయూషధారానధరాభిరంతస్తాసాం రసోదన్వతి మజ్జయామః॥ రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిః కావ్యేన కావ్యం సృజతాదృతాభిః॥ ౮౨

వ్యా॥ పీయూషేతి ॥ కించ - పీయూషధారాభ్యః అనధరాభిరన్యూనాభిః - అన్యూనసమానాభిః - కావ్యం సృజతా స్వయం ప్రబంధకర్త్రా - కవేరపత్యేన పుంసా కావ్యేన శుక్రేణ ॥ ని॥ శుక్రో దైత్యగురుః కావ్య ఇత్యమరః - కుర్వాదిభ్యో ణ్య ఇతి ణ్య ప్రత్యయః - ఆదృతాభిః - తత్సాక్షిపి విస్మయకరీభిరిత్యర్థః - రంభాదీనాం దివ్యస్త్రీణాం సౌభాగ్యం ప

త్కాన్తాత్మనః కథ్యం తత్ప్రియయుక్తాభిః రహః కథాభిః రహస్యవృత్తాన్తవర్ణనాభిః తాసాం నలాంతః పురస్త్రీణాం - అంతరం అంతః కరణం రసో వస్తుతః శృంగారరససాగరే - మజ్జయామః అవగాహయామః॥ ౮౨

మూ॥ కాభిర్నతత్రాభినవస్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపవణిక్క్రియేహమ్।
జిహ్రేతి యన్నైవ కుతోఽపి తిర్యక్కశ్చిత్తిరశ్చస్త్రపతే స తేన ౮౩

వ్యా॥ కాభిరితి ॥ కించ - యద్యస్మాత్ - తిర్యక్పక్షీ - కుతోఽపి జనాత్ - న జిహ్రేతి న లజ్జత ఏవ - హ్రీ లజ్జాయామితి ధాతోర్లట్ - శ్లావితి ద్విర్భావః తిరశ్చోపి కశ్చిజ్జనో న త్రపతే న లజ్జతే - తేన కారణేన - తత్ర అంతఃపురే - కాభిః స్త్రీభిః - అహం - అభినవో నూత్నః స్మరాజ్ఞారతిరహస్యవృత్తాంతః - స ఏవ విశ్వాసనిక్షేపః విశ్వాసేన గోప్యార్థః తస్య వణిక్ గోప్తా - న క్రియే న కృతోఽస్మి - సర్వాసామప్యహమేవ విస్రంభకథాపాత్రమిత్యర్థః॥

మూ॥ వార్తా చ సా సత్యపి నాన్యమేతి యోగాన్నిరంధ్రే హృది యాం
నిరుంధే। విరించినానాముఖవాదధౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః॥ ౮౪

వ్యా॥ అథ స్వస్మిన్ వంచిశ్వాసస్థైర్యే హేతుమాహ ॥ వార్తేతి ॥ విరించేర్బ్రహ్మణో నానానైర్ముఖైః వాదేన వ్యాఖ్యానేన ధౌతస్య శోధితస్య - సమాధిశాస్త్రస్య యోగవిద్యాయాః శ్రుత్యా శ్రవణేన పూర్ణకర్ణః - చతుర్ముఖాదభ్యస్త యోగవిద్య ఇత్యర్థః - ఏవంభూతోఽహం - యోగాదుపాయాత్ యాం వార్తాం - నిరంధ్రే నిరవకాశే - హృది - నిరుంధే నియచ్ఛామి - అత ఏవ - సా వార్తా చ లోక వార్తాపి - కిముత రసాస్వాదార్తేతి భావః - అసత్యపి అనోదార్థం కల్పితాపి - కిముత సతీతి భావః - అన్యం నైతి జనాం - తరం న గచ్ఛతి - న కస్మైచిత్కథ్యత ఇత్యర్థః - యథా హ్యసతీదుశ్చరే నిరంధ్రస్థానే నిరుద్ధా నాన్యమేతి తద్వదితి భావః - అతో మమాసాం విశ్వాస్య ఇతి పూర్వేణాన్వయః - అత్ర వార్తానిరోధస్య విరించీత్యాదిపదార్థహేతుకత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః॥ ౮౪

మూ॥ నలాశ్రయేణ త్రిదివోపభోగం తవానవాప్యం లభతాం బతాన్యా। కు
ముద్వతీవేందుపరిగ్రహేణ జ్యోత్స్నోత్సవం దుర్లభమంబుజిన్యాః॥ ౮౫

వ్యా॥ అథ శ్లోకద్వయేనాస్యా నలానురాగముద్దీపయతి ॥ నలేతి ॥ తవానవాప్యం నలపరిగ్రహాభావాత్త్వయా దురాపం - కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ తృతీయార్థే - త్రిదివస్య స్వర్గస్య - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - తస్యోపభోగం - తాదృగ్భోగమిత్యర్థః - తస్యైంద్రసమైశ్వర్యత్వాదితి భావః - అంబుజిన్యా దుర్లభం ఇందుపరిగ్రహాభావాద్దుష్ప్రాపం - జ్యోత్స్నోత్సవం చంద్రికాభోగం - ఇందోః కర్తుః పరిగ్రహేణ - కుము

తాన్యస్యాస్యం సంతీతి కుముద్వతీ వకుముదినీ వకుముదవదవేత సేత్యేన్మత్తుప - కూదుపథా యాశ్చేత్యాదినా మకారస్య వకారః - నలస్యకతురా రాత్రి యేణాశ్రయణేన స్వీకారేణ- అస్యాలభతే బతేతి ఖేదే- ఈదృగ్భోగోపేక్షిణీ త్వం బుద్ధిమాం ద్యాన్నశోచసీతి భావః॥ ౪౫

మూ॥ తన్నైషధానూఢతయా దురాపం శర్మత్వయా యాస్మత్కృతచాటుజన్మ। రసాలవల్ల్యా మధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యమప్రాప్తవసంతయేవ॥ ౪౬

వ్యా॥ తదితి ॥ కించ - తత్ప్రసిద్ధం - అస్మాభిఃకృతేభ్యః చాటుభ్యః ప్రియవాక్యేభ్యః జన్మ యస్య తత్తజ్జన్యమిత్యర్థః - చాటుగ్రహణం పూర్వోక్త నిజపక్షపీ జనాదీనాముప్యుపలక్షణం - శర్మ సుఖం - త్వయా - అప్రాప్తోవసంతో యయా తయా - వసంతానధిష్ఠితయేత్యర్థః - రసాలవల్ల్యా సహకారలతయా - మధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యం భృంగసంగజన్యం రామణీయకమివ - నైషధేన నలేన-అనూఢతయా అపరిణీతత్వేన-హేతునా - దురాపం దుష్ప్రాపం - తస్మాత్తేన లపరిగ్రహే యత్నః కర్తవ్య ఇతిభావః॥ ౪౬

మూ॥ తస్యైవ వా యాస్యసి కిం న హస్తం దృష్టం విధేః కేన మనః ప్రవిశ్య। అజాతపాణిగ్రహణాసి తావద్రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయశ్చ॥ ౪౭

వ్యా॥ అథ పునరస్యావశ్యప్రాప్త్యాశాం జనయన్నాహ ॥ తస్యైవేత్యాది ॥ యద్వా- తస్య నలస్యైవ - హస్తం కిం న యాస్యసి - యాస్యస్యేవ - కేన విధేర్మనః ప్రవిశ్య దృష్టం - విధ్యానుకూల్యమపి సంభావితమితి భావః - కుతః తావదద్యాపి - అజాతపాణిగ్రహణా అకృతవివాహా - అసి - తవాయం వివాహవిళంబో నలపాణిగ్రహణార్థ ఏవ- కిం నస్యాదితి భావః - కించ- రూపస్య సౌందర్యస్య - స్వరూపం స్వభావః శీలమితి యావత్ - తయోః అతిశయః ప్రకర్షః తస్యాశ్రయశ్చాసి - సౌభాగ్యగుణాశ్రయత్వాచ్చ తద్ధస్తమేవ గమిష్యసీతి భావః॥ ౪౭

మూ॥ నిశాం శశాంకం శివయా గిరీశం శ్రియా హరిం యోజయతః ప్రతీతః। విధేరపి స్వారసికః ప్రయాసః పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయ॥ ౪౮

వ్యా॥ సత్యం -విధి సంకల్పస్తు దుర్జ్ఞేయ ఇత్యత ఆహ ॥ నిశేతి ॥ నిశా నిశయా- షష్ఠస్సిత్యాదినా నిశాయా నిశాదేశః - శశాంకం - శివయా గౌర్యా - గిరీశం శివం - శ్రియా హరించ - యోజయతో విధేః - ప్రయాసః ప్రయత్నోపి - పరస్పరం- యోగ్యసమాగమాయైవ యోగ్యసంఘట్టనాయైవ- స్వారసికః స్వరసప్రవృత్తః ప్రతీతః జ్ఞాతః - నిశాశశాంకాదిదృష్టాంతాద్విధి సంకల్పోపి సుజ్ఞాన ఇతి భావః॥ ౪౮

మూ॥ వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ న యోగయోగ్యాసి నలేతరేణ। సందృభ్యతే వర్ణగుణేన మల్లీమాలా న వల్లీ భృశతర్కశేన॥ ౪౯

వ్యా॥ నళాన్యసంబంధ స్తవదుర్లభ ఇత్యాహ ॥ వేలాతిగేతి ॥ వేలామతిగచ్ఛంతీతి వేలాతిగాఃనిస్సీమాః - స్త్రీణామిమే స్త్రైణాః - స్త్రీపుంసాభ్యాంనఙ్స్నఞౌ భవనాదితినఙ్ప్రత్యయః - గుణాస్సౌశీల్యాదయః - తవ వార్ధిః తస్య వేణీ ప్రవాహభూతా-త్వమితిశేషః ॥ ని ॥ వేలాబ్ధిజలబంధనే - కాలే సీమ్నిచ - వేణీతుకేశబంధేజలస్రుతావితి వైజయంతీ - నలాదితరేణయోగయోగ్యా యోగార్హాన - నాసి - తథాహి - మృద్వీ మల్లీమాలా - భృశకర్కశేనదర్భగుణేనకుశసూత్రేణ - నసందృభ్యతే - నగుంఫ్యతే - దృభీగ్రథనఇతిధాతోఃకర్మణిలట్ - వ్యతిరేకేణదృష్టాంతాలంకారః॥ ౪౯

మూ॥ విధింవధూసృష్టిమపృచ్ఛమేవ తద్యానయుగ్యోనలకేళియోగ్యామ్। త్వన్నామవర్ణాఇవకర్ణపీతామయాస్యసంక్రీడతిచక్రచక్రే॥ ౫౦

వ్యా॥ విధిమితి ॥ కించ - విధింబ్రహ్మాణం - నలస్య - కేళేఃక్రీడాయాఃయోగ్యామ - హారం - వధూసృష్టింస్త్రీశిల్పం - తస్యవిధేః - యానస్యరథస్యయుగ్యోయుగవోఢా-త్రపరిచితఇత్యర్థః - తద్వాహకరథయుగ్యప్రాసంగమితి యత్ప్రత్యయః - అహమపృచ్ఛమేవ - దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వంమయా- అస్యతద్యానస్య- చక్రచక్రేరథాంగవ్రజే - సంక్రీడతికూజతిసతిసమోకూజన ఇతివక్తవ్యమితికూజనేనాత్మనేపదం - త్వన్నామవర్ణాఇవకర్ణేనపీతాగృహీతాః - నకేవలంలింగాల్లింగాత్కింత్వాగమాదపిజ్ఞాతోయమర్ధఇత్యర్థః॥ ౫౦

మూ॥ అన్యేనపత్యాత్వయియోజితాయాంవిజ్ఞత్వకీర్త్యాగతజన్మనోవా। జనాపవాదార్ణవముత్తరీతుంవిధావిధాతుఃకతమాతరిస్స్యాత్॥ ౫౧

వ్యా॥ అన్యేనేతి ॥ కించ - త్వయి- అన్యేననలేతరేణపత్యా- యోజితాయాం - విజ్ఞత్వకీర్త్యాగతజన్మనః - అభిజ్ఞత్వఖ్యాత్యైవనిర్గతాయుషఇత్యర్థః- విధాతుర్జనాపవాదార్ణవం- ఉత్తరీతుంనిస్తరితుం - వృతోవేతీట్దీర్ఘః - కతమావిధాకతిప్రకారః- తరిస్తరణిః- స్యాత్-నకాపీత్యర్థఃఅతోదైవగత్యానలఏవతేభర్తేతిభావః॥

మూ॥ ఆస్తాంతదప్రస్తుతచింతయాలం మయాసితస్త్వశ్రమితాతివేలమ్। సోహంతదాంగఃపరిమార్ష్టుకామస్తదీప్సితంకింవిదధేభిధేహి॥ ౫౨

వ్యా॥ ఇత్థమాశాముత్పాద్యఅస్యాశ్చిత్తవృత్తిపరిజ్ఞానాయప్రసంగాంతరేణనిగమయతి॥ ఆస్తామితి ॥ తత్పూర్వోక్తం - ఆస్తాంతిష్ఠతు- అప్రస్తుతచింతయాఅలంతయాసాధ్యంనాస్తీత్యర్థః - గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయాకరణత్వాత్తృతీయాఅతఏవాహ - నకేవలంశ్రూయమాణక్రియాపేక్షయాకారకోత్పత్తిఃకింతుగమ్యమానక్రియాపేక్షయాపీతిన్యాసోద్యోతకారః - కింతు - హేతన్వికృశాంగి - మయాఅతివేలమత్యంతం-శ్రమితాసిఖేదితాసి - శ్రమేణ్యంతాన్నిష్ఠాయాం క్తః - అహం- తత్ శ్రమణరూపం - అ

గోపరాధం - పరిహర్తుం - కామః పరిహర్తుకామః - తుంకామమనసోరపీతిమకారలోపః - కింతవేప్సితం - విదధే - తేమనోరథం పూరయామి - అధిశే హె బ్రూహి॥ ౫౨

మూ॥ ఇతీరయిత్వా విరరామపత్త్రీ సరాజపుత్త్రీహృదయం బుభుత్సుః। హ్రదే గభీరే హృది చావగాఢే శంసంతి కార్యావతరం హి సంతః॥ ౫౩

వ్యా॥ ఇతీతి॥ సపత్త్రీహంసః - ఇతీరయిత్వా - రాజపుత్ర్యాః భైమ్యాః - హృదయం బుభుత్సుః జిజ్ఞాసుః - విరరామతూష్ణీం బభూవ - వ్యాజ్ఞ్పరిభ్యోరమ ఇతిరమేః పరస్మైపదం - తథాహి - సంతః కార్యజ్ఞాః - గభీరే అగాధే హ్రదే హృది పరహృదయేచ - అవగాఢే ప్రవిశ్య దృష్టే సతి - కార్యస్య స్నానాదేః రహస్యోక్త్యాదేః అవతరం లీఢ్ఢం ప్రస్తావంచ - శంసంతి కథయంతి - అన్యథా అనర్థం స్యాదితిభావః - అవతరో వ్యాఖ్యాతః - అర్థాంతరన్యాసః॥ ౫౩

మూ॥ కించిత్తిరశ్చీన విలోలమౌళిర్విచింత్య వాచం మనసా ముహూర్తమ్। పతత్త్రిణం సా పృథివీంద్రపుత్త్రీ జగాద వక్త్రేణ తృణీకృతేందుః॥ ౫౪

వ్యా॥ కించిదితి॥ కించిత్తిరశ్చీనా స్వభావాదీషత్పార్శ్వభూతా విలోలా ఆయాసాద్విశ్లులితా మౌళిః కేశబంధో యస్యాస్సా॥ ని॥ మౌళయస్సంయతాః కచా ఇత్యమరః - వక్త్రేణ తృణీకృతేందుః అధరీకృతచంద్రా - సా పృథివీంద్రపుత్త్రీ భైమీ - ముహూర్తమల్పకాలం - మనసా విచింత్య పర్యాలోచ్య - పతత్త్రిణం వాచం జగాద॥ ౫౪

మూ॥ ధిక్చాపలే వత్సిమవత్సలత్వం యత్ప్రేరణాదుత్తరలీభవంత్యా। సమీరసంగాదివ నీరభంగ్యా మయాతటస్థస్త్వముపద్రుతోసి॥ ౫౫

వ్యా॥ ధిగితి॥ చాపలే చపలకర్మణి - యువాదిత్వాదణ్ ప్రత్యయః వత్సస్య భావో వత్సిమ శిశుత్వం పృథ్వాదిత్వాదిమనిచ్ ప్రత్యయః - తేన నిమిత్తేన - వత్సలత్వం వాత్సల్యం - బాల్యప్రయుక్తచాపలాసక్తిమిత్యర్థః - తద్ధిక్ - కుతః - యస్య చాపలవాత్సల్యస్య - ప్రేరణాదుత్తరలీభవంత్యా చపలాయమానయా - మయా - సమీరసంగాద్వాతాహతేః - ఉత్తరలీభవంత్యా - నీరభంగ్యా జలవీచ్యేవ - తటస్థః ఉదాసీనః - కూలగతశ్చ - త్వముపద్రుతోసి పీడితోసి - అతో నర్థహేతుత్వాద్బాలచాపలం హేయమితిభావః॥

మూ॥ ఆదర్శతాం స్వచ్ఛతయా ప్రయాసి సతాం సతావత్ఖలు దర్శనీయః। ఆగః పురస్కుర్వతి సాగసం మాం యస్యాత్మనీదం ప్రతిబింబితం తే॥ ౫౬

వ్యా॥ ఆదర్శతామితి॥ స్వచ్ఛతయా నైర్మల్యగుణేన - ఆదృశ్యతే పురోగతవస్తురూపమస్మిన్నిత్యాదర్శో దర్పణః తత్తాం - ప్రయాసి - కుతః - యస్య స్వచ్ఛస్య తే తవ సంబంధిని - సాగసః సాపరాధాయాః - మాం పురస్కుర్వతి పూజయతి ప్రగేకుర్వాణేవ. ఆ

త్మనిబుద్ధ్యా స్వరూపేచ॥ ని॥ పురస్కృతః పూజితే రాత్యభియుక్తే౽గ్రతః కృతే॥ ఆత్మాయ
త్నో ధృతిర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మ చేతి చామరః- ఇదం మదీయం - ఆగోపరాధః- ప్ర
తిబింబితం - మయా నితరామతీవ అతివేలమిత్యేవం రూపేణ ప్రతిఫలితం - మదీయమాగ
స్త్వయ్యారోపితవానసీత్యర్థః - పురోవర్తిని దర్పణే ఆత్మని సంక్రమణాదాదర్శోసీ
తిభావః - తతః కిమిత్యత ఆహ - స ఆదర్శః - సతాం సాధూనాం - భావత్ప్రథమం - ద
ర్శనీయః ఖలు - అథ పూజ్యశ్చేతి భావచ్ఛబ్దార్థః॥ శ్లో॥ రోచనం చందనం హేమ మృదంగం
దర్పణం మణిమ్। గురుమగ్నిం తథా సూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్సదా బుధ ఇతిశాస్త్రాదితి భావః॥

మూ॥ అనార్యమప్యాచరితం కుమార్యా భవాన్మమ క్షామ్యతు సౌమ్య తా
వత్। హంసోపి దేవాంశతయాసి వంద్యః శ్రీవత్సలక్ష్మేవ హి మత్స్యమూర్తిః॥

వ్యా॥ అనార్యమితి॥ హే సౌమ్య సాధో - భవాన్ - కుమార్యాః శిశోః - మమ సం
బంధి - అనార్యమనుచితమపి - ఆచరితం త్వదుపద్రవరూపం దుశ్చేష్టితం - క్షామ్యతు స
హతాం - హంసోపి - తిర్యగపీత్యర్థః - త్వమితి శేషః - భవానిత్యనుషంగేర్వాసీతి మధ్యమపు
రుషప్రయోగాత్ - దేవాంశతయా - మత్స్యమూర్తిః శ్రీవత్సలక్ష్మా విష్ణురివ - వంద్యోసి॥

మూ॥ మత్ప్రీతిమాధిత్ససి కాం త్వదీక్షాముదం మదక్ష్ణోరపి యాతిశేతామ్।
నిజామృతైర్లోచనసేచనాద్వా పృథక్కిమిందుస్సృజతి ప్రజానామ్॥ ౫౪

వ్యా॥ అథ యదుక్తం త్వదీప్సితం కిం విదధేభిధేహీతి తస్యోత్తరమాహ॥ మత్ప్రీతిమితి॥ కాం మత్ప్రీతిం - కిం వా మదీప్సితమిత్యర్థః - ఆధిత్ససి ఆధాతుం కర్తుమిచ్ఛసి - ఆ
ఙ్ధాతేస్సన్నంతాల్లటి సిప్ - యా ప్రీతిః - మదక్ష్ణోః - త్వదీక్షాముదం త్వద్దర్శనప్రీతిం - అ
తిశేతామతిలంఘతాం - త్వద్దర్శనోత్సవాదన్యత్కిమపీప్సితమిత్యర్థః - తథాహి -
ఇందుః ప్రజానాం నిజామృతైః - లోచనసేచనాత్ నేత్రాప్లవనాత్ - పృథగన్యత్ - పృ
థగ్వినేత్యాదినా పంచమీ - కిం వా సృజతి కరోతి - న కించిత్కరోతీత్యర్థః। దృష్టాం
తాలంకారః॥ ౫౫

మూ॥ మనస్తు యం నోజ్ఝతి జాతు యాతు మనోరథః కంఠపథం కథం సః। కా
నామ బాలా ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషం కథయేదలజ్జా॥ ౫౬

వ్యా॥ అథ సర్వథా మనోరథః - కథనీయ ఇత్యభిప్రేత్య తస్యాశక్యమిత్యాహ॥ మ
నస్త్వితి॥ మనో మచ్చిత్తం కర్తృ - యం మనోరథం జాతు కదాపి - నోజ్ఝతి న జహాతి
స మనోరథః - కంఠపథం వాగ్విషయం ఉపకంఠదేశం చ - కథం - యాతు - సంభావ
నాయాం లోట్ - యాతు సంభావనాపి నాస్తీత్యర్థః - కేనాపి ప్రకటయ్య స్వాంతస్థస్య కథనం

తికే పంచార ఇతి భావః - కుతః - అభిజ్ఞా వివేకినీ - కా బాలా (స్త్రీ) ద్విజరాజస్యేందోః - పాణినా - గ్రహే గ్రహణే - అభిలాషం కథయేత్ - తథా - హే ద్విజపక్షిన్ రాజపాణిగ్రహాభిలాషం నలపాణిగ్రహేచ్ఛామితి వగమ్యతే - తథాచ దుర్లభజనప్రార్థనా ద్విజరాజపాణిగ్రహణకల్పా పరిహాసాస్పదీభూతా కథం లజ్జావత్యా వక్తుం శక్యత ఇత్యర్థః॥ ౫౯

మూ॥ వాచం తదీయాం పరిపీయ మృద్వీం మృద్వీకయా తుల్యరసాం స హంసః। తత్యాజ తోషం పరపుష్టఘోషే ఘృణాం చ వీణాక్వణితే వితేనే॥ ౬౦

వ్యా॥ వాచమితి॥ స హంసః - మృద్వీకయా - ద్రాక్షయా ॥ ని ॥ మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షేత్యమరః - తుల్యరసాం సమస్వాదాం - మధురామిత్యర్థః - మృద్వీం మధురాం - తదీయాం వాచం - పరిపీయ అత్యాదరేణాకర్ణ్య - పరపుష్టఘోషే కోకిలకూజితే - తోషం ప్రీతిం - తత్యాజ - వీణాక్వణితే చ - ఘృణాం జుగుప్సాం వితేనే ॥ ని ॥ ఘృణా జుగుప్సా కృపయోరితి విశ్వః॥ ౬౦

మూ॥ మందాక్షమందాక్షరముద్రముక్త్వా తస్యాం సమాకుంచితవాచి హంసః। తచ్ఛంసితే కించన సంశయాలుర్గిరా ముఖాంభోజమయం యుయోజ॥ ౬౧

వ్యా॥ మందాక్షేతి॥ తస్యాం భైమ్యాం - మందాక్షేణ హ్రియా - మందా సందిగ్ధార్థా - అక్షరముద్రా - ద్విజరాజపాణిగ్రహేత్యాద్యక్షరవిన్యాసో యస్మిన్ - తత్తథా ఉక్త్వా - సమాకుంచితవాచి నిగమితవచనాయాం సత్యాం - అయం హంసః - తచ్ఛంసితే భైమీభాషితే - కించన కించిత్ - సంశయాలుః సందిహానస్సన్ - స్పృహిగృహీత్యాది సూత్రే శీఙ్గ్రహణోపసంఖ్యానాదాలుచ్ప్రత్యయః - ముఖాంభోజం ముఖకమలం - గిరా యుయోజ - ముఖే గిరముదాచేత్యర్థః॥ ౬౧

మూ॥ కరేణ వాంఛేవ విధుం విధర్తుం యమిత్థమాత్థాదరిణీ తమర్థమ్। పాతుం శ్రుతిభ్యామపి నాధికుర్వే వర్ణం శ్రుతేర్వర్ణ ఇవాంతిమః కిమ్॥ ౬౨

వ్యా॥ కరేణేతి॥ హే భైమి - కరేణ విధుం చంద్రం - విధర్తుం గృహీతుం - వాంఛేవ తత్తుల్యం యమర్థం - ఇత్థం ద్విజరాజపాణిగ్రహేత్యాద్యుక్తప్రకారేణ - ఆదరిణీ ఆదరవతీ సతీ - ఆత్థ బ్రవీషి - బ్రువః పంచానామిత్యాదినా పస్థాదేశః - బ్రువ ఆహాదేశః - ఆహస్థ ఇతి హకారస్య థకారః - తమర్థం - అంతే భవోంతిమః వర్ణః శూద్రః - అంతాచ్చేతి వక్తవ్యమితీమనిచ్ప్రత్యయః - శ్రుతేర్వర్ణం వేదాక్షరమివ - శ్రుతిభ్యాం శ్రోత్రాభ్యాం - పాతుమపి శ్రోతుమపీత్యర్థః - నాధికుర్వే కిం నాధికార్యస్మి కిం - అస్మీతి వేత్యర్థః - అతస్స్ఫోర్థో వ్యక్తం వక్తవ్య ఇతి తాత్పర్యమ్॥ ౬౨

మూ॥ అర్థాప్యతే వా కిము యద్బహిస్త్వాచ్చిత్తైకపద్యామపి వర్తతే యః। యు

త్రాంధకారః కిల చేతసోపి జిహ్మేతరైర్బ్రహ్మ తదప్యవాప్యమ్॥ ౬౩

వ్యా॥ నను కథమర్థమత్యంతదుర్లభత్వాద్వక్తుం జిహ్రేమీత్యాశంక్యాహ॥ అర్థాప్యత ఇతి॥ హే భైమి - భవత్యా కిం వా - ఇయదేతావదర్థజాతం వా - అర్థాప్యతే - కిము ధర్మమయమర్థో ద్విజరాజపాణిగ్రహణవదతిదుర్లభత్వేనాఖ్యాయత ఇత్యర్థః. అర్థశబ్దాత్తదాచష్ట ఇత్యర్థే ణిచి అర్థవేదసత్యానామాపుగ్వక్తవ్య ఇత్యాపుగాగమః - కుత స్తథానాఖ్యేయ ఇత్యాహ - యోర్థః - ఏకః పాదోయస్యామిత్యేకపదీ ఏకపాదసంచారయోగ్యో మార్గః॥ ని॥ వర్తన్యేకపదీతి చేత్యమరః- కుంభపదాదిషు చేతి నిపాతనాత్సాధుః - చిత్తైకపద్యాం మనోమార్గేపి వర్తతే - చక్షురాద్యవిషయత్వేపీత్యపిశబ్దార్థః - సకథం దుర్లభ ఇతి భావః - తథాహి - యత్ర యస్మిన్ బ్రహ్మణి విషయే - చేతసోప్యంధకారః ప్రతిబంధః కిల- తద్బ్రహ్మాపి - జిహ్మేతరైరకుటిలైః - కుశలధీభిరితి యావత్ - అవాప్యం ను ప్రాప్యం - అమనోగమ్యం బ్రహ్మాపి కైశ్చిద్గమ్యతే కిము తమనోగతోయమర్థ ఇత్యర్థః - అతఏవార్థాపత్తిరలంకారః॥ ౬౩

మూ॥ ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే। తిర్యంచమప్యంచ మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమజ్ఞమ్॥ ౬౪

వ్యా॥ అథ మయి మృషావాదిత్వశంకయాంవక్తుం సంకోచ స్త్వచ్ఛవశంకితవ్యమిత్ర యేనాహ॥ ఈశేత్యాది॥ ఈశస్య - యదణిమైశ్వర్యం - తస్య వివర్తో రూపాంతరం- మధ్యోయస్యాస్యాత థోక్తే - హాకృశోదరీత్యర్థః- లోకేశలోకే శేరత ఇతి లోకేశలోకేశయాః- బ్రహ్మలోకవాసినః - అధికరణే శేత ఇత్యచ్ - ప్రత్యయః - శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ - తేషాం లోకానాం జనానాం మధ్యే అజ్ఞం మూఢం తిర్యంచం పక్షిణమపి మాం - మృషా అనృతం తన్యానభిజ్ఞా రసజ్ఞా రసనా యస్య తస్య భావస్తత్తా - సత్యవాదితేత్యర్థః - ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆదౌ జ్ఞాతా॥ ని॥ ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యాదిత్యమరః- అతశ్చోపసర్గ ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః - బహులగ్రహణాత్కర్మార్థత్వం - తథాత్వేనోపజ్ఞాతముపజ్ఞం - ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామితి నపుంసకత్వం - సమం సాధారణం సమైస్సర్వైర్జ్ఞాయత ఇతి సమజ్ఞా కీర్తిః - పూర్వవదఙ్ ప్రత్యయః - తదుపజ్ఞం తథాత్వేనాదౌ జ్ఞాతా సమజ్ఞా యేన తం - తథోక్తం - తం సత్యవాదినం - అంచ - విద్ధి కర్తృ. ః అచ తేర్గత్యర్థత్వాత్ జ్ఞానార్థత్వమ్॥ ౬౪

మూ॥ మధ్యే శ్రుతీనాం ప్రతివేశినీనాం సరస్వతీ వాసవతీ ముఖే నః। హ్రియేవ తాభ్యశ్చలతీయమర్థాపథాన్న సంసర్గగుణేన బద్ధా॥ ౬౫

వ్యా॥ మధ్య ఇతి॥ కించ - ప్రతివేశినీనాం ప్రతివేశ్యానాం - శ్రుతీనాం బ్రహ్మముఖ

స్థానాంమధ్యే - వాసవతీనివసంతీ - ఇయం - నోऽస్మాకం - ముక్తేసరస్వతీవాక్ - సం
సర్గ ఏవగుణఃశ్లాఘ్యధర్మఃతంతుశ్చతేన - బద్ధాసతీ - తాభ్యఃశ్రుతిభ్యఃహ్రియేవేతు
త్యుత్ప్రేక్షా - అబ్ధాపథాత్సత్యమార్గాత్ - నచలతి - సంసర్గజాదోషగుణాభవంతీతిభావః॥
ని॥ సత్యేత్వబ్ధాంజసాద్వయమిత్యమరః॥ ౬౫

మూ॥ పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకాలంకాపురీమప్యభిలాషిచిత్తమ్। కు
త్రాపిచేద్వస్తుని తేప్రయాతి తదప్యవేహిస్వశయేశయాళు॥ ౬౬

వ్యా॥ తతఃకిమతఆహ॥ పర్యంకతేతి॥ కుత్రాపివస్తుని - ద్వీపాంతరస్థేపీతిభావః - అభిలాషిసాభిలాషం - తేతవ - చిత్తంకర్తృ - పర్యంకతామవసక్తికాత్వం - ఆపన్నః సరస్వాన్ సాగరః అంకఃచిహ్నంయస్యాస్తామతిదుర్గామామిత్యర్థః - తాంలంకాపురీమపి - ప్రయాతిచేత్ - తదపిదుర్గస్థమపివస్తు - స్వశయేస్వహస్తే - శయాళుస్థితం - అవేహి - శయాళుర్వ్యాఖ్యాతః॥ ని॥ పర్యంతామపిపర్యంకఇతివైజయంతీ॥ ౬౬

మూ॥ ఇతీరితాపత్త్రరథేనతేన హ్రీణాచహృష్టాచబభాణభైమీ। చేతో
నలంకామయతేమదీయంనాన్యత్రకుత్రాపిచసాభిలాషమ్॥ ౬౭

వ్యా॥ ఇతీతి॥ తేనపత్త్రరథేనపక్షిణాహంసేన - ఇత్థం - ఈరితా ఉక్తాభైమీ - హ్రీణాస్వయమేవస్వాభిమతకథనసంకోచాల్లజ్జితాచ - నృదవిదేశ్యాదినావికల్పాన్నిష్ఠానత్వం - హృష్టాఉపాయలాభాన్ముదితాచసతీ - బభాణకిమితి - మదీయంచేతోऽలంకాంనాయతేనైతి - అయతేర్లట్ - అన్యత్రకుత్రాపివస్తుని - సాభిలాషంన - అతోవస్త్వంతరనైస్పృహ్యాత్ లంకాంనాయాతికింతునలంరాజానం కామయత ఇతిశ్లేషభంగ్యాబభాణేత్యర్థః॥ ౬౭

మూ॥ విచింత్యబాలాజనశీలశైలంలజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్। ఆచష్ట
విస్పష్టమభాషమాణామేనాంసచక్రాంగపతంగశక్రః॥ ౬౮

వ్యా॥ విచింత్యేతి॥ విస్పష్టమభాషమాణాం - శ్లేషోక్తివశాత్సందిగ్ధం భాషమాణామిత్యర్థః - ఏనాందమయంతీంసచక్రాంగపతంగశక్రఃహంసపక్షిశ్రేష్ఠః - బాలాజనస్య ముగ్ధాంగనాజనస్యశీలశైలంస్వభావశైలం - లజ్జాయామేవనద్యాంమజ్జన్ అనంగవిశనాగోగజోయస్యతం - విచింత్యవిచార్య - ఆచష్ట - తస్యాలజ్జావిజితమన్మథత్వం దృష్ట్వాలజ్జావిసర్జనార్థంవాచమువాచేత్యర్థః॥ ౬౮

మూ॥ నృపేణపాణిగ్రహణేస్పృహేతినలంమనఃకామయతేమమేతి। ఆ
శ్లేషినశ్లేషకవేర్భవత్యాశ్లోకద్వయార్థఃసుధియామయాకిమ్॥ ౬౯

వ్యా॥ నృపేణేతి॥ శ్లేషకవేఃశ్లేషభంగ్యాకథయిత్ర్యాః - శ్లిష్టశబ్దప్రయోక్త్ర్యా ఇత్యర్థః - కవిర్వర్ణనఇతిధాతోరౌణాదికఇకారప్రత్యయః - భవత్యాస్తవసంబం

ధి - నృపేణకర్త్రా - పాణిగ్రహణంపాణిపీడనం - ఉభయప్రాప్తౌకర్మణి విశ్లేషితా యాం స్త్రియాం కర్మణిచేతినిషేధేపిశేషే షష్ఠీసమాసః - తత్రస్పృహాతి - మమమనోనలంకామయతఇతిచ - ఏవంరూపః - శ్లోకద్వయార్థః - ద్విజరాజ పాణిగ్రహేతి - చేతోనలంకామయత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయార్థఃసుధియా విదుషామయా - నాశ్లేషి కింనాగ్రాహికింగృహీతఏవేత్యర్థః॥ ౨౯

మూ॥ త్వచ్చేతసః స్థైర్యవిపర్యయంతుసంభావ్యభావ్యస్మితదజ్ఞఏవ। లక్ష్యేహి బాలాహృదిలోలశీలేదరాపరాద్ధేషురపిస్మరస్స్యాత్॥ ౩౦

వ్యా॥ తహికిమర్థంకరేణవాంఛేవేత్యాదికమజ్ఞవదుక్తమిత్యతఆహ॥ త్వచ్చేతసఇతి ॥ కింతు - త్వచ్చేతసః - స్థైర్యవిపర్యయమస్థిరత్వం - సంభావ్యాశంక్య - తదజ్ఞః తస్యశ్లోకద్వయార్థస్య - అజ్ఞోనభిజ్ఞః- భావీభవిష్యతిగమ్యాదయఇతిసాధుః॥ అస్మి - త్వచ్చిత్తస్థైర్యనిశ్చయపర్యంతమిత్యర్థః - ధాతుసంబంధేప్రత్యయాఇతిభవిష్యత్తాయా గుణత్వాద్వర్తమానతాసురోధః- నన్వేవమసురక్తాయాంమయికుతఇయంశంకేత్యాశంక్యస్త్రీణాంచిత్తంచాంచల్య సంభావాదిత్యాహ - లక్ష్యఇతి - లోలశీలే చంచలస్వభావే - బాలాయాఃహృదిచిత్తఏవ - లక్ష్యే - స్మరోపిదరాపరాద్ధేషుఃఈషచ్చ్యుతసాయకస్స్యాత్ - కుశలోపిధన్వీచలలక్ష్యేకదాచిదపరాధ్యతీతిభావః॥ ని॥ అపరాద్ధపృషత్కోసౌలక్ష్యాద్యశ్చ్యుతసాయకఇత్యమరః - అర్థాంతరన్యాసోలంకారః॥ ౩౦

మూ॥ మహీమహేంద్రఃఖలునైషధేందుస్తద్బోధనీయః కథమిత్థమేవ। ప్రయోజనంసంశయకంప్రమీదృక్పృథగ్జనేనైవసమద్విధేన॥ ౩౧

వ్యా ॥ మహీతి ॥ కించ - నైషధఃఇందురివేతినైషధేందుః నలచంద్రః - మహీమహేంద్రోభూదేవేంద్రఃఖలు - తత్తస్మాత్ - సనలః - పృథగ్జనేన ప్రాకృతజనేనేవ - మద్విధేనమాదృశేనవిదుషా- ఈదృక్ సంశయకంప్రసందేహాస్పదమిత్థంప్రయోజనం ఇత్థమేవసందిగ్ధాకారేణైవ - కథంబోధనీయఃజ్ఞాపనీయః- అనర్హ ఇత్యర్థః- గతిబుద్ధ్యాదినాణికర్తుర్నలస్యకర్మత్వం - ణ్యంతేకర్తుశ్చకర్మణ ఇత్యభిహితత్వంచ॥

మూ ॥ పితుర్నియోగేననిజేచ్ఛయావాయువానమన్యం యదివావృణీషే। త్వదర్థమర్థిత్వకృతిప్రతీతిఃకీదృగ్జయిష్యన్నిషధేశ్వరస్య॥ ౩౨

వ్యా॥ అథేత్థమేవబోధనేకోదోష స్తత్రాహ॥ పితురితి ॥ పితుర్నియోగేనఆజ్ఞయా- నిజేచ్ఛయాస్వేచ్ఛయావా- అన్యంనలాదన్యంయువానంయదివా వృణీషేతదానిషధేశ్వరస్యనలస్యమయివిషయే - త్వదర్థంతుభ్యం - చతుర్థీతాదర్థ్యఇత్యాదినాచ

తుదీనసమాసః- అర్థేనసహనిత్యసమాసఃసర్వలింగతాచవక్తవ్యా- తదర్థాతథా అదీనత్వకృతిః అదీనత్వభజనం - తత్ర ప్రతీతిర్విశ్వాసః - కీదృక్స్యాత్ - నస్యాదిత్యర్థః - తస్మాదసందిగ్ధంవాచ్యమితిభావః॥ ౭౨

మూ॥ త్వయాపికింశంకితవిక్రియేస్మిన్నధిక్రియేహంవిషయేవిధాతుమ్॥
ఇతఃపృథక్ప్రార్థయసేతుయద్యత్కుర్వేతదుర్వీపతిపుత్రిసర్వమ్॥ ౭౩

వ్యా॥ అథతథావక్తుంనశక్యతే - తర్హితతోన్యత్తవేప్సితంకరిష్యే ప్రతిజ్ఞాభంగపరిహారాయేత్యాహ ॥ త్వయేతి ॥ హేఉర్వీపతిపుత్రిభైమి - త్వయాపివాకిం విధాతుంకింకర్తుం - శంకితవిక్రియేసంభావితవిపర్యయే- అస్మిన్విషయేరాజపాణిగ్రహణసంఘటనకార్యే- అహమధిక్రియేనియోజ్యే- ననియోజ్యఇత్యర్థః - కరోతేఃకర్మణిలట్ - కింతుఇతఃపృథక్అస్మాదన్యత్ - యద్యత్ - ప్రార్థయసేతత్సర్వం కుర్వేకరిష్యామీత్యర్థః - సామీప్యేలట్ - కృతప్రాయమిత్యర్థః॥ ౭౩

మూ॥ శ్రవఃప్రవిష్టా ఇవతద్గిరస్తా విధూయవైముఖ్యధుతేనమూర్ధ్నా
ఊచేహ్రియావిశ్లథితానురోధాపునర్ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ॥ ౭౪

వ్యా॥ శ్రవఇతి ॥ ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీభూమీంద్రసుతాభైమీ - శ్రవః ప్రవిష్టాఃకర్ణప్రవిష్టాఇవ - నతుసమ్యక్ప్రవిష్టాః - తద్గిరఃహంసవాచః - వైముఖ్యేన అసమ్మత్యాధుతేనకంపితేనమూర్ధ్నా - విధూయప్రతిషిధ్య - హ్రియాకర్త్ర్యా- విశ్లథితానురోధాశిథిలితానుప్రవృత్తిః - త్యక్తలజ్జాసతీ - పునరప్యూచేఉవాచ॥ ౭౪

మూ॥ మదస్యదానంప్రతికల్పనాయా వేదస్త్వదీయేహృదితావదేషా॥
నిశోపిసోమేతరకాంతశంకామోంకారమగ్రేసరమస్యకుర్యాః॥ ౭౫

వ్యా॥ మదితి ॥ మమాన్యస్మైదానంప్రతిదానముద్దిశ్య - యాకల్పనా పతుర్నియోగేనేత్యాది శ్లోకోక్తస్తర్కః - ఏషాకల్పనా త్వదీయేహృది - వేదస్తావత్ సత్యైవేత్యర్థః - నిశఃనిశాయాఅపి - పద్దన్నిత్యాదినానిశాయానిశ్ - సోమాచ్చంద్రాదితరకాంతశంకాంపురుషాంతరకల్పనామేవ- ఓంకారంప్రణవం- అస్యవేదస్య - అగ్రేసరమాద్యం- కుర్యాః - సర్వస్యాపివేదస్యప్రణవపూర్వకత్వాదితిభావఃయథానిశాయాఃనిశాకరేతరపరిగ్రహోనశంకితవ్యఃతథామమాపినళేతరపరిగ్రహఇత్యర్థః-రూపకాలంకారః

మూ॥ సరోజినీమానసరాగవృత్తేరనర్కసంపర్కమతర్కయిత్వా। మ
దన్యపాణిగ్రహశంకితేయమహోమహీయస్తవసాహసిక్యమ్॥ ౭౬

వ్యా॥ సరోజినీతి ॥ సరోజిన్యాఃపద్మిన్యాఃమానసరాగవృత్తేఃమనోనురాగస్థితేః

అభ్యంతరారుణ్యప్రవృత్తేశ్చ - అనర్కసంపర్కమరేర్కతరకాంతసంక్రాంతి - అత ర్కయిత్వాఅనూహిత్వా - తవ - ఇయంమయాన్యస్యనలేతరస్యపాణిగ్రహాంశంకత ఇతితచ్ఛంకీ - తస్యభావస్తత్తా - మహీయఃమహత్తరం - సాహసిక్యంసాహసికత్వం - అ హోఅసంభావితార్థసంభావనాదార్శ్చర్యమ్॥ ౭౬

మూ॥ సాధుత్వయాతర్కితదేకమేవ స్వేనానలం యత్కిలసంశ్రయి ష్యే। వినామునాస్వాత్మనితుప్రహర్తుంమృషాగిరంత్వాంనృపతౌనకర్తుమ్॥

వ్యా॥ సాధ్వితి॥ కించ - స్వేనస్వేచ్ఛయా - అనలంనలాదన్యమగ్నించసంశ్రయి ష్యే।త్వామ్యవిమాబియత్ సత్వయాఅతర్కిఊహితం - తదేకమేవసాధ్వతర్కి - కింతు అమునానలేనవినా - తదలాభఇత్యర్థః స్వాత్మనిప్రహర్తుంస్వాత్మానంహింసితుం - క ర్మణ్యధికరణత్వవివక్షాయాంసప్తమీ॥ శ్లో॥ అనేకశక్తియుక్తస్యవిశ్వస్యానేకకర్మ ణః॥ సర్వదాసర్వథాభావాత్క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యతఇతివచనాత్ - అనలంసంశ్రయి ష్యఇత్యనుషంగః - నృపతౌనలేవిషయే - త్వాంమృషాగిరంఅసత్యవాచం - కర్తుంచ న-నలఏవమేశరణంఅగ్నిర్వామరణమేవశరణమితిభావః॥ ౭౭

మూ॥ మద్విప్రలభ్యం పునరాహయస్త్వాంతర్కస్సకింతత్ఫలవాచి మూకః। అశక్యశంకవ్యభిచారహేతుర్వాణీనవేదాయదిసంతుకేతు॥ ౭౮

వ్యా॥ మదితి॥ కించ - యస్తర్కః ఊహః - త్వాంమద్విప్రలభ్యంమయావిప్రలం భనీయం - పారాదుపధాదితియత్ప్రత్యయః- ఆహబోధయతీత్యర్థః - సతర్కః- త స్యవిప్రలంభస్య- ఫలవాచిప్రయోజనాభిధానే - మూకోశక్తఃకిం - అతోమయ్యసత్య వాదిత్వశంకానకార్యేత్యర్థః - కథమేతావతాసత్యవాక్త్వనిశ్చయఇత్యతఆహ॥ అశ క్యేతి॥ అశక్యాశంకాయస్యసోశక్యశంకఃశంకితుమశక్యః - వ్యభిచారహేతుఃవిప్రల మ్భలక్షణోయస్యాస్సావాణీ - నవేదాయదినప్రమాణంచేత్ - తర్హికేతుకేవా- వేదా స్సంతు - నకేపీత్యర్థః - సంభావనాయాంలోట్ - వేదవాచామసత్యత్వేమద్వాచా మప్యసత్యత్వం - నాన్యథేతిభావః॥ ౭౧

మూ॥ అనైషధాయైవజుహోతికింమాంతాతఃకృశానౌనశరీరశేషామ్। ఈష్టేతనూజన్మతనోస్తథాపిమత్ప్రాణనాథస్తునలస్సఏవ॥ ౭౯

వ్యా॥ ఏవంనిజేచ్ఛయానలాన్యవరణశంకాంనిరస్యపిత్రాజ్ఞయాపిశంకాంనిరస్య తి॥ అనైషధాయేతి॥ తాతోజనకః॥ ని॥ తాతస్తుజనకఃపితేత్యమరః - మాంఅనై షధాయైవనలాదన్యస్మాఏవ - జుహోతిదదాతికిం - తత్రకామః - తథాశరీరశేషాం కృతాంతత్రాపికృశానౌనజుహోతికం - నతుజీవంతీంనాప్యగ్నేరన్యత్రజుహోతీత్య ర్థః - తదంగీకర్తవ్యమేవేతిభావః - కుతః- సజనకః - తనూజన్మనోమదాత్మజశరీర

స్య- ఈప్సితస్వామీభవతీత్యర్థః - అధిగతదమయంతీకాంక్షణేతిక్షణే శేషేష్టి- తథాపి శరీరస్యపితృస్వామికత్వేపీత్యర్థః - మత్ప్రాణనాథస్తు సనలఏవ ప్రాణానామత జ్జన్యత్వాదితిభావః - అతోమయ్యవిశ్వాసంమాకుర్వి త్యర్థః॥ ౭౯

మూ॥ తదేకదాసిత్వపదాదుదగ్రే మదీప్సితే సాధు విధిత్సుతా తే । అహేళినాకింనళినీవిధత్తే సుధాకరేణాపిసుధాకరేణ॥ ౮౦

వ్యా॥ ఫలితమాహ ॥ తదేకేతి ॥ తస్యనళస్య ఏకస్యైవ దాసిత్వం - తదేవపదమధికారః - తస్మాదుదగ్రే అధికే - మదీప్సితే పత్నీత్వరూపే విషయే - తేతవ - విధిత్సుతా విధిత్సైవ - సాధుసాధ్వీ - అవిచారేణమద్యసౌ రథపూరణమేవ యుక్తమిత్యర్థః - సాధ్వీతిసామాన్యోపక్రమాన్నపుంసకత్వం - శక్యంచేన్మాం సేనాపిక్షున్నివర్తయితుమితిభాష్యకారవచనాత్ - ననుకిమత్రాభినివేశేన గుణవత్తరయువాంతరస్యోపాశేకోదోష స్తత్రాహ॥ అహేళినేతి ॥ నళినీ - సుధాకరేణ అమృతనిధినాపి - అహేళినా అసూర్యేణ - సుధాకరేణచంద్రేణ - కింవిధత్తే - కింతేనతస్యాఇతిభావః- తద్వన్మమాపియువాంతరేణేతిభావః - దృష్టాంతాలంకారః॥ ౮౦

మూ॥ తదేకలుబ్ధే హృదిమేస్తిలబ్ధుంచింతానచింతామణిమప్యనర్ఘమ్। చిత్తేనమైకస్సకలత్రిలోకీసారోనిధిః పద్మముఖస్సఏవ॥ ౮౧

వ్యా॥ తదితి॥ కించ - తస్మిన్నలఏవైకస్మిన్ లుబ్ధేలోలుపే - హృది - అనర్ఘం చింతామణిమపి - లబ్ధుంచింతా విచారోనాస్తి - కథావిత్తే ధనవిషయేపి - మమసకల త్రిలోకీసారః త్రైలోక్యశ్రేష్ఠః - పద్మముఖః పద్మాననః - సనల ఏవ- త్రైలోక్యసారః పద్మముఖోనిధిశ్చ - నలాదన్యత్రమత్రాపమేస్పృహాపినాస్తి - కిముత యువాంతర ఇతిభావః॥ ౮౧

మూ॥ శ్రుతశ్చదృష్టశ్చహరిత్సుమోహాద్ధ్యాతశ్చనీరంధ్రితబుద్ధిధారమ్ మమాద్యతత్ప్రాప్తిరసుర్వ్యయోవాహస్తేతవాస్తే ద్వయమేవశేషః॥ ౮౨

వ్యా॥ శ్రుతశ్చేతి ॥ కింబహునా - సనలః- శ్రుతః గూఢద్విజవందిచారణాదిముఖాదాకర్ణితః - మోహాత్ భ్రాంతివశాత్ - హరిత్సుదిక్షు - దృష్టః సాక్షాత్కృతశ్చ తథా - నీరంధ్రితబుద్ధిధారంనిరంతరీకృతతదేకవిషయబుద్ధిప్రవాహం యథాతథా - ధ్యాతః చింతితశ్చ- తథాద్య- మమ - తత్ప్రాప్తిః - నళప్రాప్తిః - అసువ్యయః ప్రాణత్యాగో వా- ద్వయమేవ - ద్వయోరన్యతరమేవేత్యర్థః - శేషః కార్యశేషః - సచ- తవహస్తే- ఆస్తే - త్వదాయత్త ఇత్యర్థః - తత్రతత్త్వార్థశ్రవణమననిదిధ్యాసనం పన్నస్య బ్రహ్మప్రాప్తిర్మోక్షోచ్ఛేదలక్షణో మోక్షో గురువాయత్తఇవేత్యర్థాంతరప్రతీతర్ధ్వనిరేవాత్రిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదితిసంక్షేపః॥ ౮౨

మూ॥ సంచీయతామాశ్రుతపాలనోత్థం మత్ప్రాణవిత్రాణనజంచపుణ్యమ్। నివార్యతామార్య వృథావిశంకా భద్రేపిముద్రేయమయే భృశంకా॥

వ్యా॥ సంచీయతామితి॥ హేహంస- ఆశ్రుతపాలనోత్థం ప్రతిజ్ఞాతార్థనిర్వాహేణోత్పన్నం॥ ని॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః - మత్ప్రాణానాంవిత్రాణ సంధానం - తజ్జంచ - పుణ్యం సుకృతం - సంచీయతాంసం గృహ్యతాం - హేఆర్య- వృథావిశంకాసందేహః - నివార్యతాంత్యజ్యతాం - అయేఅంగ - భద్రేశుభోర్కేకపు ణ్యరూపేశ్రేయస్యపివిషయే- భృశం - కేయంముద్రాఔదాసీన్యం- శ్రేయసినౌదా సితవ్యమిత్యర్థః॥ ౩-౩

మూ॥ అలంవిలంఘ్య ప్రియవిజ్ఞయాచ్ఞాం కృత్వాపివామ్యం వివిధం విధేయే। యశఃపథాదాశ్రవతాపదోత్థాత్ఖలుస్ఖలిత్వా స్తఖలోక్తిఖేలాత్॥౩-౪

వ్యా॥ అలమితి॥ హేప్రియప్రీతికర- విజ్ఞవిశేషజ్ఞ - ఉభయత్రఇగుపధేత్యాదినా కప్రత్యయః - యాచ్ఞాం ప్రార్థనాంవిలంఘ్యాలం - యాచ్ఞాభంగోనకార్యఇత్య ర్థః - విధేయేవినీతజనే - వివిధంవామ్యంవక్రత్వంకృత్వాప్యలం - తచ్చనకార్యమి త్యర్థః - ఆశ్రవోయథోక్తకారీ॥ ని॥ వచనేస్థితఆశ్రవఇత్యమరః -తస్యభావ స్తత్తా- నైవపదంపదచ్ఛేదః - తదుత్థాత్- అస్తఖలోక్తిఖేలాత్ - అస్తానిరస్తా - ఖలోక్తిఖేలా మిథ్యాలాపవినోదో యేనతస్మాత్ - యశఃపథాత్ - స్ఖలిత్వాచలిత్వాఖలు - నస్ఖలి తవ్యమిత్యర్థః - అన్యథాయశోహానిస్స్యాదితిభావః॥ ని॥ నిషేధవాక్యాలంకారజి జ్ఞాసానునయేఖల్వితిత్యమరః - అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోరిత్యాదినాథయత్రాపిక్త్వా ప్రత్యయః - ఇహానపాదాదౌఖల్వాదయఇతినిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వాన్నజఘన్య స్యఖలుశబ్దస్యానుద్వేజకత్వాన్నైవదేవపాదాదౌ ప్రయోగోన దూష్యత ఇత్యను సంధేయం॥ ౩-౪

మూ॥ స్వజీవమప్యాత్తమృదేవదద్భ్యస్తత్రపానేదృశబద్ధముష్టేః। మహ్యంమదీయాన్యదసూనదిత్సోర్ధర్మః కరాద్భ్రశ్యతికీర్తిధౌతః॥ ౩-౫

వ్యా॥ స్వేతి॥ హేహంస - ఈదృశబద్ధముష్టేఃఈదృశకష్టలుబ్ధస్యతవ - ఆర్తా నాంముదేప్రీతయే- స్వజీవందదద్భ్యః స్వప్రాణవ్యయేనాపిపరప్రాణత్రాణంకుర్వద్భ్యః జీమూతవాహనాదిభ్యఇత్యర్థః - జీవంజీమూతవాహనఇతిప్రసిద్ధిః - త్రపానేతికాకుః ప్రాయోఽమనఃప్రత్యావృత్తిరూపత్వాత్తదపేక్షయాతేమాముపాదానత్వాత్త్వంపమీయ దత్యస్మాత్ - మదీయానేవ- అసూన్ ప్రాణాన్ - మహ్యం మదిత్సోస్తవః - కీర్త్యాధౌతః శుద్ధః - ధర్మః - కరాద్ధస్తాత్ - భ్రశ్యతి - నష్టేత్తత్వాహానామితిభావః॥ ౩-౫

మూ॥ దత్త్వాత్మజీవం త్వయి జీవదేఽపి శుద్ధ్యామి జీవాధికదేతు కేన। విదేహి తన్మాం త్వదృణే ప్లశోద్ధుమముద్ర దారిద్ర్యసముద్రమగ్నామ్॥ ౮౬

వ్యా॥ దత్త్వేతి ॥ కించ - జీవదే ప్రాణప్రదే - త్వయి విషయే - ఆత్మజీవం మత్ప్రాణం - దత్త్వాపి శుద్ధ్యామి - అనృణ్యం గమిష్యామీత్యర్థః - కింతు - జీవాదధికః ప్రియః తద్దేత్వయి - కేన శుద్ధ్యామి - న కేనాపి - తత్తుల్యవస్త్వభావాదితి భావః - సంతి ప్రాణాః ప్రాణైస్సమాః - ప్రాణాధిక సమం తు న కించిదితి భావః - తత్తస్మాత్తదభావాద్దేవ - మాం - త్వదృణే విషయే - అశోద్ధుమృణగ్రస్తాభవితుమేవ - అముద్రే అపరిమితే - దారిద్ర్యం త్వద్దేయవస్త్వభావః - తస్మిన్నేవ సముద్రే - మగ్నాం విధేహి - నళసంఘటనేన మామృణగ్రస్తాం కుర్విత్యర్థః - అశోద్ధుం మగ్నామితి మగ్నత్వానువాదేన అశుద్ధిర్విధీయతే - దరిద్రాణామృణవిముక్తిర్నాస్తీతి భావః॥ ౮౬

మూ॥ క్రీణీష్వ మజ్జీవితమేవపణ్యమన్యం న చేద్వస్తు తదస్తు పుణ్యమ్। జీవేశ దాతర్యది తేన దాతుం యశోఽపి తావత్ప్రభవామి గాతుమ్॥ ౮౭

వ్యా॥ క్రీణీష్వేతి ॥ హే జీవేశదాతః ప్రాణేశ్వరప్రద - మజ్జీవితమేవ పణ్యం క్రేయం వస్తు - క్రీణీష్వ - జీవితేశరూపమూల్యదానేన స్వీకురుష్వేత్యర్థః - అన్యదేతన్మూల్యానురూపం వస్త్వంతరం - నాస్తి చేత్ - తత్తర్హి - పుణ్యం సుకృతం - అస్తు - కించ - యది తేతుభ్యం - దాతుం యత్కించిత్ప్రదాతుం - న ప్రభవామి న శక్నోమి - తావత్తర్హి - యశోఽపి కీర్తిం వా - గాతుం ప్రభవామి - ఖ్యాతిసుకృతార్థమేవోపకురుష్వేత్యర్థః॥

మూ॥ వరాటికోపక్రియయాపిలభ్యాన్నేభ్యాః కృతజ్ఞానతవాద్రియంతే। ప్రాణైః పణైస్స్వం నిపుణం భణంతః క్రీణంతి తానేవ తు హంత సంతః॥ ౮౮

వ్యా ॥ అథవా సాధుస్వాభావ్యేనాపి పరోపకారం కుర్విత్యాహ ॥ వరాటికేతి ॥ అథవా - వరాటికోపక్రియయా కపర్దికాదానేనాపి - లభ్యాన్ సులభాన్ - కృతజ్ఞాన్ బహుమన్యమానానుపకారజ్ఞాన్ - ఇభ్యాః ధనికాః ॥ ని ॥ ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీస్వామీత్యమరః - నాద్రియంతే - ధనలోభాన్నోపకుర్వంతీత్యర్థః - సంతో వివేకినస్తు - స్వమాత్మానం - నిపుణం భణంతః - వి తే వయం త్వదధీనా ఇతి సాధు వదంత ఇత్యర్థః - తానేవ కృతజ్ఞాన్ - ప్రాణైరేవ పణైర్మూల్యైః - క్రీణంత్యాత్మసాత్కుర్వంతి - కిముత ధనైరితి భావః - అతస్త్వయాపి సతా కృతజ్ఞాహముపకర్తవ్యేతి భావః - హంతేతి హర్షే॥

మూ ॥ సభూభృదష్టావపి లోకపాలాస్తైర్మే తదేకాగ్రధియః ప్రసేదే। నహీతరస్మాద్ఘటతేయ దేత్యస్త్వయం తదాప్తిప్రతిభూర్మమాభూః॥ ౮౯

వ్యా॥ సఇతి ॥ కించ - సభూభృన్నలః - అష్టావపి లోకపాలాః తదాత్మక ఇత్యర్థః॥

శ్లో॥ అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృప ఇతి స్మరణాత్ - అత ఏవంతదేశా గ్రథియః నత్రైకతానబుద్ధేః మేమమ - త్రైర్లోకపాలైః - ప్రసేదే ప్రసన్నం - భావే లిట్ దేవతా హి ధ్యాయతః ప్రసీదంతీతి భావః - కుతః - ఇతరస్మాత్ప్రసాదాదన్యథేత్యర్థః త్వం త్వయ్యేవ - ఏకాగ్రత్య - మమ - తదాప్తిప్రతిభూః నలప్రాప్తిలగ్నకో భూరితియత్ - తస్మాద్ఘటతే హి - తత్ప్రసాదాభావే కుతో మమేదం శ్రేయ ఇతి భావః॥ ౫౯

మూ॥ అకాండమేవాత్మభువార్జితస్య భూత్వాపి మూలం మయి వీరణస్య। భవాన్న మేకింనళదస్వమేత్య కర్తాహృదశ్చందనలేపకృత్యమ్॥ ౬౦

వ్యా॥ అకాండమితి ॥ హే హంస విః పక్షీ ॥ ని॥ వివిష్కిరపతత్రిణ ఇత్యమరః - రో రితి రేఫలోపే - ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణ ఇతి దీర్ఘః - భవాన్ - అకాండం అనవసర ఏవ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఆత్మభువా కామేన - మయి విషయే - ఆర్జితస్య కృతస్య - రణస్య గాఢప్రహారలక్షణస్య - మూలం హంసానాముద్దీపకత్వేన నిదానం - భూత్వాపి అన్యత్ర - కాండః దండః - తద్వర్జితమకాండం యథా తథా - ఆత్మభువా బ్రహ్మణా - ఆర్జితస్య సృష్టస్య - వీరణస్య తృణవిశేషస్య - మూలం మూలావయవకో భూత్వా - అత ఏవ నలదత్వం నైషధత్వం అన్యత్ర - ఉశీరత్వం చ - ఏత్య - మే హృదః - చందనలేపకృత్యం శైత్యోత్పాదనం - న కర్తా న కరిష్యసి కిం - కరిష్యస్యేవ - పరోపకారశీలత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కాండోఽస్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిషు । స్యాద్వీరణం వీరతృణం మూలేఽస్యోశీరమస్త్రియాం । అభయం నలదం సేవ్యమితి చామరః - అత్ర వీరణస్యేతి శబ్దశ్లేషః - తథా చ నలదత్వమేత్యేతి - ప్రకృతాప్రకృతగోచరశ్లేషాధ్యవసాయేన హంసే ఆరోప్యమాణోశీరత్వస్య ప్రకృతతాదాత్మ్యేన చందనకృత్యలక్షణప్రకృతకార్యోపయోగాత్పరిణామాలంకారః - ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతి లక్షణాత్ - స చోక్తశ్లేషప్రతిభోత్థాపిత ఇతి సంకరః॥ ౬౦

మూ॥ అలంవిలంబ్యత్వరితుంహివేలా కార్యేకిలస్థైర్యసహేవిచారః। గురూపదేశం ప్రతిభేవతీక్ష్ణా ప్రతీక్షతేజాతునకాలమార్తిః॥ ౬౧

వ్యా॥ అలమితి ॥ హే హంస - విలంబ్యాలం - న విలంబితవ్యమిత్యర్థః - అలంఖల్వోరిత్యాదినా క్త్వాప్రత్యయే ల్యబాదేశః - త్వరితుం వేలా - త్వరాకాలః ఖల్వాయమిత్యర్థః - కాలసమయవేలాస్తు తుల్యాః - కుతః స్థైర్యసహే విలంబసహే కార్యే - విచారః విమర్శః - కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - అన్యథా విపత్స్యత ఇతి భావః - తథాహి - తీక్ష్ణా శీఘ్రగ్రాహిణీ - ప్రతిభా ప్రజ్ఞా - గురూపదేశమివ - ఆర్తిః ఆధిః - జాతు కదాపి కాలం - న ప్రతీక్షతే - కాలక్షేపం న సహత ఇత్యర్థః - ఉపమార్థాంతరన్యాసయోః సంసృష్టిః॥ ౬౧

మూ॥ అభ్యర్థనీయస్సగతేన రాజా త్వయా నశుద్ధాంతగతో మదర్థమ్। ప్రియాస్య దాక్షిణ్యబలాత్కృతో హి తదో దయేదన్యవధూనిషేధః॥ ౯౨

వ్యా॥ అథానంతరకృత్యం సవిశేషముపదిశతి - అభ్యర్థనీయ ఇత్యాదినా శ్లోకపంచకేన గతేన ఇతో యాతేన - త్వయా- సరాజా నలః- శుద్ధాంతగతో౽ంతఃపురస్థః- మదర్థం మత్ప్రయోజనం - నాభ్యర్థనీయః న యాచ్యః - దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం- అతఏవాప్రధానే దుహాదీనామపి రాజ్ఞో౽భిహితే కర్మత్వం కుతః - హియస్మాత్ - తదాతస్మిన్కాలే- ప్రియాయా మా స్యదాక్షిణ్యం ముఖావలోకనోత్థచ్ఛందానువృత్తిబుద్ధిరిత్యర్థః- తేన బలాత్కృతః బలాత్ప్రవృత్తః- అన్యవధూనిషేధః- ఉదయేదుత్పద్యేత॥

మూ॥ శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తే న నైషధే కార్యమిదం నిగాద్యమ్। అపాం హి తృప్తాయ న వారిధారా స్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతే తుషారా॥ ౯౩

వ్యా॥ శుద్ధాంతేతి ॥ కించ శుద్ధాంత సంభోగేన అంతఃపుర(స్త్రీ) సంభోగేన - నితాంతతృప్తే౽త్యంతతుష్టే - నైషధే నలేవిషయే- ఇదం కార్యం - ననిగాద్యం ననిగదితవ్యం ఋహలోర్ణ్యత్ - గదమదేత్యాదినా సోపసర్గాద్యతో నిషేధాత్ - తథాహి - అపాం తృప్తాయ- అద్భిస్తృప్తాయేత్యర్థః- పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీసమాసప్రతిషేధాదేవజ్ఞాపకాత్ షష్ఠీ - రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - స్వాదుర్మధురా - సుగంధిః కర్పూరాదివాసనయా శోభనగంధా - అత్ర కవీనాం నిరంకుశత్వాదంధస్యైత్త్వతదేకాంత నియమానాదరః - తుషారా శీతలా - వారిధారా - నస్వదతే న రోచతే హి దృష్టాంతాలంకారః॥ ౯౩

మూ॥ విజ్ఞాపనీయా న గిరో మదర్థాః క్రుధా కదుష్ణే హృది నైషధస్య। పిత్తేన దూనే రసనే సితాపి తిక్తాయతే హంసకులావతంస॥ ౯౪

వ్యా॥ విజ్ఞాపనీయా ఇతి ॥ హే హంసకులావతంస - నైషధస్య నలస్య - హృది హృదయే - క్రుధా క్రోధేన - కదుష్ణే ఈషదుష్ణే సతి - కవంచోష్ణ ఇతిచ కారాత్కోః కదాదేశః - మదర్థా మమ ప్రయోజనాః- అర్థేన నిత్యసమాసః సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా- గిరో వాచః - నవిజ్ఞాపనీయాః- క్రోధాపాయాం న విజ్ఞాప్యా ఇత్యర్థః - తథాహి- పిత్తేన పిత్తదోషేణ- దూనే దూషితే- రసనే రసనేంద్రియే- సితా శర్కరాపి- తిక్తాయతే తిక్తా భవతి- లోహితాదిత్వాత్ క్యష్ వాక్యష ఇత్యాత్మనేపదం- అత్రాపి దృష్టాంతాలంకారః॥

మూ॥ ధరాతురాసాహి మదర్థయాచ్ఞా కార్యా న కార్యాంతరచుంబిచిత్తే। తదార్థితస్యావబోధని ద్రా విభర్త్యవజ్ఞాచరణస్య ముద్రామ్॥ ౯౫

వ్యా॥ ధరేతి॥ తురంత్వరితంసాహాయ్యత్యభిధవత్యరీనితితురాషాడింద్రః- సాహాయ్యశ్చ త్వరాదికత్వాత్ క్విప్ - సహివృతీత్యాదినా పూర్వపదస్యదీర్ఘః ప్రతికృతికరణేన్యగ్భావ ణస్యాపిగ్రహణానాత్ ముగ్ధబోధస్తురాశబ్దంటాబంతమాహ - తస్మిన్ ధరాతురాషాహింభూమీంద్రేననే - అజాదిష్వసామ్రూపత్వాభావాత్పహేస్వాధస్ప ఇతిషత్వంనాస్తి కార్యాంతరచుంబిచిత్తే అన్యకార్యవ్యాసక్తచిత్తేసతి - మదర్థయాచ్ఞాయాం మత్ప్రయోజనప్రార్థనానకార్యా- తథాహి - తదాన్యాసంగకాలే - అర్థితస్య ప్రార్థితార్థస్య- అనవబోధోబోధాభావః- సపివనిద్రాసా- అవజ్ఞాచరణస్యానాదరస్య- ముద్రా ముఖిజ్ఞానం - బిభర్తి - అనాదరప్రతీతింకరోతీత్యర్థః - తచ్చానుచితమితిభావః॥ ౯౫

మూ॥ విజ్ఞేనవిజ్ఞాప్యమిదంనరేంద్రేతస్మాత్త్వయాస్మిన్ సమయంసమీక్ష్య।ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోః కార్యస్యకార్యస్యశుభావిభాతి॥ ౯౬

వ్యా॥ విజ్ఞేనేతి ॥ తస్మాదుక్తకారణాత్ - విజ్ఞేనవివేకినా- త్వయా- సమయంసమీక్ష్య-ఇదంకార్యం - అస్మిన్ నరేంద్రేవిషయే - విజ్ఞాప్యం- నన్వేవంకార్యవిలంబస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ ॥ ఆత్యంతికేతి ॥ హేహంస - కార్యస్య - ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోర్మధ్యే- ఆర్యస్యవిదుషః - తేతవ- కాకతరా - శుభాసమీచీనా - విభాతిప్రతిభాతి - అనవసరవిజ్ఞాపనేనకార్యవిఘాతాద్వరంవిలంబనేనాపి కార్యసాధనమితిభావః॥

మూ॥ ఇత్యుక్తవత్యాయదలోపిలజ్జాసానౌచితీచేతసినశ్చకాస్తు। స్మరస్తుసాక్షీతదదోషతాయామున్మాద్యయస్తత్తదవీవదత్తామ్॥ ౯౭

వ్యా॥ ఇతీతి॥ ఇత్థం - ఉక్తవత్యాతయాభైమ్యాలజ్జా - అలోపిత్యక్తేతియత్ - సా- విధేయప్రాధాన్యాత్ (స్త్రీ)లింగనిర్దేశః - అనౌచితీఅనౌచిత్యంకథమేతత్- నోస్మాకంశృణ్వతాంచేతసి - చకాస్తు- కింతు- తస్యలజ్జాత్యాగస్య - అదోషతాయాం- స్మరస్సాక్షీ ప్రమాణం - యఃస్మరః - తాంభైమీం - ఉన్మాద్యోన్మాదావస్థాంప్రాపయ్య - తత్తదనుచితం - అవీవదత్ వాదయతిస్మ- వదతేర్ణౌచఙ్ - గతిబుద్ధీత్యాదినా వదతేరణికర్తుః కర్మత్వం - ప్రకృతిస్థస్యస్మరస్యాయం దోషోనకామోపహతచేతస ఇతిభావః॥ ౯౭

మూ॥ ఉన్మత్తమాసాద్యహరఃస్మరశ్చద్వావప్యసీమాంముదముద్వహేతే। పూర్వస్స్మరస్పర్ధితయాప్రసూనంనూనంద్వితీయోవిరహాధిదూనమ్॥ ౯౮॥

వ్యా॥ నను కామో వాకిమర్థమేవంకారయతీత్యాశంక్యతస్యాయంనిసర్గోయదున్మత్తేనక్రీడతీతిసదృష్టాంతమాహ॥ఉన్మత్తమితి॥ హరఃస్మరశ్చద్వావపి - ఉన్మత్తమాసాద్య - అసీమామనంతాం - ముదముద్వహేతే - వహేఃస్వరితేత్వాత్మనేపదం - కింతు-

తత్రనిర్దేశక్రమాత్ - పూర్వఃపూర్వోక్తోహరః - స్మరస్పర్ధినాతయాస్మరద్వేషిణయా-
ప్రసూనందత్తూరకుసుమం - తస్యతదాయుధత్వమేతిభావః - నూనం - ద్వితీయఃస్మ
రస్తు - విరహాధిదూనంవిరహవ్యధార్తం - ఉన్మాదావస్థాపన్న మిత్యర్థః - తత్రవి
నోదలాభాదితిభావః॥ ని॥ ఉన్మత్తఉన్మాదవతిధత్తూరముచికుంద రోరితివిశ్వః - ఉభ
యోరఖేదాధ్యవసాయాత్పమానధర్మత్వం- విశేషణమాత్రశ్లేషాత్ప్రకృతాప్రకృతగోచ
రత్వాచ్చోభయశ్లేషః - తేనహరవత్స్మరోపిఉన్మత్తప్రియ ఇత్యుపమాగమ్యతే॥ ౯౮

మూ॥ తథాభిధాత్రీమధరాజపుత్రీంనిరీక్ష్యతాంనైషధబద్ధరాగామ్
అమోచిచంచూపుటమౌనముద్రావిహాయసాతేనవిహస్యభూయః॥ ౯౯

వ్యా॥ తథేతి॥ అథానంతరం - తథా- అభిధాత్రీంవక్త్రీం - తాంరాజపుత్రీం-నై
షధేనలేబద్ధరాగాంనిరీక్ష్య - తేనవిహాయసావిహంగేన - విహస్య - భూయః- పునః-
చంచూపుటమౌనముద్రానిర్వచనత్వం - అమోచి - అవాదీత్యర్థః॥ ౯౯

మూ॥ ఇదంయదిక్ష్మాపతిపుత్రితత్త్వం పశ్యామి తన్న స్వవిధేయమ
స్మిన్ । త్వాముచ్చకైస్తాపయతానలంచపంచేషుణైవాజని యోజ నేయమ్॥

వ్యా॥ ఇదమితి॥ హేక్ష్మాపతిపుత్రి - ఇదంత్వదుక్తం - తత్త్వంసత్యం యది - త
ర్హి - అస్మిన్విషయే - స్వవిధేయంమత్కృత్యం - నపశ్యామి - కింతుత్వాంనృపం
చ- ఉచ్చకైరత్యంతం - తాపయతాపంచేషుణైవ - ఇయంయోజనాయువయోస్సం
ఘటనా - అజనిజనితా - జనేఃకర్మణిచిణ్ - చిణోలుక్॥ ౧౦౦

మూ॥ త్వద్బద్ధబుద్ధేర్బహిరింద్రియాణాం తస్యోపవాసవ్రతినాం తపో
భిః । త్వామద్యలబ్ధ్వామృతతృప్తిభాజాంస్వం దేవభూయంచరితార్థమస్తు॥

వ్యా॥ త్వదితి॥ కింతు - త్వద్బద్ధబుద్ధేస్త్వదాసక్తచిత్తస్య- త్వామేవధ్యాయత
ఇత్యర్థః - అతఏవ - తస్యనలస్య - ఉపవాసవ్రతినాంత్వదాసంగాద్విషయాంతర
వ్యావృత్తానాం - తపోభిరుక్తోపవాసవ్రతరూపైః - అద్యత్వాంలబ్ధ్వా- మన్మఖేనలబ్ధప్రా
యాంనిశ్చిత్యసాక్షాత్కృత్యేతిచగమ్యతే- అతఏవామృతేనయాతృప్తిస్తద్భాజాం బ
హిరింద్రియాణాం- స్వంస్వకీయం - దేవభూయందేవత్వమింద్రియత్వం సురత్వంచ॥
ని॥ దేవస్సురేఘనేరాజ్ఞిదేవమాఖ్యాతమింద్రియమితివిశ్వః - చరితార్థంసఫలం - అ
స్తు- అమృతపానైకఫలత్వాద్దేవత్వస్యేతిభావః - అర్థాంతరప్రతీతిర్ధ్వనిరేవేత్యస
సంధేయం॥ ౧౦౧

మూ॥ తులావనాద్యామతిరభూన్మదీయాదధ్వాపరంసాస్యనతావ్యతే
పి । ఇత్యభ్యసూయన్నివదేహతాపంతస్యాతనుస్త్వద్విరహాద్విధత్తే ౧౦౨

వ్యా॥ యదుక్తంనృపంచపంచేషుస్తాపయతీతితదాహ॥ తుల్యేతి ॥ ఆవయోః- న
లస్యమమచేత్యర్థః -త్యదాదీనిసర్వై ర్నిత్యమితిసర్వగ్రహణాత్త్యదాదీనాంనలేనస
హసమాసేకృతేత్యదాదేరేకశేషః - మూర్తిః స్తనుః - తుల్యాతుల్యరూపా - అభూత్-అ
త్రమదీయాసామూర్తిః - పరంనిశ్శేషం - దగ్ధాభస్మీకృతా - అస్యనలస్యమూర్తిస్తు
నతాపృతేపితాపమపినప్రాప్యతఇతిహేతోః-అభ్యసూయన్నివఈర్ష్యన్నివేత్యుత్ప్రే
క్షా- అతనురనంగః - త్వద్విరహః త్వద్విరహమేవరంధ్రమిన్విష్యేత్యర్థః- తస్యనల
స్య- దేహతాపం- విధత్తే- తస్మాత్పిద్ధిపదముపతిష్ఠతేతేమనోరథఇతిభావః॥ ౧౦౨

మూ॥ లిపిందృశాభిత్తివిభూషణంత్వాంనృపఃపిబన్నాదరనిర్నిమేషః। చ
క్షుష్కలైరార్జితమాత్మచక్షూ రాగంసదైతైరవితంత్వయాసౌ॥ ౧౦౩

వ్యా॥ అథాస్యదశావస్థాంవర్ణయన్ చక్షుః ప్రీతింతావచ్ఛ్లోకద్వయేనాహ॥లిపి
మితి ॥ హేభైమి- సనృపః - భిత్తివిభూషణంకుడ్యాలంకారభూతాం - లిపించిత్రమ
యీంత్వాం - ఆదరేణాధ్యపయానినిర్నిమేషః - దృశాపిఏకాచక్షుజలైర్నిర్నిమేషత్వ
కృతైరశ్రుభిః - ఆర్జితం - త్వయానుత్వయాంవారచితం - ఆత్మచక్షుషారాగమారు
ణ్యమనురాగంచ - ధత్తే - అత్రోభయకార్యసంభవాదుభయస్మిన్నపిరాగేజాతేశ్లేష
మహిమ్నాఏకత్రానభిమానాత్కారణవిశేషసందేహః॥ ౧౦౩

మూ॥ పాతుర్దృశాలేఖ్యమయీంనృపస్యత్వామాదరాత్తనిమీలయాస్తి।
మమేదమిత్యశ్రుణినేత్రవృత్తేః ప్రీతేర్నిమేషచ్ఛిదయోర్వివాదః॥ ౧౦౪

వ్యా॥ ఇమమేవార్థంభంగ్యంతరేణాహ॥ పాతురితి॥ ఆత్తనిమీలయానిర్నిమేష
యాదృశా- ఆలేఖ్యమయీంచిత్రగతాం- త్వాం ఆదరాత్పాతుః - ద్రష్టురిత్యర్థః- పి
బతేస్తృన్ప్రత్యయః- అతఏవనలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధాత్త్వామితిద్వితీయా-
నృపస్యనేత్రవృత్తేఃనేత్రప్రవృత్తేః - ప్రీతేశ్చక్షుఃప్రీతేః- నిమేషస్యభిదయావిచ్ఛేదేనస
హ - నేత్రవృత్తేర్విశేషణ - భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః - అశ్రుణివిషయేఇదమశ్రు-
మమేతిమత్కృతంమత్కృతమితి - వివాదః కలహోస్తీత్యర్థః - అతిగాఢాచ
క్షుఃప్రీతిరిత్యర్థః॥ ౧౦౪

మూ॥ త్వంహృద్గతాభైమిబహిర్గతాపి ప్రాణాయితానాసికయాస్యగ
త్యా। నచిత్రమాక్రామతితత్రచిత్రమేతన్మనోయద్భవదేకవృత్తి॥ ౧౦౫

వ్యా॥ అథమనస్సంగమాహ॥ త్వమితి॥ హేభైమి - త్వంబహిర్గతాపిహృద్గతా
అంతర్గతా- అపివిరోధే - తస్యాభాసత్వాద్విరోధాభాసోలంకారః- అస్యనలస్య-న
ాసికాగత్యాకేనప్రకారేణ - ప్రాణాయితా ప్రాణవదాచరితా ప్రాణసమా - ఉపమానా

దాహాద్రేకతనౌ క్షిప్త్వేత్యన్వయః - నాసి - అస్యేవేత్యర్థః - యతః - ప్రాణోపి - నాసిక
యాం నాసాద్వారా - ఆస్యగతాగ్ర్యముఖద్వారేణోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసరూపేణ - బహిర్గతో
పి - అంతర్గతోభవతీ - శబ్దశ్లేషః - అతఏవప్రాణాయితేత్యుక్త విశేషణేయ ముపమాం
పూర్వోక్తవిరోధాభాసేన సంకీర్ణా - తత్ర ప్రాణాయితత్వే - చిత్రం ఆశ్చర్యరసః - చి
త్రంనాక్రామతి - నకించిచ్చిత్రమిత్యర్థః - కుతః - యద్యస్మాద్ధేతన్మనోనలచిత్తం - భ
వతీత్వమేవ ఏకావృత్తిర్జీవితాయస్య తచ్ఛవదేకవృత్తి - భవచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వా
ద్వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః - జీవితభూతస్య ప్రాణాయితత్వే కించిత్రం - జీవితస్య ప్రా
ణధారణాత్మకత్వాదితిభావః॥ ౧౦౪

మూ॥ అజస్రమారోహసి దూరదీర్ఘాం సంకల్పసోపానతతిం తదీయాం।
శ్వాసాన్సవర్షత్యధికం పునర్యద్ధ్యానాత్తవత్వన్మయతామవాప్య॥ ౧౦౫

వ్యా॥ అథవ్యాఖ్యాం సంకల్పావస్థామాహ॥ అజస్రమితి ॥ దూరదీర్ఘామత్యాయ
తాం - తదీయాంనలీయాం - సంకల్పాః మనోరథా ఏవసోపానాని - తేషాంతతింపం
క్తిం - అజస్రం - త్వమారోహసి - శ్వాసాన్సః - నలః - అధికం - వర్షతి ముంచతి
తియత్ - తచ్ఛ్వాసవర్షణం - తవధ్యానాత్ - త్వన్మయతాం త్వదాత్మకత్వం - అ
వాప్య ప్రాప్య - ఆప్నోతే ర్లాబ్ సమాసేక్త్వో ల్యబాదేశః - నూనమితిశేషః - అన్యథాకథ
మన్యాయాసాదస్యశ్వాసమోక్షఇతిభావః - అత్రశ్వాససోపానారోహణయోః కార్యకా
రణయోర్వైయధికరణ్యోక్తేరసంగత్యలంకారః ॥ శ్లో॥ కార్యకారణయోర్భిన్నదేశ
త్వేస్యాదసంగతిరితిలక్షణాత్ - తస్మాలాచేయంనలస్యదమయంతీతాదాత్మ్యోత్ప్రే
క్షేతిసంకరః॥ ౧౦౬

మూ॥ హృత్తస్యయాన్మంత్రయతేరహస్త్వాం తాన్వ్యక్తమామంత్రయతే
ముఖంయత్।తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్రసఖ్యావిధీనాఖిలతన్ముఖస్య॥

వ్యా॥ హృదితి ॥ తస్యనలస్య- హృత్ హృదయం - కర్తృయాంత్వాంరహఃఉపాం
శు॥ ని॥ రహశ్చోపాంశుచాలింగ ఇత్యమరః - మంత్రయతే సంభాషతే - తాంత్వాంము
ఖంకర్తృ- వ్యక్తంప్రకాశం - ఆమంత్రయతే సంభాషతే - హే ప్రియే - త్వయాసి-మా
మనుయాంతంపశ్యేత్యేవముచ్చైరుచ్చారయతీతియత్ - పాతద్రహస్య ప్రకాశనం
విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగతా- తస్మిన్ముఖస్య - తద్వైరిణఃసనలద్వేషిణః- పుష్పాయు
ధస్య - మిత్రంసహచరశ్చంద్రః- తేనయత్సఖ్యం మైత్రీసాద్భుశ్యం - తస్మాచ్చికీర్షితత్వంఖ
లు- అరిమిత్రమిత్రస్యాప్యరిత్వాదువితమేతద్రహస్యభేదనమిత్యర్థః-అత్రముఖకర్తృ
కరహస్యభేదనస్యోక్తవైరనిమిత్తకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే॥ ౧౦౭

మూ॥ స్థితస్యరాత్రావధిశయ్యశయ్యాం మోహేమనస్తస్య నిమజ్జయంతీ

తి । ఆలింగ్య యా చుంబతి లోచనే సా నిద్రాధునా న త్వదృతేఽంగనా వా ॥ ౧౦౮

వ్యా॥ అథైకేన జాగరమరతిం చాహ ॥ స్థితస్యేతి ॥ రాత్రౌ శయ్యామధిశయ్య - శయ్యాయాం శయిత్వా - అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి అధికరణస్య కర్మత్వం - స్థితస్య నలస్య - మనో మోహసుఖహారవశ్యే - నిమజ్జయంతీ సతీ యా - ఆలింగ్య లోచనే చుంబతి - సా నిద్రా - త్వదృతే త్వత్తో వినా అన్యారాదితరర్తే ఇత్యాదినా పంచమీ - త్వద్విరహహేతోః - త్వదన్యా చేతి ద్రష్టవ్యం - అంగనా వా - అధునా నాస్తి - నిద్రానిషేధాజ్జాగరః - అంగనాంతరనిషేధాద్విషయద్వేషలక్షణా అరతిశ్చోక్తా - అత్ర నిద్రాంగనయోః ప్రస్తుతయోరేవాలింగనాక్షిచుంబనాదిధర్మసామ్యాదౌపమ్యప్రతీతేః కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా ॥ శ్లో ॥ ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ కేవలం తుల్యధర్మతః । ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగితేతి లక్షణాత్ ॥ ౧౦౮

మూ ॥ స్మరేణ నిస్తక్ష్య వృథైవ బాణైర్లావణ్యశేషాం కృశతామనాయి । అనంగతామప్యయమాప్యమానః స్పర్ధాం న సార్ధం విజహాతి తేన ॥ ౧౦౯

వ్యా॥ అథ కార్శ్యావస్థామాహ ॥ స్మరేణేతి ॥ అయం నలః - స్మరేణ బాణైః నిస్తక్ష్య నిశాత్య - వృథైవ లావణ్యం కాంతివిశేషః ॥ శ్లో ॥ ముక్తాఫలేషు ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా । ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యత ఇతి భూపాలః - తదేవ శేషో యస్యాస్తాం కృశతాం కార్శ్యం - అనాయి నీతః - నయతేర్ద్వికర్మకత్వాదప్రధానే కర్మణి లుఙ్ ॥ ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామితి వచనాత్ - వృథాత్వం వ్యనక్తి - అనంగతాం కృశాంగతాం - అనుదరా కన్యేతివదీషదర్థే నఞ్సమాసః - ఆప్యమానో నీయమానోపి - పూర్వవదప్రధానే కర్మణి శానచ్ ప్రత్యయః - తేన స్మరేణ సార్ధం - స్పర్ధాం న విజహాతి - తథాపి తం జిగీషత్యేవేత్యర్థః - అంగకార్శ్యేఽపి సౌభాగ్యబీజస్య లావణ్యస్యాకార్శ్యాదంగకర్శనం వృథైవేతి భావః - అత ఏవ విశేషోక్తిరలంకారః ॥ శ్లో ॥ తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యత ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౧౦౯

మూ ॥ త్వత్ప్రాపకాత్త్రస్యతి నైనసోఽపి త్వయ్యేష దాస్యేఽపి న లజ్జతే యత్ । స్మరేణ బాణైరతితక్ష్య తీక్ష్ణైర్లూనః స్వభావోఽపి కియాన్కిమస్య ॥ ౧౧౦

వ్యా॥ అథ ద్వాభ్యాం లజ్జాత్యాగమాహ ॥ త్వదిత్యాది ॥ స్మరేణ - తీక్ష్ణైర్బాణైః - అతితక్ష్య - శరీరమితి శేషః - అస్య నలస్య స్వభావోఽపి పాపభీరుత్వనీచకృత్యగర్హితాచ్ఛీల్యమపి - కియాన్ లూనః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః - యద్యస్మాత్ - త్వత్ప్రాపకాత్ త్వత్ప్రాప్తిసాధకాత్ - ఏనసః పాపాదపి - న త్రస్యతి - భీత్రార్థానాం భయహేతురితి

హీదానత్వం - ఏషనలః - త్వయిదాస్యేపివిషయే - నలజ్జతే॥ ౧౧౦

మూ ॥ స్మారంజ్వరంఘోరమపత్రపిష్ణోస్సిద్ధాగదంకారచయేచికిత్సౌ।
నిదానమౌనాదవిశద్విశాలాసాంక్రామికీతస్యరుజేవలజ్జా॥ ౧౧౧

వ్యా ॥ స్మారమితి ॥ ఘోరందారుణం - స్మారంజ్వరంకామసంతాపం - చికిత్సౌ ప్రతికర్తరి - కితనివాసే ఇతిధాతోః - గుప్తిజ్కిద్భ్యస్సన్నిందాక్షమావ్యాధి ప్రతీకారేషుసాప్యత ఇతిరోగప్రతీకారార్థేసన్ప్రత్యయః - సనాశంసభిక్షఉః- నలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధః - సిద్ధాగదంకార చయేసిద్ధవైద్యసంఘే - కర్మణ్యణ్ - కారేసత్యాగదస్యేతిముమాగమః - నిదానమౌనాద్రోగనిదానానభిధానాద్ధేతోః - అపత్రపిష్ణోఃలజ్జాశీలస్య - అలంకృఇత్యాదినాఇష్ణుచ్ప్రత్యయః - తస్యనలస్యవిశాలామహతీలజ్జాసంక్రామతాదాగతాసాంక్రామికీ - రుజే ॥ శ్లో - అక్షిరోగోహ్యపస్మారః క్షయఃకుష్ఠంమసూరికా। దర్శనాత్స్పర్శనాద్దానాత్సంక్రామంతినరాన్నరమిత్యుక్తరోగఇవేత్యర్థః - భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః-అవిశత్ -అజ్ఞాతనిదానాహిలజ్జాభాజినోభవంతీత్యర్థః॥

మూ ॥ బిభేతిరుష్టాసికిలేత్యకస్మాత్సత్వాంకిలోపేత్యహసత్యకాండే।
యాంతీమివత్వామనుయాత్యహేతోరుక్తస్త్వయేవప్రతివక్తిమోఘమ్॥౧౧౨

వ్యా॥ అథోన్మాదావస్థామాహ ॥ బిభేతీతి ॥ సనలః - అకస్మాత్ అకాండే- రుష్టాసి కిలాసికిలేతిబిభేతి - అకాండేఅనవసరే- త్వాముపేత్యకిలత్రాప్యేవ- హసతి - హసతి- అహేతోరకస్మాద్యాంతీమివగచ్ఛంతీమివ - త్వామనుయాతి - త్వయోక్తఇవమోఘంనిర్విషయంప్రతివక్తిః- సర్వోయమున్మాదానుభావః - ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః॥ ౧౧౨

మూ॥ భవద్వియోగాభిదురార్తిధారా యమస్వసుమజ్జతినిశ్శరణ్యః।
మూర్ఛామయద్వీపమహాంధ్యపంకేహాహామహీభృద్భటకుంజరోయమ్॥

వ్యా॥ అథమూర్ఛావస్థామాహ ॥ భవదితి ॥ భవత్యాఃవియోగోభవద్వియోగః - సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రేపుంవద్భావః - తస్మిన్ - అభిదురాఅవిచ్ఛిన్నావిచ్ఛిత్తేఃకురచ్- ఆర్తిధారాదుఃఖపరంపరా- తస్యాఏవయమస్వసుఃయమునాయాః- మూర్ఛామయం మూర్ఛావస్థారూపంద్వీపం - తత్రయన్మహాంధ్యంమహామోహః - తస్మిన్నేవపంకే - అయంమహీభృద్భటోరాజవీరః - సఏవకుంజరః - శరణ్యఃత్రాణసమర్థః - తత్రసాధురితియత్ప్రత్యయః ః తద్రహితోనిశ్శరణ్యఃనిరాలంబస్సన్ - మజ్జతి - హాహేతిఖేదే - రూపకాలంకారః - ఆర్తిధారాయాస్తమోవికారత్వేనరూపసామ్యాద్యమునారూపణమ్॥

మూ॥ సవ్యాపసవ్యత్యజనాద్ద్విగుణైః పంచేషుబాణైః పృథగర్జితాసు।
దశాసు శేషా ఖలు తద్దశాయా తయా నభః పుష్ప్యతు కోరకేణ॥ ౧౧౪

వ్యా॥ దశమీం దశాం తస్య కథాపి సుగమా మా భూదిత్యాహ ॥ సవ్యేతి ॥ సవ్యాపసవ్యాభ్యాం వామదక్షిణాభ్యాం త్యజనాన్మోచనాత్ - ద్విగుణైర్ద్విగుణీకృతైః - దశభిరిత్యర్థః - పంచేషుబాణైః పృథగర్జితాసు ప్రత్యేకముత్పాదితాసు దశాసు ॥ శ్లో ॥ దృఙ్మనస్సంగసంకల్పో జాగరః కృశతా రతిః। హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశ॥ ఇత్యుక్తాసు చక్షుఃప్రీత్యాదిదశావస్థాసు - శేషో ఽవశిష్టా యా - తద్దశా ఖలు తద్దశాపి - దశమ్యవస్థేత్యర్థః - తస్యాః కోరకేణ కలికయేతి రూపకం - నభః పుష్ప్యతు నభః పుష్పితమస్తు - సా దశా ఖపుష్పకల్పాస్తు కదాపి మా భూదిత్యర్థః - తచ్ఛబ్దత్వాత్ప్రసిద్ధిలాభాదిత్యర్థః పుష్పవికసన ఇతి ధాతోర్దైవాదికత్వాచ్ఛ్యన్॥ ౧౧౪

మూ॥ త్వయి స్మరాధేః సతతాస్మి తేన ప్రస్థాపితో భూమిభృతాస్మి తేన।
ఆగత్య భూతస్సఫలో భవత్యా భావప్రతీత్యా గుణలోభవత్యాః॥ ౧౧౫

వ్యా॥ కింబహునా ॥ త్వయీతి ॥ అహమపి - త్వయి విషయే - స్మరాధేః కామదుఃఖాద్ధేతోః - సతతమస్మితేన నిత్యఖిన్నేన - తేన భూమిభృతా నలేన - ప్రస్థాపితోఽస్మి - ఆగత్య - గుణలోభవత్యాః భవత్యాస్తవ - భావప్రతీత్యా అభిప్రాయజ్ఞానేన - సఫలో భూతః సిద్ధార్థోఽస్మీత్యర్థః॥ ౧౧౫

మూ॥ ధన్యాసి వైదర్భి గుణైరుదారైర్యయా సమాకృష్యత నైషధోఽపి।
ఇతః స్తుతిః కా ఖలు చంద్రికాయా యదబ్ధిమప్యుత్తరలీకరోతి॥ ౧౧౬

వ్యా॥ ధన్యాసీతి ॥ హే వైదర్భి విదర్భేషు భవా వైదర్భీ రీతిరపి గమ్యతే - ధనం లబ్ధా ధన్యా కృతార్థాసీత్యర్థః - ధనగణం లబ్ధేతి యత్ప్రత్యయః - కుతః - యయా త్వయా - ఉదారైరుత్కృష్టైః గుణైర్లావణ్యాదిభిః - అన్యత్ర కోమలప్రసాదాదిభిః హా వైదర్భీతి గమ్యతే - నైషధః నలోఽపి - తాదృగ్విధోఽపీత్యర్థః - సమాకృష్యత సమ్యగాకృష్టః వశీకృత ఇత్యర్థః - ఏతేన వైదర్భీరీత్యా శ్లేషాదిగుణైర్గ్రంథైః కవిరివేత్యుపమాలంకారో వ్యజ్యతే - తథాహి - చంద్రికాయాః - అబ్ధిమపి - అతిగంభీరమపీత్యర్థః - ఉత్తరలీకరోతి క్షోభయతీతియత్ - ఇతోఽధికా స్తుతిర్వర్ణనా - కా ఖలు న కాపీత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః - తేన నలస్య సముద్రగాంభీర్యం దమయంత్యాశ్చంద్రికాసౌందర్యంచ వ్యజ్యతే॥ ౧౧౬

మూ॥ నలేన భాయాః శశినా నిశేవ త్వయా స భాయాన్నిశయా శశీవ। పు
నః పునస్తద్యుగయుగ్విధాతా స్వభ్యాసమాస్తే ను యువాం యుయుక్షుః॥

వ్యా॥ ఫలితమాహ ॥ నళేనేతి ॥ శశినాని శైవత్వంనలేనభాయ్యాః భాహిభాతేరాశిపి లిట్ - సోపినిశయా-శశీవత్వయాభాయాల్ భాతు - పూర్వవల్లిఙ్ కించ - అత్రదైవా నుకూల్యమపిసంభావ్యతఇత్యాహ- పునఃపునఃముహుర్ముహుః-తయోర్నిశాశశినోః- యుగంయుగ్మం - యునక్తియోజయతీతితద్యుగయుక్ - క్విప్ - యువాంత్యాంనలంచ- త్యాదీనిసర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః - యోక్తుమిచ్ఛుఃయుయుక్షుః - యుజేస్సన్నంతాదప్రత్యయః - స్వభ్యాసంఅభ్యాసస్యసమ్బుద్ధౌ - నిరంతరాభ్యాస ఇత్యర్థః సమృద్ధ్యర్థేఽవ్యయీభావః - తతఃపరస్యాస్సుప్ తమ్యాఃవైకల్పికోమ్భావః - అస్తేనఅభ్యాపిఅభ్యస్యతికిమిత్యర్థః - అత్రతాదర్థ్యేచతుర్థ్యర్థేమభావఇతికేచిద్వ్యాఖ్యానేఅభ్యాసార్థమభ్యస్యతీత్యర్థఃస్యాదిత్ - తథాచాత్మనశయస్యాస్యదిత్యపేక్షణీయం- అత్రదమయంతీనలయోరన్యోన్యశోభాజననాత్తేరన్యోన్యాలంకారః - పరస్పరక్రియాజననమన్యోన్యమితిలక్షణాత్ - సచోపమాద్వయానుప్రాణితఇతిసంకరః - తస్మాలాచేయంనిభాతుఃపునఃపునఃనిశాశశియోజనాయాందమయంతీనలయోజనాభ్యాసతోత్ప్రేక్షేతిసంకరః॥ ౧౧౬

మూ॥ స్తనద్వయేతన్విపరంతవైవస్పృశౌయదిప్రాప్స్యతినైషధస్య । అనల్పవైదగ్ధ్యవివర్ధినీనాంపత్రావళీనాం రచనా సమాప్తిమ్॥ ౧౧౭

వ్యా॥ స్తనద్వయఇతి ॥ కించ - నైషధస్యనలస్య- అనల్పేనమహతా - వైదగ్ధ్యేననైపుణ్యేన - వివర్ధినీనాముజ్జృంభితానాం - పత్రావళీనాం - రచనా - సమాప్తింసంపూర్ణతాం- ప్రాప్స్యతియది - తర్హి- హేతన్వి-స్పృశౌస్పృష్టధ్వని - భాషితపుంస్కత్వాద్విశేష్యేనపుంవద్భావః - తవైవపరం స్తనద్వయే - నాన్యస్యాః స్తనద్వయ ఇత్యర్థః - అన్యాసామయోగ్యత్వాదితిభావః॥ ౧౧౮

మూ॥ ఏకస్సుధాంశుర్నకథంచనస్యాత్తృప్తిక్షమస్త్వన్నయనద్వయస్య। త్వల్లోచనాసేచనకస్తదస్తునలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః॥ ౧౧౯

వ్యా॥ ఏకఇతి ॥ ఏకస్సుధాంశుః - త్వన్నయనద్వయస్య - కథంచనకథం చిదపి- తృప్తౌప్రీణనేక్షమోనస్యాత్ - తత్తస్మాత్ - నలాస్యశీతద్యుతినానలముఖచంద్రేణసద్వితీయస్సన్ - త్వల్లోచనయోరాసేచనకఃఅనంతతృప్తికరోస్తు ॥ ని ॥ తదాసేచనకంతృప్తేర్నాస్త్యంతోయస్యదర్శనాదిత్యమరః - ఆసిచ్యతేఆప్యతేఅనేనేత్యాసేచనః -కరణేల్యుట్ - సఏవాసేచనకః॥ ౧౧౯

మూ॥ అహానితపఃకల్పతరుర్నలీయస్త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః। త్వదస్యభ్రూయుగంయస్యఖలుద్విపత్రీతవాధరోరజ్యతియత్ప్రలంబః॥ ౧౨౦

వ్యా॥ అథద్వ్యాఖ్యాంనలతపస్సాఫల్యమాహ ॥ అహీనాఇత్యాది ॥ నళస్యాయంనలీయః - నామధేయస్యేతివృద్ధిః - సంజ్ఞాయాంవృద్ధాచ్ఛః- తపఏవకల్పతరుఃప్రసిద్ధకల్ప

తరువిలక్షణ ఇత్యర్థః- అతఏవాహో ఇత్యాశ్చర్యం - నైలక్షణ్యమేవాహ త్వదితి- అత్రాపియచ్ఛబ్దోధ్యాహర్తవ్యః - యఃకల్పతరుః - తవపాణిజాగ్రైః (కరరుహాగ్రైః) రేఖాస్వదంతీ అంకురశ్రీర్యస్యసః - అంకురవానిత్యర్థః - యస్యత్వద్భ్రూయుగమేవ - ద్వయోఃపత్రయోస్సమాహారః ద్విపత్రీ - ప్రథమోత్పన్నంపత్రద్వయంఖలు - తవాధరోయత్ప్రలంబఃయస్యవాళికా - కిసలయకాండ ఇత్యర్థః ॥ ని॥ అస్యతువాళికా - కందబత్ప్రకలంబత్త్వేత్యమరః - రజ్జ్వితిస్వయమేవరక్తోభవతి- కుసిరజ్జ్వాంకురాంచాంక్యస్పగస్వైపదంచేతికమకతరిరూపమ్॥ ౧-౨౦

మూ॥ యస్తేననఃపల్లవితఃకరాభ్యాంస్మితేనయఃకోరకితస్తవాస్తే । అంగమ్రదిమ్నాతవపుష్పితోయఃస్తనశ్రియాయఃఫలితస్తవైవ॥ ౧-౨౧

వ్యా॥ యఇతి ॥ యస్తేతవ - కరాభ్యాంపల్లవితస్సంజాతపల్లవః- నవోభినవః-ప్రసిద్ధకల్పతరువిలక్షణఇత్యర్థః - యఃతవస్మితేనకోరకితస్సంజాతకోరకస్సన్నాస్తే-యస్తనాంగానాంమ్రదిమ్నామార్దవేన - పుష్పితస్సంజాతపుష్పః - యః - తవైవ - స్తనశ్రియా స్తనసౌందర్యేణ - ఫలితస్సంజాతఫలః - సర్వత్రతారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః - అత్రశ్లోకద్వయేప్యలతపనిదమయంతీనఖాదిముఖకల్పతరుతదవయవత్వరూపణాత్సావయవరూపకం - తచ్చావయవినఃకల్పతరోరవయవానాంనఖాంకురాదీనాంచమిథఃకార్యకారణభూతానాంభిన్నదేశత్వాదసంగత్యాశ్రితమితిసంకరః॥శ్లో॥ కార్యకారణయోర్భిన్నదేశత్వేస్యాదసంగతిరితిలక్షణాత్॥ ౧-౨౧

మూ॥ కంసీకృతాసీత్ఖలుమండలీందోస్సంసక్తరశ్మిప్రకరాస్మరేణ । తులాపినారాచలతాత్మనైవమిథోనురాగస్యసమీకృతౌవామ్॥ ౧-౨౨

వ్యా॥ కించసమానురాగిత్వాచ్చయువయోస్సంగమశ్శ్లాఘ్య ఇత్యాశయేనాహ॥ కంసీకృతేతి ॥ స్మరేణకర్త్రా - వాంయువయోః - మిథోనురాగస్య అన్యోన్యానురాగస్య- యస్తవతస్మిన్ యశ్చత్వయితస్యతయోరనురాగయో రిత్యర్థః - సమీకృతౌసమీకరణేనిమిత్తే - తదర్థమిత్యర్థః - సంసక్తస్సంయోజితఃరశ్మీనాంమయూఖానాంసూత్రాణాంచప్రకరస్సమూహోయస్యాంసా॥ ని॥ కిరణప్రగ్రహౌరశ్మీ ఇత్యమరః- ఇందోర్మండలీబింబం - కంసీకృతాలోహపాత్రీకృతాఆసీత్ ॥ ని ॥ కంసోస్త్రీలోహభాజనమితిశాబ్దికమండనే- నిజానారాచలతాశరశలాకైవతులా చతులాదండశ్చ- కృతేతిశేషః- అత్రేందుమండల్యాదౌకంసాదిరూపణాదేవస్మరేతోలకత్వరూపణసిద్ధేరేకదేశ - వర్తిరూపకమ్॥ ౧-౨౨

మూ॥ సత్త్వప్రభృతిస్వేదమధూత్థసాంద్రేతత్పాణిపద్మేమదనోత్సవేషు । లగ్నోత్థితాస్త్వత్కరమూలచక్రరేఖాస్త్వన్నిర్గతాస్తంప్రవిశంతుభూయః॥ ౧-౨౩

వ్యా॥ సత్త్వేతి ॥ కించ - మదనోత్సవేషు సురతకేళిషు - సత్త్వభవనోవికారేణ - స్రుతోయః స్వేదః సత్త్వవికారవిశేషః - తేనైవమధూతేనమధూచ్ఛిష్టేన-సాంద్రేనిరంతరే- అతఏవతస్యనలస్యపాణిపదేలగ్నాస్సంక్రాంతాః - అతఏవోత్థితాస్తన్వీత్వక్చతటాద్విశ్లిష్టాఃమధూచ్ఛిష్టేనికషస్థకనకరేఖావదితిభావః- స్నాతానులిప్తవత్స్వార్వకాలసమాసః - తన్నిర్గతాస్తత్పాణిపద్మోత్పన్నాః - త్వక్చపత్రరేఖాఃభూయఃశ్రితంతత్పాణిపద్మం ॥ ని ॥ వాపుంసిపద్మంనళినమిత్యమరః - ప్రవిశంతు-ఇకార్యస్యకారణేలయనియమాదితిభావః - యువయోస్సమాగమోస్త్వితితాత్పర్యార్థః॥ ౧౨౩

మూ ॥ బంధాఢ్యం నానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః కేళివనే మరుద్భిః ।
ప్రసూనవృష్టింపునరుక్తముక్తాం ప్రతీచ్ఛతంభైమియువాంయువానౌ ॥ ౧౨౪

వ్యా॥ బంధేతి ॥ కించహేభైమీ- బంధైశ్శ్వనాదికరణైఃకామతంత్రప్రసిద్ధైః- ఆఢ్యంసమగ్రం - నానారతంఉత్తానకాదివివిధసురతంతదేవమల్లయుద్ధంతేన ప్రమోదితైస్తోషితైఃకేళివనేమరుద్భిర్వాయుభిఃదేవైశ్చ ॥ ని॥ మరుతౌపవనామరావిత్యమరః- పునరుక్తంసాంద్రంయథాతథా - ముక్తాం ప్రసూనవృష్టిం పుష్పవర్షం - యువతిశ్చయువాచయువానౌ - పుమాన్‌స్త్రియేత్యేకశేషః - యువాం - ప్రతీచ్ఛతంస్వీకురుతం - యుద్ధవిశ్రాంతౌహిదేవైఃపుష్పవృష్ట్యాసంభావ్యంతఇతిభావః॥ ౧౨౪

మూ॥ అన్యోన్యసంగమవశాదధునావిభాతాం తస్యాపి తేపిమనసివికసద్విలాసే । స్రష్టుంపునర్మనసిజస్య తనుంప్రవృత్తమాదావివద్వ్యణుకకృత్పరమాణుయుగ్మమ్॥ ౧౨౫

వ్యా॥ అన్యోన్యేతి ॥ కించ- అధునా- అన్యోన్యసంగమవశాత్ - వికసద్విలాసే వర్ధమానోల్లాసే - తస్యాపితేపినలస్యతవచమనసి- మనసిజస్యకామస్యతనుంశరీరం పునఃస్రష్టుం - ప్రవృత్తం ఆరబ్ధం - అతఏవఆదౌ - ద్వాభ్యామారబ్ధంకార్యంద్వ్యణుకం - తత్కరోతీతియత్ - తదారంభకం - కరోతేః క్విపితుక్ - పరమాణుయుగ్మమివేత్యుత్ప్రేక్షా - తార్కికమతేమనసోణుత్వాదితిభావః - విభాతాం - కార్యావష్టబ్ధపరమాణుయుగళపదవిశేషేణవిరాజేతామిత్యర్థః - భాతేర్లోట్ - తసస్తామాదేశః॥ ౧౨౫

మూ॥ కామఃకౌసుమ చాపద యమముంజేతుంనృపంత్వాంధనుర్వల్లీమ
వ్రణవంశజామధిగుణామాసాద్యమాద్యత్యసౌ । గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్ర
లతయాపృష్ఠేకిమల్లంబయాభ్రాజిష్ణుంకషరేఖయేవనిపసత్సిందూరసౌంద
ర్యయా॥ ౧౨౬

వ్యా॥ కామఇతి ॥ అసౌ - రోనలజిగీషురితిభావః - కామః - కౌసుమేనపౌష్పణచాపేనదుర్జయం- జితేంద్రియత్వాదితిభావః- అముంనృపంనలంచ - జేతుం - అ

ప్రవణవంశజాంసత్కుల ప్రసూతాం - దృఢవేణుజన్యాంచ ॥ ని॥ వంశౌవేణుకులమస్కరావిత్యమరః - అధిగుణాంఅధికలావణ్యగుణాం - అధిజ్యాంచ - కించనిజసదనువర్తమానంసిందూరస్యఅంకురం-రావస్థా యాంనాళాంతరాళవర్తి తస్య-సౌందర్యంశోభాయస్యాంతయా - కషరేఖయా - కాలాంతరేసిందూరసంక్రాంతిపరిపుష్టగకృతఘర్షణరేఖయేత్యుత్ప్రేక్షా - పృష్ఠే గ్రీవాపశ్చాద్భాగే - కియత్కించిద్యథాతథా - లంబయాప్రస్తయా - గ్రీవాలంకృతిఃకంఠాలంకారభూతాయాఃపట్టసూత్రలతా - తయా - భ్రాజిష్ణుంశోభిష్ణుంభ్రాజమానాం - భువశ్చేతిచకారాదిష్ణుచ్ప్రత్యయః - తామేవధనుర్వల్లించాపలతాం-ఆసాద్య-మాద్యతిహృష్యతి- శ్లేషోత్ప్రేక్షాసంకీర్ణరూపకాలంకారః॥

మూ॥ త్వద్గుచ్ఛావలిమౌక్తికానిగులికాస్తంరాజహంసంవిభోర్వేధ్యంవిద్ధిమనోభువఃస్వమపితాంమంజుంధనుర్మంజరీమ్।యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానంలసన్నాభీమధ్యబిలావిలాసమఖిలంరోమాళిరాలంబతే॥

వ్యా॥ త్వదితి ॥ కించ - విభోర్మనోభువఃకామస్య- లక్ష్యవేద్ధురితిశేషః- తవగుచ్ఛావళేముక్తాహారవిశేషస్య - ముక్తావివమౌక్తికాని - వినయాదిత్వాత్స్వార్థేఠగిత్యామనః- గులికాఃఉండ్రకాః - విద్ధిజానీహి - తంరాజహంసంరాజశ్రేష్ఠం - తమేవరాజహంసంకలహంసం - శ్లిష్టరూపకం ॥ ని ॥ రాజహంసాన్నృపశ్రేష్ఠేకాదంబకలహంసయోరితివిశ్వః - వేధితుంప్రహర్తుంఅర్హంవేధ్యంలక్ష్యం - విధవేధనే - ఋహలోర్ణ్యత్ - అనేకార్థాధాతవః- ఏవమేవాహ- వేధిక చ్ఛిద్రితావిత్యత్రక్షీరస్వామీ - అన్యేత్వాహుః - స్వల్పేపివిధానార్థేప్రయోగశ్చ- విధవేధనఇత్యేవాకరస్థఃపాఠః - పాఠాంతరంతుప్రామాదికమయుక్తంపరంపరాయాతం- ఇతివిద్ధి - స్వమాత్మానమపి॥ ని॥స్వోజ్ఞాతావాత్మనిస్వమిత్యమరః - తాంవక్ష్యమాణ ప్రకారాం - మంజుంమంజులాం ధనుర్మంజరీంచాపవల్లరీం - విద్ధి - యస్యాఃధనుర్మంజర్యాః - నిత్యమంకనివాసేనసమీపస్థిత్యా- లాలితతమయాఅత్యాదృతయా - జ్యయామౌర్వ్యా - భుజ్యమానం అనుభూయమానం- అఖిలంవిలాసంశోభాం - జ్యారూపత్వామిత్యర్థః - లసన్నాభ్యేవమధ్యబిలంగులికాస్థానంయస్యాస్సా- రోమావళిస్తద్రోమరాజిః- ఆలంబతేభజతే- అత్రమౌక్తికాదౌగులికాద్యవయవరూపణాత్ అవయవినికామేవేధ్యత్వరూపణస్యగమ్యమానత్వాదేకదేశవర్తిసావయవరూపకమ్॥ ౧౨౩

మూ॥ పుష్పేషుశ్చికురేషుతేశరచయంన్యస్యప్రసూనచ్ఛలాత్ప్రేచత్పుష్పితయాజితప్రసవసన్ఛాత్ప్రపంచయచ్ఛీతిషు। నిర్విణ్ణ్యాత్రయదాశ్రమంనవితనుప్రాప్యంతజ్జయాయాధునాపశ్రాలీస్తవమరోశైలనిలయాతప్యమానాళ్లాయతే॥ ౧౨౪

వ్యా॥ పుష్పేషురితి ॥ యః పుష్పేషుః కామః - యజ్జిష్ణుః యేన నలేన సౌందర్యాత్స హాభూతః - అత ఏవ నిర్విద్య ఈర్ష్యయా జీవనవైయర్థ్యం మత్వేత్యర్థః ॥ శ్లో ॥ తత్త్వజ్ఞానవదీక్షా ఋతేర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీరితిలక్షణాత్ - తేత ఏవ చికురే మ స్వం స్వకీయం - శరచయం - త్వదస్తమసమవ్యాజాదితి భావః - ఫాలమాలేలలాటభాగే ధనుః - భ్రూర్వ్యాజాదితి భావః - తథా రౌద్రే రుద్రసంబంధిని చక్షుష్యేవ - అనుభ్రాష్ట్రం అంబరీషేవి శత్రుత్వేనావ్యయీభావః ॥ ని ॥ క్లీబేంబరీషం భ్రాష్ట్రో నేత్యమరః - తనుం శరీరం - చిక్షేపేక్షిప్తవాన్ - తద్దగ్ధతనువ్యాజాదితి భావః - స్మరితత్వాత్తజ్ - స పుష్పేషుర్వితనురనంగస్సన్ - అధునా తజ్జయాయ నలజయార్థం - త్వాపే హ్యాశ్రమం తపోవనం - ఆశ్రయత్ ఆశ్రితవాన్ - తపశ్చర్యార్థమితి శేషః - అస్యథాకథమేవం జేష్యతీతి భావః - అత ఏవ తత్వదురోజే ఏకస్మై లోనిలమోయస్యాస్సా తన్విష్ఠైత్యర్థః - పత్రాళిః పత్రరచనా పత్రచయశ్చ - తస్య కామస్య పర్ణశాలాయతే సైవ ఆచరతీత్యుపమానాత్క్యఙ్ - అత్ర పూర్వార్ధే శరచాపాదీనాం పూర్వోక్తపుష్పాదివిషయనిగరణేన తదభేదాధ్యవసాయాత్ భేదే అభేదలక్షణాతిశయోక్తిః - తయా తత్పర్ణశాలాయత ఇత్యుపమయా చోత్థాపితేన త్వదురశ్శ్రమమితిరూపకేణ - సంకీర్ణా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా కామస్యాశ్రమాశ్రయణోత్ప్రేక్షేతి సంక్షేపః ॥　　౨౮

మూ ॥ ఇత్యాలపత్యథ పతత్రిణి తత్ర భైమీం సఖ్యశ్చిరాత్తదనుసంధిపరాః పరీయుః । శర్మాస్తు తే విసృజ మామితి సోఽప్యుదీర్య వేగాజ్జగామ నిషధాధిపరాజధానీమ్॥　　౨౯

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ తత్ర తస్మిన్ పతత్రిణి పక్షిణి ఇత్యేవమాలపత్యాభాషమాణే సతి - అథానన్తరం సరే - చిరాత్ప్రభృతి - తస్యాః భైమ్యాః అనుసంధిరన్వేషణం - ఉపసర్గేణ ఘోష్యాంకిః - తత్పరాః సఖ్యః - పరీయుః తాం పరివవ్రుః - ఇణో లిట్ - అథ - సహంసోపి - తేతవ శర్మ సుఖమస్తు - మాం విసృజ ఇత్యుదీర్య ఉక్త్వా వేగాన్నిషధాధిపరాజధానీం జగామ॥　　౨౯

మూ॥ చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిర్వ్యామిశ్రతామాశ్రయత్ప్రేయో దూతపతంగపుంగవగిరాం సీమానరసాత్ । స్వాదం స్వాదమసీమమృష్ట సురభి ప్రాప్తాపితృప్తిం న సా తాపం ప్రాప సితాంతకాంతర తులామానర్చ్ఛ మూర్ఛామపి॥　　౩౦

వ్యా॥ చేత ఇతి ॥ సా భైమీ - చేతోజన్మనః కామస్య - శరప్రసూనానాం శరభూతపుష్పాణాం - మధుభిః స్రవద్భిః స్వైరైశ్చ॥ ని॥ మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేపీత్యమరః - అతులాం వ్యామిశ్రతామాశ్రయత్ - మధుమిశ్రం సదిత్యర్థః - అసీమసుసీమ - అపరిమి

తమిత్యర్థః - నకారాంతోత్తరపదబహువ్రీహిః- దృష్టమతిశుద్ధమకపటం- అన్యత్రాకులం - తచ్చతత్పురథిత్రావ్యం సుగంధిచ - ఖంజకుబవద్విశేషణసమాసః - ప్రేయసో నలస్యదూతస్సందేశహరోయఃపతంగఃపుంగవఇతిపతంగపుంగవః హంసః - పుమాన్ గౌః పుంగవగోరతద్ధితలుకిటచ్ ప్రత్యయః - తస్యగవీవాక్ తద్గవీ - పూర్వవత్ - టిడ్ఢాణ ఇత్యాదినాఙీప్ - సైవహయ్యంగవీనంగోదోహోద్భవంఘృతమిత్య వయవరూపకం- హయ్యంగవీనంసంజ్ఞాయామితినిపాతః - తద్గవీథేను స్తస్యాఇతిగమ్యతే- రసాద్రాగాత్ స్వాదంస్వాదంపునఃపునరాస్వాద్య- ఆభీక్ష్ణ్యేణముల్ ప్రత్యయః - పౌనఃపున్యమాభీక్ష్ణ్యమాభీక్ష్ణ్యేద్వేభవత ఇత్యుపసంఖ్యానాద్ద్విరుక్తిః అంతస్తృప్తింప్రాపాపి - అపిర్విరోధే - నితాంతంతాపంనప్రాప - మూర్ఛాంనానర్చనాపాప - ఋచ్ఛత్యృతామితిగుణః - అతఆదేరిత్యభ్యాసాకారస్యదీర్ఘః - తస్మాన్నుడ్ద్విహలఇతినుట్ - మధుమిశ్రఘృతస్యవిషత్వాత్తత్పానేపితాపాద్యభావఇతివిరోధః - సచపూర్వోక్తరూపకోత్థాపిత ఇతిసంకరః॥ శ్లో॥ భజలేవిషరూపత్వంతుల్యాంశేమధుసర్పిషోరితివాగ్భటః॥ ౧౩౦

మూ॥ తస్యాదృశో వియతిబంధుమనువ్రజంత్యా స్తద్బాష్పవారినచిరాదవధిర్బభూవ। పార్శ్వేపివిప్రచకృషేతదనేనదృష్టై రారాదపివ్యవదధేనతుచిత్తవృత్తేః॥ ౧౩౧

వ్యా॥ తస్యాఇతి॥ వియత్యాకాశే - బంధుమనువ్రజంత్యాస్తస్యాదృశోదృష్టేః - తద్బాష్పవారిబంధుజనవిప్రయోగజన్యంతద్దృగ్జలమేవ- నచిరాదచిరాత్ - అవధిర్బభూవ- ఔదకాత్ ప్రియంపాంథమనువ్రజేదితిశాస్త్రాత్తత్పర్యంతంభూదిత్యర్థః - తత్ర స్నేహబాష్పోదయాదేవహేతోః - అనేనహంసేన - పార్శ్వేపిసమీపేపి- దృష్టేఃవిప్రచకృషేవిప్రకృష్టేనాభావి - బాష్పావరణాత్సమీపస్థోపివాలక్ష్యతేత్యర్థః - చిత్తవృత్తేస్తు - ఆరాద్దూరేపి - నవ్యవదధేవ్యవహితేననాభావి - స్నేహబంధానపసోనాతీత ఇత్యర్థః - ఉభయత్రాపిభావేలిట్ - సమీపస్థస్యవిప్రకృష్టత్వందూరస్థస్యసన్నికృష్టత్వం చేతివిరోధాభాసోలంకారః॥ ౧౩౧

మూ॥ అస్తిత్వంకార్యసిద్ధేఃస్ఫుటమథకథయన్ పక్షయోఃకంప్రభేదై రాఖ్యాతావృత్తమేతన్నిషధనరపతౌసర్వమేకఃప్రతస్థే। కాంతారేనిర్గతాసిప్రియసఖిపదవీనిస్మృతాకిన్నుముగ్ధేమారోదీరేహియామేత్యుపహృతవచసోనిన్యురన్యాంవయస్యాః॥ ౧౩౨

వ్యా॥ అస్తిత్వమితి॥ అథైకస్సరోకోహంసః - పక్షయోఃకంప్రభేదైఃచేష్టావిశేషైఃకార్యసిద్ధేః - అస్తిత్వంసత్తాం - అస్తీత్యవ్యయంవిద్యమానపర్యాయః- తస్మాత్త్వప్రత్యయః - స్ఫుటంకథయన్ వ్యక్తంసూచయన్- వృత్తంనిష్పన్నమేతత్సర్వం - నిష

థనరపతౌ నలేవిషయే - ఆఖ్యాతా - తస్మైనివేదయిష్యన్నిత్యర్థః - ప్రణష్టే - అన్యాం దమయంతీం - వయస్సాతుల్యావయస్యాః సఖ్యః - చేరన్వయఇత్యాదినాయత్ప్రత్యయః- హేప్రియసఖిముగ్ధే - కాంతారే విషమేనిగతాని - కథంప్రవిష్టాసీత్యర్థః - పదవీవిస్మృతా కిమ్ను - మారోదీః - ఏహి - యామగచ్ఛామేత్యుపహృతవచసఃద త్తవచనాస్సత్యః - నిన్యుః॥ ౧౩౨

మూ॥ సరసినృపమపశ్యద్యత్రతత్తీరభాజః స్మరతరళమశోకానోకహస్యోపమూలమ్। కిసలయదళతల్పగ్లాపినం ప్రాపతంసజ్వలదసమ శరేషుస్పర్ధిపుష్పర్ద్ధిశాఖైః॥ ౧౩౩

వ్యా॥ సరసీతి॥ సహంసోయత్రసరసీనృపమపశ్యత్ పూర్వంధృష్టవాంతస్యసరసస్తీరభాజఃతటరుహస్య - జ్వలద్భిరసమశరస్యపంచేషోరిషుభిఃస్పర్ధంతఇతితత్స్పర్ధినీ తత్పద్ధృశీ - పుష్పర్ధిఃపుష్పసమృద్ధిఃశాఖిశ్శిఖరంయస్యతస్యా శోకానోకహస్యాశోకవృక్షస్య- ఉపమూలంమూలసమీపే - విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః - స్మరేణతరళంచపలంకిసలయదళతల్పంపల్లవపత్రశయనంగ్లాపయతిస్వాంగదాహేనగ్లాపయతీతి తథోక్తం - తంనృపం ప్రాప॥ ౧౩౪

మూ॥ పరవతిదమయంతిత్వాంనకించిద్వదామిద్రుతముపనయకింమామాహసాశంసహంస। ఇతివదతినలేసౌతచ్ఛశంసోపనమ్రః ప్రియమనుసృతాంచస్వస్పృహాయావిలంబః॥ ౧౩౫

వ్యా॥ పరవతీతి॥ పరవతిపరాధీనే - దమయంతి - త్వాం - నకించి ద్వదామినోపాలభే - కించ - హేహంస ద్రుతంశీఘ్రముపనయసమాగచ్ఛ- సాదమయంతీమాంకిమాహ - శంసకథయ- ఇతినలేవదతిభ్రాంత్యాపురోవర్తినమివసంబోధ్యాలపతిసతి- అసౌహంసః- ఉపనమ్రఃపురోగతస్సన్ - తత్సర్వంశశంసకథయామాస - తథాహి- సుకృతాంసాధూనాం - సుకర్మపాపమంత్రపుణ్యేషుకృఞఇతిక్విప్ - ప్రియమనుఇష్టార్థంప్రతి - స్వస్పృహయాఏవవిలంబః - నత్విచ్ఛావంతరంతత్సిద్ధేర్విలంబఇతిభావః- సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః॥ ౧౩౬

మూ॥ కథితమపినరేంద్రశ్శంసయామాసహంసంకిమితికిమితిపృచ్ఛన్భాషితంసప్రియాయాః। అధిగతఇతివేలానందమాద్వీకమత్తఃస్వయమపిశతకృత్వస్తత్తథాన్వాచచక్షే॥ ౧౩౭

వ్యా॥ కథితమితి॥ సనరేంద్రోనలః - కథితమపిప్రియాయాఃదమయంత్యాఃభాషితంవచనం - కిమితికిమితిపృచ్ఛన్హంసంశంసయామాసపునఃపునరాఖ్యాపయామాస - కించ- అతివేలోతిమాత్రఃయఆనందఃసఏవమాద్వీకంమృద్వీకావికారఃద్రాక్షామద్యం॥ నై॥ మృద్వీకాగోస్తనీద్రాక్షేత్యమరః - తేనమత్తః - అధిగతంసమ్యగృహీతం

తత్తదుక్తం - స్వయమపి - శతకృత్వః శతవారం - సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్ - తథా తదుక్తప్రకారేణ - అన్వాచచక్షే అనూదితవాన్ - మత్తో హ్యుక్తమేవ పునః పునః ప్రవక్తీతి భావః॥ ౧౩౫

మూ॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరస్సుతం శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్। తార్తీయీకతయా మితోఽయమగమత్తస్య ప్రబంధే మహాకావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥

వ్యా॥ శ్రీహర్షమితి॥ శ్రీహర్షమిత్యాదిసుగమం - తృతీయ ఏవ తార్తీయీకః - ద్వితీయతృతీయాభ్యామీకక్స్వార్థే వక్తవ్యః - తస్య భావస్తత్తా - తయా మితస్తృతీయ ఇత్యర్థః - శేషం సుగమమ్॥ ౧౩౬

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయకోలచల్లమల్లినాథసూరివిరచితే - నైషధవ్యాఖ్యానే జీవాతుసమాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః.

శ్రీరస్తు

(నైషధకావ్యసవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః.)

మూ॥ అథ నలస్య గుణం గుణమాత్మభూస్సురభితస్య యశఃకుసుమంధనుః॥
శ్రుతిపథోపగతం సుమనస్తయా తమిషుమాశు విధాయ జిగాయ తామ్॥ ౧

వ్యా॥ అథ భైమ్యాః స్వయంవరం ప్రత్యుత్సుకత్వేనాస్మిన్ సర్గే భైమ్యా మదనావస్థాం వర్ణయితుమారభతే॥ అథేత్యాది॥ అథ భైమ్యాః ప్రియసందేశశ్రవణానంతరం - ఆత్మభూః కామః - నలస్య గుణః ఆత్మోత్కర్షహేతుః సౌందర్యాదికో ధర్మః - తమేవ గుణం మౌర్వీం - విధాయ - సురభిసుగంధిమనోజ్ఞం చ॥ ని॥ సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ వాచ్యవత్సురభిః స్మృత ఇతి విశ్వః - తస్య నలస్య యద్యశః తదేవ కుసుమం ధనుర్విధాయ తథా సుమనస్తయా సుమనస్త్వేన పుష్పత్వేన చ - శ్రుతిపథోపగతం కర్ణపథం గతం - పునః పునస్తైర్భైమ్యా శ్రుతమిత్యర్థః - ఆకర్ణమాకృష్టం చ - తం నలమేవేషుం విధాయ - తాం భైమీం జిగాయ - తదేకాసక్తచిత్తాం చకారేత్యర్థః - సన్నిటోజేరితికుత్వం రూపకాలంకారః - అస్మిన్ సర్గే ద్రుతవిలంబితం వృత్తం॥ శ్లో॥ ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరావితి లక్షణాత్॥ ౧

మూ॥ యదతనుజ్వరభాగనుతేస్మ సా ప్రియకథాసరసీరసమజ్జనమ్। సపది తస్య చిరాంతరతాపినీ పరిణతిర్విషమా సమపద్యత॥ ౨

వ్యా॥ యదితి ॥ సా భైమీ - అతనుజ్వరమనంగజ్వరంఅధికజ్వరంచభజతీతితద్భాక్ - భజేర్ణ్విః - ప్రియకథైవ సరసీసరః తస్యాంరసో రాగః జలంచతత్ర మజ్జనమాసక్తిమవగాహంచ - తనుతేస్మచకారేతియత్ - లట్స్మ ఇతిభూతేలట్ - తస్యమజ్జనస్య - సపది చిరందీర్ఘకాలం- అంతరమభ్యంతరంతాపయతీతితత్తాపినీ - విషమాఉద్దీపనాత్మికాపరిణతిఃపరిపాకః - సమపద్యతసంజాతా- అతఏవజ్వరశాంత్యర్థాద్రసమజ్జనాత్తమద్రేకరూపానర్థోత్పత్తేర్విషమాలంకారభేదః ॥ శ్లో ॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్ విరూపఘటనా వా స్యాద్విషమాలంకృతి(స్త్రి)ధేతిలక్షణాత్ - ఏతేన ద్వ్యాదశావస్థాప్తేర్నవమీ సంజ్వరావస్థోక్తా - తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ చక్షుఃప్రీతిర్మనస్సంగస్సంకల్పోథప్రలాపితా । జాగరఃకార్శ్యమరతిర్లజ్జాత్యాగోథసంజ్వరః ॥ ఉన్మాదో మూర్ఛనంచైవ మరణంచరమం విదురితి॥ ౨

మూ॥ ధ్రువమధీతవతీయమధీరతాం యదమూతపతగ్గతివేగతః। స్థితిశిరోధరరంధ్రకుటీకోటరీకమదితస్సహి రోమాయవసంతరః॥ ౩

వ్యా॥ ధ్రువమితి ॥ ద్వ్యణుకోదరీసూక్ష్మమధ్యాఇయందమయంతీ - స్థితిర్మర్యాదా గతినివృత్తిశ్చతద్విరోధకరీం - తద్విరోధహేతుమిత్యర్థః - గత్యుత్పత్తేస్తత్ప్రాగభావవిరోధిత్వాదితి భావః - కృశోపహిత్యాదినాసౌత్రప్రదేటచిజిపః- అధీరతాంచపలతాం ఏకత్రానవస్థానలక్షణాం - దయితదూతోయఃపతగఃపతత్త్రీహంసః ॥ ని ॥ పతత్పత్త్రరథాండజా ఇత్యమరః - తస్యగతిర్గమనంవేగాదధీతవతీగృహీతవతీ - ప్రాప్తవతీత్యర్థః - ఏతేనచాపలాఖ్యస్సంచారీభావఉక్తః ॥ శ్లో ॥ చాపలంత్వనవస్థానంరాగద్వేషాదిసంభవమితిలక్షణాత్ - తస్యహంసపక్షవేగజన్యత్వముత్ప్రేక్ష్యతే - ధ్రువమితి - నను కథమన్యవేగాదన్యత్రక్రియోత్పత్తిరిత్యాశంక్య యదనంతరన్యాయేన సమర్థయతి- రోమాళిర్యస్యాంతరస్సన్నిహితః - సతస్మాదుదితఉత్పన్నఇత్యుత్ప్రేక్షాశిరోధరాంతరన్యాయస్యోరంగాంగిభావేనసంకరః॥ ౩

మూ॥ అతితమాంసమపాదిజడాశయంస్మితలవస్మరణేపితదాననమ్ । అజనిపంగురపాంగనిజాంగణభ్రమిణికోపితదీక్షణఖంజనః॥ ౪

వ్యా॥ అతితమామితి ॥ తస్యాభైమ్యాఆననం - స్మితలవస్యహాసలేశస్యస్మరణేపి - కిముతకరణఇతిభావః - అతితమామతిమాత్రం - కిమేత్తిఙ్ఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే ఇత్యాదినాఅవ్యయఘాదామ్ప్రత్యయః - జడాశయంగానంమూఢచిత్తం- సమపాదిసంపన్నంతదజ్ఞంజాతమిత్యర్థః- చిత్తేషదజ్ఞతికగ్లైరితి - తస్యాఈక్షణమేవసంయోపమోవఖంజనఃఖంజరీటకః- అపాంగఏవనిజాంగణం

గణం - తత్ర భ్రమిః భ్రమణం - తస్యాః కణిలే శేషపంగురసముద్రః - అజనిజాతః - దీప
జనే త్యాదినా జనేః కర్తరి చిణ్ జ్వరవేగాత్సి స్వతవీథుణేలు ప్రైతిభావః॥ ౪

మూ॥ కిముత వంతరుభావిపజౌదినస్మ స్వరసలౌవిశతస్మ స్వివిగాహితుమ్। త
దఖిలేనచికిత్సితుమాశుతాంవక్షిభుజావధిపేననియోజితౌ॥ ౫

వ్యా॥ అథాస్యాః స్మరవలహూర్నిరంతరాంతః ప్రవేశమాలక్ష్యోత్ప్రేక్ష్యతే ॥ కిమిస్వి
తి ॥ తదఖిలేనస్తైమిరాకాముకేన - అనుకోభికః కమితేతి నిపాతితః - వక్షభుజావధిపేనదే
వేంద్రేణతాంస్తైమిరాహాశుచికిత్సితుమగదీకర్తుం నియోజితౌ ప్రేషితౌ - ఉభౌదివోభిష
జౌ స్వరైన్య వద్యావశ్వినౌ - స్మరనలౌ సంతౌ - విగాహితుం రోగనిదానం నిశ్చేతుం - తస్యా
స్తదయంత్యాః అంతరం తచ్ఛరీరం - ప్రవిశతస్మ స్వికిము ప్రవిశ్యస్థితౌ వశ్వినౌ వేవతౌ కిమి
త్యుత్ప్రేక్షార్థః - తేనాస్య మదనాశ్విసమానసౌందర్యం వ్యజ్యతే - అత్రచింతాఖ్యస్సం
చారీభావస్సూచితః ॥ శ్లో ॥ ధ్యానం చింతేప్సి తానాప్తైశ్శూన్యతా శ్వాసతాపకృ దితిల
క్షణాత్॥ ౫

మూ॥ కుసుమచాపజతాపసమాకులం కమలకోమలమైక్ష్యత తన్ముఖమ్। అ
హిమహర్మ్యహతద్యుతికాధికాం రవిరుచిగ్లపితస్య విధోర్విధామ్॥ ౬

వ్యా॥ అథచింతానుభావం సంతాపం వర్ణయతి ॥ కుసుమేత్యాది ॥ కుసుమచాపజే
న స్మరసముత్థేన - తాపేన సమాకులం విహ్వలం అతఏవ వాకార వాః అహన్యహని - అత్యంత
సంయోగే వీప్సాయాం ద్విర్వచనం - రోసుపీత్యహ్నో నకారస్య రేఫాదేశః - అభ్యధి
కాధికామత్యంతాధికాం అక్లిష్టేత్యద్విర్భావః - రవిరుచిగ్లపితస్యార్కాంశుహతస్య - వి
ధోరిందోర్విధాం ప్రకారం - తాదృశీమవస్థామిత్యర్థః - అతఏవ సాదృశ్యాక్షేపాదసం
భవద్వస్తుసంబంధాన్నిదర్శనాలంకారః - వహత్ ప్రాప్నువత్ కమలకోమలం తన్ముఖమై
క్ష్యత దృష్టం సఖీజనేనేతి శేషః - సకరుణమితి భావః॥ ౬

మూ॥ తరుణతాతరణిద్యుతినిర్మితద్రఢిమతత్కుచకుంభయుగం తథా। అన
లసంగతితాపముపైతు నో కుసుమచాపకులాలవిలాసిజమ్॥ ౭

వ్యా॥ తరుణతేతి ॥ తస్యాః కుచావేన వకుంభౌ తయోర్యుగం కర్తృ - తరుణతా తారు
ణ్యమేవ తరణిద్యుతిరాతపస్తయా నిర్మితః కృతో ద్రఢిమా కాఠిన్యం యస్య తత్ - తథా కు
సుమచాప ఏవ కులాలః కుంభకారస్తస్య విలాసేన వ్యాపారేణ జాతం తజ్జం - అనలసంగతిః
నలసంగత్యభావః - క్వచిత్ప్రసజ్యప్రతిషేధేపి నఞ్ సమాస ఇష్యతే - అర్థాభావే వ్యయీ
భావే తాన నపుంసకత్వం - నైవానలసంగతిరగ్నిసంయోగ ఇతి శ్లిష్టరూపకం - తయా - తా
పముపైతు నో - కాకుః - ఉపేయాదేవేత్యర్థః - ప్రాప్తకాలే లోట్ - తథాహి - ఆ
మో ఘటః కులాలేన దార్ఢ్యాయ ప్రథమమాతపేన పక్వాన్ స పశ్చాదగ్నినా పచ్యతే - రూపకా
లంకారః॥ ౭

మూ॥ అధృతయద్విరహోష్మణిమజ్జితంమనసిజేనతదూరుయుగంతదా।
స్ఫుటతితత్కదనంకదళీతరుర్యదిమరుజ్జ్వలదాతపదూషితః॥ ౭

వ్యా॥ అధృతేతి ॥ తదాయత్తస్యాఊరుయుగం- మనసిజేనవిరహోష్మణివిరహతాపే - మజ్జితం - అధృతఅవస్థితం - ధృఙవస్థానఇతిధాతోర్లుఙితఙ్ - హ్రస్వాదంగాదితిసలోపః - కదళీతరుః - మరౌమరుదేశేజ్వలతాతపస్యమానేన- ఊష్మరేణోష్మరశ్మే తేనదూషితోయదిదూషితశ్చేత్ - తత్కదనంతేనోరుయుగ్మేనకదనంకలహంసామ్యమిత్యర్థః- స్ఫుటతి - అత్రోపమానస్యకదళీతరోరుపమేయత్వకల్పనాత్ప్రతీపాలంకారభేదః - ఉపమానస్యాక్షేపేఉపమేయత్వకల్పనంప్రతీపమితిలక్షణాత్- ఊష్మరపరామృష్టకదళీకాండకల్పంతదాసీదిత్యర్థః॥ ౭

మూ॥ స్మరశరాహతినిర్మితసంజ్వరంకరయుగంహసతిస్మదమస్వసుః। అనపిధానపదస్తవనాతపంతపనిపీతసరస్సరసీరుహమ్॥ ౮

వ్యా॥ స్మరేతి ॥ స్మరశరాహత్యానిర్మితసంజ్వరంజనితతాపం - దమస్వసుఃకరయుగంకర్తృ - అనపిధానాదనావరణాద్ధేతోః పతన్ప్రవిశన్నాతపోనాతపఃసూర్యాతపఃయస్మిన్ తత్తథా - తపేనగ్రీష్మేణనిపీతేశోషితేసరసియత్సరసీరుహంపద్మంతద్ధసతిస్మ - తత్సదృశమభూదిత్యర్థః - హసతీర్ష్యత్యసూయతీతిదండినాసదృశపర్యాయోక్తత్వాత్ - అతఏవోపమాలంకారః॥ ౮

మూ॥ మదనతాపభరేణవిదీర్యనోయదుదపాదిహృదాదమనస్వసుః। నిబిడపీనకుచద్వయయంత్రణాతమపరాధమధాత్ప్రతిబధ్నతీ॥ ౧౦

వ్యా॥ మదనేతి ॥ దమనస్వసుఃహృదాహృదయేన - కర్త్రా మదనతాపస్యభరేణఔత్కట్యేనహేతునా - విదీర్యనోదుదపాదినోత్పతితమితియత్ - భావేలుఙ్ - తమనుత్పతనరూపమపరాధం - ప్రతిబధ్నతీనిరుంధతీనిబిడపీనకుచద్వయమేవయంత్రణాబంధః కర్త్రి - అధాత్ - హృదయకృతాపరాధంస్వయమువాహేత్యర్థః - అత్రాతితాపాత్స్ఫుటనంహృదయస్యాయుక్తేషునిబంధనం - తస్యకుచయంత్రణానిమిత్తత్వముత్ప్రేక్ష్యతే - సాచవ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥ ౧౦

మూ॥ నివిశతేయదిశూకశిఖాపదేసృజతిసాకియతీమివనవ్యథామ్। మృదుతనోర్వితనోతుకథంనతామవనిభృత్తునివిశ్యహృదిస్థితః॥ ౧౧

వ్యా॥ నివిశతఇతి ॥ శూకశిఖాకంటకాగ్రంపదేచరణేనివిశతేప్రవిశతియది - నేర్విశఇత్యాత్మనేపదం- సాప్రవిష్టాశూకశిఖా- కియతీమివకవ్యథాంపీడాం- ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే - కీదృశీంవ్యథామిత్యర్థః - నసృజతినోత్పాదయతి - మహతీమేవసృజతీత్యర్థః - అవనిభృద్రాజానలఃపర్వతశ్చ - సతు - హృదినివిశ్యస్థితస్సన్ - మృదుతనోః

కోమలాంగ్యాః - తాంతథావిధాంవ్యథాంతథంనవితనోతు- వితనోత్వేవేత్యర్థః సం
భావనాయాంలోట్ - అత్రసదిసూక్ష్మకంటకప్రవేశేదుస్సహావ్యథా- కిముతహృదయం
గ్యాస్యదిమహత్ప్రవేశేనేతికైముత్యన్యాయేనార్థాంతరాపత్తేరర్థాపత్తిరలంకారః॥

మూ॥ మనసిసంతతమిన్ద్రియమీక్షితుం నయనయోస్స్పృహయాంతరు
పేతయోః। గ్రహణశక్తిరభూదిదమీయయోరపిచసమ్ముఖవాస్తునివస్తుని॥ ౧౨

వ్యా॥ మనసీతి ॥ మనసిసంతతంహృదివర్తమానం - ప్రియమీక్షితుం- స్పృహయా
అంతరుపేతయోరంతఃప్రవిష్టయోరివ - ఇదమీయయోరస్యాస్సంబంధినోః - ఇదంశ
బ్దాత్ వృద్ధాచ్ఛః నయనయోస్సమ్ముఖంపురోదేశోవాస్తుస్థానంయస్య తస్మిన్న
పిపురోవర్తిన్యపివస్తుని - గ్రహణశక్తిస్స్వవిషయస్ఫురణసామర్థ్యంనాభూత్ - నలవ్యా
సంగాన్నకించిదన్యద్ద్రాక్షీదిత్యర్థః - తద్వ్యాసంగనిమిత్తస్యబాహ్యాదర్శనస్యచ
క్షుషోరంతఃప్రవేశనిమిత్తత్వముత్ప్రేక్షతే - చింతైవసంచారీభావః॥ ౧౨

మూ॥ హృదిదమస్వసురశ్రుఝరప్లుతే ప్రతిఫలద్విరహాస్రముఖానతేః।
హృదయభాజమరాజసుచుంబితుం నలముపేత్యకిలాగమితంముఖమ్॥ ౧౩

వ్యా॥ హృదీతి ॥ విరహేణ అస్రప్రాయస్రముఖానతిర్యయా సాతస్యావక్రముఖ్యాః
దమస్వసుః- ముఖం - అశ్రుఝరేణాశ్రుప్రవాహేణప్లుతేసిక్తే హృదిహృదయే ప్రతిఫలత్
ప్రతిబింబితంసత్ - హృదయభాజంహృదిస్థితంనలంచుంబితుముపేత్యగత్వా- ఆగమితం
సంజాతాగమనంకిల-ప్రత్యాగతమిత్యుత్ప్రేక్షా- తారకాదిత్వాదితచ్ - కిలేతిసంభావ
నాయాం॥ ని॥ వార్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః- అరాజతరరాజ- సంభావనముత్ప్రేక్షా।

మూ॥ సుహృదమగ్నిముదంచయితుంస్మరం మనసిగంధవహానసఖీదృశః।
అకలినిశ్వసితేనవినిర్గమాదనుమితేనిహ్నుతవేశనమాయితా॥ ౧౪

వ్యా॥ సుహృదమితి ॥ గంధవహేనబాహ్యవాయునా - సుహృదం సఖాయం॥ ని॥
లోహితాశ్వోవాయుసఖ ఇత్యగ్నేర్వాయుసఖత్వాభిధానాత్ మృగీదృశఃభైమ్యాః- మన
సి- స్మరమేవాగ్నిముదంచయితుముద్దీపయితుం - నిశ్వసితేననిశ్వాసవాతవ్యాజేన- వి
నిర్గమేణబహిర్నిస్సరణేన అనుమితంనిహ్నుతంప్రాగజ్ఞాతంయద్వేశనమంతఃప్రవేశ
స్తత్రమాయితామాయావిత్వం - తత్కల్పనాపాటవం - శ్రీవత్స్యాదిత్వాదినిః - అకలిక
లితంప్రాప్తం - నూనమితిశేషః - అగ్నిద్రోహిణంస్మరంప్రవిశ్య ప్రవర్ధయంససర్గచ్ఛతీతద్వ
ద్వాయురపితాపృక్శ్వాసవ్యాజేనతథాకృత్వానిర్గతఇత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౧౪

మూ॥ విరహపాండిమరాగతమోమషీశితిమతన్నిజపీతిమవర్ణకైః। దశది
శఃఖలుదృగ్వసంకల్పయన్ముద్దిశికగీనపరూపకచిత్రితాః॥ ౧౫

వ్యా॥ విరహేతి ॥ తస్యాదమయంత్యాః దృగ్దృష్టిరేవ- లిపికరీచిత్రకరీ - విరహేణపాండిమాశరీరశ్వైత్యం - రాగోనురాగస్సఏవరాగోరక్తిమా - శ్లిష్టరూపకం- తమోమోహస్తదేవమషీం సాశ్యామికానీలిమా- తస్యాభైమ్యాః నిజాస్సైసర్గికాః పీతిమాకనకవర్ణాః - చతుర్ణాంద్వంద్వః - తైరేవవర్ణైః చిత్రసాధనైః - దశదిశస్తావిషభిత్తిరింశేషః - నలస్యరూపకైః ప్రతికృతిభిః - చిత్రితాః సంజాతచిత్రాః- తారకాదిత్వాదితచ్- అకల్పయదసృజత్ఖలు - నిరంతరచింతాజనితయా భ్రాంత్యా ప్రతిదిశం మిథ్యానలానద్రాక్షీదిత్యర్థః॥ ౧౫

మూ॥ స్మరకృతింహృదయస్యముహుర్దశాంబహుయదున్నమనిశ్వసితానిలః। వ్యథితమానసితంపమదశ్నుత్రైత్రసతికస్స్మృతినాశ్రయబాధనే॥ ౧౬

వ్యా॥ స్మరకృతిమితి ॥ నిశ్వసితానిలః - స్మరకృతిం మదనకర్తృకస్పృష్టిరూపాం- హృదయస్యహృత్పిండస్య - దశామవస్థాం - బహుబహువారం క్రియావిశేషణం - యదన్నిపవినకం ఉత ఇతికథయన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా-అదోహృదయం- శ్రితైవాసనీ - కంపం చలనంతత్కారణంత్రాసంచ - ముహుః వ్యథితవిహితవాక్ - దధాతేర్లుఙ్ - స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః- ప్రాస్వాదంగాదితిసిచోలోపః - తథాహి- ఆశ్రయబాధనేసతికోనామనత్రసతి - సర్వోపిత్రసత్యేవేత్యర్థః - తద్బాధేతదాశ్రితస్యసస్వస్యాపిబాధాదతిభావః- అర్థాంతరన్యాసోలంకారః॥ ౧౬

మూ॥ కరపదాననలోచననామభిశ్శతదలైస్సుతనోర్విరహజ్వరే। రవిమహోబహుపీతచరంచిరాదనిశతాపమిషాదుదసృజ్యత॥ ౧౭

వ్యా॥ కరేతి॥ కరౌపదేఆననంలోచనేఇతినామానియేషాంతైః- తదాకారపరిణతాన్నాకుహారిభిః - శతదలైః కుశేశయైః కర్తృభిః - చిరాచ్చిరాత్ప్రభృతి - పీతచరం సకలాత్ పూర్వంపీతం- భూతపూర్వేచరట్ప్రత్యయః- బహుభూరిరవిమహః సూర్యతేజః - సుతనోర్దమయంత్యాః - విరహజ్వరేజ్వరావస్థాయాం - అనిశతాపమిషాన్నిరంతరోష్మవ్యాజాత్-ఉదసృజ్యతఉత్సృష్టం - స్వావమితశేషః- అత్రపద్మానాం భైమీకరచరణాదిభ్యోనామమాత్రభేదః నరూపభేదఇత్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః - తన్మూలాచేయంపూర్వపీతతేజోవమనోత్ప్రేక్షా - సాచతాపవ్యాజాదిత్యపహ్నవానుప్రాణితేతిసంకరః॥ ౧౭

మూ॥ ఉదయతిస్మతదద్భుతమాలిభిర్ధరణిభృద్భువితత్రవిమృశ్యయత్। అనుమితోపిచబాష్పనిరీక్షణాద్వ్యభిచచారనతాపకరోనలః॥ ౧౮

వ్యా॥ ఉదయతీతి॥ ఆలిభిస్సఖీభిః - తత్రతస్యాం - ధరణిభృతోభీమభూపాద్భువతీతి తదుత్పత్తికైమీతస్యాం - పర్వతేచభూభాగే - విమృశ్యవాక్యైస్సహ సంభావ్య - ధూ

ష్పనిరీక్షణాదశ్రులింగదర్శనాత్ - అన్యత్ర ధూమదర్శనాత్॥ ని॥ బాష్పశ్రువ్యంబుధూమౌ చేతి నైజయంతీ- అనుమితః అభ్యూహితః- అన్యత్ర లింగభాసాదనిర్ధారితోపి - తాపకత్వస్వంతాపజనకః - నలో నైషధః - అన్యత్ర అనలోగ్నిః - నవ్యభిచచారనాన్యథా బభూవేతియత్ - తదద్భుతముదయతిస్మ ఉత్పన్నమిత్యర్థః- అయగతావితిధాతోర్ల్యాతే లట్ - నలచింతానుభావోయం సంతాప ఇత్యశ్రుదర్శనాత్సఖీభిరూహితమహో ఇతి పదార్థః- అత్ర బాష్పలింగదర్శనాదనలజ్ఞానం - తచ్చావ్యభిచారీతి స్ఫురతో విరోధస్యాశ్రులింగాత్సంతాపకరో నలో నిశ్చిత ఇత్యాభాసీకరణాద్విరోధాభాసః - సచ శ్లేషానుప్రాణితః - సంతాపకరో నల ఇతి శబ్దశ్లేషః- అన్యత్రార్థశ్లేషః-అపిర్విరోధే॥ ౧౮

మూ॥ హృదివిదర్భభువం ప్రహరఞ్శరైరతిపతిర్నిషధాధిపతేః కృతే। కృతతదంతరగస్వదృఢవ్యథః ఫలదనీతిరమూర్ఛదలంఖలు॥ ౧౯

వ్యా॥ హృదీతి॥ నిషధాధిపతేః కృతే నలస్యార్థం - తత్ప్రహారార్థమిత్యర్థః॥ శ్లో॥ అర్థే కృతే చ శబ్దావ్యాతాదర్థ్యేఽవ్యయసంజ్ఞితావితి వచనాత్ - విదర్భభువం దమయంతీం - శరైర్హృదిప్రహరన్ - నలస్య సదా తద్గతత్వాదితి భావః- రతిపతిః కామః కృతాతదంతరగస్య తన్మధ్యగతస్య స్వస్య దృఢవ్యథా యేన సః - స్వయమపి తద్గతత్వాత్ ప్రహృతస్సన్నిత్యర్థః - ఫలంతీ అనీతిర్దుర్నీతిర్యస్య సోలమత్యంతమమూర్ఛదపతత్ఖలు - అమువ్యాదితి చగమ్యతే - మూర్ఛామోహసముచ్ఛ్రాయయోరిత్యనుశాసనాత్ - తదభేదేన మూర్ఛాలక్షణకార్యదర్శనాద్రతిపతేః స్వస్యాపి ప్రహారదత్వే ప్రత్యేతే- సాదశ్లేషమూలాతిశయోక్త్యాపేతేతి సంకరః - వ్యంజనాప్రయోగాద్గమ్య- పరప్రహారోద్యతస్య స్వప్రహారరూపానర్థోత్పత్తేర్విషమభేదశ్చవ్యజ్యతే॥ ౧౯

మూ॥ విధురమానితయా యది భానుమాన్కథమహో స తు తద్ధృదయం తథా। అపి పయోగభరాస్ఫుటనస్ఫుటీకృతదృషత్త్వమజిజ్వలదంశుభిః॥ ౨౦

వ్యా॥ విధురితి॥ తయా దమయంత్యా - విధుశ్చంద్రః - భానుమాన్సూర్యః- అమానితో యది - విరహిణాం తన్నచిత్రం - కింతు - సః సూర్యత్వాభిమతో విధుః వియోగవిషభరోభారస్తేనాపి యదస్ఫుటనమవిశరణం తేన స్ఫుటీకృతం దృషత్త్వం సూర్యోపలత్వం యస్య తత్ - అన్యథాతిభా స్ఫోటాదివద్విశీర్యేతేతి భావః - తద్ధృదయమపి భైమీహృదయరూపం సూర్యకాంతమపీత్యర్థః - కథం తథా సూర్యవత్ అంశుభిః - స్వతేజోభిః అజిజ్వలజ్జ్వలయతిస్మ - జ్వలతేర్ణౌ చఙ్ -అహో విధుర్విరహిణాముద్దీపకత్వాత్సూర్యత్వమస్తు నామ - తద్వదర్కోపలజ్వలయితృత్వంతు చిత్రమిత్యర్థః॥ ౨౦

మూ॥ హా దయయా దత్తసరోరుహనాలయా తయాత్వసదృగస్తు విరహోగ్నిమగ్నయా। ప్రియధర్మపరిరక్ష్యహ్వాదారతిః కిము నుమ ర్థ్యమ కేలచ తొచ్ఛి॥ ౨౧

వ్యా॥ హృదయేతి ॥ వియోగనిమగ్నయా విరహాగ్నిమగ్నయా అతఏవ హృదయధృతసరోరుహయా సంతాపశాంతయే వక్షోనిక్షిప్తపద్మయా - తయా - సమానాదృశ్యత ఇతి సదృక్ సదృశీ (స్త్రీ)- సమానాన్యయోశ్చేత్యుపసంఖ్యానాత్సమానోపపదాద్దృశేః క్విన్ప్రత్యయః- దృగ్దృశవతుష్వితి సమానశబ్దస్య సభావః - ద్వావస్తు - ద్వావపీత్యర్థః యద్వా- రతిః కామపత్నీ - ద్వాదావతుసాం ప్రియసఖ్యస్య శతు - నిఃపాద్య మిత్యర్థః - పరిరభ్య- అనుమర్తుం అనుగమనం కర్తుం - చితాగ్నౌ అశేత శయితా తదా ప్రియమనుమర్తుం చితార్చిషి శయానా సా రతిరేవేయమిత్యుత్ప్రేక్షా - తస్యా జ్వలాగ్నిస్తథా ప్రజ్వలతీతి భావః॥ ౫౧

మూ॥ అనలభావమియం స్వనివాసినో నవిరహస్య రహస్యమబుద్ధ్యత। ప్రశమనాయ విధాయ తృణాన్యసూర్జ్వలతి తత్ర యదుజ్ఝితుమైహత॥ ౫౨

వ్యా॥ అనలభావమితి॥ ఇయం దమయంతీ - స్వనివాసినః స్వనిష్ఠస్య విరహస్య నలవియోగజస్య- రహస్యం శమావహ్నివన్నిగూఢం- అనలభావమగ్నిత్వం నలరహితత్వం చ గమ్యతే - నాబుద్ధ్యత - నాజానాదిత్యర్థః - కుతః - యద్యస్మాత్ తత్ర తస్మిన్ విరహే జ్వలతి సతి- ప్రశమనాయ ప్రజ్వలనప్రతీకారార్థం అసూన్ ప్రాణాన్ - తృణాని విధాయ తృణప్రాయాన్ కృత్వా- తృణాత్మకానితి చ గమ్యతే- ఉజ్ఝితుం త్యక్తుం ప్రక్షేప్తుం చ ఐహత ఐచ్ఛత్- అగ్నిత్వజ్ఞానే కథం తచ్ఛాంతయే తత్ర తృణప్రక్షేప ఇత్యర్థః - విరహదుఃఖాన్మర్తుమైచ్ఛదితి తాత్పర్యార్థః॥ ౫౨

మూ॥ ప్రకృతిరేతు గుణస్సన యోషితాం కథమిమాం హృదయం మృదునామయత్ । తదిషుభిః కుసుమైరపి ధన్వినా సువివృతం విబుధేన మనోభువా॥ ౫౩

వ్యా॥ ప్రకృతిరితి ॥ యోషితాం హృదయం మృదునామేతి యత్ - నామేతి ప్రసిద్ధౌ - స ఇతి విధేయప్రాధాన్యాత్పుంలింగతా - ప్రకృతిః ప్రకృతిసిద్ధః గుణో మార్దవగుణః - ఇమాం దమయంతీం - కథం - నైతు- ప్రాప్నోత్వేవేత్యర్థః- కుతః తన్మృదుత్వం కుసుమైరపి ఇషుభిః - ధన్వినా విబుధేన దేవేన విదుషా చ మనోభువా - సువివృతం సమ్యగ్వ్యాఖ్యాతం - విద్వదధికారత్వాత్సందిగ్ధనిర్ణయస్యేత్యర్థః - కుసుమాదపి సుకుమారమస్యా హృదయమిత్యర్థః॥ ౫౩

మూ॥ రిపుతరా భవనాదవినిర్యతీం విధురుచిగ్రహజాలబిలైర్నతామ్। ఇతరథాత్మనివారణశంకయా జ్వలయితుం బిసవేషధరావిశత్ ॥ ౫౪

వ్యా॥ రిపుతరేతి ॥ రిపుతరా అతిద్వేషిణీ విధురుచిశ్చంద్రప్రభా - భవనాదవినిర్యతీమనిర్గచ్ఛంతీం - ఇతః శ్చతరిజీప్ - తాం భైమీం - జ్వలయితుం సంతాపయితుం- ఇతరథా నిజరూపేణ ప్రవేశే- ఆత్మనివారణశంకయా స్వప్రవేశప్రతిషేధభీత్యా - బిసవే

వస్యధారాసలిగృహస్య జాలకైః గవాక్షరంధ్రైః - అవిశన్న ప్రవిష్టా కిం - శశిగోప చారబిసాంకురా నిరంతరాంతర్నిస్యతభైమీబాధనాయ ప్రచ్ఛన్న ప్రవిష్టాంచుకరా ఇవ ప్రవిభాంతిస్మేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౨౪

మూ॥ హృదివిదర్భభువో ప్రశ్రుభృతిస్ఫుటంవినయదాస్యతయా ప్రతిబింబితమ్ ముఖమపృగోష్ఠమహో పి మనోభువాతదుపమాకుసుమాన్య ఖిలాశ్శరాః॥ ౨౫

వ్యా॥ హృదీతి ॥ విదర్భభువో వైదర్భ్యాః - వినయదాస్యతయా నమ్రాననత్వేన హేతునా - అశ్రూణి బిభర్తీత్యశ్రుభృత్ - క్విప్ - తస్మిన్న శ్రునిక్త ఇత్యర్థః - హృదిపక్షసి - వైమల్యాత్ స్ఫుటం యథాతథా - ప్రతిబింబితం - ముఖం చదృశౌ చ ఓష్ఠంచ ముఖదృగోష్ఠం - ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః - మనోభువా కామేన - తస్యముఖాదేరుపమాకుసుమాని పద్మంఉత్పలేబంధూకె చపంచధాసితాన్యుపమానపుష్పాణి తాన్యేవత్రఖిలాః పంచాపిశరాస్తదరోపరోపితం - తస్యాస్తథావిధేవక్షసి ప్రతిఫలితంముఖాద్యవయవసందకం పంచశరనిఖాతం - తదుపమానకుసుమ శరపంచకమివాలక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౨౬

మూ॥ విరహపాండుకపోలతలేవిధుర్వ్యధితభీమభువః ప్రతిబింబితః । అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా ముఖంనిజసఖంసుఖమంకమృగార్పణాత్॥ ౨౭

వ్యా॥ విరహేతి ॥ విధుశ్చంద్రః భైమ్యాః - విరహేణపాండుని కపోలతలె గండస్థలె ప్రతిబింబితస్సన్ - అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా సావర్ణ్యాద్దుర్లక్ష్య శుభ్రకిరణతయా - సుఖమనాయాసేన - అంకమృగార్పణాదసితకళంకమృగసమర్పణాత్ - ముఖం భైమీముఖం - నిజసఖం స్వసదృశం - వ్యధితవిహితవాన్ - దోషిణో పి స్వదోషం నిర్దోషేపి స్వసంసర్గేణ సంక్రమయ్య సమీకుర్వంతీతిభావః - కేచిత్కలంకినా నామిత్రంమిత్రంకుర్వంతీతిభావం వర్ణయంతి - అత్రచంద్రస్యకపోలసావర్ణ్యేన తదేకత్వకథనాత్సామాన్యాలంకారః॥ శ్లో॥ సామాన్యంగుణసామ్యేన యత్రవస్త్వంతరైకతే పలక్షణాత్॥ ౨౮

మూ॥ విరహతాపిని చందనపాంసుభిర్వపుషి సార్పితపాండిమమండనా విషధరాభబిసాభరణాదధేరతిపతింప్రతిశంభువిభీషికామ్॥ ౨౯

వ్యా॥ విరహేతి ॥ సాదమయంతీ విరహతాపిని వపుషి చందనపాంసుభిః - భస్మభస్మైరితి భావః - అర్పితస్సంపాదితః పాండిమ్నైవమండనం యస్యాస్సా - విషధరాభం శేషాహికల్పం బిసమేవాభరణం యస్యాస్సా సతీ - రతిపతింస్మరం ప్రతి - శంభురేవేయమితి విభీషికాం విశేషేణ భయోత్పాదనం - భీషయతేర్ణ్యంతాద్ధాత్వర్థనిర్దేశేణ్వుల్ - సుప్వా

షేతిసమాసః - నతుశంభోర్చిభీషికేతికర్తరిషష్ఠీసమాసః- తృజకాభ్యాంకర్తరీతినిషేధా
త్ - దధేదధారనూనమితిశేషః - గమ్యోత్ప్రేక్షా॥ ౨౬

మూ॥ వినిహితంపరితాపినిచందనంహృదితయాభృతబుద్బుదమాబభౌ।
ఉపనమన్సుహృదంహృదయేశయంవిధురివాంకగతోడుపరిగ్రహః॥ ౨౭

వ్యా॥ వినిహితమితి॥ తయాభైమ్యాపరితాపినిహృదయేవక్షసివినిహితంభృతబు
ద్బుదంఆతితాపాత్కృపేటకం - చందనం - సుహృదంసఖాయం - హృదయేశేతఇతిహృద
యేశయంమన్మథం - అధికరణేశేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః - శయవాసవాసిష్వకాలాదితి
లుక్ - ఉపనమన్నుపసర్పన్ - అంకగతోడుపరిగ్రహః- అంతస్థతారకాపరికరఃవిధు
రివాబభావిత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౨౭

మూ॥ స్మరహుతాశనదీపితయాతయాబహుముహుస్సరసంసరసీరుహ
మ్। శ్రయితుమర్ధపథేకృతమంతరాశ్వసితనిర్మితమర్మరముజ్ఝితమ్॥ ౨౮

వ్యా॥ స్మరేతి॥ స్మరహుతాశనదీపితయాకామాగ్నితప్తయాతయా - బహు
భూరిసరసంసార్ద్రం - సరసీరుహంసరోజం - ముహుఃశ్రయితుంశైత్యాయసేవితుం-
అర్ధపథిఅర్ధపథేకృతం- తత్పర్యంతమానీతంసత్ - అంతర్మాధ్యే - శ్వసితేనభైమీ
నిశ్వాసేననిర్మితంమర్మరంసద్యశ్శోషాత్కృతమర్మరశబ్దంసత్ ఉజ్ఝితంత్యక్తం
త్యక్తం - తథోష్ణస్సన్నిశ్వాసఇతిభావః॥ ని॥ అథమర్మరః। స్వనితేవస్త్రపర్ణానా
మిత్యమరః - ఈదృగర్థాసంబంధేపిసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదోలంకారః॥ ౨౮

మూ॥ ప్రియకరగ్రహమేవమవాప్స్యతిస్తనయుగంతవతామ్యతికిన్నిద
తి। జగదతుర్హ్నిహితేహృదినీరజేదవథుకుట్మలనేనపృథుస్తనీమ్॥ ౩౦

వ్యా॥ ప్రియేతి॥ హృదివక్షసి- నిహితేన్యస్తే - నీరజేపద్మే- దవథుఃపరితాపః-దూ
ఙఃట్విత్వాదథుచ్ప్రత్యయః - తేనయత్కుట్మలనంముకుళనం - నిపీడ్య గ్రహణమితియా
వత్ - తేన - పృథుస్తనీందమయంతీం - తవస్తనయుగంకర్తృపివమనేనప్రకారేణప్రి
యకరేణగ్రహంనిపీడ్యగ్రహణం - అవాప్స్యతి - కిన్నుకిమర్థంతామ్యతీతిజగదతురూచ
తుః- నూనమితిశేషః॥ ౩౦

మూ॥ త్వదితరోనహృదాపిమయాధృతః-పతిరితీవనలంహృదయేశయమ్
స్మరహవిర్భుజిబోధయతిస్మసావిరహపాండుతయానిజశుద్ధతామ్॥ ౩౧

వ్యా॥ త్వదితి॥ సాభైమీ - హృదయేశయంహృదిస్థితం - నలంత్వదితరస్త్వత్తో
న్యస్త్వమాసౌకాస్యోపాపతిః - మయాహృదాపినధృతఃమనసాపినచింతితః - ఇతినిజ
శుద్ధతాంఆత్మనిర్దోషతాంపాండుత్వంచ - విరహపాండుతయాతద్వ్యాజేనేత్యర్థః
స్మరహవిర్భుజిబోధయతిస్మేవ - మదనాగ్నిముగ్నాసాఅగ్నిదివ్యేనస్వసిద్ధింసీతారామమి
వనలంబోధయామాసేవేత్యుత్ప్రేక్షా - గతిబుద్ధీత్యాదినాఅణికర్తుర్నలస్యణౌకర్మత్వమ్॥

మూ॥ విరహతాన్తతదంగనివేశితాం కమలినీని మిషద్దళముష్టిభిః కిముపనేతు ముపేక్షితకిం పరాభవితుమైహతతద్వపథుం పృథుమ్॥ ౩౧

వ్యా॥ విరహేతి॥ విరహాతప్తేతదంగేభైమీశరీరేనివేశితానిహితాకమలినీపద్మల తా - నిమిషద్భిర్నానమద్భిర్దళైః పత్రైరేవముష్టిభిఃముష్టిబంధైఃకరణైః - పృథుంతద్ద వథుం సన్తాపం - అపనేతుముపచ్ఛేత్తుముపేక్షితవ్యా ప్రియతకిం - పరాభవితుం తిర స్కర్తుమైహతకిం - అపేక్షితకిమిత్యుత్ప్రేక్షా - వస్తుతస్తునకించిత్కర్తుంశక్తా - ప్ర త్యుతస్స్వయమేవదగ్ధేత్యర్థః - సోయంభీరుకస్యభయప్రవేశ ఇతిభావః - అతఏవాన ఘోత్ప్రేక్షాలక్షణో విషమాలంకారః - తదుక్తాపితాచేయముత్ప్రేక్షేతిసంకరః॥ ౩౧

మూ॥ ఇయమనంగశరావలిపన్నగక్షతవిసారివిషోగవిషాక్తా। శశికలేవ ఖరాంశుకరార్దితా కరుణనీరనిధౌనిదధౌనకమ్॥ ౩౨

వ్యా॥ ఇయమితి॥ఇయంభైమీఅనంగశరాఃవిశిరేవపన్నగాఃతైఃక్షతంక్షతిః- నపుం సకేభావేక్తః - తేనవిసారిణావ్యాపినావిరహాగ్నేనైవవిషేణ - ఆవశావివశాసతీ - ఖరాం శో స్తిగ్మాంశోఃకరైరర్దితాపీడితాశశికళేవకంజనంకరుణనీరనిధౌశోకరసాబ్ధౌ॥ ని॥ కరుణస్స్వరనేవ్యతేకృపాయాంకరుణామతేతివిశ్వః - ననిదధౌనిదధావేవ- నిమజ్జయా మాసైవేత్యర్థః - అత్రరూపకోపమయోరంగాంగిభావేనసంకరః॥ ౩౨

మూ॥ జ్వలతిమన్మథవేదనయానిజేహృదితమాంద్రమమృణాళలతాపితా। స్వజయినోస్త్రపయాసవిధస్థయోర్మలినతామభజద్భుజయోర్భృశమ్॥

వ్యా॥ జ్వలతీతి॥ తయాభైమ్యా - మన్మథవేదనయామదనజ్వరదుఃఖేన - జ్వలతి ప్రజ్వలితేనిజేహృదివక్షసి - అపితాఆర్ద్రాసరసామృణాళలతాబిసవల్లీ - స్వజయి నోఃస్వజేత్రోః - జిదృక్షేత్యాదినాఇనిప్రత్యయః - భుజయోస్తదీయయోరేవసవిధస్థ యోస్సమీపస్థయోస్సతోః - త్రపయాత్రపయేవేత్యర్థః - గమ్యోత్ప్రేక్షా - భృశంమలి నతామైవర్ణ్యమభజత్ జితోజేతురగ్రేలజ్జయావైవర్ణ్యంభజతీతిభావః॥ ౩౩

మూ॥ పికరుతశ్రుతికంపినిశైవలంహృదితయానిహితంవిచలద్బభౌ। సత తతద్గతహృచ్ఛయకేతునాహతమివస్వతనూఘనఘర్షణా॥ ౩౪

వ్యా॥ పికేతి॥ తయాభైమ్యా - పికరుతశ్రుత్యాకోకిలకూజితశ్రవణేన - కంపినివే పమానేహృదివక్షసి- నిహితంశైవాలంన్యస్తం - విచలత్ - ఆధారచలనాదితిభావః- శైవలంస్వతన్వాశైవలశరీరేణసహ-ఘనఘర్షణాభృశసంఘర్షణా- ద్వయోరపిజల చరత్వాదితిభావః - సతతంతద్గతస్యభైమీహృద్గతస్యహృచ్ఛయస్యకామస్యకేతునాచి హ్నేన - మత్స్యేన - హతంతాడితమివబభావిత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౩౪

మూ॥ నఖలుమోహవశేనతదాననం శశిసమస్మృతికాంతతబోధితత్। ఇ

తరథాభ్యుదయే శశినస్తతః కథమను ప్రవదశ్రుమయం పయః|| ౩౬

వ్యా|| నేతి || నలమనః కర్తృ - మోహవశేన విరహప్రయుక్తాజ్ఞానబలేన - తదాననం భైమీముఖం కర్మ - శశికాంతమిందుసుందరం ఇందూపలంచ - నాబోధి ఖలు నాబుద్ధం కిమితి కాకుః బుద్ధ్యత ఏవేత్యర్థః - తచ్చ సత్యమితి భావః దీపజనేత్యాదినా కర్తరి చిణ్ - ఇతరథా తదాస్యత్వే శశినోభ్యుదయే తతో భైమీముఖాదశ్రుమయమశ్రురూపం పయః - అసుస్రువత్ స్రుతం - చంద్రోదయే పయస్స్రావిత్వాచ్చంద్రకాంతత్వం సత్యమిత్యర్థః - చంద్రోదయేహి చంద్రకాంతద్రవోదేతి భావః - ద్రవతేర్లుఙి ణిశ్రిద్రుస్రుభ్య ఇత్యాదినా చ్లేశ్చఙ్ ధాతో రువఙాదేశః|| ౩౬

మూ || రతిపతేర్విజయాస్త్రమిషుర్వృథా జయతి భీమసుతాపి తథైవసా|
స్వవిశిఖానివ పంచతయా తతో నియతమైహత యోజయితుం సతామ్|| ౩౭

వ్యా || రతిపతేరితి || రతిపతేః కామస్య యదిషుః - విజయస్యాస్త్రం విజయాస్త్రం విజయసాధనమాయుధం - జయతి - తథైవ సా భీమసుతాపి విజయాస్త్రం సతీ జయతి - తత స్తస్మాద్ధేతోః స కామః స్వస్య విశిఖానిషూనివ - తాం భైమీం - పంచతయా పంచసంఖ్యాకత్వేన మరణేనచ || ని|| పంచతా పంచభావేస్యాత్పంచతా మరణేపిచేతి విశ్వః - యోజయితుమైహత - స్వేషువదస్యా విజయాస్త్రత్వేన పంచత్వేనాపి యోజయితుమైచ్ఛత్ - నియతం సత్యమిత్యుత్ప్రేక్షార్థః - అన్యథా కిమర్థమేనామిత్థం పీడయేదితి భావః - ఉపమోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః|| ౩౭

మూ || శశిమయం దహనాస్త్రముదిత్వరం మనసిజస్య విమృశ్య వియోగిని ఝుడితి వారుణమశ్రుమిషాదసౌ తదుచితం ప్రతిశస్త్రముపాదదే|| ౩౮

వ్యా|| శశిమయమితి|| వియోగిన్యసౌ భైమీ- ఉదేతీత్యుదిత్వరముద్యత్ ఇణ్నశజిసర్తిభ్యః క్వరప్ - శశిమయం శశిరూపం - మనసిజస్య దహనాస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం విమృశ్యాలోచ్య - ఝుడితి ద్రాక్ అశ్రుమిషాద్వారుణం వరుణదేవతాకం - సాస్య దేవతేత్యణ్ప్రత్యయః - తస్యాగ్నేయస్యోచితం ప్రతీకారక్షమం ప్రతిశస్త్రముపాదదే - ప్రయుక్తవతీత్యర్థః - చాంద్రతాపాసహిష్ణురశ్రుకణకేవలమరోదీత్యర్థః - సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా|| ౩౮

మూ|| అతనునా నవమంబుదమాంబుదం సుతనురస్త్రముదస్తమవేత్య సా|
ఉదితమాయతనిశ్వసితచ్ఛలాన్ఛ్వసనమస్త్రమముంచదముం ప్రతి|| ౩౯

వ్యా|| అతనునేతి || సా సుతను భైమీ - నవం నూతనం అంబుదం మేఘమేవ - అతనునా అనంగేన ఉదస్తం క్షిప్తం - అంబుదమంబుదసంబంధ్యస్త్రం - పర్జన్యాస్త్రం - అవేత్య ఆయతనిశ్వసితచ్ఛలాద్దీర్ఘనిశ్వాసమిషాదముం బుధం ప్రతి - ఉదితం ప్రతి

కారకం - శ్వసనం శ్వసనాత్మకమస్త్రం వాయవ్యాస్త్రం ముముంచత్సా ప్రియయుక్త్యా-మేఘదర్శనాద్దీప్తమదనజ్వరాదీర్ఘముష్ణంచ నిశశ్వాసేత్యర్థః - అత్రాపి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా॥ ౩౯

మూ॥ రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం ప్రతియతీసుదతీమలయానిలే। త
దురుతాపభయాత్తుమృణాలికామయమియంభుజగాస్త్రమివాదిత॥ ౪౦

వ్యా॥ రతిపతీతి॥ సుదతీయం భైమీ - మలయానిలే విషయే- రతిపతి ప్రహితానిలహేతితాం - కామప్రయుక్తవాయవ్యాస్త్రతాం ॥ ని॥ హేతిశ్శస్త్రం ప్రహరణం హ్యాయుధం చాస్త్రమేవ చేతి హలాయుధః- ప్రతియతీ జానతీ - ఇణశ్శతరి జీప్ - తేనాస్త్రే ప్రణయ ఉరుస్తాపః తతో భయాత్ - మృణాలికామయం బిసరూపం భుజగాస్త్రం- అదిత ఆత్తవతీ కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - భుజగానాం వాతాహారత్వాదితి భావః - స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః- హ్రస్వాదంగాదితి సలోపః॥ ౪౦

మూ॥ వ్యధితతద్ధృదిశల్యమివద్వయంవిరహితాంచతథాపిచజీవితమ్। కి
మథతత్రనిహత్యనిఖాతవాన్రతిపతిస్స్తనబిల్వయుగేనతత్॥ ౪౧

వ్యా॥ వ్యధితేతి ॥ రతిపతిస్తద్ధృది భైమీహృదయే - విరహితాం విరహిత్వం చ- తథాపి విరహిత్వేఽపి - జీవితం చేతి ద్వయం - శల్యం శంకుమివ- వ్యధిత నిఖాతవానిత్యర్థః- జీవతో విరహః విరహిణో జీవనం చ ద్వే అపి శల్యప్రాయే ఇత్యర్థః - దధాతేర్లుఙ్ జీతఙ్- స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః- హ్రస్వాదంగాదితి సలోపః- అథ నిఖననానంతరం- తచ్ఛల్యద్వయం - స్తనావేవ బిల్వే పరిణతబిల్వఫలే తయోర్యుగేన - తత్ర హృది నిహత్య ఆహత్య నిఖాతవాన్ కిం - యథా లోకే నిఖాతం శంకుం తాడ్యాయ పాషాణేన ఘ్నంతి తద్వదితి భావః- పూర్వార్ధే శల్యనిఖననోత్ప్రేక్షా - ఉత్తరార్ధే నిహత్యనిహననోత్ప్రేక్షా - నిఖాతవానిత్యనువాదః॥ ౪౧

మూ॥ అతిశరవ్యయతామదనేనతాంనిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయాత్।
స్ఫుటమకారిఫలాన్యపిముంచతాతదురసిస్తనతాళయుగార్పణా॥ ౪౨

వ్యా॥ అతీతి ॥ మదనమయం తాం అతితరాం శరవ్యయతా శరవ్యం లక్ష్యం కుర్వతా శరవ్యశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శతరి పిత్ - అత ఏవ నిఖిలా యే పుష్పమయాః సర్వే శరాస్తేషాం వ్యయాత్ క్షయాత్ - ఫలాన్యపి ముంచతా క్షిపతా - మదనేన - తదురసి భైమీవక్షసి - స్తనావేవ తాళఫలే తయోర్యుగస్యార్పణా క్షేపః - అకారి- స్ఫుటమిత్యుత్ప్రేక్షా - శరక్షయే పాషాణాదినాపి ప్రహరంతీతి భావః॥ ౪౨

మూ॥ అథముహుర్బహునిందితచంద్రయాస్తుతవిధుంతుదయాచత
యాబహు। పతితయాస్మరతాపమయేగదేనిజవదేశ్రువిమిశ్రముషీసఖీ॥ ౪౩

వ్యా॥ అథేతి॥ అథానంతరం - స్మరతాపమయే కామజ్వరరూపే - గదే రోగే॥ ని॥

లోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః - పతితయా మగ్నయా - అతఏవ ముహుః బహుబహు
ధా - నిందితచంద్రయా - తస్యోద్దీపకత్వాదితి భావః - ముహుస్తుతో విధుం తుదతీతి వి
ధుంతుదో రాహుర్యయా తయా - విధుంతుదత్వాదేవేతి భావః॥ ని॥ తమస్తు రాహుస్స్వ
ర్భానుస్సైంహికేయో విధుంతుద ఇత్యమరః - విధ్వరుషోస్తుద ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః - అ
రుద్విషదజంతస్య ముమితి ముమాగమః - తయా దమయంత్యా- అశ్రువిమిశ్రం ముఖం
యస్యాస్సా అనిష్టాశంకయా రుదతీ సఖీ - నిజగదే నిగదితా- విప్రకృతో హ్యపకర్తా
రం నిందతి తదపకర్తారం చ స్తౌతీతి భావః॥ ౪౩

మూ॥ నరసురాబ్జభువామివ యావతా భవతి యస్య యుగం యది వేహ సా
విరహిణామపి తద్రతవమ్యవత్క్షణమితేన కథం గణితాగమే॥ ౪౪

వ్యా॥ నరేతి॥ నరసురాబ్జభువాం మనుష్యదేవబ్రహ్మణామివ - యావతా అనేహ
సా కాలేన - యస్య జంతోర్యద్యుగం భవతి - గణితాగమే జ్యోతిశ్శాస్త్రే - తత్సర్వ మి
వ క్తవ్యమేవేతి శేషః - యథా బ్రహ్మణో దినం దేవాదీనాం యుగాదిక మిత్యుక్తం - త
ద్వదన్యస్యాపి గణితశాస్త్రే వక్తవ్యమితి భావః - తతః కిమిత్యాశంక్యాహ - తహీతి వి
హిణాం తద్యుగం - కథం కిమితి- రతవతామవియుక్తానాం యావాంక్షణేన మితం గణితం
న - అవియుక్తానాం క్షణో వియుక్తానాం యుగమితి కిమితి నోక్తమిత్యర్థః - తథా త
స్యాప్యేకక్షణస్యైకయుగకల్పోపభూదిత్యర్థః॥ ౪౪

మూ॥ జనురధత్తసతీస్మరతాపితా హిమవతో న తు తన్మహిమాదృతా॥ జ్వ
లతి ఫాలతలే లిఖితస్సతీవిరహ ఏవ హరస్య న లోచనమ్॥ ౪౫

వ్యా॥ జనురితి॥ సతీ భవపూర్వపత్నీ దక్షకన్యా- స్మరతాపితా విరహాగ్నితప్తా సతీ-
హిమవతో జనుర్జన్మాధత్త - తస్య హిమవతో మహిమా ఆదృతో యయా సా తన్మహిమాదృ
తా- ఆదృతతన్మహిమా సతీ తు న - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః-
విరహతాపశాంత్యర్థం హిమాద్రిజాతా - న తు తపస్సామర్థ్యానురోధాదిత్యు
త్ప్రేక్షా - హరస్య ఫాలతలే - లిఖితో బ్రహ్మణా లిఖితః సతీవిరహ ఏవ జ్వలతి - లోచనం
నేత్యారోప్యాపహ్నవాలంకారః॥ ౪౫

మూ॥ దహనజా న పృథుర్దవథుర్వ్యథా విరహజైవ పృథుర్యది నేదృశమ్। ద
హనమాశు విశంతి కథం స్త్రియః ప్రియమపాసుముపాసితుముద్ధురాః॥ ౪౬

వ్యా॥ దహనేతి॥ దహనజా అగ్నిదాహజన్యా దవథుర్వ్యథా తాపదుఃఖం పృథుః అ
ధికా న - కింతు - విరహజైవ పృథుః ఈదృశం న యది ఇదమిత్థం న చేత్ - స్త్రియః - అ
పాసుమపగతప్రాణం మృతం ప్రియం- ఉపాసితుం ప్రాప్తుం -ఉత్కృష్టధూర్భారో యా
సాం తా ఉద్ధురాః - అనర్గళాస్సత్య ఇత్యర్థః- ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతో కారః-
కథమాశు దహనం విశంతి - అగ్నిదాహాద్విరహదాహ ఏవాధిక ఇత్యర్థః - తస్య తత్పరి

సారార్థేన (స్త్రీ) సామగ్నిప్రవేశకార్యేణసమర్థనాత్కార్యేణకారణసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః॥ ౪౬

మూ॥ హృదిలుఠంతికలానితరామమూర్విరహిణీవధపంకకలంకితాః। కుముదసఖ్యకృతస్తుబహిష్కృతాస్సఖివిలోకయదుర్వినయంవిధోః॥ ౪౭

వ్యా॥ హృదీతి॥ విరహిణీవధాద్యఃపంకఃపాప్మాని॥ అ(స్త్రీ)పంకంపుమాన్పాప్మైత్యమరః - తేనకళంకితాస్సంజాతకళంకాః- అమూఃకలాః - హృది అభ్యంతరేనితరాంలుఠంతివర్తంతే - కుముదైస్సఖ్యంకుర్వంతీతితత్కృతఃవిశుద్ధాఇత్యర్థః - తాస్తుకలాఃబహిష్కృతాః - హేసఖి - విధోర్దుర్వినయందౌర్జన్యం - విలోకయదుర్జనాఃపాపిష్ఠానంతఃకుర్వంతివిశుద్ధాన్బహిష్కుర్వంతీతిభావః॥ ౪౭

మూ॥ అయివిధుంపరిపృచ్ఛగురోఃకుతఃస్ఫుటమశిక్ష్యతదాహవదాన్యతా। గ్లపితశంభుగలాద్గరలాత్త్వయాకిముదధౌజడవాడవానలాత్॥ ౪౮

వ్యా॥ అయీతి॥ అయిసఖి - విధుంపరిపృచ్ఛ - హేజడమూర్ఖత్వయా దాహవదాన్యతా దాహదాతృత్వం - దాహకత్వమిత్యర్థః - కిం - గ్లపితశంభుగలా చ్ఛోషితశంభుకంఠాత్ - గరలాత్కాలకూటాత్ ఉదధౌబడబానలాద్వాకుతః - కస్మాద్గురోః- స్ఫుటమశిక్ష్యతశిక్షితా- అభ్యస్తేత్యర్థః॥ ౪౮

మూ॥ అయమయోగివధూవధపాతకైర్భ్రమిమవాప్యదివఃఖలుపాత్యతే। శితినిశాదృషదిస్ఫుటదుత్పతత్కణగణాధికతారకితాంబరః॥ ౪౯

వ్యా॥ అయమితి॥ అయంవిధుఃఅయోగివధూవధపాతకైఃవియోగి(స్త్రీ)హింసాపాపైః - కరణైః- భ్రమింభ్రమణం- అవాప్యప్రాప్య - ఆప్నోతేర్ణ్యంతాల్ల్యప్ - ల్యపాదేశః - విభాషాపఇతివికల్పాదయాదేశాభావః - శితినిశాకృష్ణపక్షరాత్రిస్తస్యామేవదృషచ్ఛిలాయాం-స్ఫుటంతఃపాతవేగాద్విదళంతఃతతఉత్పతంతశ్చయేకణాఃఖండాఃతేషాంగణైరధికంతారకితాంబరఃభూయిష్ఠతారకవత్కృతాకాశస్సన్ - అతఏవకృష్ణపక్షేతారకబాహుళ్యమితిభావః- తారకవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః- విన్మతోర్లుగితిమతుపోలుక్ - దివోంతరిక్షాన్నిపాత్యతేఖలు - ఉత్కటపాపకారిణః పురేవరిత్రాబ్బశిలాయాంనిపాత్యహన్యంతఇతిభావః॥ ౪౯

మూ॥ త్వమభిధేహివిధుంసఖిమద్గిరాకిమిదమీదృగధిక్రియతేత్వయా। నగణితంయదిజన్మపయోనిధౌహరశిరఃస్థితిభూరపివిస్మృతా॥ ౫౦

వ్యా॥ త్వమితి॥ హేసఖి - త్వం - మద్గిరావిధుమభిధేహి ఉపాలంభస్వేత్యర్థః - కథంహా - [illegible] నేతిభావః - కిమిదమీదృక్(స్త్రీ)వధాత్మకంకర్మ అధిక్రియతేఆచర్యతే - పయోనిధౌజన్మనగణితంయదిమాస్తు - హరశిరఏవస్థితిభూర్నివా

రాజభూమిః సాపి విస్మృతా - మహాకులప్రసూతస్య శంభుశిరోధృతస్య తవ ఇదమనుచిత మిత్యర్థః॥ ౫౦

మూ॥ నిపతతాపి న మందరభూభృతా త్వముదధౌ శశలాంఛన చూర్ణితః॥
అపి మునేర్జఠరార్చిషి జీర్ణతాం బత గతోసి న పీతపయోనిధేః॥ ౫౧

వ్యా॥ నిపతతేతి ॥ హే శశలాంఛన- సకలంకేత్యర్థః - త్వముదధౌ నిపతతా- మథనసమయ ఇతి శేషః - మందరభూభృతా మందరాద్రిణాపి న చూర్ణితః పీతపయోనిధేః ఆచమిత సముద్రస్య మునేరగస్త్యస్య - జఠరార్చిషి జఠరానలే జీర్ణతాం న గతోసి - నాపి దిశితి భావః - బతేతి ఖేదే - మద్భాగ్యవిపర్యాస ఏవాయమితి భావః॥ ౫౧

మూ॥ కిమసుభిర్గ్లపితైర్జడ మన్యసే మయి నిమజ్జతు భీమసుతాననః। మమ కిల శ్రుతిమాహ తదర్థికాం నలముఖేందుపరాం విబుధస్స్మరః॥ ౫౨

వ్యా॥ కిమితి ॥ హే జడ మూఢ - గ్లపితైర్హ్రాసమితైః అసుభిః ప్రాణైః - స్వహారిణేనేత్యర్థః - భీమసుతాననం యచ్చంద్రే నిమజ్జతు నిమజ్జేత్ - సంభావనాయాం లోట్ ఇతి మన్యసే కిం॥ శ్రు॥ యత్రాస్య పురుషస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చంద్రం దిశశ్శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా అప్సు లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయత ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి భావః- సోపి వృథాభిమాన ఇత్యాహ - సకిమృతమనశ్చంద్రమేతీత్యేవం రూపో ఘోభిధేయో యస్యాస్తాం - తదర్థికాం - శేషాద్విభాషేతి కప్రత్యయాంతః- ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాత ఇదాప్యసుప ఇతీకారః- శ్రుతిం పూర్వోక్తవేదవాక్యం- విబుధో దేవో విద్వాంశ్చ- స్మరః నలస్య ముఖేందుః ముఖచంద్రః పరో ముఖ్యార్థో యస్యాస్తాం తత్పరాం॥ ని॥ పరందూరానన్యముఖ్యేష్వితి వైజయంతీ - మమ అతో కిల బ్రూతే ఖలు - విద్వదుక్తపి వాఘో గ్రాహ్య ఇత్యర్థః పరతోపి మే భర్తా నల ఏవ నాన్య ఇతి భావః॥ ౫౨

మూ॥ ముఖరయ స్వయశోనవడిండిమం జలనిధేః కులముజ్జ్వలయాధునా॥
అపి గృహాణ వధూవధపౌరుషం హరిణలాంఛన ముంచ కదర్థనామ్॥ ౫౩

వ్యా॥ ముఖరయస్వేతి ॥ హే హరిణలాంఛన శశాంక - యశ ఏవ నవడిండిమం కీర్తిప్రకాశకం నూతన వాద్యవిశేషం - ముఖరయ స్వముఖరం రవణం కురు అధునా జలనిధేః స్వజనకస్య- కులముజ్జ్వలయ ప్రకాశయ - వధూవధపౌరుషమపి (స్త్రీ)వధశౌర్యం చ గృహాణ స్వీకురు - కింతు కుత్సితోర్థః కదర్థః పీడాకరః- కోః కత్తత్పురుషే చేతి కుశబ్దస్య కదాదేశః- కదర్థీకరణం కదర్థనా కదర్థశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాద్యుచ్ - తాం ముంచ - శీఘ్రం మారయ న తు పీడయేత్యర్థః - అత్ర వధూవధస్యానిష్టత్వేనావిధేయస్య విధానాత్ - విషం భుంక్ష్వేతివన్నిషేధపరో విధ్యాభాసః - అత్ర నిషేధాభాసపరా

కాలంకారభేదః - తథా చాలంకారసూత్రం - అనిష్టం విధ్యాభాసశ్చేతి॥ ౫౩

మూ॥ నిశి శశిన్ భజ కైతవభానుతామసతి భాస్వతి తాపయ పాపమామ్।
అహమహన్యవలోకయితాస్మి తే పునరహర్పతినిహ్నుతదర్పతామ్॥ ౫౪

వ్యా॥ నిశీతి॥ హే శశిన్ పాపక్రూర॥ ని॥ నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాప ఇత్యమరః - నిశి భాస్వత్యసతి - కైతవభానుతాం కపటసూర్యత్వం భజ - మాం తాపయ - కిం త్వహం చాహని - అహర్పతినా సూర్యేణ - అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితి రేఫాదేశః - తే తవ నిహ్నుతదర్పతాం నిరహంకారతాం - అవలోకయితాస్మి ద్రష్టాస్మీత్యర్థః - లుటి మిపి తాసి ప్రత్యయః - పాపిష్ఠాః స్వనాశమాసన్నమపశ్యంతః పరాన్ బాధంతే ఇతి భావః॥

మూ॥ శశకలంకభయంకరమాదృశాం జ్వలసి యన్నిశి భూతపతిం శ్రితః।
తదమృతస్య తవేదృశభూతతాప్యద్భుతకరీ పరమూర్ధవిధూననీ॥ ౫౫

వ్యా॥ శశకలంకేతి॥ హే శశకలంక శశాంక - మాదృశాం - వియోగినీనామిత్యర్థః - భయంకరో భీతిభయంకర ఉద్వేజక - మేఘర్తిభయేషు కృఞ ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః - అరుర్ద్విషదజంతస్య ముమితి ముమాగమః - యద్యస్మాత్ - భూతపతిం శివం పిశాచపతిం చ - శ్రితస్సన్ నిశి జ్వలసి ప్రదీప్యసే - తత్తస్మాదమృతస్యామృతమయస్య మృతేతరస్య చ తవ - పరేషాం ద్రష్టౄణాం స్వానిష్టానాం చ - మూర్ధవిధూననీ ఏకత్ర విస్మయాదన్యత్రావేశాచ్చ శిరఃకంపకరీ - ఈదృశభూతతా ఇత్థంభూతత్వం - ఈదృశపిశాచత్వం చ - అద్భుతకరీ విస్మయకరీ - హరశిరోమణేరమృతస్య తవ ఇత్థం ప్రజ్వలనాత్మకత్వమద్భుతమితి వాక్యార్థః - జీవత ఈదృగలాతపిశాచత్వమద్భుతమితి వ్యంగ్యార్థః॥ ౫౫

మూ॥ శ్రవణపూరతమాలదలాంకురం శశికురంగముఖే సఖి నిక్షిప। కిమపి
తుందిలితస్థగయత్వముం సపది తేన తదుచ్ఛ్వసిమి క్షణమ్॥ ౫౬

వ్యా॥ శ్రవణేతి॥ హే సఖి శ్రవణపూరః కర్ణావతంసః - యస్తమాలదలాంకురస్తం - తమాలపల్లవస్తం - శశికురంగస్య ముఖే వక్త్రే నిక్షిప - తేన దలాంకురేణ సపది - కిమపి కియదపి - తుందిలితస్తుందిలీకృతః స్థూలీకృతస్సన్ - అముం శశినం స్థగయతు ఛాదయతు - తత్తస్మాద్ధేతోః క్షణముచ్ఛ్వసిమి ప్రాణిమి రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుక ఇతీడాగమః॥

మూ॥ అసమయే మతిరున్మిషతి ధ్రువం కరగతైవ గతా యదియం కుహూః।
పునరుపైతి నిరుధ్య నివాస్యతే సఖి ముఖం న విధోః పునరీక్ష్యతే॥ ౫౭

వ్యా॥ అసమయ ఇతి॥ హే సఖి - అసమయే మతిః కార్యధీః ఉన్మిషతి ఉదేతి ధ్రువం నతు యోగ్యకాల ఇత్యర్థః - మతః - యద్యస్మాదియం కుహూర్నష్టచంద్రామావాస్యా - కరగతా స్వాధీనైవ - హా స్తనక్షత్రగతా చ గతా - తదాస్తాం - పునరుపైతి పునరాగచ్ఛ

తిచేదిత్యర్థః - నిరుద్ధశ్శనివాస్యతే స్థాప్యతే - తస్య ఫలమాహ - విధోర్ముఖం పునర్ద్రక్ష్యతే - తస్యాస్తన్నాశకత్వాదితిభావః - పాపిష్ఠస్యతస్యాదర్శనమేవఫలమిత్యర్థః.

మూ॥ అయిమమైషచకోరశిశుర్మునేర్వ్రజతిసింధుపిబస్యనశిష్యతామ్।
అశితుమబ్ధిమధీతవతోఽస్యవాశశికరాఃపిబతఃకతిశీకరాః॥ ౫౮

వ్యా॥ అయీతి॥ అయిసఖి - ఏషమమచకోరశిశుర్విషపరీక్షార్థంగృహసంవర్ధితోబాలచకోరః - యథాహకామందకః॥ శ్లో॥ చకోరస్యవిరజ్యేతేనయనే విషదర్శనాదితి - పిబతీతిపిబః- పాఘ్రాధ్మేత్యాదినాశప్రత్యయేపిబాదేశః - సింధోఃపిబస్యసముద్రపాయినోమునేరగస్త్యస్యశిష్యతాం - నవ్రజతీతికాకుః - వ్రజత్యేవేత్యర్థః- తథాచ- ఇయంచకోరశ్చంద్రంనిశ్శేషంపాస్యతీత్యాశయః - నచైతదశక్యమిత్యాహ-అబ్ధిమశితుంపాతుమధీతవతఃఅభ్యస్తవతః - అతఏవపిబతః అబ్ధిపానప్రవృత్తస్యాస్యచకోరస్య- శశికరాఃకతివాశీకరాఃకతిచిత్కణాఇత్యర్థః- అత్రసముద్రపాయినోదండాపూపికయాశశికరపానసిద్ధేరర్థాపత్తిరలంకారః॥ ౫౮

మూ॥ కురుకరేగురుమేకమయోఘనంబహిరితోముకురంచకురుష్వమే।
విశతితత్రయదైవవిధుస్తదాసఖిసుఖాదహితంజహితంద్రుతమ్॥ ౫౯

వ్యా॥ కుర్వితి॥ హేసఖి- ఏకంగురుంమహాంతం అయోఘనంతప్తాయఃపిండఘట్టనంఅగ్రాముద్గరం - కరేకురుబిభృహీత్యర్థః- ఇతోఽస్మాత్ప్రధనాద్బహిఃమేమమముకురందర్పణంచకురుష్వవిధేహి - తత్రముకురేయదావిధుర్విశతిప్రతిఫలతి - తదైవసుఖాదనాయాసాత్- అహితంశత్రుంతంవిధుంద్రుతంజహిమారయ- హంతేర్లోటిసిపిహిరాదేశః - హంతేర్జః ఇతిజాదేశస్యాసిద్ధవదత్రాభాదిత్యసిద్ధత్వాన్నహేర్లుక్ అత్రచంద్రప్రహారాదిప్రలాపామేఘసందేశాదివన్మదనోన్మాదవికారాఇత్యనుసంధేయం॥ ౫౯

మూ॥ ఉదరపవధృతఃకిముదన్వతానవిషమోబడబానలవద్విధుః । విషవదుజ్ఝితముష్ణమునానసస్మరహరఃకిమముంబుభుజేవిభుః॥ ౬౦

వ్యా॥ ఉదరఇతి॥ విషమఃక్రూరకర్మావిధుః- ఉదన్వతాఉదధినా- ఉదన్వానుదధౌచేతినిపాతః - బడబానలవద్బడబాగ్నినాతుల్యం - తేనతుల్యం క్రియాచేద్వతిః - ఉదరేకుక్షావేవకింనధృతఃఅథవా అమునాఉదన్వతాఉజ్ఝితముష్ణమముంవిధుంవిభుస్సమర్థఃస్మరహరః - విషవద్విషేణకాలకూటేనతుల్యం- పూర్వవద్వతిః - కింనబుభుజేనగ్రసతేఉభయథాపిస్వయంజీవేమఇతిభావః॥ ౬౦

మూ॥ అసితమేకసురాశితముష్ణభూన్నపునరేషపునర్విశదంవిషమ్ | అపినిపీయసురైర్జననిక్షయంస్వయముదేతిపునర్నవమార్ణవమ్॥ ౬౧

వ్యా॥ అసితమితి॥ ఆర్ణవం ఆర్ణవేజాతం - తత్రజాతఇత్యణ్ప్రత్యయః అసితంమేచకంవిషంకాలకూటాఖ్యమేకేనైవసురేణమహాదేవేన అశితంగళితమముష్ణభూఃపునర్నాభూ

స్యాజని- ఏషచంద్రో నామాగారవంనిశదంవిషంపునస్పీతవిషంతు సురైర్బహుభిర్దేవైః ప్రథమంపిబతేవహ్నిరిత్యాద్యుక్తక్రమేణ- నిపీయజనితక్షయంకృతనాశమపి- స్వయం నవంతద్రూపేణైవపునరుదేత్యాగద్భుతోవ్యతిరేకః॥ ౬౧

మూ॥ విరహివర్గవధవ్యసనాకులంకలయపాపమశేషకళంవిధుమ్ । సురనిపీతసుధాకమపాపకంగ్రహవిదోవిపరీతకథాఃకథమ్॥ ౬౨

వ్యా॥ విరహీతి॥ హేసఖి - విరహవర్గవధేవ్యసనేనాసక్త్యాఆకులంసంకులం పశబ్దం - అశేషకళంపూర్ణకళంవిధుం పాపంకలయక్రూరంవిద్ధి - సురైర్నిపీతాసుధాయస్యతం - క్షీణమిత్యర్థః - నైషికఃకప్పమాసాంతః - ఆపోన్యతరస్యామితివికల్పాద్వృద్ధ్యభావః - అపాపపివాపాపకస్తంసౌమ్యంకలయ - తథాకార్యదర్శనాదితిభావః - కింతుగ్రహవిదోదైవజ్ఞాస్తుకథంవిపరీతకథాః॥ శ్లో॥ క్షీణేందర్కమహీపుత్రాఃపాపాస్తద్యుతోబుధః- పూర్ణచంద్రబుధాచార్యశుక్రాస్తేస్యుశ్శుభగ్రహాః ఇత్యేవంవిరుద్ధవాచఃజనుభవవిరోధాదంగుళ్యగ్రాదివాక్యవదప్రమాణవాక్యమితిభావః॥

మూ॥ విరహిభిర్బహుమానమవాపియస్సబహుళః ఖలుపక్షఇహాజని। తదమితిస్స్వకలైరపియత్రతైర్వ్యరచిసాచతిథిఃకిమమాకృతా॥ ౬౩

వ్యా॥ విరహిభిరితి॥ యఃపక్షో విరహిభిఃబహుమానంసత్కారమవాపిప్రాపితః క్షీయమాణచంద్రత్వాదితిభావః- అవపూర్వాద్వాపోర్ణ్యంతాత్కర్మణిలుఙ్ - గతిబుద్ధీత్యాదినాఅణిగ్కర్తుఃకర్మత్వం- ణ్యంతేకర్తుశ్చకర్మణ ఇత్యభిధానం - సవిరహిభిర్బహుమాకృతఃపక్షః- ఇహాస్మింల్లోకే - బహుబహుకారంలాతిఆదత్తఇతివ్యుత్పత్త్యా బహుళః- ఆతోనుపసర్గేకః - నతుబహోరులజితిభావః-అజనిజాతః - ఖల్విత్యుత్ప్రేక్షా- కించతత్రాపియత్రయస్యాంతిథౌసకలైరపితైర్విరహిభిఃతదమితిస్తస్యబహుమానస్యామితిరపరమితిర్వ్యరచిఅకారి - నష్టచంద్రత్వాదితిభావః - సాచతిథిః- అమాఅమితిర్బహుమానస్యాస్యామితివ్యుత్పత్త్యాఅమాఅమానామకాకృతాకిం - మాతేర్బాహుళ్యాదర్థే సంపదాదిక్విపినఞ్సమాసేమత్వర్థీయేచాకారప్రత్యయే - యస్యేతిలోపే - అజాద్యతష్టాప్- నత్వమాసహభావోస్యాంసూర్యాచంద్రమసోరితివ్యుత్పత్తేరుత్ప్రేక్షా- అమేతిసహార్థేఅవ్యయం - తతోభావప్రధానాన్మత్వర్థీయాకారాట్టాప్॥ ౬౪

మూ॥ స్వరిపుతీక్ష్ణసుదర్శనవిభ్రమాత్కిముపిధుంగ్రసతేనవిధుంతుదః॥ నిపతితంవదనేకథమన్యథా బలికరంభనిభంనిజమూర్ధ్నితత్॥ ౬౫

వ్యా॥ స్వేతి॥ విధుంతుదోరాహుః - విధుంచంద్రంస్వరిపోర్విష్ణోస్తీక్ష్ణంనిశితంయత్సుదర్శనంతదితివిభ్రమాద్భ్రాంత్యాదృశ్యమానభ్రమాన్నగ్రసతేకిముతాలుచ్ఛేదభయాదితిభావః- అన్యథాభయాభావే - వదనేనిపతితంవక్త్రాంతర్గతం - అతఏవనిజంస్వాయత్తం - బలికరంభనిభందధ్యుపసిక్తసక్తుసదృశం - స్వాధీనమిత్యర్థః॥

సి॥ కరంభాదధిసక్తరఇత్యమరః-ఏవమితిశేషః- కథయుజ్ఝితిఉద్గిరతీత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౬౮

మూ॥ వదనగర్భగతం న నిజేచ్ఛయా శశినముజ్ఝతి రాహురసంశయమ్।
అశితపూర్వగలత్వయమత్యయం సఖి వినా గలనాళబిలాధ్వనా॥ ౬౯

వ్యా॥ వదనేతి॥ హేసఖి - యద్వారాహుఃవదనగర్భగతమాస్యాంతఃప్రవిష్టం శశినం - నిజేచ్ఛయాస్వేచ్ఛయా నోజ్ఝతి- అసంశయం సంశయోనాస్తి- అర్థాభావే వ్యయీభావః - కింత్వయం శశీ అశితో గళితపూర్వ- అత్యయం వినా అత్యభ్యేత్యర్థః॥ సి॥ అత్యయోऽతిక్రమే కృచ్ఛ్ర ఇతి వైజయంతీ - గళనాళబిలాధ్వనా కంఠనాళాంతఃకుహరమార్గేణ - గళతి నిస్సరతి రాహోశ్శిరోమాత్రత్వేన కంఠనాళనిస్సృతస్యాశితస్య జఠరాగ్ని సంయోగవిరహాదస్యాపి స్త్రస్యేందోఃపునరుదయ ఇత్యుత్ప్రేక్షార్థః॥ ౬౯

మూ॥ ఋజుదృశః కథయంతి పురావిదో మధుభిదం కిల రాహుశిరశ్ఛిదమ్।
విరహమూర్ధభిదం నిగదంతి న క్వ ను శశీ యది తజ్జఠరానలః॥ ౭౦

వ్యా॥ ఋజుదృశ ఇతి॥ ఋజుదృశః తాత్త్వికకార్యమాత్రదర్శనః నత్వాగామికార్యదర్శన ఇత్యర్థః - పురావిదః పురాణజ్ఞాః పూర్వపురుషాః- మధుభిదం విష్ణుం- రాహుశిరశ్ఛిదం కథయంతి కిల - కిలేతి వార్తాయాం - విరహో మూర్ధభిదం విరహిశిరశ్ఛిదం - న నిగదంతీతి కాకుః - తథైవ కథనీయమిత్యర్థః - కుతస్తస్యరాహో జఠరానలో యది- అస్తీతి శేషః - శశీక్వను- నక్వాపి స్యాదిత్యర్థః - రాహుశిరశ్ఛేదేన తదీయ జఠరాగ్నివిచ్ఛేదకత్వాద్విరహిమారకం శశినముజ్జీవయన్నయం విష్ణుర్విరహిశిరశ్ఛేదీత్యేవం వ్యపదేశ్యః న రాహుశిరశ్ఛేదీత్యర్థః॥ ౭౦

మూ॥ స్మరసఖౌ రుచిభిస్స్మరవైరిణా మఖమృగస్య యథా దళితం శిరః। సపది సందధతుర్భిషజౌ దివః సఖి తథా తమసోऽపి కరోతు కః॥ ౭౧

వ్యా॥ స్మరసఖావితి॥ రుచిభిః కాంతిభిః స్మరసఖౌ స్మరసదృశౌ అశ్వినౌ తే చ దివో భిషజౌ స్వర్వైద్యౌ- స్మరవైరిణా హరేణ దళితం భిన్నం - మఖమృగః తస్య- మృగరూపధారిణో మఖస్యేత్యర్థః - శిరో యథా సపది సందధతుః సంయోజయామాసతుః- తమోయస్య మిత్రం సతస్యశిరంనిర్వ్యాసయతీతియుక్తం - కింతు హేసఖి కస్తమసో రాహోరపి తథా శిరస్సంధానం కరోతు - నకోऽపీత్యర్థః - హరస్య మఖమృగశిరశ్ఛేదే పురాణం ప్రమాణం- అశ్వినోః పునస్తత్సంధానే॥ శ్రు॥ తతో వై తౌ యజ్ఞస్య శిరః ప్రత్యధత్తామితి శ్రుతిః॥ ౭౧

మూ॥ నలవియుక్తకిమస్తరణే రిపోర్మిలతి కిం ను కబంధగళేన వా। మృతభియా భృశముత్పతతస్తమోగ్రహశిరస్తదసృగ్ధృతబంధనమ్॥ ౭౨

వ్యా॥ నలేతి॥ అథవా - రణే నలేన వియుక్తస్య - తథాపి మృతిభియా మరణభయేన - భృశముత్పతత ఉద్గచ్ఛతో రిపోః - కబంధగళేన అపమూర్ధకళేబరకంఠేన సహ

మాత్రగ్రహస్యశిరః- తస్యగళస్యాస్యజారత్వేనదృఢబంధనంనిబిడసంయోగంసత్యపి నమి శతినసంగచ్ఛతే - తథాచతజ్జరాగ్నినాచంద్రోజీర్యేదితిభావః॥ ౭౮

మూ॥ సఖిజరాంపరిపృచ్ఛతమశ్శిరస్సమమసౌదధతాపి కబంధతామ్।
మగధరాజవపుర్దళయుగ్మవత్కిమితినప్రతిసీవ్యతికేతునా॥ ౭౯

వ్యా॥ సఖీతి॥ అథవా హే సఖిజరాంజరాఖ్యాంనిశాచరీంపరిపృచ్ఛ - అసౌజరాకబంధతాంఅశిరస్కతాందధతాపికేతునాసమంకేతుగ్రహేణసహ- తమసోరాహోశ్శిరః - మగధరాజస్యజరాసంధస్యవపుర్దళయోశ్శరీరార్ధభాగయోఃయుగ్మవత్ యుగళమివ - కిమితినప్రతిసీవ్యతినసంధత్తే శిరోమాత్రంకేతుఃతయోస్సంధానే పూర్వవత్తజ్జరాగ్నినాచంద్రోజీర్యేదితిభావః- జరాకృతాంగసంధానోజరాసంధఇతిభారతీకథాత్రానుసంధేయా॥ ౭౯

మూ॥ వదవిధుంతుదమాళిమదీరితైస్త్యజసికింద్విజరాజధియారిపుమ్।
కిముదివంపునరేతియదీదృశఃపతితఏషనిషేవ్యహివారుణీమ్॥ ౮౦

వ్యా॥ వదేతి॥ హే ఆళిసఖి - మదీరితైర్మద్వాక్యైః- విధుంతుదం రాహుంవద- రిపుం ద్విజరాజశ్చంద్రో బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠశ్చతద్ధియాత్యజసికిం - తన్నాస్తీత్యాహ-యద్యస్మాదేషచంద్రోవారుణీంప్రతీచీంసురాంచ॥ ని॥ వారుణీగంధమార్జ్యాయాంప్రతీచీసురయోరపీతివిశ్వః - నిషేవ్యగత్వాపీత్వాచపతితశ్చ్యుతఃపాతకీచ-ఈదృశఃపతితోపిపునర్దివమంతరిక్షంస్వర్గంచఏతియదికిం - ద్వయోరపిపతితయోరధోగతిరేవనోర్ధ్వగతిరిత్యర్థః- అతఃపతితస్యకుతశ్శ్రైష్ఠ్యంకుతస్తరాంతద్వధేదోషశ్చేతిభావః॥

మూ॥ దహతికంఠమయంఖలుతేనకింగరుడవద్ద్విజవాసనయోజ్ఝితః।
ప్రకృతిరస్యవిధుంతుదదాహికామయినిరాగసికాపదవిప్రతా॥ ౮౧

వ్యా॥ దహతీతి॥ హే విధుంతుదఅయంవిధుఃద్విజవాసనయా- ద్విజత్వసామాన్యేనేత్యర్థః - పాతిత్యేపిజాతేరసహాయాదితిభావః - గరుడవద్గరుడస్యేవ - తత్రతస్యేతివతిప్రత్యయః - తేనమకంఠందహతిఖలుతేనధాహేనోజ్ఝితఃకిం - విప్రతాకావద- నకాపీత్యర్థః - తథాహి- అస్యవిధోఃప్రకృతిః - నిరాగసినిరపరాధాయాంమయిదాహికాదగ్ధ్రీ- అనపరాధ(స్త్రీ)హంతుకస్యకుతోబ్రాహ్మణ్యమిత్యర్థః॥ ని॥ ఆగోపరాధోమంతుశ్చేత్యమరః- పురాకిల- క్షుదితేనగరుత్మతాపిత్రాదేశేనమ్లేచ్ఛాన్ భక్షయతా తన్మిళితభక్షితద్విజఃతద్గళగళేనసహసోద్గీర్ణః ఇతిపౌరాణికీకథా - తథా మాఘశ్చాహ॥
శ్లో॥ విప్రంపురాపతగరాడివనిర్జగారేతి॥ ౮౧

మూ॥ సకలయాకలయాకిలదంష్ట్రయాసమవధాయయమాయవినిర్మితః। విరహిణీగణచర్వణసాధనంవిధురతోద్విజరాజఇతిశ్రుతః॥ ౮౨

వ్యా॥ సకలయేతి॥ విధుస్సకలయాకలయా - సకలాభిఃకళాభిరేవ - దంష్ట్రయా

దంష్ట్రాభిః దంతవిశేషైః - ప్రకృతిద్రవ్యేణ - ఉభయత జాత్యేకవచనం - యథాయథం తత్కార్యాణాం - సమవధానాయ సమ్యగవహితీభూయ - విగర్హణీగణస్య చర్వణసాధనం కించిద్భక్షణసాధనం - వినిర్మితః కిల - బ్రహ్మణేతి శేషః - అతోస్య దంష్ట్రావిశేషత్వాద్ద్విజరాజ ఇతి ప్రసిద్ధః నతు విప్రవిశేషత్వాదిత్యర్థః॥ ని॥ దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః- అతో నాయముపేక్ష్య ఇతి భావః॥ ౭౨

మూ॥ స్మరముఖం హరనేత్రహుతాశనాజ్జ్వలదిదం విధినా చకృషే విధుః। బహువిధేన వియోగివధైనసా శశమిషాద్ధృతకాలిమయాఙ్కితః॥ ౭౩

వ్యా॥ స్మరముఖమితి॥ అథ విధుశ్చంద్రో నామేదం స్మరముఖం జ్వలత్ ప్రజ్వలదేవ - విధినా బ్రహ్మణా హరనేత్రహుతాశనాచ్చకృషే ఆకృష్టః - అథవా బహువిధేన వియోగివధేన యదేనః పాపం తేనైవ కాళికయా శ్యామికయా శశమిషాదంకితః - దాహకాళిమా వా - పాపకాళిమా వా - శశమిషాద్దృశ్యత ఇతి పాపశ్యామోత్ప్రేక్షాద్వయం॥ ౭౩

మూ॥ ఇతి విధోర్వివిధోక్తివిగర్హణం వ్యవహితస్య నృపేతి విమృశ్య సా। అతితరాం దధతీ విరహజ్వరం హృదయభాజముపాలభత స్మరమ్॥ ౭౪

వ్యా॥ ఇతీతి॥ అతితరామతిమాత్రం - అవ్యయాదామ్ప్రత్యయః - విరహజ్వరం దధతీ సా దమయంతీ - ఇత్థం వ్యవహితస్య విప్రకృష్టస్య విధోర్వివిధోక్తిభిర్విగర్హణం నిందా వృథేతి విమృశ్య అరణ్యరుదితప్రాయమితి విచార్య - హృదయభాజం సన్నిహితం స్మరముపాలభత నినింద - సాక్షికఫలసంభావనయేతి భావః॥ ౭౪

మూ॥ హృదయమాశ్రయసే బత మామకం జ్వలయసీత్థమనంగ తదేవ కిమ్। స్వయమపి క్షణదగ్ధనిజేంధనః క్వ భవితాసి హతాశ హుతాశవత్॥ ౭౫

వ్యా॥ హృదయమితి॥ హే అనంగ మదీయం మామకం - తవకమమకావేకవచనే ఇత్యణి మమకాదేశః - హృదయమాశ్రయసే - తదేవేత్థం కిం జ్వలయసి దహసి - బత - హా హతాశ దుర్బుద్ధే - స్వయం త్వమపి హుతమశ్నాతీతి హుతాశోగ్నిః కర్మణ్యణ్ తద్వత్ - క్షణదగ్ధనిజేంధనో దగ్ధాశ్రయస్సన్నిత్యర్థః - క్వ భవితాసి క్వ భవిష్యసి - న క్వాపీత్యర్థః - అనద్యతనే లుట్ - పరహింసావ్యసనేనాత్మనాశం న పశ్యసీత్యాశయేన హతాశేత్యామంత్రణం॥

మూ॥ పురభిదా గమితస్త్వమదృశ్యతాం త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకయా। స్మర నిరైక్ష్యత కస్య చ నాపి తత్త్వయి కిం తథాగతే నయనైస్త్రిభిః॥ ౭౬

వ్యా॥ పురభిదేతి॥ హే స్మర - త్వం అక్షిగత ఇతి శేషః - అనక్షిసన్నికృష్టస్యాప్యగ్నావదగ్ధుమశక్యత్వాదద్వేష్యస్య చ దాహకయోగాదితి భావః - పురభిదా హరేణ - త్రినయనత్వం త్ర్యక్షత్వం - పుంభావాదిత్వాణ్ణత్వాభావః - తస్య పరిప్లుతిశంకయా తృతీయాక్షివైయర్థ్యభయేనేత్యర్థః - అదృశ్యతాం గమితో నాశం ప్రాపితః - గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వే తత్రైవ క్తః - ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ ఇతి వచనాత్ - కంతుః కస్యచి

నావ - యస్యకస్యచిదపి - జనస్యాక్షిగతేదృగ్గోచరేద్వేష్యేచ॥ ని ॥ ద్వేష్యేక్ష్యక్షిగతో వధ్యఇత్యమరః - త్వయిత్రిభిర్నయనైః కింవనిరైక్ష్యతకిమితినిరీక్షితం - అతోఽస్యాత్రిత యనత్వంవ్యర్థమేవేత్యర్థః - స్వాక్షిగతఇవదూరదృశాక్షిగతేపిత్వయిత్రితీయాక్షినిరీ క్షణాభావాదపరోపకారిణ స్తస్యనైయర్థ్యంనిరీక్షణంచదేవస్య జితకామత్వా దన్యే షాంతుకామజితత్వాదుత్ప్రేక్ష్యతఇతి - త్వయినిరైక్ష్యతేత్యత్ర కర్మణోపిస్మరస్య అనేకశక్తియుక్తస్యేతిన్యాయేనమాతరి ప్రవృత్తమిత్యాదివదాధారత్వ వివక్షయా మవివక్షితకర్మకాదిక్షతేర్భావేలకారః॥ శ్లో॥ ప్రసిద్ధేరవివక్షాతఃకర్మణోకర్మికా క్రియేతివచనాత్॥ ౭౨

మూ ॥ సహచరోసిరతేరితివిశ్రుతి స్త్వయివసత్యపిమేనరతిఃకుతః। అథనసంప్రతిసంగతిరస్తితామనుమృతానభవంతమియంకిల॥ ౭౭

వ్యా॥ సహచరఇతి ॥ హేస్మర - రతేఃరతీదేవ్యాఃసంతుష్టేశ్చ- సహచరోసీతివిశ్రు తిఃప్రసిద్ధిః- త్వయివసతిహృదయస్థేసత్యపి - మేమతోరతిర్న అథవాసంప్రతివాంయు వయోస్సంగతిర్నాస్తి-కుతః- ఇయంరతిర్భవంతంనానుమృతాకిల - కిలేతివార్తాయాం- అనుమరణాభావాదసంగతిర్యుక్తేత్యర్థః - అత్రప్రీతిలక్షణాయారతేర్దేవ్యాసహాభే దాధ్యవసాయాదయముహేలంకారః- అతఏవాతిశయోక్తిరలంకారః॥ ౭౭

మూ ॥ రతివియుక్తమనాత్మపరజ్ఞకింస్వమివమాంవ పితాపితవానసి। కథమతావభృతప్తనసంగమాదితరథాహ్యవయందమదహ్యతే॥ ౭౮

వ్యా॥ రతీతి॥ ఆత్మానంపరంచనజానాతీత్యనాత్మపరజ్ఞసర్వహంతుకమార- మామి వరతివియుక్తంస్వమాత్మానమపితాపితవానసీత్యుత్ప్రేక్షా - కుతఃఇతరథాహ్యసంతా పనేఅతాపభృతస్తాపకహితస్యతవసంగమాత్సంపర్కాన్మమహృదయంకథందహ్యతే-తే స్తప్తస్పర్శాత్తాపోనాత స్తప్తస్పర్శాదిత్యర్థః - సంతాపనాదపిస్వయమత ప్తేనాపిపరసం తాపక్రియలేతదృక్తైర్యథాత స్తముక్తైః శిలీముక్తైరితిభావః॥ ౭౮

మూ॥ అనుమమారనమారకథంనుసారతిరితిప్రథితాపిపతివ్రతా। ఇయదనాథవధూవధపాతకీవయితయాపితయాసికిముజ్ఝితః॥ ౭౯

వ్యా॥ అనుమమారేతి ॥ హేమారమారక - పతివ్రతేతిప్రథితాపిసారతిఃకథంనాను మరకథంనానుమృతా॥ శ్లో॥ మృతేమ్రియేతయానారీసాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేత్యనుస్మ రణాదితిభావః- అథవా- ఇయద్భిరేతావద్భిరసంఖ్యైరిత్యర్థః - అనాథవధూనాంవి యోగిస్త్రీణాంవధైఃపాతకీత్వం - తయాదయితయాపివిరహేసహమరణయాపీతిభా వః- ఉజ్ఝితఃత్యక్తోసికిమిత్యుత్ప్రేక్షా॥ శ్లో॥ ఆశుద్ధేస్సంప్రతీక్ష్యోహిమహాపాతకదూషి తఇతిస్మరణాదితిభావః॥ ౭౯

మూ ॥ సుగతపవవిజిత్యజితేంద్రియస్త్వమనుగకీర్తితసౌంయదనాశయత్ ।

తవతనూమవశిష్టవతీంతతస్సమితిభూతమయీమహరద్ధరః॥ ౮౦

వ్యా॥ సుగతఇతి॥ జితేంద్రియోవశీసుగతోబుద్ధఏవ - విజిత్య - తవఉరుంమహతీంకీర్తిం మేవతనుంశరీరంయద్యస్మాదనాశయత్ నాశితవాన్ - తతఃకారణాదవశిష్టవతీమవశిష్టాంభూతమయీంపంచభౌతికాంతవతనుంసమితియుద్ధేహరశ్శంభురహరత్ భస్మీచకారేత్యర్థః - తథాపినిర్లజ్జః కథమిత్థమస్మాదృశానకరుణం వ్యథయసీతివిస్మితాస్మ ఇతిభావః॥ ౮౦

మూ॥ ఫలమలభ్యతయత్కుసుమైస్త్వయావిషమనేత్రమనంగనిగృహ్ణతా। అహహనీతిరహస్త్వభయాతతోనకుసుమైరపివిగ్రహమిచ్ఛతి॥ ౮౧

వ్యా॥ ఫలమితి॥ హేఅనంగ - విషమనేత్రంత్ర్యక్షం - కుసుమైర్నిగృహ్ణతానిరుంధతా- ప్రహరతేత్యర్థః - త్వయాయత్ఫలంమరణరూపమలభ్యత - తత స్తస్మాత్ఫలాదవాస్తభయాత్ప్రాప్తభయానీతిః- సర్వథాసాధనాంతరేణాపివైరనిర్యాతనంకార్యమిత్యేవంరూపాకర్త్రీ - కుసుమైరపివిగ్రహంనేచ్ఛతి - అహహేత్యద్భుతే- కిముతసాధనాంతరైరితి- పుష్పైరపినయోద్ధవ్యం కింపునర్నిశితైశ్శరైరితినీత్యా కుసుమాన్యపిమోక్తుంబిభేషీతిభావః॥ ౮౧

మూ॥ అపిధయన్నితరామరవత్సుధాం త్రినయనాత్కథమాపిథతాందశామ్॥ ఫణితేరధరస్యరసాదరాదమృతమాత్తఘృణఃఖలునాపిబః॥ ౮౨

వ్యా॥ అపీతి॥ హేస్మర- ఇతరామరవద్దేవతాంతరవత్ - సుధాంధయన్ పిబన్నపి - ధేటఃశత్ప్రత్యయః - త్రినయనాదీశ్వరాత్కథంతాందశాంమరణావస్థాం అపిథప్రాప్తోభూః- ఆప్నోతేర్లిటిథలిక్ర్యాదినియమాదిడాగమః - ఫణితేః- అథవారతేదేవ్యాఅధరస్యోష్ఠస్యరసేస్వాదేఆదరాదాస్థావశాత్ - ఆత్తఘృణః ప్రాప్తామృతజుగుప్సస్సన్॥ ని॥ ఘృణాజుగుప్సాకృపయోరితివైజయంతీ - అమృతంనాపిబఃఖలుఅమృతపానేకథమన్యేష్వమరేషుత్వమేకోమృతఇతిభావః॥ ౮౨

మూ॥ భువనమోహనజేనకిమేనసాతవపరేతబభూవపిశాచతా। యదధునావిరహాధిమలీమసామభిభవన్భ్రమసిస్మరమద్విధామ్॥ ౮౩

వ్యా॥ భువనేతి॥ పరేతప్రేత - తవభువనానాంమోహనమచేతనీకరణంతజ్జేనైనసాపాపేన - పిశాచతాబభూవకిం - కుతఃస్మర - యద్యస్మాదధునావిరహాధినావియోగవ్యథయామలీమసాంమలినాంమద్విధాంమాదృశీమబలామభిభవన్ పీడయన్ భ్రమసి- పాపిష్ఠాఃకిలపిశాచతాంగతాఃదుర్బలస్త్రీబాలాదీన్ పీడయంతిత్వంచతాదృశోపి పిశాచ ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౮౩

మూ॥ బతదదాసినమృత్యుమపిస్మరస్ఖలతితేకృపయానధనుఃకరాత్। అధ్రియసేన్నితేనసమున్నతేనకిలముష్టిన్ధయోపినిబంధనః॥ ౮౪

వ్యా॥ బతేతి ॥ హేస్మర మృత్యుమపి వదదాసి- తేన దుఃఖాంతోభవేదితి భావః - అథ వాకృపయాంతవకరాగ్రసురపివస్థలతిన ప్రశ్యతిపూర్వవద్భ్యాఖ్యః - అథమృతోసి - తథాపి వస్థలతీత్యాహ - మృతేన చమృతేనాపి- ఉరీకృతబంధనః అంగీకృతబంధనః దృఢబద్ధ ఇత్యర్థః- ఉర్యాంగ్యూర్యుర్యరరిత్యశ్చ కరోతి కురుతే పర ఇతి భట్టమల్లః - ముష్టిర్నముచ్యతే ఖలు - బతేతి ఖేదే - తతఃకృతాంతాదపి హారో సీతి భావః॥ ౭౪

మూ॥ దృగుపహతిరపమృత్యుర్విరూపతా చ యత్తే పరనిర్జరసేవితా। అతిశయాంధ్యపుఃతుతిపాండుతాస్మర భవంతి భవంతముపాసితుః॥ ౭౫

వ్యా॥ దృగితి ॥ హేస్మర పరనిర్జరసేవితా త్వత్తోన్యదేవతాసేవకో జనః - తృచ్- దృశోరుపహతిః ఆంధ్యం - అపమృత్యుః అకాలమరణం విరూపతా అంగవైవర్ణ్యం చ - తా శ్శమయి తేనివర్తయతి - ణివశ్చేత్యాత్మనేపదం - మిత్యాద్ధ్రస్వత్వం - భవంత ముపాసితు స్తత్వేవినోజనస్యతు - తాచ్ఛీల్యేతృన్ - నలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధః - అతిశయేనాంధ్యం దృష్ట్యుపహతిః వపుఃతుతిః శరీరవిపత్తిః పాండుతా వైవర్ణ్యం చ తాభవంతీతి దేవతాంతరభక్తస్య ఉక్తదోషశాంతిః ఫలం - త్వద్భక్తస్య తదుద్రేక ఇత్యహో భక్తవాత్సల్యం కామదేవస్యేత్యుపహాసః- అత్రానర్థోత్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారభేదః॥ ౭౬

మూ॥ స్మరనృశంసతమస్త్వమతో విధిః స్మృతవాన్భవదాయుధమ్। యదిధనుర్దృఢమాశుగమాయసంతవస్ృజేత్ప్రళయం త్రిజగద్వ్రజేత్। ౭౬

వ్యా॥ స్మరేతి ॥ హేస్మర - నృశంసతిహింసతీతి నృశంసోఘాతుకః - శంసహింసాయామితిధాతోః పచాద్యచ్ - త్వమతినృశంసః నృశంసతమః - అతోహేతోః విధిస్స్రష్టా సుమనసః పుష్పాణి - భవతః ఆయుధం కృతవాన్ - తవదృఢం ధనురాయసమరణ్మయం ఆశుగం శరం చ సృజేద్యది - త్రయాణాం జగతాం సమాహారః త్రిజగత్ - కర్తృ ప్రళయం వినాశం వ్రజేత్ - తవపాపిష్ఠతాం దృష్ట్వా విధు పాపరమేష్ఠినా సమ్యగనుష్ఠితమితి భావః॥ ౭౭

మూ॥ స్మరరిపోరివరోపశిఖీపురాం దహతు తే జగతామపిమాత్రయమ్। ఇతి విధిస్త్వదిషూన్కుసుమాని కిం మధుభిరంతరసించదనిర్వృతః॥ ౭౭

వ్యా॥ స్మరేతి ॥ స్మరరిపోస్త్వదరేహరస్యరోపశిఖీ బాణాగ్నిః ॥ ని ॥ పత్రీరోప ఇషుద్వయోరిత్యమరః - పురాం త్రయమివ తేతవరోపశిఖీ జగతాం త్రయం మాదహత్వితి మత్వేతి శేషః- గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః విధిస్స్రష్టా- అనిర్వృతస్వాంకుసుమం కృత్వాప్యపరితుష్టస్సన్- త్వదిషూన్కుసుమాని మధుభిర్మకరందైః అంతరసించత్ - అగ్నీనాం త్యర్థమాకుత్స్యమిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథాపాపిష్ఠస్యతే కోవారయితేతి భావః॥ ౭౭

మూ॥ విధిరనంగమభేద్యమవేత్య తేజనమనః ఖలు లక్ష్యమకల్పయత్। అపి స వజ్రమదాస్యత చేత్తదా త్వదిషుభిర్వ్యదలిష్యదసావపి॥ ౭౮

వ్యా॥ విధిరితి ॥ విధిర్బ్రహ్మా అనంగమనవయవం॥ ని ॥ అంగం ప్రతీకోవయవ ఇత్యమరః- అతఏవాభేద్యమవేత్య - నిరవయవద్రవ్యత్వాదవినాశ్యం నిశ్చిత్య జనమనస్తేతద లక్ష్యమకల్పయదిత్యుత్ప్రేక్షా - సావయవలక్ష్యదానపక్షే - స విధిర్వజ్రమస్యదాస్యత చేద్దద్యాద్యది - తదా త్వదిషుభిరసౌ వజ్రోఽపి వ్యదలిష్యద్విశీర్ణోఽభవేత్- అతోఽయుక్తకారీ స్రష్టేతి భావః॥ ౭౮

మూ॥ అపి విధిః కుసుమాని తవాశుగాన్ స్మర విధాయ న నిర్వృతిమాప్తవాన్। అదిత పంచ హి తే స నియమ్య తాం తదపి తైర్బత జర్జరితం జగత్॥ ౭౯

వ్యా॥ అపీతి ॥ హే స్మర - విధిః కుసుమాన్యేవ తవాశుగాన్ విధాయాపి నిర్వృతిం కృతకృత్యోఽస్మీతి పరితోషం నాప్తవానిత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః హి యస్మాత్ స నిర్వృతో విధిస్తాన్ కుసుమాశుగానపి - నియమ్య ఇయంత ఏవేతి నియమం కృత్వా - తే తవ పంచైవాదిత దత్తవాన్ - తదపి తథాపి తైః పంచభిరేవ జగత్ జర్జరితం జర్జరీకృతం - బతేతి ఖేదే - విశ్వనియంతాప్యేవం విఫలయత్నః కోన్యో నియంతేతి భావః॥ ౭౯

మూ॥ ఉపహరంతి న కస్య సుపర్వణస్సుమనసః కతి పంచ సురద్రుమాః। తవ తు హీనతయా పృథగేకికాం ధిగియతాపి న తేంగవిదారణమ్॥ ౮౦

వ్యా॥ ఉపహరంతీతి ॥ హే స్మర పంచ సురద్రుమాః మందారాదయః - కస్య సుపర్వణః కతి సుమనసః కియంతి కుసుమాని - నోపహరంతి నోపాయనీకుర్వంతి సర్వస్యాప్యమితముపహరంతీత్యర్థః॥ ని॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపద ఇత్యమరః - తవ తు - హీనతయా నీచతయా - పృథక్ ప్రత్యేకమేకికామేకాకినీమేకైకాం సుమనో వ్యక్తిముపహరంతీత్యర్థః- అత ఏవ పంచబాణత్వం తవేతి భావః - ఏకాదాకినీ చ్చాసహాయ ఇతి చ కారాత్ప్రత్యయే పూర్వస్యేకారః ఇయతాపి తావదపమానేనాపి తే తవాంగవిదారణం శరీరవిపత్తిర్నాస్తి ధిక్ - అపమతస్య జీవనాన్మరణమేవ వరమితి భావః॥ ౮౦

మూ॥ కుసుమమప్యతిదుర్నయకారి తే కిము వితీర్య ధనుర్విధిరగ్రహీత్। కిమకృతైష యదేకతదాస్పదే ద్వయమభూదధునాపి నలభ్రువౌ॥ ౮౧

వ్యా॥ కుసుమమితి ॥ విధిః కుసుమమపి - దుర్బలమపీత్యర్థః - అతిదుర్నయకారి అనర్థకారకం ధనుస్తే తవ వితీర్య దత్త్వా అగ్రహీన్నపునరజహార - కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - పాపీయసే వస్తుం హర్తవ్యమేవేతి భావః - కింత్వేష విధిః కిమకృత అకార్యమేవ కృతవానిత్యర్థః- కుతః - యస్మాత్ కేవలం తస్య ధనుష ఆస్పదే స్థానే అధునాపి నలభ్రువౌ

ద్వార్యయాః భూద్వి- తేనైకేనధనుషానలభ్యావాద్వేనిర్మితవతా తేన కంటకముద్ధృత్యశల్యం మారోపితం యదేకాసహ్యస్తోద్వార్యయమసహ్యం సంపాదితమితిభావః॥ ౯౧

మూ॥ షడృతవః కృపయా స్వకమేకకం కుసుమమక్రమసందితనందనాః। దదతి షడ్భవతే పుగుతే భవాన్ ధనురివైకమిషూనివ పంచ తైః॥ ౯౨

వ్యా॥ షడితి॥ అక్రమేణ యౌగపద్యేన సందితనందనాః ప్రకాశిత సురోద్యానాః- యుగపన్నిజకుసుమదానసమర్థా ఇత్యర్థః - షడృతవో వసంతాదయః కృపయా - న తు ప్రీత్యేతి భావః- స్వకం స్వసంబంధి వం ఏకకమేకైకమేవ- అసహాయే కప్రత్యయః- కుసుమం - దదానా ఇతి శేషః - తథా చోక్తరీత్యా ప్రత్యేకమేకైకదానాన్మిళిత్వా- షడ్భవతే తుభ్యం దదతి - తైః షడ్భిః కుసుమైరేకం ధనురివ - వివేకేనేతి శేషః - పంచేషూనివ - పంచభిరితి శేషః - భవాన్ కురుతే - అహో అవమానేపి నిర్లజ్జస్య తే పరహింసావ్యసనమితిభావః॥ ౯౨

మూ॥ యదతనుస్త్వమిదం జగతే హితం క్వ స మునిస్తవ యస్సహతే క్షతీః। విశిఖమాత్రవణం పరిపూర్య చేదవిచలద్భుజముజ్ఝితుమీశిషే॥ ౯౩

వ్యా॥ యదితి॥ హేమార - త్వమతనురశరీరీతి యత్తదిదమతనుత్వం జగతే హితం- హితయోగే చేతి చతుర్థీ వక్తవ్యా - తథా హి - విశిఖం బాణమవిచలద్భుజమకం ప్రహర్తుం యథా తథా- ఆశ్రవణం పరిపూర్యాకర్ణమాకృష్య ఉజ్ఝితుం మోక్తుమీశిషే శక్నోషి చేత్ తవ క్షతీః ప్రహారాన్ సహతు - స మునిః క్వ- న క్వాపీత్యర్థః - అనంగత్వేపి ఏవం జగద్ద్రోహిణస్తవ ధానుష్కాంతరవత్ వ్యాపారే జగతి జితేంద్రియకథైవ నాస్తిమియాదిత్యనంగత్వమేవ జగద్ధితమిత్యర్థః॥ ౯౩

మూ॥ సహతయా స్మరభస్మ ఝుడిత్యభూః పశుపతిం ప్రతి యామిషుముగ్రహీః। ధ్రువమభూదధునా వితనోశ్శరస్తవ పికస్స్వర ఏవ స పంచమః॥ ౯౪

వ్యా॥ సహేతి॥ హే స్మర పశుపతిం ప్రతి - యామిషుముగ్రహీస్తయా సహ ఝుడితి సహసా భస్మాభూః - అధునా వితనోరనంగస్య తవ పికస్వరః కోకిలాలాప ఏవ - స ఇద్ధః పంచమః పంచసంఖ్యాపూరణః శరోభూత్ - ధ్రువం అత ఏవ - పికః కూజతి పంచమమిత్యాదౌ - పికస్వరే పంచమసంజ్ఞాప్రవృత్తిశ్చేతి భావః॥ ని॥ పంచమో రాగభేదే స్యాత్ప్రంచానామపి పూరణ ఇతి విశ్వః - శరకార్యకారిత్వాత్పికస్వరస్య శరత్వోత్ప్రేక్షా॥ ౯౪

మూ॥ స్మరసమం కురితైరఫలీకృతో భగవతోఽపి భవద్దహనశ్రమః - సురహితాయ హుతాత్మతనుః పునర్ననుజనుర్దధితః క్షణమాపిథ॥ ౯౫

వ్యా॥ స్మరేతి॥ హే స్మర భగవతో హరస్యాపి దురితైస్సహ సంభవత్వాపి స్పహా- భగవద్దృష్టిపాతస్య పాపహరత్వాదితి భావః - భవద్దహనశ్రమోఽఫలీకృతో నిష్ఫలీకృతః- సు

రహితాయహుతాత్మతనుహారకోహానలేత్యుక్తస్వదేహస్పర్శ - తత్క్షణంతస్మిన్నేవక్షణే - అత్యంతసంయోగేద్వితీయా - దివిద్యులోకే - పునర్జన్మనః పునరుత్పత్తిమపిధనసుప్రాప్నోషిఖలు - సురప్రార్థితాత్తస్మాదేవేతిశేషః - తచ్చాస్యత్యాగఫలమితి భావః॥

మూ॥ విరహిణో విముఖస్య విధూదయే శమనదిక్పవనస్స న దక్షిణః। సుమనసోనమయన్నటనీధనుస్తవతుబాహురసౌయదిదక్షిణః॥ ౬౬

వ్యా॥ విరహిణ ఇతి॥ హేమార - తవాసౌ బాహుర్యదివిధూదయే చంద్రోదయే సహాయలాభే సతీత్యర్థః - సుమనసః పుష్పంనామధనుః - అటనీ కోటి ॥ని॥ కోటిరస్యాటనిగోధేత్యమరః - నమయన్ దక్షిణో విరహిజనప్రహారదక్షస్స్యాచ్చేత్ - ప్రహర్తుం ప్రవృత్తశ్చేదిత్యర్థః - సవ్యేతరశ్చేతి ధ్వనిః - తదా విముఖస్య విహ్వలముఖస్య చంద్రోదయే పరాఙ్ముఖస్య విరహిణో వియోగిజనస్య - సః దక్షిణత్వేన ప్రసిద్ధశ్శమనదిక్పవనో మలయమారుతః - దక్షిణో దాక్షిణ్యవాన్ సవ్యేతరశ్చ న - కింతు సోఽపి త్వత్సహకారిత్వాన్నిర్దయప్రహర్తైవేత్యర్థః - అతస్సర్వానర్థమూలత్వాత్త్వమేవ పాపిష్ఠ ఇత్యర్థః - ప్రత్యఙ్ముఖస్య దక్షిణోఽపి వామ ఇతి ధ్వనిః - శమనదిక్పవనోఽపి న దక్షిణ ఇతి స్ఫురణాగ్విరోధాభాసోఽలంకారః॥ ౬౬

మూ॥ కిము భవంతముమాపతిరేకకం మదనమంధమయోగిజనాంతకమ్। యదజయత్తదపి వ్యనగీయత స భగవాన్మదనాంధకమృత్యుజిత్॥ ౬౭

వ్యా॥ కిమ్వితి॥ హేమదన - ఉమాపతిః - మదశ్చ ముచ్చ - ద్వంద్వైకవద్భావః - తేన మదముదామదానం తాభ్యాం అంధయతి వ్యామోహయతి కామిజనమిత్యంధం అంధకం - ఆంధదృష్టిప్రతిఘాత ఇతి ధాతోశ్చురాదిత్వాత్పచాద్యచ్ - అయోగిజనాంతకం వియోగిజనమృత్యుం - ఏకకమేకాకినం - భవంతమేవ అజయదితి యత్ - తతపి స భగవాన్ ఉమాపతిః - మదనాంధకమృత్యుజిత్ మదనజిదంధకజిన్మృత్యుజిదితి వ్యగీయత త్రిము గీయత ఏవేత్యర్థః - మదనవదంధకమృత్యూ అపి త్వత్తో నాన్యావస్తు ఇతి భావః - అత్ర మదనాదీనాం త్రిభోభేదే త్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః॥ ౬౭

మూ॥ త్వమివ కోఽపి పరాపకృతౌ కృతీ న దదృశే న చ మన్మథ శుశ్రువే। స్వమదహద్దహనాజ్జ్వలతాత్మనా జ్వలయితుం పరిరభ్య జగంతి యః॥ ౬౮

వ్యా॥ త్వమితి॥ హేమన్మథ - త్వమివ పరాపకృతౌ పరాపకారే - కృతీ కుశలః - కోపి న దదృశే న దృష్టః - న శుశ్రువే న చ శ్రుతః - యోఽపకర్తా దహనాదగ్నిసంయోగాత్ - జ్వలతా ప్రజ్వలతా ఆత్మనా స్వాంగేన - జగంతి పరిరభ్య శ్లిష్య జ్వలయితుం దగ్ధుం - స్వమాత్మానం అదహత్ - పరగాత్రదాహకాయ పరిరబ్ధస్వగాత్రేఽపంకిలే పవత్పరదాహాయ స్వసర్వాదేశాత్మదాహాంగీకారస్తస్యేత్యహో దుర్వ్యసనమితి భావః॥ ౬౮

మూ॥ [illegible]

తః। తవవయస్యమపాస్యమధుంమధుంహతవతాహారిణాబతకింకృతమ్॥ ౯౯

వ్యా॥ త్వమితి ॥ హేమార - శంభునానయనార్చిషి నేత్రాగ్నిశిఖాయాంత్వంభువనానాంశాంతికేశాంతిప్రయోజకే - ప్రయోజనమితిరక్ - హేమామహావిరాహుతిఃకృతః-ఉచితం - వధ్యస్యవధాదితిభావః - తవవయస్యంసఖాయంమధుంవసంతం- అపాస్యోపేక్ష్య-మధుంమధ్వాఖ్యందైత్యంహతవతాహారిణాకింకృతం- బతేతిఖేదే- వధ్యవధాద్ధరస్యాధుకారీహరిస్తదుపేక్షణాదసాధుకారీత్యర్థః - సమిత్రస్స్మరోవధ్యఇతిభావః॥

మూ ॥ ఇతికియద్వచనైవభృశంప్రియాధరపిపాసుతదావనమాశుతమ్।
అజనిపాంసులమప్రియవాగ్జ్వలన్మదనశోషణబాణహతేరివ॥ ౧౦౦

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ ప్రియాస్యనలస్యాధరమోష్ఠం పిపాసు పాతుమిచ్ఛు - మధుపిపాసుప్రభృతీనాంగమిగామ్యాదిపాఠాత్సమాసఇతివామనః - తత్ప్రసిద్ధం - తస్యాభైమ్యాఆననం- ఇత్థం - కియద్వచనైవ- అప్రియవాగ్భిర్నిష్ఠురోక్తిభిః - జ్వలతఃక్రుద్ధస్యతోమదనస్యయఃశోషణబాణఃతస్యహతేఃప్రహారాదివేతిహేతూత్ప్రేక్షా - ఆశుభృశం- పాంసులంపాంసుమదద్రవం - అజనిజాతం॥ ౧౦౦

మూ ॥ ప్రియసఖీనివహేనసహాథసాప్యరచయద్గిరమర్థసమస్యయా।
హృదయమర్మణిమన్మథసాయకైఃక్షతతమాబహుభాషితుమక్షమా॥ ౧౦౧

వ్యా॥ ప్రియసఖీ॥ అథసాదమయంతీమన్మథసాయకైఃహృదయమర్మణిక్షతతమాగాఢంప్రహృతా - అతఏవబహుభాషితుంప్రపంచయితుమక్షమాసతీ - ప్రియసఖీనివహేనసహాప్తసఖీసంఘేనసార్థం అర్థరూపయాసమస్యయాసంగ్రహకారిణ్యా॥ ని॥ సమస్యాతుసమాసార్థేత్యమరః సంజ్ఞాయాంసమజనిషదేత్యత్రసంపూర్యాదస్యతెబాహులకఃక్యపితిక్షీరస్వామీ - గిరంవ్యరచయత్ - పూర్వార్ధంసఖీజనసమస్యాతదుత్తరత్వేనోత్తరార్థంస్వయమరచయదిత్యర్థః॥ ౧౦౧

మూ॥ అకరుణాదవసూనశరాదసూన్సహజయాపదిధీరతయాత్మనః। అసవఏవమమాద్య విరోధినఃకథమరీన్సఖిరక్షితుమర్థయే॥ ౧౦౨

వ్యా॥ అకరుణాదితి ॥ హేభైమి ఆపదిసహజయాధీరతయాధైర్యేణ - విపదిధైర్యమితినీతేరితిభావః- అకరుణాన్నిర్దయాత్పూర్వనశరాత్కుసుమేషోః ఆత్మనఃస్వస్యాసూన్ప్రాణాన్ - అవరక్ష- ఆద్యేదానీమసవఏవమమవిరోధినఃశత్రవః - తన్మూలత్వాద్దుఃఖసంవేదనస్యేతిభావః - హేసఖిరీన్కథమరీన్రక్షితుమర్థయ్రవీషి - బ్రువతఃపంచానామితిసాధుః- సంప్రతిమేప్రాణరక్షణమాశీవిషపోషణంపరాభిరితిభావః॥ ౧౦౨

మూ ॥ హితగిరంనశృణోషికిమాశ్రవేప్రసభమప్యవజీవితమాత్మనః। సఖిహితాయదిమేభవసీదృశీమదరిమిచ్ఛసియామమజీవితమ్॥ ౧౦౩

వ్యా॥ హితగిరమితి ॥ ఆశృణోతిశాఖ్యనిత్యాత్రేబా- షచాద్యచ్ హేఆశ్రవేతా

క్యకారిణి॥ ని॥ శచనేక్షితఆత్రవఇత్యమరః- ప్రసభంబలాదస్యాత్మనోజీవితంప్రాణమ పరఘ॥ శ్లో॥ ఏతిజీవంతమానందోనరంవర్షశతాదపీతిన్యాయాదితిభావః - హితగిర మాస్తవవాక్యంకింనశృణోష - హేసఖియాత్వంమదరింమమజీవితమిచ్ఛస్యపేక్షసే- ఈ దృష్టిక్షంశత్రువృద్ధిమిహామనాపి - మేహితా భవసీయది - నతుభవసి - అతోనశృణో షీత్యర్థః॥ ౧౦౩

మూ॥ అమృతదీధితిరేషవిదర్భజేభజతితాపకమప్యకిమంశుభిః। యది భవంతిమృతాస్సఖిచంద్రికాశ్శశభృతఃక్వతదాపరితప్యతే॥ ౧౦౪

వ్యా॥ అమృతదీధితిరితి॥ హేవిదర్భజేదమయంతి - ఏషఇతఃపురోవర్తీనోఽహంనేన నిర్దేశః- అమృతదీధితిఃసుధాంశుః- అముష్యసుధాంశోరంశుభిఃకిమితితాపంభజసి॥ అత్రామృతశబ్దస్యార్థాంతరాశ్రయేణోత్తరమాహ॥ యదీతి॥ హేసఖి - శశభృత శ్చంద్రికామృతాభవంతియది - తదాక్వపరితప్యతేనక్వాపీత్యర్థః- అస్యామృతదీధి తిత్వాదేవేదందుఃఖం - మృతదీధితిత్వేత్వర్థాదిత్యాత్ప్రాంతిస్స్యాదితిభావః - అత్రఅమృతే తిసుధావివక్షయాప్రయుక్తస్యామృతేతిరథత్వేనయోజనాద్వక్రోక్తిరలంకారః॥ శ్లో॥ అన్యథోక్తస్యవాక్యస్యకాక్వాశ్లేషేణవాభవేత్ అన్యథాయోజనం యత్ర సావ క్రోక్తిర్నిగద్యతఇతి॥ ౧౦౪

మూ॥ వ్రజధృతింత్యజభీతిమహేతుకామయముదంచదమరీచిరుపైంచతి।జ్వా లయతిస్ఫుటమాతపముర్మురైరనుభవంపచసోసఖియింపసి॥ ౧౦౫

వ్యా॥ వ్రజేతి॥ హేసుశ్లోకే ధృతిం వ్రజధైర్యంభజ - అహేతుకాంభీతింత్యజ - అ యముదంచదమరీచిశ్శీతాంశురుదంచత్యుదేతి - నచింతాంశురిత్యర్థః - ఆతపైరేవమ ర్మురైస్తుషానలైః॥ ని॥ మర్మురస్తుషానల ఇతివైజయంతీ - స్ఫుటంప్రత్యక్షంయథా తథాజ్వలయతిదహతి - హేసఖిఅనుభవం(త్వత్కృతం)పవసా ఆగమేనలుంపసిబాధ సే - తదయుక్తం(గ్రావప్లవనవాక్యవత్ప్రత్యక్షేణవాస్యబాధాదిత్యర్థః- అత్రాచం ద్రకరేచండకరభ్రాంత్యాభ్రాంతిమదలంకారః॥ ౧౦౫

మూ॥ అయిశపేహృదయాయదర్పవే పదద్యదివిధోర్నరుచేరసిగోచరః॥ రుచిఫలంసఖిదృశ్యతఏవయజ్జ్వలయతిత్వచముల్లలయత్యసూన్॥ ౧౦౬

వ్యా॥ యదుక్తమయముదంచదమరీచిరితితద్విశ్వాసయతి ॥ అయీతి॥ అయిముగ్ధే శపామి - విశ్వసిహీతిశేషః- విధోశ్చంద్రస్యరుచేస్తేజసోగోచరోవిషయోనాసియది - త్వ దంగసంగివంతేజశ్చాంద్రంనచేదిత్యర్థః - తత్తర్హితత్తైర్హృదయాయ యశపే - త్వ జ్జీవితాయద్రుహ్యామీత్యర్థః - శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాంజ్ఞీప్స్యమాన ఇతి చతుర్థీ - త ర్హిసఖిరుచిఫలమేవతేజోమాత్రకార్యమేవదృశ్యతే - నతుచంద్రకార్యం - మద్వా క్యవిపర్యయేహోఖీభవనిస్పత్తేరితిభావః - కుతఃయద్యస్మాత్త్వచందహతి- అ

సూర్యప్రకాశాః ఉల్లలయతి ఉన్మూలయతి- సర్వం తేజః ఉష్ణత్వాద్దాహకమేవ అభిభవా త్తువిపర్యయ ఇతి పదార్థతత్త్వవాదినః॥ ౧౦౬

మూ॥ విధువిరోధితిథేరభిధాయినీమయి నకింపునరిచ్ఛసికోకిలామ్ । సఖి కిమర్థగవేషణయా గిరం కిరతి సేయమనర్థమయీం నయ॥ ౧౦౭

వ్యా॥ విధ్వితి అయి భైమి - విధువిరోధితిథేః కుహూవ్యాఖ్యయా నష్టేందుతిథేరభిధాయినీం - తదభిధాయకకుహూశబ్దోచ్చారిణీం - కుహూకుహ్వితి నామగ్రహం తదాహ్వయినీమిత్యర్థః - కోకిలాం పునః కిం నేచ్ఛసి - మా భూచ్చంద్రస్తద్విరోధినీమేనాం తు కిం నేచ్ఛసీత్యర్థః - హే సఖి - అర్థగవేషణయా కుహూశబ్దస్య నష్టచంద్రా తిథిరర్థ ఇతి విచారేణ కిం - తత్ప్రయోజనం కిమపి నాస్తీత్యర్థః - గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్తృతీయా - కుతః సేయం కోకిలా మయి విషయే - గవాదిశబ్దవదభిధేయవదేవ భవతీత్యనర్థమయీం రథఘోషాదివదర్థశూన్యత్వాత్ - కించ అనర్థమయీం అశనిఘోషవత్ తాపప్రాపిచతాం - అనర్థశబ్దాన్మయట్ప్రత్యయః - గిరం కిరతి క్షిపతి॥ ౧౦౭

మూ॥ హృదయ ఏవ తవాస్తి స వల్లభస్తదపి కిం దమయంతి విషీదసి । హృది పరం న బహిః ఖలు వర్తతే సఖి యతస్తత ఏవ విషీద్యతే॥ ౧౦౮

వ్యా॥ హృదయ ఇతి॥ హే దమయంతి - స తే వల్లభః నలః తవ హృదయ ఏవాస్తి వర్తతే తదపి తథాపి కిం విషీదసి ఖిద్యసె - హే సఖి యతో హృది పరం హృద్యేవ వర్తతే బహిర్న వర్తతే ఖలు తత ఏవ విషీద్యతే ఖిద్యతే - సదేశ్యాభ్యంతరవర్తి యః స ప్రత్యక్షత ఏవ న తు దృశ్యతే అతో మే విషాద ఇత్యర్థః॥ ౧౦౮

మూ॥ స్ఫుటతి హారమణౌ మదనోష్మణా హృదయమప్యనలంకృతమద్య తే । సఖి హతాస్మి తదా యది హృద్యపి ప్రియతమస్స మమ వ్యవధాపితః॥ ౧౦౯

వ్యా॥ స్ఫుటతీతి హే భైమి మదనోష్మణా కామజ్వరేణ హారమణౌ హృదయాలంకారరత్నే స్ఫుటతి విదళతి సతి అద్య తే తవ హృదయం వక్షోఽపి అలంకృతం న భవతీత్యనలంకృతం అపరిష్కృతం జాతం - అథ హృదయమంతరంగమప్యనలం నలరహితం కృతమిత్యర్థాంతరం చ తోత్తరమాహ - హే సఖి స ప్రియతమః మమ హృద్యపి వ్యవధాపితో యది దూరీకృతశ్చేత్ - తదా తేనైవాహం హతాస్మి - హతః ఆతిః క్రీహాత్యాది నాపుగాగమః - తదా హంతాస - వక్రోక్తిరలంకారః - లక్షణముక్తం॥ ౧౦౯

మూ॥ ఇదముదీర్య తదైవ ముమూర్ఛ సా మనసి మూర్ఛితమన్మథపావకా । క్వ సహతాముపలంభలవచ్ఛిదామనుపపత్తిసతీం ప్రియదుఃఖితా॥ ౧౧౦

వ్యా॥ ఇదమితి॥ సా భైమీ ఇదం పూర్వోక్తం సఖి హతాస్మీతి వాక్యం ఉదీర్య ఉచ్చార్య- తదైవ మనసి మూర్ఛితమన్మథపావకా ప్రవృద్ధకామానలా సతీ - ముమూర్ఛ మమ

మోహః - మూర్ఛా - మొహసముచ్ఛ్రాయయోరిత్యర్థద్వయేపి ధాతోః స్మరణాత్ - తథాహి - దుఃఖితా సంజాతదుఃఖా దుఃఖినీసా - అనుపపత్తిమతీమనలంకృతమితిశ్లేషశబ్ద శ్రవణజన్యభ్రాంతివిషయత్వాదనుపపన్నానుపేత్యర్థః - అవలంబలవస్యహృదయసంగతిమాత్రలక్షణస్య ప్రాణాధారలేశస్యాపి - ఛిదాముచ్ఛేదంక్వ సహతాం - కథంసహేతేత్యర్థః - దుఃఖోద్విగ్నస్య భ్రాంతమభ్రాంతంవానిష్టసంవేదనమతి దుస్సహమతో యుక్తమస్యామూర్ఛనమితిభావః - అర్థాంతరన్యాసోలంకారః॥ ౧౧౦

మూ॥ అధితకాపిముఖే సలిలం సఖీప్యధితకాపిసరోజదలైస్స్తనౌ। వ్యధితకాపిహృది వ్యజనానిలం న్యధితకాపిహిమం సుతనోస్తనౌ॥ ౧౧౧

వ్యా॥ అధితేతి ॥ కాపిసఖీసుతనోర్భైమ్యాముఖేసలిలం అధిత ఆహితవతీత్యర్థః - కాపిస్తనౌ సరోజదలైః వ్యధిత పిహితవతీ - వష్టివాగురిరల్లోప మవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యపేరకారలోపః - కాపిహృది వ్యజనానిలం వ్యధిత విహితవతీ - తాలవృంతేనవీజయామాసేత్యర్థః - కాపితనౌ శరీరే హిమం చందనం॥ ని॥ చందనేపిహిమంవిదురితివిశ్వః - న్యధిత నిహితవతీ॥ ౧౧౧

మూ॥ ఉపచచారచిరం మృదుశీతలైర్జలజజాలమృణాళజలాదిభిః। ప్రియసఖీనివహస్స తథా క్రమాదియమవాప యథా లఘుచేతనామ్॥ ౧౧౨

వ్యా॥ ఉపచచారేతి ॥ సప్రియసఖీనివహః మృదుశీతలైః జలజజాల మృణాళజలాదిభిః - జలజజాలైః పద్మసమూహైః మృణాలైః జలైః ఆదిశబ్దాద్వ్యజనాది సాధనవిశేషైః - క్రమాచ్చిరం తథోపచచార - యథేయం భైమీలఘుక్షిప్రం చేతనాం సంజ్ఞామవాప॥

మూ॥ అథకలేకలయశ్వసితిస్ఫుటం చలతిపక్ష్మ చలేపరిభావయ। అధరకంపనమున్నయమేనకే కిమపి జల్పతి కల్పలతే శృణు॥ ౧౧౩

వ్యా॥ అథభైమ్యాః కలాదయస్సప్తసఖ్యస్తాసాం - తద్దశాపరీక్షావ్యగ్రాణాం మిథః కలకలం శ్లోకద్వయేనాహ॥ అథేతి॥ అథానంతరం - ఇతిగిరశ్శుశ్రువిరఇతిసంబంధః - కాపివాహ - హేకలేస్ఫుటం వ్యక్తం శ్వసితి శ్వాసితి కలయ ఆకలయ - హేచలేపక్ష్మనేత్రలోమచలతి - చక్షురున్మిషతీత్యర్థః - పరిభావయపరామృశ - హేమేనకే అధరకంపనమోష్ఠచలనమున్నయతర్కయ - హేకల్పలతేకమపిజల్పతిశృణు॥ ౧౧౩

మూ॥ రచయచారుమతే స్తనయోర్వృతిం గణయ కేశిని కైశ్యమసంయతమ్। అనుగృహాణ తరంగిణి నేత్రయోర్జలఝరావితి శుశ్రువిరే గిరః॥ ౧౧౪

వ్యా॥ రచయేతి ॥ హేచారుమతే స్తనయోర్వృతిమావరణం రచయ - హేకేశిని అసంయతం విస్రస్తం కైశ్యం కేశసమూహం - కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్ఛావన్యతరస్యామితి యఞ్ప్రత్యయః - గణయ బింధయ - బధానేత్యర్థః - హేతరంగిణి నేత్రయోర్జలఝ

తావగ్రసుప్రవాహౌ - అవగృహీణప్రతిబధ్నాన - ఇతిగిరశ్శుశ్రువిరే శ్రుతాః॥ ౧౧౪

మూ॥ కలకలస్స చ తేషు జనాననానాముదలసద్విపులస్త్వరితేరితైః । యమ
ధిగమ్య సుతాలయమేతవాన్ ద్రుతతరస్స విదర్భపురందరః॥ ౧౧౫

వ్యా॥ కలకలఇతి ॥ తదాతస్మిన్ సఖీజనవ్యాకులకాలే - తేషుజనాననాత్సఖీముఖా
త్త్వరితైరితైః సంభ్రమోక్తిభిః - విపులో మహాన్ సః కలకలః ఉదలసదుత్థితః - యంకలకల
మధిగమ్యాకర్ణ్య సవిదర్భపురందరః భీమభూపతిః ద్రుతతరోతిత్వరితః సుతాలయ మేత
వాన్ కన్యాంతఃపురం ప్రాప్తవాన్॥ ౧౧౫

మూ॥ కన్యాంతఃపురబోధనాయయదధీకారాన్నదోషాన్నృపం ద్వౌచమంత్రి
ప్రవరశ్చతుల్యమగదంకారశ్చ తావూచతుః । దేవాకర్ణయ సుశ్రుతేన చరక
స్యోక్తేన జానేఖిలం స్యాదస్యానలదంవినానదళనే తాపస్య కోపిక్షమః॥ ౧౧౬

వ్యా॥ కన్యేతి ॥ కన్యాంతఃపురస్యబోధనాయరోగజ్ఞానసంధానాయ - య
దపి కారాద్యధికారాన్నిమిత్తాత్ - ఉపసర్గస్యఘఞి మను
ష్యేబహులమితిదీర్ఘః - దోషాః పరపురుషప్రవేశాదయోగా దా టఝ్ప్చన సంతీతి శేషః -
అస్తీత్యతిపరోప్రయుజ్యమానోప్యస్తీతి వచనాత్ - తౌ మంత్రిప్రవరశ్చ అగదముపరో
గంకరోతీత్యగదంకారోవైద్యశ్చ॥ ని॥ రోగహార్యగదంకారోభిషగ్వైద్యశ్చికిత్సక ఇత్య
మరః - కర్మణ్యణ్ - కారేసత్యాగదస్యేతిముమాగమః - ద్వావపి నృపం తుల్యమేకవాక్య
మూచతుః - దేవ రాజన్నాకర్ణయ - సుశ్రుతేన సమ్యక్ శ్రుతేన - చరపివచరకో గూఢ
చారః తస్యోక్తేన వాక్యేన - అన్యత్ర సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన చరకాచార్యప్రణీతగ్రంథే
న అఖిలం తాపనిదానం జానే - అస్యాస్తాపస్య దళనే నివర్తనే నళం రాజానం దదాతీతి న
ళదం తత్సంఘటకం వినా - అతోనుపసర్గేకః - అన్యత్ర నళదముశీరం వినా॥ ని॥ మూలే
స్యోశీరమస్త్రియాం - అభయం నళదం సేవ్యమిత్యమరః కోపిక్షమో న స్యాత్ - శకిలిజితిశ్,
క్యార్థేలిఙ్ - అత్రద్వయోరపి నళదయోః ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతశ్లేషోలంకారః॥

మూ॥ తాభ్యామభూద్యుగపదప్యభిధీయమానం భేదవ్యపాకృతిమిధః ప్ర
తిఘాతమేవ। శ్రోత్రేతుతస్యపపతుర్న్నృపతేర్న్నకించిద్వైదర్భ్యుపాసితశతం
కితయా కులస్య॥ ౧౧౭

వ్యా॥ తాభ్యామితి ॥ తాభ్యాం మంత్రిభిషగ్భ్యాం భేదవ్యపాకృతిర్నా భేదః సవివాక్య
తిరస్కృత భేదవ్యపాకృతి - అభిన్నాకారమేకరూపం యథాతథా - యుగపదేకదా
అభిధీయమానం - నళదాదివాక్యమితిశేషః - మిథోన్యోన్యం ప్రతిఘాతో విరోధో
యత్తస్మిన్ ప్రతిఘాతం మిథోభిన్నమేవాభూత్ - అభిధానయోర్గపద్యాద్వైకశబ్దాచ్చా
భిన్నైరేకవాక్యతప్రతీయమానమపితత్ భిన్నార్థం వాక్యద్వయమభూదిత్యర్థః -
రాజ్ఞస్తు నతత్రద్వష్టిరిత్యాహ - వైదర్భ్యాం విషయే అనిష్టశంకితయా అనిష్టానేకశంకా

వ త్తే స్సవ ఆకులస్య విహ్వలచిత్తస్య - ప్రేమవశ్యతిభయాద్వ్యపదేశేపి తిన్నాభ్యయాదితిభావః- తస్యనృపతేః భీమస్య శ్రోత్రే తుకించిన్న పపతుః- నకించిదర్థంజగృహతుః - వ్యాకులాంతఃకరణతయా తద్వాక్యేనాతీవకర్ణౌ దత్తవానిత్యర్థః॥ ౧౧౬

మూ॥ భ్రమత వి౯ మితవిప్రయోగచిహ్నాన పితనయాంనృపతిః పదప్రణమ్రామ్। అకలయదసమాశుగాధిమగ్నాం ఝడితి పరాశయవేదినో హి విజ్ఞాః॥ ౧౧౭

వ్యా॥ భ్రమతేతి॥ నృపతిః భ్రమతవిగమితవిప్రయోగచిహ్నం ప్రాగవహారితశిశిరోపచారచిహ్నామపి - పదప్రణమ్రాం పాదపతితాం - ఉత్తసగార్దసమాసేపి ణో పదేశస్యేతిణత్వం - తనయామసమాశుగాధిమగ్నాం - మదనవ్యథామగ్నాం అకలయన్నిశ్చికాయ- తథాహి విజ్ఞాః ప్రవీణాః॥ ని॥ ప్రవీణేనిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా ఇత్యమరః - ఝడిత్యవిలంబేన - పరాశయవేదినో హి ప్రకాశకలింగమంతరేణ ఆకారమాత్రేణ పరేంగితం నిశ్చిన్వంతీత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః॥ ౧౧౭

మూ॥ వ్యతరదథపితాశిష సుతాయైనతశిరసేముహురున్నమయ్య మౌలిమ్। దయితమభిమతం స్వయంవరే త్వం గుణమయి యామాప్నుహి వాసరైః కియద్భిః॥

వ్యా॥ వ్యతరదితి॥ అథ పితా భీమః - నతశిరసే లజ్జావనతముఖాయై సుతాయై దమయంత్యై మౌలిం ముఖమున్నమయ్య- హే వత్సే కియద్భిః కతిపయైరేవ వాసరైః స్వయంవరే త్వం గుణమయం గుణాఢ్యమభిమతం దయితమాప్నుహీత్యాశిషం ముహుర్వ్యతరత్॥

మూ॥ తదనుసతనుజాసఖీరవాదీత్తుహినఋతౌగతవత్యహో దృశీనామ్। కుసుమమపిశరాయతేశరీరే తదుచితమాచరతోపచారమస్యాః॥ ౧౨౦

వ్యా॥ తదన్వితి॥ తదను ఆశీర్దానానంతరం- అనుర్లక్షణ ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా - స నృపః తనుజాసఖీః సుతావయస్యాః అవాదీత్ ఊచే- కిం తత్ త్రాహ- హేయస్యాత్ - తుహినఋతౌ శిశిరకాలే - ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః - గతే నిర్గతే సతి - వసంతే పుష్పపరిణామాత్తస్య దుస్సహత్వాచ్చేతి భావః - ఈదృశీనాం కోమలాంగీనాం యావన్న ప్రవిష్టానాం శరీరే కుసుమమపి శరాయతే శరవదాచరతి - తదుద్దుస్సహం భవతి - ఏకత్ర గాత్రమార్దవాదన్యత్ర మదనబాణత్వాచ్చేతి భావః- తత్తస్మాదస్యాం కోమలాంగ్యాం ఉచితం యోగ్యముపచారం ప్రతీకారమాచరత॥ ౧౨౦

మూ॥ కతివయదివసైస్స్వయస్య యావః స్వయమభిలష్య వరిష్యతే వరీయాన్। క్రశిమశమనయానయాత దాప్తుం సుచిరుచితాధభవద్విధాభిధాభిః॥

వ్యా॥ కతీతి॥ కించ కతిపయైర్దివసైః అల్పదినైరేవ - వోయుస్మాకం వయస్యయా

సఖ్యాభ్యాం ఊచే - వరీయాన్ శ్రేష్ఠః పుమాన్ స్వయమఖిలస్య కామయితా వరిష్యతే- యః కామయతే తం వరిష్యతీత్యర్థః - తత్తస్మాదథేదానీం అనయా దమయంత్యాక ర్ణ్యేతి- భవతీనాం విధేయవిధాయినీనాం శాసనాం భవద్విధానాం సఖీనాం - సర్వనామ్నా వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః- అభిధాభిరుక్తిభిర్యాః కశిమశమనాకార్ణ్యనివర్తనాతయా ఉపాయభూతయా- రుచిః కాంతిః ప్రతీక్ష్య- ఆప్తుము విరాజాప్తవ్యా - స్వయంవరప ర్యంతం భవదుపలాలనావచనైః క్షేపం విహాయ ప్రసన్నయా సంతుష్టయా చ స్థాతవ్యమి త్యర్థః- ద్రుతేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయం పుష్పితాగ్రావృత్తం॥ ౧౨౧

ముహుః ఏవంయుప్వాపకాన్యపేణాతకయా నాపృచ్ఛి లజ్జాపదం యన్మోహాస్మగభూ రేకల్పవపుషః పాంచత్వనాపాదిభిః । యచ్ఛాసైః కపటాదవాదిపదృశీ స్యాత్త త్ర సోపాంత్యనాత్ప్రాస్త్రాక్షిప్తా నిద్రానతనోర్దానందమంథరా తదామోదః॥

వ్యాఖ్య॥ ఏవమితి॥ ఏవంపఠితా - తథా దమయంతీ - లజ్జాపదరిలజ్జాహే తుం నాపృచ్ఛి న పృష్టేతి యావత్ - జ్ఞాతాంశే ప్రశ్నాగౌరవాదితి భావః- పృచ్ఛేర్దుహాదిత్వా దప్రధానే కర్మణి లుఙ్ - మోహో మూర్ఛా చ వపుషః పాంచత్వతాపాదిభిర్లింగైః స్మ రభూః కామజోఽకల్పినిశ్చిత ఇత్యర్థః - తత్ర తస్యాం పుష్ప్యాం సదృశీ అనురూపాయాం సాంత్వనాలాలనోక్తిర్యాత్ సాచాకృత కపటాద్రయితమాపుష్పహేత్యాత్యాకీర్ణాదవాక్ జాదవాదేవిదయాత్ - తత్పర్వాదుత్పాదోద్ద్య ఆశివగణాఃపునస్స్వచిత్తం ఆనందమంథ రా అభూదిత్యర్థః - న స్త్రీశోకాల్ లజ్జానందసాగరే దమయంతీ అభూత్ - స్వేష్టసిద్ధ్యానందః స్వరహస్య ప్రకాశనాల్లజ్జా॥ ౧౨౨

మూ॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరస్సుతం । శ్రీహీర స్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచ యం । తుర్యస్థైర్యవిచారణప్రకర ణభ్రాతర్యయం తన్మహాకావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥

వ్యా॥ శ్రీహర్షమితి॥ శ్రీహర్షమిత్యాదిసుగమం - తుర్యశ్చతుర్థః- చతురశ్ఛ యతావాద్యక్షరలోపశ్చేతి నాదుః- స్థైర్యవిచారణం నామ స్వప్రణీతం ప్రకరణం తద్భ్రా తరి తత్సదృశే నిసర్గోజ్జ్వలః॥ ౧౨౩

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహామహోపాధ్యాయకో లాచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం - నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతుసమా ఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః- ... ...

———— శ్రీ శ్రీ శ్రీ ————

శ్రీరస్తు -

నైషధకావ్యసవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః-

మూ॥ యావదాగమయతేథనరేంద్రాన్ సస్వయంవరమహాయ మహీంద్రః । తావదేవఋషిరింద్రదిదృక్షుర్నారదస్త్రిదశధామ జగామ ॥ ౧

వ్యా॥ అథదమయంతీస్వయంవరాయ ... నారదస్యేంద్రలోకగమనమాహ ॥ యావదితి ॥ అథ స మహీంద్రో భీమః పతిః - స్వయంవరమహాయ స్వయంవరోత్సవాయ - నరేంద్రాన్ యావదాగమయతే ... ఆగమేః క్షమాయామాత్మనేపదం ... కాలహరణమితి కాశికా తావదేవ - ఋషిర్నారదః - ఋషిశ్రేష్ఠః ... ఇంద్రందిదృక్షురింద్రదిదృక్షుః ... త్రిదశధామస్వర్గం ... జగామ - స్వాగతావృత్తం ॥ స్వాగతేతి రనభాద్గురుయుగ్మమితిలక్షణాత్ ॥ ౧

మూ॥ నాత్రచిత్రమనుతం ప్రయయౌయత్పర్వతస్సఖలుతస్య సపక్షః ।
నారదస్తుజగతోగురురుచ్చైర్విస్మయాయగగనం విలలంఘే ॥ ౨

వ్యా॥ అథపర్వతస్య ... నేత్యాది ॥ పర్వతోనారదసఖో మునిః - శైలశ్చ ॥ ... తంనారదమనుప్రయయావితి యత్ - అత్రచిత్రమాశ్చర్యంన - కుతః - సపర్వతః తస్యనారదస్య సపక్షః ... ఉభయథాప్యనుయానంయుక్తమేవేతి నచిత్రమిత్యర్థః - కింతు - జగతోలోకస్యగురురాచార్యః - తస్మాదలఘుత్వ - సనారదస్తు - విస్మయాయగగనంవిలలంఘే ... గురుద్రవ్యస్యపతనాపాదనస్య ... ఉత్పతనం ... విస్మయ ... విరోధాభాసోలంకారః ॥ ౨

మూ॥ గచ్ఛతాపథివినైవవిమానంవ్యోమతేనమునినావిజగాహే । సాధనంహినియమోన్యజనానాం యోగినాంతుతపసాఖిలసిద్ధిః ॥ ౩

వ్యా॥ గచ్ఛతేతి ॥ పథివిమానంవ్యోమయానంవినైవగచ్ఛతా తేనమునినావ్యోమ విజగాహే ప్రవిష్టం - తథాహి - సాధనేషు హి యోనియమో నియతక్రియాసిద్ధౌ నియతం సాధనాంతరాపేక్షేత్యర్థః - అన్యజనానామన్యేషాం - యోగినాంతు - తపసా యోగధర్మేణైవ అఖిలసిద్ధిః సర్వార్థసిద్ధిరిత్యర్థః ...

భావః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపో ర్థాంతరన్యాసః॥ ౩

మూ॥ ఖండితేంద్రభవనాద్యభిమానాన్ లంఘతేస్మ మునిరేషవిమానాన్। అర్థితోప్యతిథితామనుమేనే నైవతత్పతిభిరంఘ్రివినమ్రైః॥ ౪

వ్యా॥ ఖండితేతి॥ ఏషమునిః - ఖండితో నిరస్తః ఇంద్రభవనాదీనాం ఇంద్రాదిభవనానామభిమానోహంకారో యైస్తాన్ తతోపి సమృద్ధానిత్యర్థః- విమానాన్ దేవగృహాన్ లంఘతేస్మ అతిచక్రామ - కిం బహునా - అంఘ్రివినమ్రైః పాదపతితైః - తత్పతిభిర్విమానాధ్యక్షైర్దేవైః- అర్థితః ప్రార్థితోపి- అతిథితామాతిథ్యం - నైవానుమేనే- ఏతస్మాత్రవిళంబనాసహిష్ణుత యేత్యర్థః॥ ౪

మూ॥ తస్య తాపనభియా తపనస్స్వం తావదేవ సమకోచయదర్చిః। యావదేవ దివసేన శశీవ ద్రాగతప్యత న తన్మహసైవ॥ ౫

వ్యా॥ తస్యేతి॥ తపనోర్కః- తస్యమునేః - కర్మణః - తాపనాద్భియా సంతాపో స్యభవిష్యతీతిభయేన స్వమూర్తిం యమర్చిః తైజసత్వాదేవప్రాగేవ సమకోచయత్సంకోచితవాన్ - యావదేవ తపనోదివసేనదివా ఆతపేన స్వాంజనాశశీవ తన్మహసా తస్య తేజస్తైవద్రాక్ సపది స్వయమేవ నాతప్యత మునితాపనాశాత్ సోనేర్ష్వరమాత్మసంకోచ ఇతి మత్వా మందప్రకాశస్థితఇత్యర్థః- తథాచ- సూర్యాదపితేజిష్ఠో మునిరితిభావః॥ ౫

మూ॥ పర్యభూద్దినమణిర్ద్విజరాజం యత్కరైరహహ తేన తదా తమ్। పర్యభూయత కరైర్ద్విజరాజః స్వకృతస్య ఫలమత్ర న భుజ్క్తే॥ ౬

వ్యా॥ పర్యభూదితి॥ దినమణిస్సూర్యః- ద్విజరాజం చంద్రం బ్రాహ్మణోత్తమంచ కరైః రంశుభిః హస్తైశ్చ- పర్యభూత్ పరిభూతవానితియత్ - తేన పరిభవేన హేతునా - తదా నారదాగమనకాలే- తం దినమణిం - ద్విజరాజో బ్రాహ్మణోత్తమశ్చంద్రశ్చ- కరైః అంశుభిర్హస్తైశ్చ- పర్యభూత్ - అహహ- స్వకృతద్విజరాజపరిభవదోషాత్స్వయమప్యనేన పరిభూతఇత్యర్థః - తథాహి- అత్రజీవలోకే కః స్వకృతం కర్మ - న భుజ్క్తే- సర్వేణాపి స్వకర్మఫలమనుభావ్యమేవేత్యర్థాంతరన్యాసార్థః॥ ౬

మూ॥ విష్టరం తటకుశాలిభిరద్భిః పాద్యమర్ఘ్యమథ కచ్ఛరుహాభిః। పద్మమధ్వం పమధుభిర్మధుపర్కం స్వర్గసింధురదితాతిథయేస్మై॥ ౭

వ్యా॥ విష్టరమితి॥ అథ స్వర్గసింధుర్మందాకినీ అతిథయేస్మై నారదాయ- తటకుశానామాలిభిరావళిభిర్విష్టరమాసనం - వృత్తౌ సహ శబ్దోర్విష్టర ఇతిమత్వానిపాతః - అద్భిః పాద్యం పాదార్థం జలం - కచ్ఛరుహాభిర్దూర్వాభిః- అర్ఘ్యం అర్ఘార్థం పుష్పఫలాది - పాదార్ఘాభ్యాంచేతి యత్ప్రత్యయః - పద్మస్యందానాం మధుభిరుదకైః

కందైః మధుపర్కం చ- అదిత దత్తవతీ - దదాతేర్లుఙి తఙ్॥ ౭

మూ॥ సప్రతీత్య వియదంతరగాధం నాకనాయకనికేతనమాప । సంప్రతీర్య భవసింధుమనాదిం బ్రహ్మ శర్మభరచారు యతీవ॥ ౮

వ్యా॥ స ఇతి॥ స మునిః- అగాధం- వియదంతరం నభోభ్యంతరం - ప్రతీత్య- నాకనాయకనికేతనం ఇంద్రభవనం - యతీ యోగీ- అనాదిం భవసింధుం సంసారాబ్ధిం- సంప్రతీర్య- శర్మభరచారు పరమానందసుందరం- బ్రహ్మ పరమాత్మానమివ ఆప॥ ౮

మూ॥ అర్చనాభిరుచితోచ్ఛ్రితాభిశ్చారు తం సదకృతాతిథిమింద్రః । యావదర్హణకరణం కిల సాధోః ప్రత్యవాయఘుతయే న గుణాయ॥ ౯

వ్యా॥ అర్చనాభిరితి॥ ఇంద్రః- తమతిథిం మునిం ఉచితాద్విహితాత్ ఉచ్ఛ్రితాభిరధికాభిః- అర్చనాభిః పూజాభిః- చారు సదకృత సత్కృతవాన్ ఆదృతవానిత్యర్థః- ఆదరానాదరయోస్సదసదితి నిపాతనాత్ కృఞ్ప్రయోగః - అధికాచరణే హేతుమాహ యావదర్హణం యావదుక్తం - యావదవధారణే ఇత్యవ్యయీభావః - యావదర్హణస్య కరణమితి షష్ఠీతత్పురుషః - సాధోః శ్రేష్ఠస్య - ప్రత్యవాయఘుతయే అకరణదోషనివారణాయ గుణాయోత్కర్షాయ న కిల ఖలు - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః॥ ౯

మూ॥ నామధేయసమతాసఖమద్రేః కద్రిభిస్స విదధాద్రియత ప్రాక్ । పర్వతోఽపి లభతాం కథమర్చాం న ద్విజస్స విబుధాధిపలంభీ॥ ౧౦

వ్యా॥ నామధేయేతి॥ అథ నారదసత్కారానంతరం- అద్రిభిదింద్రః- అద్రేః పర్వతస్య- నామధేయసమతయా నామసామాన్యేన సఖాయం తత్సఖం మునిం పర్వతాఖ్యం- ప్రాక్ ద్రుతమాద్రియత సత్కృతవాన్- పర్వతః పర్వతాఖ్యః సంస్కారమలభతేత్యత్రాహ - పర్వతోఽపి సద్విజో విబుధప్రభుం దేవేంద్రం పండితోత్తమం చ లభతే ప్రాప్నోతీతి తల్లంభీ॥ ని॥ విబుధః పండితే దేవ ఇతి విశ్వః - స మునిః కథమర్చాం పూజాం న లభతాం లభతామేవేత్యర్థః- ద్విజో బ్రాహ్మణోఽపి మహతః ప్రతిపత్త్యాపి వివేకినః పూజాం లభత ఇతి భావః॥

మూ॥ తన్ముఖాదతివితీర్ణసపర్య్యాద్ద్యోద్రుమానపి వివేద మునీంద్రః । స్వస్సహస్థితి సుశిక్షితయా తాన్ దానపారమితయైవ వదాన్యాన్॥ ౧౧

వ్యా॥ తదితి॥ మునీంద్రో నారదస్తాన్ ప్రసిద్ధాన్ ద్యోద్రుమాన్ కల్పవృక్షానపి అతివితీర్ణసపర్య్యాత్ దత్తపూజాత్- తస్మాదింద్రస్య- భుజాద్ధస్తాదేవ గురోః స్వః స్వర్గే సహస్థిత్యా సహావాసేన - సుశిక్షితయా స్వభ్యస్తయా దానపారమితా నామ దానకర్తవ్యతాప్రతిపాదకో గ్రంథవిశేషః - తయైవ తాన్ వదాన్యాన్ వివేద - ఇంద్రహస్తః కల్పవృక్షాణామపి దానవిద్యోపదేష్టృత్వాత్ ప్రైక్షితవానిత్యర్థః- కల్పవృక్షాణాం ఇంద్రహస్తాచార్యకస్యేతి భావః॥ ౧౧

మూ॥ ముద్రితాన్యజనసంకథనస్సన్నారదం బలరిపుస్సమవాదీత్ । ఆ
శరస్స్వపరభూరికథానాం పాయశో హి సుహృదోస్తి హి వాసః॥ ౧౨

వ్యా॥ ముద్రితేతి ॥ బలరిపురింద్రః ముద్రితాన్యజనసంకథనః నివారితేతరజనాలా
పస్సన్ - నారదం సమవాదీత్ - తేన సహాసల్లాపమకార్షీదిత్యర్థః - కిం సంవాద్యం
తత్రాహ - ప్రాయశస్సుహృదోస్మిత్తే తత్ర సుహృద్భావాసస్సంగమః - స్నేహితస్మిన్ యః పరేవ స్వ
పరేతేషాం భూరికథాః ప్రసంగాప్తానాం ఆకరః ఖనిః - ఇష్టాలాపానామి
యత్తాఖావాత్పం పాదసిద్ధిరిత్యర్థః ఆదరస్యసాభిప్రాయః॥ ౧౨

మూ॥ కం ధ్యానే. ధనప్రస్ఫురోజ్జ్వలం నారమాలపనకౌతుకితాయాన్
భూభృతామ్ నాగమేహ తుంజ్ఞాతుమిచ్ఛురదిచ్ఛతసన్నః॥ ౧౩

వ్యా॥ తమితి ॥ శతధనస్సత్యశ్శతక్రతుః ॥ స ॥ మస్య దైన్నైకతౌ రుధీత్యమరః - ఆ
లపనకౌతుకి ఆలాప ఆభాషణోత్కంఠం నారదం దానం చన్ద్రస్యతాయాం
ఉత్తరప్రత్యుత్తరాభ్యాం నారం గితాయాం సత్యాం - ప్రసక్తాను ప్రసక్తా స్వసంగత్యే
త్యర్థః - చిరంచిరాత్ప్రభృతి - భూభృతాం రాజ్ఞాం అనాగమహేతుం జ్ఞాతుమిచ్ఛుస్సన్
తం నారదం - అపదిపద్స్పృచ్ఛదిత్యర్థః॥ ౧౩

మూ॥ ప్రాగివప్ర సవ తేన్నృపవంశాః కిన్నుసంప్రతి న వీరకరీరాః । రోప
రప్రహారణైః పరిణామమివిత్తతాత్మతి తేసహసంతి॥ ౧౪

వ్యా॥ ప్రాగితి॥ నృపవంశాః రాజకులాని నృపా నివ వంశా వేణవశ్చ॥ ని ॥ వంశో వేణౌకు
లే వర్గ ఇతి విశ్వః - ప్రాక్పూర్వమివ - సంప్రతి - వీరాసేవకరీరాన్ సంయమాః॥ ని॥ వంశాం
కురే కరీరోస్త్రీత్యమరః - న ప్రసువతే న జనయంతి - కిం తైరకఆ - యాదృశి - యే
వీరకరీరాః - పరిణామే పరిపక్వావస్థాయాం - పచేషుమేఘ అన్యేషాంచ॥ ని॥ పరం
దూరాన్యము ఖ్యేషు పరోరిపుస్తక్ష్యనోరితి వైజయంతీ ప్రహారైర్ఘాతైరాయస్త్రైః బాహ్రాదిభి
శ్చ విభూతాస్సంతః - క్షితత లేసహంతి॥ ౧౪

మూ॥ సాధితం పి హి నిజమూలజిష్ణుకీర్తి రాసూరమూర్ధ్వగమనస్య విరోధి।
గౌరవాద్వపురపాస్యభజంతే వత్క్షతాచితిధి గౌరబుద్ధిమ్॥ ౧౫

వ్యా॥ తత్రకిమిత్యత్రాహ ॥ సాధితమితి ॥ వీరాః పూర్వోక్తాః వీరజాతయః - సాధిత
సంపృథివీవికారం - అతపిచ - గౌరవాద్గురుత్వాద్యోగిత్వాదూర్ధ్వగమనస్యోత్పతన
కర్మణః - సాధితవతార్ధ్వగూర్ధ్వలోకప్రాప్తేశ్చ - దూరమత్యంతం విరోధి నిజం వపుః ఆ
జిమయుద్ధే మహాపాస్యమత్యక్త్వా మతిథి గౌరవమతిధిసత్కారస్తస్య బుద్ధిం సమృద్ధిం -
బుభుక్షత ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయః భజంతే - తాత్పర్యం గీర్వరాలాభే స్వసామ్యతిథి లాభోసన్నాదితిభావః॥

మూ॥ నాఘశోసమిపనాతిశయస్తే మూలయిహస్య భగస్స్యపదాంలి। తే

సదనశ్రియమిమాంబహుమన్యేస్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్॥ ౧౬

వ్యా॥ నను తదలాభే తేషామేవ సత్కారహానిస్తద్వదున కాచిత్క్షతిరిత్యత ఆహ॥ సాధి శాపమితి। హేభగవన్ మునే తేవీరాః అతిథయః - అధిశాపేన సహవర్తంత ఇతి సాధిశాపం మిథ్యాభిశస్తమివ॥ ని॥ అథమిథ్యాభిశంసనం - అభిశాప ఇత్యమరః - యావద్యస్మై పయాంతీతియత్ - తేనహేతునా- స్వోదరస్యైకస్యైవ - భృతికార్యేణ పోషణకృత్యేన- కదర్యాంకృపణాం। ని॥ కదర్యేకృపణఃక్షుద్ర ఇత్యమరః॥ శ్లో॥ ఆత్మార్థం నంధమర్త్కృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చపీడయేత్ - లోభాద్య-పితరౌభ్రాతౄన్ సకదర్య ఇతిస్మృత ఇతిచ- ఇమాంశ్రియంనబహుమన్యే - అతిథిసత్కారహీనస్య శ్రీర్వైఫల్యమేవమేతదితిభావః॥ ౧౬

మూ॥ పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధాస్సంపదో విపద ఏవ విమృష్టాః। పాత్రపాణికమలార్పణమాసాం తాసు శాంతికవిధిర్విధిదృష్టః॥ ౧౭

వ్యా॥ పూర్వేతి॥ పూర్వపుణ్యవిభవస్యవ్యయేనలబ్ధాస్సంపదోవిమృష్టాఃవిచారితాః విపదఏవ - పదస్సత్వ్యయేన పురాకృతసుకృతనాశకరత్వాదితిభావః - తాసు విపత్స్వేవరూపసంపత్సు- ఆసాంసంపదాం - పాత్రాణాంవిద్యాజాతితపోవృత్తసంపన్నానాం పాణికమలేష్వర్పణం దానమేవ- విధిదృష్టశ్శాస్త్రదృష్టః- శాంతికవిధిః-శాంతికమాగసుష్ఠానం- నష్టసుకృతాదపి ఉత్కృష్టసుకృతోత్పాదనాదితిభావః - అనేనబీజాంకురన్యాయ ఉక్తః॥ ౧౭

మూ॥ తద్వినామమసంశయశిల్పిస్ఫీతమత్ర విషయే సహసాఘమ్॥ భూయతాంభగవతశ్శ్రుతిసారైరద్య వాగ్భిరఘమర్షణభూష్ణుభిః॥ ౧౮

వ్యా॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్- అత్రవిషయేఅస్మిన్నర్థే - మమసంశయస్యశిల్పితజ్జనకం - స్ఫీతంప్రభూతం- అఘమేనః - తన్మూలత్వాన్మిథ్యాజ్ఞానస్యేతిభావః-యద్వా- సంశయశ్శిల్పిజనకోయస్యతదఘందుఃఖం- దుఃఖహేతుత్వాత్పాపంశయస్యేతిభావః॥ ని॥ దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘమిత్యవైజయంతి - సహసావిసృజ్య నిగత్యభగవతో వాగ్భిర్వ్యక్రుతిసారైర్వేదసారైఃకథామృతైశ్చ - అఘమర్షణభూష్ణుభిః అఘమర్షణీభిఃభూష్ణుభిః - (స్త్రీ)యాంపుంవదిత్యాదినాపుంవద్భావః - భూయతాం - భావేలోట్-రాజ్ఞామనాగమనకారణమసందిగ్ధంబ్రూహీత్యర్థః- అత్రమునివాక్యేష్వారోప్యమాణస్య అఘమర్షణత్వస్య ప్రకృతాఘహరణోపయోగాత్పరిణామాలంకారః॥ ఆరోప్యమాణస్యప్రకృతోపయోగిత్వేపరిణామ ఇతిలక్షణాత్॥ ౧౮

మూ॥ ఇత్యుదీర్య సమహావినయాధిం గర్భయన్నవహితస్వభరేణ। చక్షుషాంజగతీగణనిషేధేనాంతస్థితనాస్తు నిముక్షే ప్రణిధానాయ॥ ౧౯

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ మఘవానిన్ద్రః ఇత్యుదీర్య ఆవహితత్వభారేణాపి శాన్రగ్రణాతిశయేన వినయతిశయేన వినయాతిశయం వదన్యాన్ని మేషోంచ తుషాంసదశశతీం దశానాంశతా నాం సమాహారః దశశతీం - సహస్రం - తద్ధితార్థే త్యాదినా సమాహారే ద్విగావకారాం తాత్ పాత్రాదిపదత్వాత్ (స్త్రీ)యాం ఙీప్ గౌరాదిత్వాజ్జీష్- ఏతేన శతమఖీ వ్యాఖ్యాతా - మునిముఖ ప్రణిధానాయత్తస్థితాగత స్థా - లీలయా కృష్ణసురాధీశః॥ ౧౯

మూ ॥ వీక్ష్య తస్య వినయే పరిపాకం పాకశాసనపదం స్పృశతోఽపి । నారదః ప్రమదగద్గదయోక్త్యా విస్మితః స్మితపురస్సరమాఖ్యత్ ॥ ౨౦

వ్యా॥ వీక్ష్యేతి ॥ నారదః పాకశాసనపదం స్పృశతోఽపీంద్రత్వే స్థితోఽపి - తస్యేంద్రస్య వినయే పరిపాకం ప్రకర్షం వీక్ష్య విస్మితస్సన్ సవిస్మయస్సన్ - కర్తరి క్తః - ప్రమదగద్గదయోక్త్యా హర్షేణ స్వరయా వాచా స్మితపురస్సరం స్మితపూర్వమాఖ్యాదాచచక్షే - అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽజితిఅఙ్ప్రత్యయః॥ ౨౦

మూ ॥ భిక్షితాశ్శతమఖీ సుకృతం యత్తత్పరిశ్రమవిదస్తవ విభూతిః । తత్ఫలే తవ పరం యదిహేలా క్లేశలబ్ధమధికాదరదంతు ॥ ౨౧

వ్యా॥ భిక్షితేతి ॥ శతానాం మఖానాం సమాహారశ్శతమఖీ పాత్రీ - యత్సుకృతం భిక్షితా యాచితా భిక్షే - దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః - తత్ఫలే తస్య సుకృతస్య ఫలే - స్వవిభూతౌ నిజైశ్వర్యే హేలా అవజ్ఞా అనాస్థా యది॥ ని॥ హేలావజ్ఞేతి వైజయంతీ - తత్పరిశ్రమవిదో యాచ్ఞాక్లేశాభిజ్ఞస్య - తవ పరం కేవలం తవైవ - నాన్యస్యేత్యర్థః ॥ ని॥ పరం స్యాదుత్తమానాప్తవైరిదూరేషు కేవల ఇతి విశ్వః - యాచకఏవ యాచ్ఞాదుఃఖం జానాతీతి భావః - ననుధనినాం దాతృత్వం కిం చిత్రం తత్రాహ - క్లేశేతి - సత్యం క్లేశలబ్ధం తు అధికాదరదం అతిలోభకారి దుస్త్యజం - త్వం తు మఖశతక్లేశలబ్ధమప్యైశ్వర్యమర్థిసాత్కరోషీతి కథం న చిత్రమిత్యర్థః - అత్ర క్లేశవాక్యేన హేలాత్వసమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః॥ శ్లో॥ హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్ ॥ ౨౧

మూ ॥ సంపదస్తవ గిరామపి దూరా యన్న నామ వినయం వినయంతే । శ్రద్దధాతి క ఇవేహ న సంపద్ దోహచేదనుభవః పరమాప్తః ॥ ౨౨

వ్యా॥ సంపద ఇతి ॥ కిం బహునా - తవ సంపదో గిరామపి దూరాః అగోచరాః - కుతః - యద్యస్మాద్వినయం న వినయంతే నామ న లుంపంతి ఖలు - నయతేర్లుఙ్ - స్వరితేత్త్వాదినా ఆత్మనేపదం కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణీత్యస్మాదితి కేచిత్ - తదపేత్ - సంపదాం కర్తృత్వానాం అచేతనత్వేన కర్మణో వినయస్యేంద్రియనిష్ఠత్వేన చాకర్తృస్థత్వాదితి - అతస్త్వేతు మతాన్తర ఇత్యన్యే - కిం త్వహో వినయోత్తరత్వేన పరమాప్తః ప్రమాణభూతః

సాక్షాదనుభవః ప్రత్యక్షానుభవః నాహం చేత్క ఇవకో వా శ్రద్దధీత ఇత్యపతి - నకశ్చిదిత్య
ర్థః - త్వత్సంపదాంవిషయోత్తరత్వే సాక్షాదనుభవం వినా మాదృశామేవ శ్రద్ధాజాయతే
నాన్యేషాం - ప్రాయేణాన్యత్ర సంపదాంవిషయాహారిత్వాత్ - కింబహునావయమపిన శ్రద్ద
ధామ ఇతిభావః అత సంపదాంవాగ్గోచరత్వేపి తద్గోచరతోక్త్యా సంబంధే అసంబం
ధరూపాతిశయోక్తిః॥ ౨౨

మూ॥ శ్రీభరానతిథిసాత్కరవాణి స్వోపభోగపరతా నహితాతేతి। పశ్యతో
బహిరివాంతరపి స్యుస్సంసృష్టిస్సృష్టిరధికాథచ కాపి॥ ౨౩

వ్యా॥ శ్రీభరానితి॥ శ్రీభరాన్ సంపదుచ్ఛ్రయాన్ - అతిథిసాత్ దానేనాతిథ్యధీ
నం - దేయేత్రా చేతిచ కారాత్సాతి ప్రత్యయః - కరవాణి కుర్యాం - విధ్యర్థే లోట్
ఆడుత్తమస్యపిచ్చేతి పేణిత్వం - స్వోపభోగపరతా ఆత్మంభరిత్వం నహితా న శ్రేయస్క
రీతిపశ్యతో జానతః ప్రేక్షమాణస్యచ తవ బహిరివదేహ ఇవ అంతరాత్మన్యపి కాపీయం
దృష్టిస్సృష్టిః జ్ఞానసృష్టిరక్షిసృష్టిశ్చ॥ ని॥ దృష్టిర్జ్ఞానేక్షిదర్శనే ఇత్యమరః - అధికా
అసాధారణీ - ద్వయోరపి దృష్టౌ శ్లిష్ట శబ్దోపాత్తయోరభేదాధ్యవసాయేన బహిరి
వేత్యుపమా॥ ౨౩

మూ॥ ఆస్స్వభావమధురైరనుభావైస్త్వావకైరతితరాంతరలాస్స్మః।
ద్యాంప్రశాధిగలితావధికాలంసాధుసాధువిజయస్వబిడౌజః॥ ౨౪

వ్యా॥ ఆ ఇతి॥ బిడంభేదకం- బిడభేదనే-ఇగుపధలక్షణఃకః - తదోజోయస్యతస్య
సంబుద్ధిః హేబిడౌజః స్వభావమధురైః నిసర్గరమణీయైః - తవేమే తావకాః - తవక
మమకావేకవచన ఇత్యణితవకాదేశః - తైరనుభావైరైశ్వర్యైః గళితరామత్యంతం -
ఆజ్ఞయాధూతామ్ పత్యయః - తరళాః లోలాః ఆనందలహరీమగ్నాస్స్మ ఇత్యర్థః - ఆ
ఇత్యానందాస్వాదానుకారః - గళితావధికాలమనంతకాలం - అత్యంతసంయోగేద్వి
తీయా - ద్యాంస్వర్గంసాధుప్రశాధి పాలయ- సాధువిజయస్వ సర్వోత్కృష్టోభవ - వి
పరాభ్యాంజేరిత్యాత్మనేపదం॥ ౨౪

మూ॥ సంఖ్యవిత్తతతనుప్రవదప్సరశ్శోళితాఖిలనిజాఘులఘూనామ్। య
త్రివ్యహోనుపగమశ్శృణురాజ్ఞాంతజ్జగద్వ్యవముదంతముదంతమ్॥ ౨౫

వ్యా॥ ఏవమింద్రమభినంద్య - తత్ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ॥ సంఖ్యేతి॥ సంఖ్యేష
మరేషు తాభ్యః ప్రవృత్తాభ్యః తనుభ్యో గాత్రేభ్యః - ప్రవద్భిరస్రైః రసృగ్భిః శోళితా
నినిర్ణిక్తాని అఖిలానినిజాన్యఘాని యేషాంతేషామత ఏవలఘూనాంనిర్భరాణాంరా
జ్ఞాంయద్వ్యహ్నా తాత్కారణాదిహస్వర్గే అనుపగమోనాగమత తాత్కారణభూతం జగత్ప్రయో
యువానః తేషాంముదమానందకారణంఅసాధారణాధర్మం అభేదేనవ్యపదేశః - తంప్ర
సిద్ధం ఉదంతంవార్తాం॥ ని॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఉదంత ఇత్యమరః - శృణు- అ

త్రతయోశ్చిత్తాఘపబాధస్య విశేషణగత్యాలఘుత్వహేతుత్వాత్పబాధహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః॥ ౨౫

మూ॥ సా భువః కిమపి రత్నమనర్ఘం భూషణం జయతి తత్ర కుమారీ। భీమభూపతనయా దమయంతీ నామ యా మదనశస్త్రమమోఘమ్॥ ౨౬

వ్యా॥ సేతి॥ భువో భూషణం కిమప్యనర్ఘమమూల్యం రత్నం - అసాధారణం స్త్రీరత్నమిత్యర్థః - కుమారీ కన్యా అనూఢేత్యర్థః- సా దమయంతీ నామ భీమభూపతనయా తత్ర భువి జయతి - సర్వోత్కర్షేణ జాగర్తి- యా అమోఘం మదనశస్త్రమ్॥ ౨౬

మూ॥ సంప్రతి ప్రతిముహూర్తమపూర్వా కాపి యౌవనజవేన భవంతీ। ఆశిఖం సుకృతసారభృతే సా కాప్యపి యౌవనిభజతే కిల భావమ్॥ ౨౭

వ్యా॥ అథేంద్రమత్సరోత్పాదనాయ తస్యాః పురుషాంతరాసక్తిం ప్రకటయతి॥ సంప్రతీతి॥ సంప్రతీదానీం సా దమయంతీ - యౌవనస్య జవేనోద్భవవేగేన- ప్రతిముహూర్తం కాప్యపూర్వా లావణ్యమయీ వయఃపోషవిశేషేణాన్యేవ భవంతీ- ఆశిఖం శిఖాపర్యంతం - అభివిధావవ్యయీభావః సుకృతసారభృతే ఉత్కృష్టపుణ్యభృతే- ఈదృగ్భాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః- కస్మిన్నపి యౌవనిభావమనురాగం భజతే- కిలేతి వ్యాఖ్యే॥ ౨౭

మూ॥ కథ్యతే న కతమస్స ఇతీత్వం మా విధత్స్వ రసికం చలదోష్ఠః। అర్థవాత్మని రుణత్ప్రి న పృచ్ఛాం నిగమేణ న పరిశ్రమయైనామ్॥ ౨౮

వ్యా॥ కథ్యత ఇతి॥ కించ- చలదోష్ఠస్త్వం సయుతాకతమ ఇతీమాం వివక్షుర్వక్తుమిచ్ఛుః రసికం - తర్హి- అర్థవత్మనస్యర్థోఽనర్కే - పృచ్ఛాం ప్రశ్నం భిదాదిత్వాదఙ్-న రుణత్ప్రి తికాకుః - ఏనాం పృచ్ఛాం నిగమేనోచ్చారణేన న పరిశ్రమయ ఖేదయ - కుతః - న కథ్యతే- యతః పృష్టోపి న కదయామిఅతో న ప్రష్టవ్యమేవేత్యర్థః॥ ౨౮

మూ॥ యత్పథావధిరణుః పరమస్యా రోగిధీరపి న పశ్యతి యస్మాత్। బాలయా నిజమనః పరమాణౌ హ్రీందరీశయహరీకృతమేనమ్॥ ౨౯

వ్యా॥ కింకపటాదకథనం నేత్యాహ॥ యత్పథేతి॥ పరమాణుర్యస్యా రోగిధియః పంథాః యత్పథ స్తస్యావధిస్సీమా- సా రోగిధీరపి - బాలయా నిజమన ఏవ పరమాణుః- అణుపరిమాణం మన ఇతి సూత్రణాత్ - తస్మిన్ - హ్రీరేవ దరీగుహా తచ్ఛయహరీకృతం తద్గతసింహీకృతం- ఏనం యువానం యస్మాన్న పశ్యతి తస్మాన్న కథ్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః రోగిబుద్ధేరపి పరమాణుస్వరూపగ్రాహిత్వమేవ నాంతః ప్రవేశశక్తిరిత్యజ్ఞానాదకథనం న కపటాత్ - సా తు మందాక్షమందిరతయా న కథయతీత్యర్థః॥ ౨౯

మూ॥ సా శరస్య కుసుమేషుశరవ్యం సూచితా విరహవాచిభిరంగైః। బ్రూత చిత్తమపి ధాతురథ త్రస్య స్వయం రఘువోయ సవోయమ్॥ ౩౦

వ్యా॥ తదానీం కాముకీత్వమాత్రం వాకథమస్యాః ప్రతీతమత ఆహ॥ నేతి॥ స్వాభైమి విరహావాదిభిః విరహవ్యంజకైరంగైః - కార్శ్య పాండిమాది పరిక్లిష్టైరితి భావః- కుసుమస్యశరస్య కామబాణస్యశరవ్యం లక్ష్యం సూచితాకు తచివ్యానిబద్ధథాకేత్యేతావన్మాత్రమవగతేత్యర్థః - తదానీం తత్పిత్రా వాపర విశేషజ్ఞానం వినా వివాహోపాయః కథం చింతిత స్తత్రాహ - తాతచిత్తమపి - కర్మ- స్వస్వయంవర మహోయ థాతుస్సహాయమథత్రాకరోత్ - సహకారీచకారేత్యర్థః - తత్పిత్రాపి ధాతృప్రేరణయా స్వయంవర వివాహోపాయశ్చింతిత ఇతి భావః॥ ౩౦

మూ॥ చిన్నధాయాయదధాదిత రాజ్ఞాం హూతిదూత్యవిధయే విధిరాజ్ఞామ్ తేన తత్పరవశాః పృథివీశాస్సంగరం గరమివాకలయంతి॥ ౩౧

వ్యా॥ అస్తు రాజ్ఞామనాగమే కింకారణముక్తం తత్రాహ॥ మన్మథాయేతి॥ అథవిధిర్విధాతా- రాజ్ఞాం హూతిః స్వయంవరాహ్వానం- తదేవ దూత్యం దూతకర్మ- దూతస్య భావకర్మణోరితి యత్ప్రత్యయః - తస్యవిధయే కరణాయ మన్మథాయాజ్ఞామాదేశము దితదత్తవా నిత్యర్థః - తేనాజ్ఞాదానేన తత్పరవశాః మన్మథపరతంత్రాః- శివభాగవత వత్సాహాసః - పృథివీశాస్సంగరం రణమివాకలయంతి విషమివమన్యంతే॥ ని॥ విషంస్యాద్గరళం గరఇత్యమరః॥ ౩౧

మూ॥ యేషు యేషు సరసా దమయంతీ భూషణేషు యది వాపి గుణేషు। తత్ర తత్ర కలయాపి విశేషో యస్స హి క్షితిభృతాం పురుషార్థః॥ ౩౨

వ్యా॥ యేష్వితి॥ కించదమయంతీ- భూషణేషు హారాదిషు- యదివా- గుణేషు దయాదాక్షిణ్యాదిషు వా- యేషు యేషు సరసా సాభిలాషా - తత్ర తత్ర తేషు తేషు భూషణేషు గుణేషు చ కలయా మాత్రయాపి యో విశేషః క్షితిభృతాం సహి సఏవ॥ ని॥ హిహేతావవధారణ ఇత్యమరః - పురుషార్థః - ప్రయోజనం యథాకథంచిదైభిర్మామనోరంజనమేవ పురుషార్థోన తు చతుర్వర్గస్సంగర ఇత్యర్థః॥ ౩౨

మూ॥ శైశవవ్యయదినావధి తస్యా యావనోదయనిరాజసమాజే। ఆదరాదహరహః కుసుమేషోరుల్లలాస సమృగయాభినివేశః॥ ౩౩

వ్యా॥ శైశవేతి॥ కుసుమేషోః కామస్య - యావనోదయనియావనప్రాదుర్భావవతి రాజసమాజేవిషయే - తస్యాః భైమ్యాః - శైశవవ్యయదినం బాల్యాపగమదినమవధిస్సీమాయస్మిం స్తత్తథా - తద్దినమారభ్యేత్యర్థః - అహరహః ప్రత్యహం - వీప్సాయాం ద్విర్భావః- అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఆదరాన్మృగయాయామభినివేశః ఆగ్రహః ఉల్లలాస వవృధే - సరేషామపి రాజ్ఞాం భైమీయావనోద్భేదాత్ప్రభృతి స్మరవ్యసనమేవవర్తతే - నసమర వ్యసనమిత్యర్థః॥ ౩౩

మూ॥ ప్రత్యమీషు సుతనుమిలాం స్నాదరాత్త ప్రదతిధీభ విభుంన। భీవభూ

సురభువోరఖిలాషే దూరమంతరమహో నృపతీనామ్॥ ౩౪

వ్యా॥ ఇతీతి॥ ఇతీత్థమమీ నృపాః వసుమత్యాః కమితారః కామయితారస్సంతః - త్వచ్ - వసుమతీం వా కమితారః - తాచ్ఛీల్యే తృన్ - నలోకేత్యాదినా షష్ఠీ ప్రతిషేధః - ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వేతి వికల్పాదుభయత్రాపి ణిజభావః త్వదతిథీభవితుం నాదరాత్స్వీకారం తేన - తథాహి - నృపతీనాం భూభుజాం భూమీసురభువోః ద్యోస్తయో రఖిలాషే తద్విషయానురాగే దూరమంతరం మహత్తారతమ్యం - అహో - స్వర్గే ష్యరుచిరిత్యాశ్చర్యం - ఏతేన సురాంగనాతిశాయి సౌందర్యం దమయంత్యా ఇతి వ్యజ్యతే - భూమదేశ సురదేశయోః మహాన్ విప్రకర్ష ఇత్యర్థాంతర ప్రతీతిః - అత్రోత్తరవాక్యార్థేన స్వర్గారుచ్యా పూర్వవాక్యార్థాతిథ్యానాదరస్య సమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః॥ ౩౪

మూ॥ తేన జాగ్రదధృతిర్దివమాగాం సంఖ్యసౌఖ్యమనుసర్తుమనుత్వామ్। యన్మృధం క్షితిభృతాం న విలోకే తన్నిమగ్నమనసాం భువి లోకే॥ ౩౫

వ్యా॥ ఏవం రాజ్ఞాం స్వర్గానాగమహేతుముక్త్వాథ స్వస్యాగమనే హేతుమాహ॥ తేనేతి॥ యద్యస్మాద్భువి లోకే భూలోకే - తస్యాం దమయంత్యాం నిమగ్నమనసాం ఆసక్తచేతసాం క్షితిభృతాం మృధం యుద్ధం న విలోకే న పశ్యామి - తేన యుద్ధాలాభేన జాగ్రదధృతిస్సమూర్ఛదసంతోషః అసంతుష్టస్సన్ సంఖ్యసౌఖ్యం యుద్ధసుఖం ॥ ని ॥ మృధమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః - అనుసర్తుమనుభవితుం - త్వామనుత్వాముద్దిశ్య - దివం స్వర్గమాగామ్॥ ౩౫

మూ॥ వేద యద్యపి న కోపి భవంతం హంతహంత్రకరుణం విరుణద్ధి। పృచ్ఛ్యసే తదపి యేన వివేకప్రోంఛనాయ విషయైరసి సేకః॥ ౩౬

వ్యా॥ వేదేతి॥ హంత్రి స్వకరుణం సమూలఘాతం హంతారం భవంతం కోపి న విరుణద్ధి న విగృహ్ణాతి - హంతేతి హర్షే - వేద యద్యపి ఏతావద్వేద్మ్యేవ - విదో లటో వేతి విదో ణలాదేశః - యద్యపీత్యవధారణే తదపి తథాపి పృచ్ఛ్యసే - అజ్ఞః పృచ్ఛతి న విద్వాన్ తత ఆహ - యేన కారణేన విషయేభ్యో గ్యైరససేకో రాగానుబంధో జలసేకశ్చ వివేకస్య విశేషజ్ఞానస్య విచిత్రాద్యసాంకర్యస్య చ - ప్రోంఛనాయ ప్రమార్జనాయ - విషయతృష్ణాలుప్తవివేకః పృచ్ఛామీత్యర్థః॥ ౩౬

మూ॥ ఏవముక్తవతి దేవ ఋషీంద్రే ద్రాగభేది కిల వాసనముద్రా। ఉత్తరోత్తరశుభో హి విభూనాం కోపి మంజులతమః క్రమవాదః॥ ౩౭

వ్యా॥ ఏవమితి॥ దేవ ఋషీంద్రే నారదే - ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః - ఏవముక్తవతి సతి - మఘోన ఆననముద్రా మౌనం - మఘవాననముద్రా - మఘవా బహుళమితి వికల్పాన్నతు హాదేశాభావః - ద్రాక్ ఝటితి అభేది స్వయమేవాభిద్యతేస్మ - కర్మకర్తరి లుఙ్ - కర్మవత్కర్మణాతు

ల్యక్రియా ఇతి కర్తుః కర్మసద్భావాత్కర్మకర్తరి లుట్ - తజ్జాదీనాం గ్యంయజాత్మనేపదం - వీణాబిమ్బభాషాః ప్రగూహజనమితివచనాత్ ॥ శ్లో॥ క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయమేవ ప్రసిద్ధ్యతి । సుకరైః స్వైర్గుణైః కర్తుః కర్మకర్తేతి తం విదురితి - తథా హి - విభూనాం ప్రభూణాం కోపి మంజుళ ఉన్నతిహృద్యః క్రమవాదః ప్రశ్నోత్తరకమేణోక్తః - ఉత్తరోత్తరశుభః ఉపర్యుపరి సుభగో హి - అర్థాంతరన్యాసః॥ ౩౭

మూ॥ కానుజే మమ నిజే దనుజారౌ జాగ్రతి స్వశరణే రణచర్చా। యద్భుజాంకముపధాయ జయాంకం శేమతే నా స్వపిమి పీతవిశంకః॥ ౩౮

వ్యా॥ కానుజ ఇతి ॥ నిజే స్వీయే అనుజే దనుజారౌ ఉపేంద్రే స్వశరణే స్వరక్షకే స్వగృహే వా॥ ని॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః - జాగ్రతి జాగరూకే సతి - మమ - రణచర్చా రణచింతా కా - న కాపీత్యర్థః - జగాంకశ్చిహ్నం యస్య తం యద్భుజాంకం యస్యానుజస్య భుజోత్సంగముపధాయోపధానీకృత్య వీతవిశంకో నిరాతంకస్సన్ శర్మణా సుఖేన స్వపిమి శయే యం - యథా రక్షిజనే జాగతి రాజా శయ్యాగారే సుఖేన భుజముపధాయ స్వపితి తద్వదితి భావః - ఇహ నిరాతంకవృత్తిస్సుప్తిః అస్వప్నత్వాదమరాణాం॥

మూ॥ విశ్వరూపకలనాముపపన్నం తస్య జైమినిమునిత్వముదీయే। విగ్రహం మఖభుజామసహిష్ణుర్వ్యర్థతాం వదశనిం సనినాయి॥ ౩౯

వ్యా॥ విశ్వేతి॥ తస్యోపేంద్రస్య - విశ్వరూపకలనాత్సర్వార్థసాక్షాత్కరణాత్ - యద్వా - ఏకత్ర మత్స్యకూర్మాద్యనంతరూపధారణాదన్యత్ర విశ్వార్థరూపణాత్ - విశ్వరూపాణి సూత్రాణి తత్ప్రణయనాద్ధేతోః - జైమినిమునిత్వముదీయే తత్పన్నం - ఇణ్ గతౌ కర్మణి లిట్ - ఉపపన్నం తచ్చ యుక్తమిత్యర్థః - కుతః - స ఉపేంద్రః - మఖభుజాం విగ్రహం విరోధమన్యత్ర శరీరం - అసహిష్ణుర్మదశనిం మమ వజ్రాయుధం అన్యత్ర వజ్రహస్త ఇత్యాది వాక్యజాతం - వ్యర్థతాం స్వాయుధే నైవ తత్కార్యకరణాన్నిష్ప్రయోజనత్వం - అన్యత్ర విగ్రహవద్దేతా నిరాసేన అర్థవాదత్వాన్నిరర్థకత్వం చ నినాయ అతో జైమినిమునిత్వం యుక్తమిత్యర్థః - ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషః॥ ౩౯

మూ ॥ ఈదృశాని ముసయే వినయాబ్ధిః స్థిరవాసవవచనాన్యుపహృత్య। ప్రాంశు నిశ్వసితపృష్ఠచరీవాఙ్నారదస్య నిరయాయ నిరోజాః॥ ౪౦

వ్యా॥ ఈదృశానీతి ॥ వినయాబ్ధిస్స ఇంద్రో మునయే ఈదృశాని యుద్ధనిరాశాని వచనాని ఉపహృత్య సమర్ప్య స్థిరవాక్ తూష్ణీంస్థితః - అథ నారదస్య ప్రాంశు నిశ్వసితస్య పృష్ఠే చరతీతి పృష్ఠచరీ పశ్చాద్గామినీ - దీర్ఘనిశ్వాసపూర్వికేత్యర్థః - చరేష్టః - నిరోజాః దీనా వాక్ నిరియాయ నిర్జగామ॥ ౪౦

మూ॥ స్వారసాతలభవాహవశంకీ నిస్వృశో మినవసక్ వసుమత్యాస్

ద్యాంగతస్యహృదిమేమరుదర్కఃత్వాం స లద్వ్యయభటాజివితర్కః॥ ౪౧

వ్యా॥ స్వరితి ॥ వసుమత్యాంభూలోకేవసత్ స్వశ్చరసాతలంచస్వారసాతలేస్వ ర్గపాతాళేరోరితిరేఫలోపేదీర్ఘః - తయోర్భవహూహవంశంకతఇతిచ్ఛంకీసత్- న నిర్వృణోమిన సంతుష్యామి - ద్యాంస్వర్గంగతస్యమేహృదిత్మకతలే భూపాతాళే। ని॥ అథస్వ్వరూపరూర(స్త్రీ)తలమిత్యమరః- తయోర్గ్వయోభటానామాజివితర్కో యుద్ధ శంకాదురుదర్కోదురంతః॥ ని॥ ఉదర్కఃఫలముత్తరమిత్యమరః ఏవంపాతాళగతస్య ఇతరలోకాజివితర్కఇతిశేషః॥ ౪౧

మూ ॥ వీక్షితస్త్వమసిమాంవ థగంతుంత్వమనుష్యజగతేమ వనస్వ । కిం భువఃపరివృఢారవివోఢుంతత్రతాముపగతావివదంతే॥ ౪౨

వ్యా ॥ వీక్షితఇతి ॥ త్వంవీక్షితోసి - ఏతదేవాగమనఫలమిత్యర్థః- తత్రస్మాత్ఫ లాంతరాభావాత్- అథానంతరంమాంమనుష్యజగతేగంతుంమర్త్యలోకంగంతు మిత్య ర్థః- గత్యర్థకర్మణిద్వితీయాచతుర్థ్యౌచేష్టాయామనధ్వనీతిచతుర్థీ- అనుమను ష్వఅనుజానీహి- తత్రమర్త్యలోకేతాం దమయంతీంవివోఢుం పరిణేతుంఉపగతాఃభు వఃపరివృఢాఃప్రభవోభూపతయః- ప్రభౌపరివృఢఇతినిపాతః- నవివదంతేనకలహాయంతే కిం - సామీప్యేలట్ - భాసనాదిసూత్రవిమతౌవాత్మనేపదమ్॥ ౪౨

మూ ॥ ఇత్యుదీర్యసయయౌమునిరుర్వీంస్వర్పతింప్రతినివృత్యజవేన।వా రితోప్యనుజగామసయాంతంతంకియంత్యపిపదాన్యథ పరణిః॥ ౪౩

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ సమునిరిత్యుదీర్యస్వర్పతిమింద్రం - అహారాదీనాంపత్యాదిష్వితివై కల్పికోరేఫాదేశః- ప్రతినివృత్యజవేనోర్వీంయయౌ - సఇంద్రోవారితోనివర్తితోతో పియాంతంగచ్ఛంతం- ఇణోలటశ్శత్రాదేశః - తంమునిమపరాణ్యపికియంతికతిచనప దానికతిపయపదాని- ఆసన్నసీమమిత్యర్థః అత్యంతసంయోగేద్వితీయా- అనుజగామ॥

మూ ॥ పర్వతేనపరిపీయగభీరం నారదీయముదితంప్రతినేదే । స్వస్యక శ్చిదపిపర్వతపక్షచ్ఛేదినిస్వయమదర్శినపక్షః॥ ౪౪

వ్యా॥ పర్వతేనేతి ॥ పర్వతేనమునినాగిరిణాచగభీరంగంభీరం నారదీయముదితం నారదవాక్యంపరిపీయప్రతినేదేప్రతిదధ్వనేతదేవానుకృత మిత్యర్థః - పర్వతేసన్నికృ ష్టేప్రతినాదోయుక్తఇతిభావః - నదేర్లిట్- అతఏకహల్మధ్యేనాదేశేలిటిత్యేత్వాభ్యా సలోపః - స్వయంతునకించిన్నివేదితవానిత్యాహ - పర్వతపక్షచ్ఛేదినీంద్రేస్వస్యకశ్చి దపిపక్షస్సాహ్యంప్రయోజనంగరుచ్చ ॥ ని ॥ పక్షఃపార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తి ష్వితివైజయంతీ- నాదర్శినదర్శితః- తత్సాహచర్యమాత్రమాగతస్యస్వస్య పృథక్సా ధ్యాభావాత్తదుక్తమేవానుకృతం- నతుపృథక్కించిన్నివేదిత మిత్యర్థః - పర్వతపక్ష చ్ఛేదిత్వాదింద్రస్యాగ్రేపర్వతేనస్వపక్షోనప్రకాశితఇతిధ్వనిః॥ ౪౪

మూ॥ పాణయేబలరిపోరథభైమీశీతకోమలకరగ్రహణాహామ్। భేషజంచిరధృతాశనివాసవ్యాపదాముపదిదేశరతీశః॥ ౬౫

వ్యా॥ ఇంద్రస్తుభైమ్యామనురక్తోభూదిత్యాహ ॥ పాణయఇతి॥ అథనారదనిర్గమనానంతరం- రతీశోబలరిపోరింద్రస్యపాణయేచిరధృతానాంచిరసంచితానాంఅశనివాసేనవజ్రాగ్నిసంపర్కేణయాఃవ్యాపదోవిపదస్తాసాంభైమీశీతకోమలకరస్య గ్రహంగ్రహణమేవాహాంఆరోగ్యంభేషజమౌషధముపదిదేశ - వీరాభిలాషేనశృంగారః ప్రవృద్ధఇతిభావః- అత్రకామనిబంధనస్యభైమీపాణిగ్రహణస్యాశనివాసతాపశమనార్థతోత్ప్రేక్షా - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥ ౬౫

మూ॥ నాకలోకభిషజోస్సుషమాయాపుష్పచాపమపిచుంబతిసైవ। వేద్మితాన్యగభిషజ్యదసౌతద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః॥ ౬౬

వ్యా॥ ననుకామస్యకుతోవైద్యవిద్యేత్యతఆహ ॥ నాకేతి ॥ నాకేతినాకలోకభిషజోరశ్వినోర్యాసుషమాసౌందర్యంసైవపుష్పచాపంకామమపి చుంబతిస్పృశతితస్మాదపితావేవసుషమావంతావితిభావః- అసౌకామఃసాసుషమైవద్వారంతేన సంక్రమితావైద్యకంవైద్యస్యకర్మభైషజ్యం - రోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ - తదేవవిద్యాయస్మిన్సః- అతఏవతాదృక్స్వరైర్వైద్యసదృశస్సన్అభిషజ్యత్చికిత్సితవాన్- భిషజ్యతేఃకండ్వాదియగంతాల్లఙ్ - వేద్మీత్యుత్ప్రేక్షాయాం- వాక్యార్థఃకర్మ॥ ౬౬

మూ॥ మానుషీమనుసరత్యథపత్యౌఖర్వభావమవలంబ్యమఘోనీ। ఖండితంనిజమసూచయదుచ్చైర్న్నమాననసరోరుహనత్యా॥ ౬౭

వ్యా॥ అథేంద్రానురాగశ్రవణాచ్ఛచ్యాఈర్ష్యానుభావమాహ ॥ మానుషీమితి ॥ అథేంద్రస్యభైమీరాగానంతరం - మఘోనః(స్త్రీ)మఘోనీశచీ - పుంయోగాదాఖ్యాయామితిజీప్ - శ్వయువమఘోనామతద్ధిత ఇతిసంప్రసారణేగుణః - పత్యౌఖర్వభావంనీచత్వమవలంబ్య మానుషీంమానుష(స్త్రీ)ం- జాతేర(స్త్రీ)త్యాదినాజీప్- అనుసరత్యనుసరమాణేసతి - ఆననశిరోరుహనత్యాశిరోనమనేన - ఉచ్చైరున్నతంనిజంమానంసర్వోత్తరత్వాహంకారంఖండితంభగ్నమసూచయత్- అకారేణైవనిజనిర్వేదమవేదయత్ - నతువాచాకించిదూచే - గంభీరనాయికాత్వాదితిభావః॥ ౬౭

మూ॥ రోహామఘోనిదివముచ్చరమాణేరంభయామలినిమాలములంభి। వర్ణాప సఖిలూజ్జ్వలదస్యాశ్శాంతమంతరముభావసభంగాత్॥ ౬౮

వ్యా॥ అథాప్సరసామపికాసాంచిదప్సరసామీర్ష్యానుభావానాహ ॥ యఇత్యాది ॥ మఘోనీంద్రేశ్వయువమఘోనేత్యాదినాసంప్రసారణేగుణః - దివమాకాశంఉచ్చరమాణేఉత్క్రమితవతిసతి- ఉదశ్చరస్సకర్మకాదిత్యాత్మనేపదం - రంభాయాఃరోమావలి

నిహామాలిన్యం అలమత్యంతం అలంభి అలాభి - విభాషాచిణ్ణములోరితి వాస్నుమాగమః - సవర్ణో మలినసైవ అప్యారంభాయాః అంతరమంతరంగం ఉజ్జ్వల ద్రోపాదత్యుజ్జ్వలత్వం జ్వలితం సత్ - భంగ్యా కయాచిదిత్యాభవితవ్యతాప్రాబల్యాదియేత్యర్థః శాంతం శమితం నిర్వాపితమిత్యర్థః - వాదాంతేత్యాదినా నిపాతః - అథాపతత్ ఖలు - నిర్వాణాలాతమలినమిత్యాఖ్యాదిత్యర్థః - అంతఃకరణవైవర్ణ్యమూలత్వాద్బాహ్యవైవర్ణ్యస్యేతి భావః॥ ౪౮

మూ॥ జీవితేనకృతమప్సరసాంతత్ప్రాణముక్తిరిహయాముక్తిమతీనః ఇత్యనక్షరమువాచ విషణ్ణా తాంచ్యాదీర్ఘనిశ్వసితనిర్గమనేన॥ ౪౯

వ్యా॥ జీవితేనేతి॥ అప్సరసాం నోస్మాకం జీవితేన కృతం - కష్టత్వాదితి భావః - తత్రాస్మాదిహాస్మిన్సమయే ప్రాణముక్తిః ప్రాణత్యాగ ఏవ యుక్తిమతీ యుక్తేతి ఘృతాచ్యా నామదేవ్యా దీర్ఘనిశ్వసితస్య నిర్గమనేన నిష్క్రమణేన అనక్షరమశబ్దప్రయోగం యథాతథా అవాచి - వచే బ్రూణ్ జో వా మర్ణ ణిలుఙ్ - ఉక్తమేవేత్యర్థః - అత ఏవ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా॥ ౪౯

మూ॥ సాధునః పతనమేవ మితస్స్యాదిత్యభణ్యత తిలోత్తమయాపి। చామరస్య చలనేన కరాబ్జాత్తద్విలోలనగలద్భుజనాలాత్॥ ౫౦

వ్యా॥ సాధ్వితి॥ తిలోత్తమయాపి దేవ్యా తస్య చామరస్య విలోలనేన ఆందోళనేన చలన్ విగలన్ భుజో బాహురేవ నాళో యస్య తస్మాత్ - చలతేరాత్మనేపదమనిత్యజ్ఞాపకాదిత్యాహ వామనః - చక్షిఙో ఙిత్కరణం జ్ఞాపకం కరాబ్జాత్ పాణికమలాచ్చామరస్య పతనేన - అవయవపారవశ్యాదితి భావః - ఏవం చామరవదేవ నోస్మాకమపి ఇతస్స్వర్గాత్పతనమేవ సాధు స్యాదిత్యభణ్యత - భణితమివేతి పూర్వవదుత్ప్రేక్షా - భుజనాళాత్కరాబ్జాదితి సావయవరూపకేణ సంసృష్టా॥ ౫౦

మూ॥ మేనకామనసితాపముదీతం యత్పిధిత్సురకరోదవహిత్థామ్। తత్స్ఫుటంనిజహృదఃపుటపాకే పంకలిప్తిమసృజద్బహిరుత్థామ్॥ ౫౧

వ్యా॥ మేనకేతి॥ మేనకా నామ కాచిద్దేవీ - మనసి ఉదీతముత్పన్నం తాపమాధిం పిధిత్సుః పిధాతుమిచ్ఛన్తీ అవహిత్థామాకారగుప్తిమకరోదితి యత్ - తదాకారగోపనమేవ నిజహృదః స్వమనసః పుటపాకే గూఢపాకే - బహిరుత్థాముత్థితాం - బాహ్యామిత్యర్థః - ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కర్తరి క ప్రత్యయః - పంకలిప్తిం పంకలేపం స్ఫుటమసృజత్ - పుటపాకే బాహ్యః పంకలేపోంతః పచ్యమానద్రవ్యస్యేవాకారగోపనమేవ బలాత్క్రియమాణం గోప్యస్యాంతస్తాపస్య వ్యంజకమభూదిత్యర్థః॥ ౫౧

మూ॥ ఊర్వశీగుణవశీకృతవిశ్వా తద్వ్రణ స్తిమితభావనిభేన। శక్రపాహృదయమా వనసీమ్ని స్తంభకార్యమువపుషైవ॥ ౫౨

వ్యా॥ ఊర్వశీతి ॥ గుణైస్సౌందర్యాదిభిర్వశీకృత విశ్వా రంజితాఖిల ప్రపంచా ఊర్వశీనామకా చిద్దేవీ - తస్య జేతస్స్మరసమయే యః స్తిమిత భావః స్తైమిత్యం నిష్క్రియాంగత్వలక్షణః స్తంభో నామ సాత్త్వికస్తస్య నిభేన మిషేణ ॥ని॥ మిషం నిభంచ నిర్వ్యాజ మిత్యమరః - యయౌ - వపుషైవ సుహృదయస్య భావః సౌహృదం ప్రేమ - సుహృదయ శబ్దాద్యువాదిత్వాద ణ్ప్రత్యయే హృద్భావాన్యో భయపదవృద్ధిః - అతఏవ సౌహృదపో హృదశబ్దాదణి హృద్భావాదివిశిష్ట్య మనః - తత్ర సౌహృదస్య సమానసమ్మెసమాస్తిత్వాత్ స్తంభకార్యం జాడ్యకృత్యం స్థూణాకృత్యం చ ఆపుషత్ ॥ ని ॥ స్తంభస్థూణా జడత్వయోరితి విశ్వః - స్తంభోత్థానావధికం మేతత్ర సౌహృదమితి నిర్ణయం కరోదిత్యర్థః- పుషాదిత్వాదినా ప్లేరజాదేశః॥ ౫౨

మూ॥ కాపి కామపి బభాణ బుభుత్సుం శృణ్వతి త్రిదశభర్తరి కించిత్ । ప్రశ్యపసుతామభిగంతా పశ్య కశ్యపసుతశ్శతయజ్ఞః॥ ౫౩

వ్యా॥ అథ కాసాంచిదప్సరసాం వాగారంభానాహ॥ కాపీత్యాది ॥ కాపి దేవీ బుభుత్సుమింద్రజిగమిషితం జిజ్ఞాసమానాం కామపి దేవీం త్రిదశభర్తరి ఇంద్రే శృణ్వతి సత్యేవ - తచ్ఛ్రవణార్థమేవేత్యర్థః - కించిద్బభాణ - కిమిత్యత ఆహ - కశ్యపసుతశ్శతయజ్ఞో బహుయాజీ ఏష ఇంద్రః- కశ్యపసుతాం కాశ్యపీం క్షితిమధిగంతా అభిగమిష్యతి - గమేర్లృట్ - పశ్యతి దివం విహాయ భువం గచ్ఛతీత్యాశ్చర్యం పశ్యేత్యర్థః - స్వయం కశ్యపసుతస్తత్సుతాం భగినీమేవ గచ్ఛతీత్యాశ్చర్యం వ్యజ్యతే॥ ౫౩

మూ॥ ఆళిమాత్మసుభగత్వసగర్వా కాపి శృణ్వతిమఘోని బభాషే। వీక్షితేపి సఘృణాసి నృణాం కింయాసి నత్వమపి సార్థగుణేన॥ ౫౪

వ్యా॥ ఆళిమితి॥ఆత్మనస్సుభగత్వేన సగర్వా సుభగమానినీత్యర్థః- కాపి మఘోని శక్రే శృణ్వతి సత్యేవ ఆళిం సఖీం బభాషే - తదేవాహ - నృణాం మనుష్యాణాం వీక్షితేపి కిముత సంగతావిత్యర్థః - సఘృణాస జుగుప్సాసి - సాత్వమపి సార్థగుణేన సంఘర్షేణ - గతానుగతికత్వరూపేణాపి పేకిత్వేనేతియావత్ - నయాసి కింవివేకేన చెన్నయాస్యేవేత్యర్థః॥ ౫౪

మూ॥ అన్వయుర్ద్యుతిపయః పితృనాథాస్తం ముదా థహరితాం కమితారః। వర్త్మకేవలతు పురః పరమేకస్తద్గతానుగతికో న మహోర్మిః॥ ౫౫

వ్యా॥ అన్వయురితి ॥ అథేంద్రప్రయాణానంతరం - హరితాం కమితారో దిశాం కామయితారో దిక్పతయః- ఇంద్రానుయానాపరా ఇత్యర్థః- వ్యాఖ్యాతమేతత్ - ద్యుతిపయః పితృణాం నాథా వహ్నివరుణయమాః- తమింద్రం ముదా కౌతుక్యేన అన్వయురనుయాతాః - లజ్జాకటాయన స్త్వైవేతి చ్ఛేజనాదేశః - తథాహి ఏకః పరమేకః పురః వర్త్మకేవలం మార్గం కరోతు - తస్మాద్గతానుగతికః ఇతరః ప్రగతిర్వ్యస్య సమ

హర్మ్యోపహమూల్యోదులభాః ఇతియావత్ - నభవతి - పురోగవివదులభా స్తత్ప్రస్తావ యోజాయినస్తు సర్వత్ర సులభావివేతినకించిద త్రచిత్రమిత్యర్థః॥ ౫౫

మూ॥ ప్రేషితాః పృథగథోదమయంత్యై చిత్తచౌర్యచతురాని జదూత్యః। తస్గురుం ప్రతిచ తైరుపహారాస్సఖ్యసౌఖ్యకపటేననిగూఢాః॥ ౫౬

వ్యా॥ ప్రేషితా ఇతి॥ అథో అనంతరం తైరింద్రాదిభిః చిత్తచౌర్యేదమయంత్యాశ్చిత్తాకర్షణే చతురాని జదూత్యః దమయంత్యై పృథక్ప్రేషితాః తద్గురుం తత్పితరం భీమం చప్రతి - సఖ్యసౌఖ్యకపటేన మైత్రీసుఖవ్యాజేన నిగూఢాః గుప్తాః - ఉపహారా ఉపాయనాని ప్రేషితాః॥ ౫౬

మూ॥ చిత్రమత్ర విబుధైరపియత్తైస్స్వర్వివ హాయ బత భూరసుసద్మే। ద్యౌర్నకాచిదథవాస్తి నిరూఢా సైవసాచరతి యత్ర హిచిత్తమ్॥ ౫౭

వ్యా॥ చిత్రమితి॥ విబుధైః దేవైః విద్వద్భిశ్చ - తైరింద్రాదిభిః స్వః స్వర్గం విహాయ బత హాంత భూరసుసద్మేఅసుస్పృతేతియత్ - అత్రచిత్రం శోకః - నచిత్ర మిత్యర్థః - మతః అథవా ద్యౌస్స్వర్గశ్చ కాచిదపి నిరూఢా ప్రసిద్ధానాస్తి కింతు యత్ర చిత్తం చరతి రమతే సైవసా ద్యౌర్హిః॥ ౫౭

మూ॥ శీఘ్రలంఘితపథై రథవాహైర్లంభితాభువమమీసురసారాః। వక్రితోన్నమితకంధరబంధాశ్శ్రుశ్రువుర్ధ్వనితమధ్వనిదూరమ్॥ ౫౮

వ్యా॥ శీఘ్రేతి॥ శీఘ్రంలంఘితపథైః రతిక్రాంతాధ్వభిః - రథవాహైః రథాశ్వైః భువంలంభితాః ప్రాపితాః - అమీ సురసారాః సురశ్రేష్ఠాః - వక్రితాశ్చలితాః ఉన్నమితాశ్చ కంధరాః గ్రీవాః యస్మిన్ సబంధః శాయ సంస్థానవిశేషో యేషాం తే సంతః అధ్వనిదూరం ధ్వనితం ధ్వనిం శుశ్రువుః॥ ౫౮

మూ॥ కింఘనస్యజలధేరథవైవం నైవసంశయితుమప్యలభంత। స్యందనం పరముదూరమపశ్యన్నిస్వనశ్రుతిసహోపనతం తే॥ ౫౯

వ్యా॥ కిమితి॥ తేదేవాః కింఘనస్యధ్వనితం మేఘస్తనితం-అథవాజలధేః ధ్వనితం-ఏవం సంశయితుమపినాలభంతైవ - ఏతావన్మాత్ర విళంబోపినాస్తీత్యర్థః శకధృషేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః - కింతు నిస్వనస్యపూర్వోక్తధ్వనితస్య శ్రుత్యా శ్రవణేన సహోపనతం ప్రాప్తం అదూరమాసన్నం స్యందనం పరం రథమేవ పశ్యన్నితి రథవేగోక్తిః - అత్ర సందేహసహోక్త్యోస్సంసృష్టిః॥ ౫౯

మూ॥ సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావంభావబోధచతురంతురగాణామ్। తత్ర నేత్రజనుషః ఫలమేతే నైషధం బుబుధిరే విబుధేంద్రాః॥ ౬౦

వ్యా॥ సూతేతి॥ ఏతేవిబుధేంద్రా స్తత్ర రథే- సూతస్యసారథే విశ్రమదో విశ్రాం

తి ప్రదః కౌతుకిభావో వినోదిత్వం యస్య తం - వినోదార్థం స్వయం ప్రతిపన్నపారథ్యమిత్యర్థః- అత్ర హేతుః తురగాణాం భావబోధచతురం అశ్వహృదయవేదినం నేతజనుషో నేత్రసత్త్రాయాః ఫలం లోచనాసేచనకమిత్యర్థః- నైషధం నిషధానాం రాజానం నలం - జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదణ్ - బుబుధిరే జ్ఞాతవంతః॥ ౭౦

మూ॥ వీక్ష్య తస్య వరుణస్తరుణత్వం యస్స్వభార నిబిడం జడభూయమ్। నౌచితీ జడపతేః కిము సాస్య ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య॥ ౭౧

వ్యా॥ వీక్ష్యేతి ॥ వరుణస్తస్య నలస్య తరుణత్వం తారుణ్యం తారుణ్యభూషితరూపమిత్యర్థః - వీక్ష్య యన్నిబిడం జడభూయం జడత్వం స్తంభాఖ్యం సాత్త్వికమిత్యర్థః - భువో భావ ఇతి క్యప్ - బభార - ప్రాజ్యేన ప్రభూతేన విస్మయరసేనాద్భుతరసేన జలేన చ - స్తిమితస్య నిశ్చలస్య జడపతేః జలపతేః స్తబ్ధపతేశ్చ - లడయోరభేదః అస్య వరుణస్య - సా జడభూయం - విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగతా- ఔచితీ ఉచితకర్మ న కిము - భవత్యేవేత్యర్థః - విస్మయరసావిష్టస్య స్తంభసంభవాదితి భావః - జలనిక్తస్య స్వయం జడస్వభావస్య జాడ్యముచితమితి వ్యజ్యతే॥ ౭౧

మూ॥ రూపమస్య వినిరూప్య తథాతిమ్లానిమాప రవివంశవతంసః। కీర్త్యతే యదధునాపి స దేవః కాల ఏవ సకలేన జనేన॥ ౭౨

వ్యా॥ రూపమితి ॥ రవివంశవతంసో యమః - అస్య నలస్య రూపం సౌందర్యం వినిరూప్య విభావ్య- తథా తేన ప్రకారేణ - అతిమ్లానిమతివైవర్ణ్యం - అతికాళిమానమిత్యర్థః- ఆప- యద్యథా అధునాపి స దేవో యమః - సకలేన జనేన కాల ఏవ కాల ఇత్యేవ కీర్త్యతే - తథా మ్లానిమాపేతి పూర్వేణాన్వయః - నలేర్ష్యాసుభావకాళిమసంగాదయం కాలో న తు ప్రాణ్యాయుః కలనాదితి భావః - అత్ర యచ్ఛబ్దస్య కారణపరత్వేన వ్యాఖ్యానే తత్త్వనపేక్షితార్థాభిధానమనన్వయశ్చ స్యాత్ - ప్రకారార్థత్వే తు న కశ్చిద్విరోధః- ప్రకారార్థత్వం చ నిపాతానామనేకార్థత్వాదవిరుద్ధమిత్యర్థః॥ ౭౨

మూ॥ యద్బభార దహనః ఖలు తాపం రూపధేయభరమస్య విమృశ్య। తత్ర భూదనలతా జనికర్త్రీ మా తదస్య నలతైవ తు హేతుః॥ ౭౩

వ్యా॥ యదితి ॥ దహనోఽగ్నిరస్య నలస్య రూపమేవ రూపధేయం సౌందర్యం నామరూపభాగేభ్యః స్వార్థే ధేయో వక్తవ్య ఇతి స్వార్థే ధేయప్రత్యయః - తస్య భరం సమృద్ధిం విమృశ్య విచార్య తాపం బభార ఖల్వితి యత్ - తత్ర తాపభరణే - అనలతా అగ్నిత్వం జనికర్త్రీ జన్మకరీ ఉష్ణత్వాదికారణం మాభూత్ - నలరూపదర్శనజన్యతాపేతస్యాప్రయోజకత్వాదితి భావః కింతు తదపి తదాపి చితమనలతైవాగ్నిత్వమేవ హేతురితి విరోధః- నలత్వాభావ హేతురితి పరిహారః - అతఏవ విరోధాభాసోఽలంకారః॥ ౭౩

మూ॥ కామనీయకమధఃకృతకామంకామమక్షిభిరవేక్ష్యతదీయమ్ । కౌశికస్స్వమఖిలంపరిపశ్యన్మన్యతేస్మ ఖలుకౌశికమేవ॥ ౫౪

వ్యా॥ కామనీయకమితి ॥ కౌశిక ఇంద్రః - అధఃకృతకామంతిరస్కృతమదనం తదీయంనళీయం - కామనీయకంకమనీయత్వంసౌందర్యం - యోగపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ - కామంప్రకామమక్షిభిస్సహస్రేణేతిభావః - అవేక్ష్యఅధస్స్వమాత్మానమఖిలంయథాతథా - సాకల్యేనేత్యర్థః - పరిపశ్యన్ కౌశికముులూకమేవ॥ని॥ మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక ఇత్యమరః- మన్యతేస్మఖలు- నలస్యాత్మనశ్చాపదంతరమిత్యమంస్తేత్యర్థః - తథాచాస్యభైమీనిరాశం మనోబభూవేతి భావః॥

మూ॥ రామణీయకగుణాద్వయవాదంమూర్తముత్థితమముంపరిభావ్య విస్మయాయహృదయానివితేరుస్తేనతేషుననుగాః ప్రబభూవుః॥ ౫౫

వ్యా॥ రామణీయకేతి ॥ సురా ఇంద్రాదయః - అముంనలం- మూర్తంమూర్తిమంతంఉత్థితముత్పన్నం - రామణీయకంసౌందర్యం - కామనీయకవత్సిద్ధం- తదేవగుణస్తస్యాద్వయమేకమేవేతివాదం ప్రవాదంపరిభావ్య - త్రిజగదేకసుందరంమత్వేత్యర్థః - హృదయానిస్వచిత్తానివిస్మయాయాద్భుతరసాయవితేరుదదుః- తేనవానేనతేషుహృదయేషువిషయేనప్రబభూవుః - తేషాంనేశిరే - దత్తద్రవ్యేస్వత్వనివృత్తేరితిభావః విస్మయాకృష్టచిత్తాబభూవురితిపరమార్థః॥ ౫౬

మూ॥ ప్రైయరూపకవిశేషనివేశైస్సంవదద్భిరమరాశ్శ్రుతపూర్వైః । ఏషఏవసనలఃకిమితీదంమందమందమితరేతరమూచుః॥ ౫౬

వ్యా॥ ప్రైయరూపకమితి ॥ అమరా ఇంద్రాదయః - శ్రుతపూర్వైఃపూర్వంశ్రుతైః- సుప్సుపేతిసమాసఃసంప్రతి - సంవదద్భిః ప్రత్యక్షం సంవాదయద్భిః ప్రియరూపస్యభావఃప్రైయరూపకంసౌందర్యం - మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్ - తస్యవిశేషైరుత్తమావయవేషు॥ ని॥ విశేషోవయవేవ్యక్త ఇత్యుత్పలమాలాయాం - నివేశైస్సంస్థానైః లింగైః శ్రుతపూర్వోనళఏవకిమితివాస్తనిర్దేశః - ఇతీదంవాక్యంమందమందం మందప్రకారం- ప్రకారేగుణవచనస్యేతిద్విర్భావఃఇతరేతరమూచుః॥ ౫౭

మూ॥ తేషుతద్విధవధూవరణార్హంభూషణంససమయస్సరధాధ్వా। తత్ర కుండినపురంప్రతిసర్పన్భూపతేర్వ్యవసితాసహశంసుః॥ ౫౮

వ్యా॥ తేష్వితి॥ తస్యభూపతేర్నలస్యసాప్రసిద్ధావిధాప్రకారః- సౌందర్యాద్యసాధారణధర్మోయస్యాస్తస్యావధ్వాఃవరణేఅర్హముచితంభూషణం - ససమయఃస్వయంవరకాలఃకుండినపురంప్రతిసర్పన్- తదభిముఖఃసరథాధ్వాచవ్యవసితానినలోద్యోగాన్ తేషుతాసధిక్ఫ్యశశంసుః తేభ్యఃశశంసురిత్యర్థః- ఆధారత్వవివక్షాయాం

శ ప్తమీ - ఏతై ర్లింగై రేతస్య స్వయంవరయాత్రేయమితి నిశ్చిక్యు రిత్యర్థః॥ ౬౭

మూ॥ ధమ్మరాజపతిలేశహుతాశైః ప్రాణతాం శ్రితమముం జగతస్తైః। ప్రాప్య హృష్టచలవిస్మృతతాపైశ్చేతసా నిభృత మేతదచింతి॥ ౬౮

వ్యా॥ ధర్మేతి॥ జగతః ప్రాణతాం ప్రాణత్వం జగజ్జీవనత్వం - తత్ప్రియతాం వా - శ్రితమముం నలం ప్రాప్యాసాద్య - హృష్టాః జగత్ప్రాణభూత పురుషదర్శనాత్సంతుష్టాః - చలాః సల్లావణ్యదర్శనాద్వైక్లబ్యాం శ్లాఘానురాగాః విస్మృతతాపాః రాగశైథిల్యాదేవ విస్మృతవిరహతాపాశ్చ తైస్తథోక్తైస్తైః ప్రకృతైః ధర్మరాజపతిలేశహుతాశైః చేతసా నిభృతం గాఢం - ఏతదనంతరశ్లోకత్రయే - వక్ష్యమాణమచింతి చింతితం - అత్రయమోహృష్టో వరుణశ్చలో వహ్నిర్విస్మృతతాపః - క్రమాత్తత్ప్రతిపాదనపరం చోత్తరశ్లోకత్రయమితికేచిద్వ్యాఖ్యాతం - తదయుక్తం - నహ్యేతేషామేతే ధర్మాః ప్రతినియతాః కింతు త్రయాణామేకాభిప్రాయేణాప్యేతే దమాస్సాధారణాః అతఏవోత్తరశ్లోకత్రయమపి సర్వవిషయం అతఏవానంతరశ్లోకే నఇలిబహువచనోపాదానం - యదపి తదనంతరశ్లోకద్వయే ఏకవచనోపాదానం తదపి ప్రత్యేకాభిప్రాయాదవిరుద్ధం - కించ - ఇత్యవేత్య మనసేత్యాద్యుపసంహారశ్లోకే పరస్పరముఖదర్శనోక్త్యా ద్వత్రయాణామేకాభిప్రాయావగమాచ్చ అస్మదుక్తమేవయుక్తమితి పశ్యామః॥ ౬౮

మూ॥ నైవ నః ప్రియతమోభయథా సా యద్యముం నవృణుతే వృణుతే వా। ఏకతో హి ధిగముం గుణజ్ఞామన్యతః కథమదః ప్రతిలంభః॥ ౬౯

వ్యా॥ చింతాప్రకారమేవాహ॥ నైవేత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ॥ అసౌ దమయంతీ అముం నలం యది నవృణుతే వృణుతే వా - ఉభయథాపి పక్షద్వయేపి - నోస్మాకం - ప్రియతమా న భవత్యేవ - కుతః హి యస్మాదేకతః ప్రథమపక్షే అగుణజ్ఞామమూం ధిక్ - తత్ప్రగతైరసుఖావహత్వాదితి భావః - అన్యతో నవరణపక్షే కథమదః ప్రతిలంభః అముష్యాః పరిగ్రహః - పరదారత్వాదితి భావః॥ ౬౯

మూ॥ మాముపైష్యతి తథా యది నతో వేద నేయమితి యదస్య మహత్త్వమ్। ఈదృశీచ కథమూం కలయిత్రీ మద్విశేషమపరాన్నృపపుత్రీ॥ ౭౦

వ్యా॥ మామితి॥ ఇయం దమయంతీ. ఇయదేతావదస్య నలస్య మత్తోమత్సకాశాన్మహత్త్వమాధిక్యం న వేద యది - తదా మాముపైష్యతి - తహ్యాత్వద్గతదేవత్వాదుత్కృష్టజ్ఞానాత్త్వమేవవరిష్యతీత్యత ఆహ - ఈదృశీ సర్వాపరోక్షనళగతవిశేషానభిజ్ఞా నృపపుత్రీ అపరాం గపరస్మాన్నలాదితి ఇత్యర్థః - మూర్ఖాదిభ్యోనవభోక్త్వేతి వికల్పాన్నస్మాదేశః మద్విశేషం మదీయోత్కృష్టాం చ కథమూం కలయిత్రీ జ్ఞాత్రీ - తృన్నంతాదీకారః - నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః॥ ౭౦

మూ॥ నైషధేబతహృతేదమయంత్యా వ్రీడితో హినబహిర్భవితాస్మి। స్వాంగృహేపివనితాంకథమాస్యం హ్రీనిమీలిఖలుదర్శయితాహే॥ ౨౧

వ్యా॥ నైషధఇతి ॥ కించ దమయంత్యానైషధేనలేహృతేసతి । వ్రీడితస్సన్ - బహిః ప్రాకృన్నభవితాస్మిహి - బహిఃక్వాపిగినసమక్షంస్థాతుంనశక్ష్యామీత్యర్థః- భవతేర్లుట్ చిమిట్ - బతేతిఖేదే - గృహేపిస్వాంవనితాంభార్యాం హ్రియానిమీలతి సంకుచతీతి హ్రీనిమీలి - నిజి ప్రత్యయః- ఆస్యంకథంఖలుదర్శయితాహేదర్శయిష్యామి- దృశేర్ణ్యంతాత్కర్తరిలుట్ - అభివాదదృశోరాత్మనేపదేవ్వేత్యణికర్త్రావనితాయాః వైకల్పికంకర్మత్వం అత్రణేరణావితిసూత్రస్థయద్గ్రహణసామర్థ్యాల్లబ్ధా త్రూయమాణకర్మత్వాభావేనతదవిషయత్వాత్ - ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదమితికేచిత్- అణికర్తృకర్తృశ్రవణేపితదతిరిక్తకర్మాశ్రవణాదశ్రూయమాణకర్మత్వమస్త్యేవేతిణేరణాదిసూత్రవిషయత్వమేవేతిభాష్యకారః- తదేతత్సర్వమగ్రేవేచితమస్మాభిఃకిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానేఘంటాపథే - సపంతతందర్శయితేగతస్మయఇత్యర్థః॥ ౨౧

మూ॥ ఇత్యవేత్యమనసాత్మవిధేయంకించనత్రివిబుధీబుబుధేన। నాకనాయకమపాస్యతమేకంసాప్సుపశ్యతిపరస్పరమాస్యమ్॥ ౨౨

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ త్రయాణాంవిబుధానాంసమాహారస్త్రివిబుధీయమాదిదేవత్రయం- ఇతిపూర్వశ్లోకత్రయోక్తప్రకారేణ - మనసావేత్యాలోచ్యకించనాత్మవిధేయంస్వకర్తవ్యంనబుబుధేనవివేద - కించ- సాత్రివిబుధీతమేకంనాకనాయకమింద్రమపాస్యఅపహాయపరస్పరమాస్యంపశ్యతిస్మ - ఇతికర్తవ్యతామూఢాస్త్రయోపికేవలమన్యోన్యస్యముఖాన్యపశ్యన్నిత్యర్థః॥ ౨౨

మూ॥ కింవిధేయమధునేతివిముగ్ధంస్వానుగాననమవేత్యబిభజౌః। శంసతిస్మకపటేపటురుచ్చైర్వంచనంసమభిలష్యనలస్య॥ ౨౩

వ్యా॥ కిమితి ॥ కపటేపరవంచనేపటుఃబిభజౌఇంద్రః- అధునాకింవిధేయమితివిముగ్ధమితికర్తవ్యతామూఢం - స్వస్యానుగానామనుయాయినాంయమాదీనాం ఆననమవేత్య- తేషాందైన్యందృష్ట్వేత్యర్థః - నలస్యవంచనంసమభిలష్యఅభిసంధాయఉచ్చైఃశంసతిస్మజగాద॥ ౨౩

మూ॥ సర్వతఃకుశలభాగసికచ్చిత్త్వంసనైషధఇతిప్రతిభానః। స్వాపనార్థసుహృదస్తవరేఖాంవీరసేననృపతేరివవిద్మః॥ ౨౪

వ్యా॥ సర్వతఇతి ॥ సర్వతస్సత్వంసర్వేషుకుశలభాగసికచ్చిత్ ॥ని॥ కచ్చిత్కామప్రవేదన ఇత్యమరః - నచత్వాంనవేద్మీత్యాహ - త్వంస ప్రసిద్ధోనైషధఃనళఇతినోస్మాకంప్రతీతిః - కుతస్తవరేఖాకృతింస్వాపనార్థసుహృదోమమార్థసనభాజోవీరసేననృపతేరివతత్సదృశంవిద్మఃతత్సాదృశ్యాత్తత్పుత్రోనలస్త్వమితిప్రతీమ ఇత్యర్థః॥

మూ॥ క్వ వ. యాస్యసి న లేత్స్యలముక్త్వా యాత్ర యాత్ర శుభయాజ
నియన్మః। తత్రమైకఫలసత్వర యాత్వం నాధ్వనోర్థమిదమాగమితః కిమ్॥ ౭౫

వ్యా॥ క్వేతి ॥ హేనల క్వప్రయాస్యసీత్యుక్త్వా స్పృష్ట్వా అలం న ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః
అలంఖల్వోరిత్యాదినా క్త్వాప్రత్యయః - కుతః- యదస్మాన్ప్రాక్ మ తయాత్ర
యా ఇహాగమనేన శుభయాత్వద్దర్శనేన సఫలయా అజన్యభావే లుజ్ - తత్రస్మాత్ఫలేన స
త్వరయా పలార్థిన్యా తయా యాత్రయైవ తత్త్వాత్ త్వమిదమధ్వనోర్థ మర్థమా
గమాగమితోసి కిం- అస్మదర్థమేవ వేదంత వాగమనమిత్యర్థః॥ ౭౫

మూ॥ ఏష నైషధ స దండభృదేష జ్వాలజాలజటిలస్సహుతాశః। యా
దసాం స పతిరేష చ శేషం శాసితారమవగచ్ఛ సురాణామ్॥ ౭౬

వ్యా॥ కేయూరాయమతఆహ॥ ఏష ఇతి ॥ హే నైషధనల - ఏష ఇతి పురోవర్తి నో
హ సేననిర్దేశః- సప్రసిద్ధో దండభృద్యమః - ఏష జ్వాలజాలైర్జటిలో జటావాన్
జ్వాలామాలాకుల ఇత్యర్థః॥ ని॥ పర్ప్యాదన్యతరో జ్వాలకీలావిత్యమరః - పింఛాది
త్వాదిలచ్ - స హుతాశోగ్నిః - ఏష చ సయాదసాంపతిర్వరుణః - శేషమవశిష్టం- స్వ
మిత్యర్థః - సురాణాం శాసితారం అవగచ్ఛ దేవేంద్రం విద్ధి॥ ౭౬

మూ॥ అర్థినో వయమమీ సముపేమస్త్వాం కిలేతి ఫలితార్థమవేహి।
అధ్వనః క్షణమపాస్య చ ఖేదం కుర్మహే భవతి కార్యనివేదమ్॥ ౭౭

వ్యా॥ అర్థిన ఇతి ॥ హే నల అమీ వయమర్థినస్త్వం తస్త్వాం సముపేమః కిలప్రాప్తు
మః ఖలు- ఉపపూర్వాదిణో లట్ మస్- ఇతి ఫలితార్థం నిష్కృష్టార్థమవేహి విద్ధి-
క్షణమధ్వనః ఖేదమపాస్య- అధ్వశ్రమం నీత్వా భవతి త్వయి కార్యనివేదం కార్యవిశేష
నివేదనం - విదేణ్యన్తాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః - కుర్మహే॥ ౭౭

మూ॥ ఈదృశీం గిరముదీర్య బిడౌజా జోషమాప న విశిష్య బభాషే। నాత్ర
చిత్రమభిధాకుశలత్వే శైశవావధి గురుర్గురురస్య॥ ౭౮

వ్యా॥ ఈదృశమితి ॥ బిడౌజా ఇంద్రః ఈదృశీం పూర్వోక్తనిర్దిష్టాం గిరముదీర్య
జోషం మౌనమాప॥ ని॥ తూష్ణీం జోషం భవేన్మౌనమితి హలాయుధః - విశిష్య వివిచ్య న బ
భాషే విశేషం నాచష్టేత్యర్థః- అత్రాస్మిన్నభిధాకుశలత్వే ఉక్తిచాతుర్యే చిత్రం విస్మయో
న - కుతః అస్యేంద్రస్య శైశవమవధిర్యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా తాదృశ్యేత్యర్థః-
గురురాచార్యో గురుర్బృహస్పతిః - వాచస్పతిశిష్యస్య వాగ్మిత్వం కిం చిత్రమిత్యర్థః॥
ని॥ గురుర్గీష్పతి పిత్రాద్యోరితి వైజయంతీ॥ ౭౮

మూ॥ అర్థినామహృషితాఖిలలోమా స్వం నృపస్స్ఫుటకదంబకదంబమ్।
అర్చ్యనాదర్థమివ తచ్ఛరణానాం సప్రణామకరణానుపనిన్యే॥ ౭౯

వ్యా॥ అర్థీతి॥ అర్థినామ్నా అర్థినామశ్రవణేన హృషితాఖిలలోమా రోమాంచితతనుః - హృషేర్లోమస్వితి వైకల్పిక ఇడాగమః - స నృపః స్వమాత్మానం తచ్ఛ్రవణానామర్పణార్థం స్ఫుటకదంబకదంబకితనీపకుసుమబృందమివేత్యుత్ప్రేక్షా - ప్రకామకరణాత్తద్వ్యాజాదుపనిన్యే సమర్పయామాస॥ ౭౯

మూ॥ దుర్లభం దిగధిపైః కిమమీభిస్తాదృశం కథమహో మదధీనమ్।
ఈదృశం మనసికృత్య విరోధం నైషధేన సమశాయి చిరాయ॥ ౮౦

వ్యా॥ దుర్లభమితి॥ దిగధిపైరమీభిరింద్రాదిభిః దుర్లభం కిం - తాదృశం దుర్లభం వస్తు కథం మదధీనం మదాయత్తం - అహో ఈదృశం విరోధం మనసికృత్య నిధాయ - అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ ఇతి గతిసంజ్ఞాపక్షే - కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః - నైషధేన నలేన చిరాయ చిరం సమశాయి సంశయితం - విచారితమిత్యర్థః - భావే లుఙ్॥

మూ॥ జీవితావధి వనీపకమాత్రైర్యాచ్యమానమఖిలైస్సులభం యత్।
అర్థినే పరివృఢాయ సురాణాం కిం వితీర్య పరితుష్యతు చేతః॥ ౮౧

వ్యా॥ విచారప్రకారమేవాహ ద్వాదశశ్లోక్యా॥ జీవితేత్యాది॥ యద్వస్త్వఖిలైః వనీపకమాత్రైః కైశ్చిద్యాచకైః॥ ని॥ వనీపకో యాచనకో మార్గణో యాచకార్థినావిత్యమరః - జీవితావధి ప్రాణపర్యంతం యాచ్యమానం వస్తు సులభం - సురాణాం పరివృఢాయ ప్రభవే అర్థినే - కిం వస్తు వితీర్య దత్వా చేతః పరితుష్యతు సంతుష్యేత్ - ప్రాణాంతం వస్తు సర్వార్థిసాధారణం తతోధికమింద్రాయ దేయం - కిమస్తీతి విచారితమిత్యర్థః - వితరణే చేతసః కర్తృత్వవివక్షయా వితరణపరితోషయోః సమానకర్తృకత్వసిద్ధిః॥ ౮౧

మూ॥ భీమజా చ హృది మే పరమాస్తే జీవితాదపి ధనాదపి గుర్వీ న స్వమేవ
మమ సార్హతి యస్యాః షోడశీమపి కలాం కిల నోర్వీ॥ ౮౨

వ్యా॥ నన్వస్తి లోకోత్తరం వస్తు భైమీం సా దీయతామిత్యత ఆహ॥ భీమజేతి॥ ఉర్వీ భూః యస్యా భైమ్యాః షోడశీమపి కలాం నార్హతి - షోడశాంశసామ్యమపి న ప్రాప్నోతీత్యర్థః - అత ఏవ ధనాదపి - కిం బహునా - జీవితాదపి గుర్వీ అధికా సా భీమజా దమయంతీ చ - మే హృది హృదయే పరం సమ్యగాస్తే - కింతు మమ స్వమేవ న భవతి - అద్యాప్యస్వీకరణాదస్వస్యాదేయత్వాత్స్వత్వేపి॥ శ్లో॥ దేయం దారసుతాదృత ఇతి - దారాణాం దాననిషేధాచ్చ - విచారస్తదవస్థ ఏవేతి భావః॥ ౮౨

మూ॥ మీయతాం కథమభీప్సితమేషాం దీయతాం ద్రుతమయాచితమేవ।
తం ధిగస్తు కలయన్నపి వాంఛామర్థివాగవసరం సహతే యః॥ ౮౩

వ్యా॥ పునర్విచారమేవాహ॥ మీయతామితి॥ ఏషామభీప్సితం వస్తు కథం మీయతాం జ్ఞాయేత - జ్ఞానస్యోపదేశాగమాత్ - అయాచితం యాచితాత్ప్రాక్ ద్రుతం కథం దీయతాం

దాతవ్యమిత్యర్థః - తర్హి అర్థినా చైవ విజ్ఞాయ దీయతామిత్యత ఆహ - దాతా వాంఛామర్థ్యాన్ స్వయం తాంశ్చ కలయన్ జానన్నపి అర్థినాగమసరం సహతే యాచ్ఞాకాలం ప్రతీక్షతే తం దాతారం ధిగస్తు సగర్హ్య ఇత్యర్థః|| ౮౩

మూ|| ప్రాపితేన చటుకాకువిడంబం లంభితేన బహుయాచనలజ్జామ్| అర్థినా యదహమర్జతి దాతా తన్న లుంపతి విలంబ్య దదానః|| ౮౪

వ్యా|| శీఘ్రప్రదానే దోషమాహ || ప్రాపితేనేతి|| చటు కాకువాక్యాం చటూక్తికాకు రోగాభ్యాం కరణాభ్యాం విడంబం విడంబనాం హాస్యత్వం ప్రాపితేన - దాత్రేతి శేషః - బహ్వధిక యాచనా తథా యాచనేన దేహీతి వాదేన లజ్జాం లంభితేన ప్రాపితేన - అత్రాపి దాత్రేతి శేషః- అర్థినా కరణభూతే ఉత్తరరూపేణాది - పీడనేనేత్యర్థః - దాతా అఘం పాపమార్జతి సంపాదయతి విలంబ్య దదానో దాతా తదఘం న లుంపతి న విహంతి - తస్య పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తమపి నాస్తీత్యర్థః|| ౮౪

మూ|| యత్ప్రదేయముపనీయ వదాన్యైర్దీయతే సలిలమర్థిజనాయ| యాచనోక్తివిఫలత్వవిశంకాత్రాసమూర్ఛచికిత్సితమేతత్|| ౮౫

వ్యా|| యదితి|| వదాన్యైర్దాతృభిః ప్రదేయం దేయద్రవ్యముపనీయార్థిజనాయ సలిలం దీయత ఇతి యత్- ఏతత్సలిలదానం యాచనోక్తివిఫలత్వవిశంకయా దేహీతి వాదవైఫల్యశంకయా త్రాసో భయం తేన యా మూర్ఛా తస్యాః చికిత్సితమిత్యుత్ప్రేక్షా- అన్యథా కిమర్థం తత్సలిలదానమితి భావః|| ౮౫

మూ|| అర్థినే తృణవద్ధనమాత్రం కింతు జీవనమపి ప్రతిపాద్యమ్ | ఏవమాహ కుశవజ్జలదాయీ ద్రవ్యదానవిధిరుక్తివిదగ్ధః|| ౮౬

వ్యా|| అర్థిన ఇతి || కుశవతో జలస్య దాయం దానం - దదాతేర్ఘఞ్ - యుగాగమః - స ప్రతిపాద్యతయాస్త్యస్మిన్నితి [illegible] కుశవజ్జలదాయీ సకుశజలదానప్రతిపాదక ఇత్యర్థః- అత ఏవోక్తివిదగ్ధః - అర్థాంతరవ్యాపారమంతరేణార్థాంతరప్రతిపాదనచతుర ఇత్యర్థః ద్రవ్యదానవిధిర్దానశాస్త్రమేవమాహ - కిమితి - అర్థినే ధనమాత్రం ధనమేవ || ని || మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణ ఇత్యమరః - తృణవత్ తృణమివ న ప్రతిపాద్యం న దేయం - కింతు జీవనం - జీవితమపి తథా దేయమితి- సకుశం జలం దేయమితి చ గమ్యతే - అర్థ్యనపేక్షితకుశజలదానం [illegible] తో ద్రవ్యదానవిధేరయమేవాభిప్రాయ ఇతి భావః|| ౮౬

మూ || పంకసంకరవిగర్హితమర్థం శ్రీయశఃకమలమాత్రయణాయ అర్థిపాణికమలం విమలం తద్వాసవేశ్మ విదధీత సుధీస్తు|| ౮౭

వ్యా|| పంకేతి || పంకః పాపం కర్దమశ్చ || ని|| పంకోఽస్త్రీ కర్దమే పాప ఇతి వైజ

యాతి - తస్యాకరేణ నిగృహీతం - కమలం శ్రియః ఆశ్రయతాయా నాహం - తత్ప్ర
త్యర్థిత్వేన కలానిధ్యం కముది - సాశికమలం తద్దానవేశ్మలక్ష్మీవివాసస్థానం విదధీత - సర్వ
ఖాదనం పాత్రపాణిత్వే కనిష్ఠే స్తవ్యం - నతు భూయానితి భావః॥ ౭౬

మూ॥ యాచమానజనమానసవృత్తేః పూరణాయ బతజన్మ న యస్య। తే
న భూమిరతిభారవతీయం న ద్రుమైర్న గిరిభిర్న సముద్రైః॥ ౭౭

వ్యా॥ యాచమానేతి ॥ యస్యదనినూజన్మ యాచమాన జనమానసవృత్తేరర్థిజ
నమనోరథస్య పూరణాయ న భవతి - బతే ఖేదే - తేనైకేనైవ పాపీయసా - ఇయం భూ
మిరతిభారవతీ - న ద్రుమాదిభిస్త్వహుభిరపీత్యర్థః - తేభ్యః ప్రజానాం బహూపకారలా
భాదితి భావః॥ ౭౭

మూ॥ మా ధనాని కృపణః ఖలు జీవన్ తృష్ణయార్పయతు జాతు పరస్మై। త
త్ర నైష కురుతే మమ చిత్రం యత్తు నార్పయతి తాని మృతోఽపి॥ ౭౮

వ్యా॥ మేతి ॥ కృపణః కష్టలుబ్ధో జీవన్ ప్రాణన్ తృష్ణయా అతిగర్ధనేన జాతు కదా
పి పరస్మై యాచమానాయ ధనాని నార్పయతు న ప్రయచ్ఛతు - ఏష కృపణస్తత్ జీవనదశా
నర్పణే మమ చిత్రం విస్మయం న కురుతే - కింతు మృతోఽపి తాని ధనాని నార్పయతి న ప్రయచ్ఛ
తీతి యత్తత్ చిత్రం కురుతే - విరోధాత్ - నాహీని నృపసంబంధీని కురుత ఇతి తదాభాసీ
కరణాద్విరోధాభాసోఽలంకారః॥ ౭౮

మూ॥ మామమీభిరిహ యాచితవద్భిర్దాతృజాతమవమత్య జగత్యామ్। య
ద్యశో మయి నివేశితమేతన్నిష్క్రియోఽస్తు కతమస్తు తదీయః॥ ౮౦

వ్యా॥ మామితి॥ జగత్యాం భువి భువనే వా॥ ని॥ జగతీ భువనే భూమ్యామితి విశ్వః- దా
తృజాతమవమత్యావధీర్య- మాం యాచితవద్భిరమీభిర్దేవైర్యద్యశో మయి నివేశితం
స్థాపితం- ఏతన్నిష్క్రియః ఏతస్య యశసో నిష్క్రియః ప్రతినిధిభూతః- కతమస్తు పదా
ర్థస్తదీయోఽస్తు ఇత్రాదిసంబంధీ స్యాత్ - కిం వితీర్య అనృణో భవిష్యామీత్యర్థః॥

మూ॥ లోక ఏష పరలోకముపైతా హా విహాయ నిధనే ధనమేకః। ఇత్య
ముం ఖలు తదస్య నినీషత్యర్థిబంధురుదయద్దయచిత్తః॥ ౮౧

వ్యా॥ లోక ఇతి॥ ఏష లోకో జనః హా కష్టం నిధనే అంత్యకాలే ధనం విహాయ ఏకః ఏకా
కీ పరలోకముపైతా ఉపైష్యతి - ఇణో లుట్ - ఇతి హేతోరుదయద్దయముద్యత్కృపం
చిత్తం యస్య సోఽర్థ్యేవ బంధురస్య లోకస్య తద్ధనం అముం పరలోకం నినీషతి నేతుమిచ్ఛ
తి ఖలు- అన్యే తు బంధవస్స్వయమేవ సర్వస్వం గృహ్ణంతి- నైనం ప్రాపయంతీత్యయమే
వాపద్బంధుస్సంగ్రాహ్య ఇతి భావః॥ ౮౧

మూ॥ దానపాత్రమధమర్ణమిహైకగ్రాహి కోటిగుణితం దివి దాయి।
సాధురేతి సుకృతైర్యది కర్తుం పారలౌకికకుసీదమసీదత్। ౮౨

వ్యా॥ దానేతి ॥ సాధుష్వజ్ఞసో వాధుకాషికశ్చ॥ నీ॥ సాధుస్త్రిషు కాంతేరమ్యే వాధుకా షాంజనేపుమానితివై జయంతీ. ఇహాస్మిల్లోకే. ఏకంగృహ్ణాతీత్యేకగ్రాహి దివి పరలోకే కోటిగుణితం కోటిశఆవృత్తం దాయిదాత్ర॥ శ్లో॥ వస్త్రధాన్యహిరణ్యానాంచతుస్త్రిద్విగుణాఽతేఽలోకేవృద్ధేఃపరిమితిరస్తి. ఇదంత్వపరిమితవాయిత్యర్థః. ఆపత్కాళేఽధమర్ణస్య తావాణిత్యాదనరిరిణ్యాధమర్ణేభ్యణినిప్రత్యయః. ఆకేనోఽభవిష్యదాధమర్ణ్యయోరితిషష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయా. దానపాత్రం నామాధమర్ణం ధనగ్రాహిం పిరూపకం॥ నీ॥ ఉత్తమర్ణాధమర్ణౌద్వౌప్రయోక్తృగ్రాహకౌక్రమాదిత్యమరః. సుకృతే రతియస్య తదాఽసీదదవినశ్యత్. పరలోకేభవం పారలౌకికం. పరలోకాచ్చేతివ త్యబిత్యభావాఽర్థరక్షితియఃకుసీదం వృద్ధిజీవనం కతుం. అలమితిశేషః॥ నీ॥ కుసీదం వృద్ధిజీవికేత్యమరః। నాదత్తముపతిష్ఠతీతిన్యాయాద దాతుః కించిదాముష్మికం సుఖం. దాతుః పునరనంతమితి సర్వథాఽర్థినే దాతవ్యమితిభావః॥　　౯౧

మూ॥ ఏవమాదిసవినింత్యముహూర్తం తానవోచదవతీర్ణపథానామ్। అర్థిదుర్లభమవాప్యసహర్షాద్యాచ్యమానముఖముల్లసితశ్రి॥　　౯౨

వ్యా॥ ఏవమాదీతి ॥ సనిశ్చయాత్తాంపతీన్ ముహూర్తమవిమృశ్య వర్తమానాలంబినిత్య. అర్థిదుర్లభం హర్షాదుల్లసితశ్రీవర్ధమానశ్రీకం. ప్రసన్నమిత్యర్థః. శైషికస్సమాసాంతో వైభాషికత్వాన్నపుంసకం హ్రస్వత్వం. యాచ్యమానముఖం దాతృముఖం చావాప్య ప్రసన్నముఖోఽభూత్వేత్యర్థః. తానింద్రాదీనవోచత్॥　　౯౩

మూ॥ నాస్తిజన్యజనకవ్యతిభేదస్సత్యమన్నజనితో జనదేహః। వీక్ష్య వః ఖలుతనూమమృతాదాం దృఙ్నిమజ్జతి సుధాయామ్॥　　౯౪

వ్యా॥ నాస్తీతి ॥ జన్యజనకయోఃకార్యకారణయోర్వ్యతిభేదో నాస్తి. కార్యం స్వోపాదానాదభిన్నమిత్యర్థః. జనదేహః అన్నజనితః భుక్తాహారపరిణామ ఇత్యేతదుభయం సత్యమిత్యర్థః. కుతః. అమృతమదంతీత్యమృతాదః. ఆదోఽనన్నే ఇతిపచ్ప్రత్యయః. తేషామమృతాదాం అమృతభుజాం వోయుష్మాకం తనూంమూర్తిం వీక్ష్యదృష్టిస్సుధాయాం నిమజ్జతి ఖలు. సుధామజ్జనసుఖమనుభవతీత్యర్థః. జనదేహానామన్నజన్యత్వే తద్వదేవ యుష్మద్దేహానామపి సుధాత్వేకథమేతత్సుధాకార్యకారిత్వం నస్యాదిత్యర్థః. యుష్మద్దర్శనాదేవ తావత్కృతార్థోఽస్మి ఇతి భావః॥　　౯౫

మూ॥ మత్తపఃస్వపతనుస్వబలం వా యూయమప్యగుణమక్షంవ్రజథేతి। ఊర్ధ్వవాన్ స్యపి దధంతి పునర్నః ప్రాక్స్వపూరుషపతిపాంసిజయంతి॥　　౯౬

వ్యా॥ మదితి॥ కస్యస్వల్పం మత్తపః క్వ. యూయం మమ దృష్టిపథం ప్రజధ్వే ఇతి ఫలం యుష్మద్దర్శనరూపం మహాఫలం వాక్యమైరూపాప్రాతికత్వాభావః. అనేనవిరూపఘటనారూపో విషమాలంకారః. అథవా తపస్యాసాక్షిణి ప్రాక్స్వపూరుషపతితపాంసిజయంతి. ప్రాక్స్వపూరుషకస్యేతి

సమాగమః- నోస్మాకం పూర్వపూరుషశతానాం నిజయం ఉతానీదానీం ఫలంతీత్యర్థః ॥ ౯౪

మూ॥ ప్రత్యాశిష్టిపదీలాం ఖలు తేపీకమాసర్వసహానవ్రతజన్మ। యూయమప్యహహ పూజనమస్యా యన్నిజైస్సృజథ పాదపరాజైః॥ ౯౫

వ్యా॥ ప్రతీతి॥ ఇలాం దేవీం భూదేవతాం సర్వసహానం క్షమావమానసహానమేవ వ్రతం యేన సా సర్వం సహేతి ఖ్యాయతే- తస్మాజ్జన్మ యస్య తత్తజ్జన్యమిత్యర్థః- క్రియత ఇతి కమాసుకృ ... క ... - ప్రత్యతిష్టిపత్ ప్రతిష్ఠాపయామాస ఖలు - తిష్ఠతేరిదితి - ణౌ చఙ్యుపధా ... ఇత్ ... యద్యస్మాద్యూయమపి నిజైః పాదైః చరణపరాజైరిత రూపకం- అన్యా ఇలాయాః పూజనం పూజాం సృజథ-కురుథేత్యర్థః - అహో హేత్యద్భుతే॥ ౯౫

మూ॥ జీవితావధి కిమప్యధికం వా యన్మనీషితమితో నరడింభాత్। తేన వశ్చరణమర్చతు సోయం బ్రూత వస్సు ... స్తుకిమిద్ధ్వ ... క్॥ ౯౬

వ్యా॥ జీవితేతి॥ ఇతో నరడింభాత్ ... ఽయం శిశోః జీవితావధి ప్రాణాంతం తతోధికం వా కిమపి మనీషితమీప్సితం యుష్మాకం - సోయం నరడిం భః తేన వస్తు వశ్చరణమర్చతు పూజయతు- ఈద ... గతి ... వస్తు పునః కిమస్తు కిం వాఽస్తు బ్రూత॥ ౯౬

మూ॥ ఏవమీ ... విశంకేషిర సేనతి సరుష ... విసయేన। వక్రభావవిషమావ థశక్ర ... పరుగీర మూచే॥ ౯౭

వ్యా॥ ఏవమితి॥ ఏవం వీరసేనతనయేన శంకయేత అకపటేన - ... కవిశంకే విస్రబ్ధే ఉక్తవతి సతి- అథ కార్యవశా యానికైతవానికపటానితేషాం గురురుపదేష్టా శక్రః వక్రభావః ప్రపకాలాభి ... యత్ తేనవి ... ప్రతికూలాం గిరమూచే ఉవాచ॥ ౯౭

మూ॥ పాణిపీడన మహం దమయంత్యాః కామయే మహిమహీమిహికాంశో। దూత్యమత్ర కురునః స్మరభీతిం నిర్జితస్మరచిరస్య నిరస్య॥ ౯౮

వ్యా॥ పాణీతి ॥ హే మహీ మిహికాంశో భూమిచంద్రమః ॥ ని॥ ప్రాలేయం మిహికేత్యమరః - దమయంత్యాః పాణిపీడనం వివాహం పుమాన్స్వకం కామయే మహేఅభిలషే మహే - హే నిర్జితస్మర- అపి చ- స్మరభీతిం చిరస్య నిరస్య దూరతో నిరస్యేత్యర్థః॥ ని॥ చిరాయచిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా ఇత్యమరః- అత్రోద్వాహార్థే నోఽస్మాకం దూత్యం దూతకర్మ దూతస్య భావకర్మణోరితి యప్రత్యయః- కురు॥ ౯౮

మూ॥ ఆసతే శతమధిక్షితి భూపాస్తోయ రాశిరసి తేషు మహీపాః। కిం గ్రహా దివి న జాగ్రతి తే తే భాస్వతస్తు కతమస్తుల యాస్తే॥ ౧౦౦

వ్యా॥ ఆసత ఇతి॥ అధిక్షితి క్షితౌ విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః - శతం భూపాః ఆసతే అపరిమితాస్సంతీత్యర్థః- అత్ర త్వం తోయరాశిరసి- తేషు మహీపాః ఖలు మహత్త్వసామ్యేపి తేషాం తవ చ సముద్రగోష్పదయోరివ మహదంతరమిత్యర్థః - తథాహి- దివ్యాకాశే- తే తే గ్రహాః కిం ప్రాగ్భానజాగ్రతి ప్రకాశంతే కిం - కింతు కతమస్తుల గ్రహా

ఖాస్వతస్తుల్యయా౽సామ్యేనాస్తే - నకోపీత్యర్థః - తద్వత్త్వమపినకోపి భూపస్తుల్యఇతి దృష్టాంతాలంకారః॥ ౧౦౦

మూ॥ విశ్వదృశ్వనయనావయమేతే త్వద్గుణాంబుధిమగాధమవేమః। త్వామిహైవవినివేశ్యరహస్యే నిర్వృతింనహిలభేమహిసర్వే॥ ౧౦౧

వ్యా॥ విశ్వేతి॥ విశ్వంసర్వం దృష్టవంతీతివిశ్వదృశ్వానిసర్వదర్శీని - దృశేర్క్వనిప్ - తానినయనానియేషాంతేవయమేతే గాధంగంభీరంతవగుణాః దయాదాక్షిణ్యాద యస్తేషాంసంబంధిత్వాద్దయఃతానేవాంబుధిమవేమః అవగచ్ఛామః - ఇణోలట్ - మసహాయస్మాత్ - ఇహాస్మిన్ రహస్యే రహస్యకృత్యే త్వామేవవినివేశ్యనియోజ్య సర్వేవయంనిర్వృతింసుఖంనలభేమహీతి కాకుః - లభేమహ్యేవ - ప్రాగుక్తగుణాఢ్యత్వాదితిభావః॥

మూ॥ శుద్ధవంశజనితోఽపి గుణస్య స్థానతామనుభవన్నపి శక్రః। క్షిప్నురేవ ఋజుమార్గవతుం సాయకం ధనురివాఽఽనినక్ష॥ ౧౦౨

వ్యా॥ శుద్ధేతి॥ శుద్ధేఽప్రణేఽంశేకులే చ ఉభయత్ర జనితోఽపి॥ సి॥ వంశోవేణౌకులేవర్గ ఇతివిశ్వః - గుణస్యశౌర్యాదేర్మౌర్వ్యాశ్చ ॥ సి॥ గుణోమౌర్వ్యాంప్రధానే చ రూపాద్యావృత్తిసూదయోః ఇత్యమరః - స్థానతామాశ్రయతాంమనుభవన్నపిశక్రః - ఋజుమకుటిలబుద్ధిం అవక్రంచ సశక్రంసుశక్యం [illegible] చ - సరంధ్రంసాయకంధనుశ్చాపఇవ ॥ సి ॥ అథ (స్త్రీ)యాంధనుశ్చాపౌ విత్వమరసింహఃధిఖానా త్వంలింగప్రయోగః - అథవాయంశబ్దఉకారాంతోప్యస్తీతి - ఉణాదౌధన్వమశక్యాదిసూత్రేణధనధాతోస్త్వా తేఉప్రత్యయవిధానాత్ - ఆనినక్ష ప్రాపత్ - క్షిపేః క్షిప్నుః - నలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయైవ - వక్రోజిహ్మోజని - శ్లిష్టవిశేషణేయముపమేతికేచిత్ - ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషఇత్యన్యే॥ ౧౦౨

మూ॥ తేనతేనవచసైవమఘోనస్స్మ వేదకపటం పటురుచ్చైః। ఆచరత్తదుచితామథ వాణీం మూఢవంచిహికుటిలేతునీతిః॥ ౧౦౩

వ్యా॥ తేనేతి॥ ఉచ్చైః పటుః తత్తత్ప్రశ్నేష్వనేకోత్తరవేదీ నలః తేన తేనైవ వచసా మఘోనః ఇంద్రస్య కపటం వేదస్మవిశేషేవేద - అథ వేదనానంతరం - తదుచితాం తస్యకపటస్యోచితామనురూపాం వాణీమాచరత్ - స్వయంతదుపకపటోక్తిమేవాకరోదిత్యర్థః అథాహి - కుటిలేమూఢవంచకమముకౌటిల్యం నీతిర్హి - తతఃకపటేపైకశైవదర్తవ్యం అన్యథా హానిం అనర్థంమన్యేదితిభావః॥ ౧౦౪

మూ॥ సేయమచ్యుతరతా మరితానా మన్య జన్మనియమేవత్తానాం। యుష్మదీయమపియాన్య హిమానం జేతుమిచ్ఛతి ధార్మిక సారం॥ ౧౦౫

వ్యా॥ సేయమితి॥ సేయమన్యజన్మనిజన్మాంతరేమయేవకృతానాం దురితానాము చ్ఛేదకతామహత్తా - తయాకిల పరార్ధంతథా - యాపాపమహతా కథాపక్షస్వతా

గ్న్మృతేః పారందూరమవాచ్యమిత్యర్థః - యస్మదీయమపి మహిమానం ప్రభావమాజ్ఞా
రూపం జేతుముల్లంఘితుమిచ్ఛతి - పాపాతిరేకాద్యుష్మదాజ్ఞోల్లంఘనేచ్ఛా మేజాయత ఇ
తి వినయోక్తి సర్వథా యుష్మన్నియోగో న క్రియత ఇతి పరమార్థః॥ ౧౦౪

మూ॥ విత్తథ విత్తమఖిల స్వజనస్య నకుర్యాం ధుర్యకార్య పరిపంథితయా సమ్। హ్రీ
గిరాంస్తు వరమస్తు పునర్మాస్వప్న తైవపర వాగపరాస్తా॥ ౧౦౫

వ్యా॥ నను కుటిలోక్తేర్వరం మానమత ఆహ॥ విత్తేతి॥ హే దేవాః అఖిలస్య స్వజనస్య
విత్తం వి త్తమవిదితా బ్రూతేత్యర్థః - తత్రాహ - ధుర్యస్య ఇష్టసాధ
నసమర్థస్య కార్యస్యోపాయ ప్రయోగస్య పరిపంథి విరోధి మానం తు న కుర్యాం - కింతు
గిరాం పరిహారోక్తీనాం హ్రీరస్తు - పరం కార్యవిరోధి మౌనం నా లజ్జావహమపి పరిహారవ
చనమేవ సాధ్వి త్యర్థః తర్హి మౌనాదేవ పరిహారే కిం ప్రతిషేధరూపేణ తత్రాహ - ప
రస్య వాక్య ప్రార్థనారూపా ప్రతిషిద్ధా సతీ స్వీకృతైవ పునః - అప్రతిషిద్ధమను
మతమితి న్యాయాదంగీకృతైవ తు మాస్తు॥ ౧౦౫

మూ॥ యాన్మతౌ విమలదర్పణికాయాం సమ్ముఖస్థమఖిలం ఖలు తత్త్వమ్
తే పికిం వితరణే వ్యృశమాజ్ఞాం యాన యస్య సదృశీ వితరీతుమ్॥ ౧౦౬

వ్యా॥ తత్త్వానుపాలభతే॥ యదితి॥ యేషాం వో మతావేవ విమలదర్పణికా
యాం నిర్మలాదర్శే ఖిలం తత్త్వం వస్తుతథాత్వం - సమ్ముఖస్థం ప్రత్యక్షం ఖలు తే స
ర్వజ్ఞా అపి యూయం మమాదృశము క్త ప్రకారాం త్యాదిష్వ త్యాది వా దృశేః కష్ట ప్రత్య
యః - ఆజ్ఞాం కిం వితరథ తత్కీదృశ్యత ఆహ - యాం యస్య మే వితరీతుం దాతుం సదృశీ యో
గ్యానతస్మాదయోగ్యాం మమ మా దాలంభ్యా ఇత్యర్థః॥ ౧౦౬

మూ॥ యామి యామి హరిణీకుచాస్యాం తద్గుణాత్ తాంతుకరవాణికథం వః॥
ఈదృశాం న పదమాంతరంగతాం తా వంచ నేమమ తృణస్య ఘృణాపి॥ ౧౦౭

వ్యా॥ అథాష్టభిరహంకారాయామి యామి॥ ఇహపక్షి సమయే యాం
తామివరీతుం - వ్యాప్తో వతదీర్ఘః - యామిగచ్ఛామి - తద్గుణాత్ తాంతు తస్యా మేవ
సమయే మాక్యం తు కథం వః కరవాణి - అహో - ఈదృశాం మహాత్మానం వః - తృణస్యతృణ
కల్పస్య మమపంచ నేత్ర ప్రతారణేషు హా కృపా జుగుప్సాపి నజాతా-బత॥ ౧౦౭

మూ॥ ఉజ్ఝిత్యమాం మివిరహాన్మమరస్య మోహమేమి చమహాయాతనా
మహాంయః। బూతనః ప్రథవితాస్మి రహస్యం రక్షితుం న కథమీదృగవస్థః॥

వ్యా॥ ఉజ్ఝి మామితి॥ కేంచ తాహామస్యా త్రై పూర్వః విరహాన్మమ రుద్ధ ప్రాణామి
త్యాజ్యామి - మహాయాతనామ్ మహాలం మోహం మూర్ఛాం చ విమిశ్రాపోస్మి - ఈదృ
గవస్థస్యో హం వో యుష్మాకం రహస్యం రక్షితుం గోప్తుం కథం ప్రథవితాస్మి పథవిష్యామి.
న శక్ష్యామి త్యర్థః - బూతే - బ్రువోజ్ఞా తిః॥ ౧౦౮

మూ॥ యాం మనోరథమయీం హృది కృత్వా యశ్శ్వసిమి కథమథం సతదగ్రే। భావగుప్తిరుచితావలబిభున్నో భైమజాయాహి నిషయావిక్షపాపి॥ ౧౦౯

వ్యా॥ యామితి॥ మనోరథమయీం సంకల్పరూపాం యాం భైమీం హృది కృత్వా శ్వసిమి ప్రాణిమి- అదసో ఽగ్రే తదగ్రే తస్యాః పురస్తాత్ భావగుప్తిం కారమాకారగోపనమవలంబితుం ధారయితుం కథమీశే శక్నోమి - తథాహి - ఇదమపి వివేకినాపి విషయాశ్చేదాదరో భైమజాయాః ఇత్యర్థాంతరన్యాసః॥ ౧౦౯

మూ॥ యామికాననునయస్వ దృశా న క్రాంసి నిరీక్షితుమపి త్వమశక్తః। రక్షిలక్షజయనందనచరితే ఽప్సింసి సింస్య- తిష్ఠ తత్ర కుమారీ॥ ౧౧౦

వ్యా॥ యామికానితి॥ కించేల బాధకః- మాదృక్ మద్విధః త్వం యాయ ఇత్యర్థః- కః- యామాన్ రక్షంతీతి యామికాః - ప్రహరరక్షకాః - రక్షంతీతి రక్ష - తాననునయ ప్రార్థ్యాహాత్వా- తాం భైమీం నిరీక్షితుమపి త్వమశక్తః కింపునరాభాషితుమితి భావః - తథైవ రక్షితాం తత్రాహ - రక్షిణాం లక్షాణి తేషాం జయేన మదనేన చండచరితే క్రూరకర్మణి పుంసి కుమారీ కన్యా కుత్ర విశ్వసతి - న కుత్రాపీత్యర్థః కోష్ఠావ్యాహ ప్రసంగః - తత్ప్రాంశః పురి మదనమితి భావః॥ ౧౧౦

మూ॥ ఆదధీచికిల దాతృకృతాఘం ప్రాణమాత్రపణనీమయశో యత్। ఆదదే కథమహం ప్రియయా తత్ప్రాణతశ్చ్యుతగుణేన పణేన॥ ౧౧౧

వ్యా॥ ఆదధీచీతి॥ ప్రాణమాత్రం జీవితమేవ పణనీ మూల్యా యస్య తథోక్తా కర్మణి తద్యథా తథా॥ వి॥ పణో మూల్యే గ్లహే మాన ఇత్యవై జయంతీ - ఆదధీచి దధీచిమారభ్య అభివిధావవ్యయీభావః- కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - దాతృభిర్వదాన్యైః కృతాఘం నిశ్చితమూల్యం॥ ని॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘ ఇత్యమరః - యద్యశః - తద్యశః ప్రాణతో జీవాచ్చ్యుతగుణే ప్రియయైవ పణేన మూల్యేన అహం కథమాదదే స్వీకరిష్యామి- హీనక్రయస్య లోకగర్హితత్వాదితి భావః- అత్ర పరివృత్తిరలంకారః॥ శ్లో॥ సమన్యూనాధికానాం చ యదా వినిమయో భవేత్। సా కం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తిస్త్రిధా మతేతి లక్షణాత్ - అత్ర ప్రాణైర్యశసో న్యూనపరివృత్తిః - హీనమూల్యత్వాత్ ప్రియయాయశసోఽధికపరివృత్తిరధికమూల్యత్వాదితి భావః॥ ౧౧౧

మూ॥ అర్థనామయి భవద్భిరివాస్యై కస్తనః హారాలిమయాపి భవత్సు। భీమజార్థవరయాచనచాటూయాయామేవ గురవః కరణీయాః॥ ౧౧౨

వ్యా॥ అర్థనేతి ॥ అస్యై దమయంత్యై- తాదర్థ్యే చతుర్థీ- మయి విషయే భవద్భిరివ మయాపి భవత్సు విషయే అర్థనా ప్రార్థనా కర్తుమర్హా లీకర్తవ్యేత్యర్థః - అథ కథం కాముకముఖాత్ కామినీ లిప్సేతి చేత్ తథా భవతాం తత్త్వాహ - భీమజార్థాయాః వరయాచనచాటవః సరసప్రార్థనారూపాః ప్రియోక్తిః సత్యాం యాయమే

జగురవః ఉపదేష్టారః కరణీయాః - కరోమి చేతి భావః॥ ౧౧౨

మూ॥ అర్థితాః ప్రథమతో దమయంతీం యాచనాయ నన్వహం ము పాస్య మయా
యత్ । హ్రీణ్న చేత్ప్రగియతాన పితస్స్వ స్స్వయమాపి హునశాంనతదస్తు॥ ౧౧౩

వ్యా॥ అథ ప్రథమ ప్రార్థకత్వాభిమానః - అహో స్వయమేవ ప్రథమ ఇత్యాహ॥
అర్థితా ఇతి ॥ మయా అన్వహమనుదినం - అవశ్యేత్యన్వయః ఆభాసమానాం తద్యచ -
యాచయ ముపాస్య ప్రథమతో దమయంతీ అర్థితా - అర్థయతేర్మహాదిత్వాద ప్రథా
నేకర్మణి క్తః - ఇతి యల్ - తత్ప్రథమప్రార్థనం వ్యతియత్వాం వ్యతిక్రమతామపి - ఇట
టిన్యతా దేశః - వః హ్రీణ చేత్ త్తహీనసా హ్రీణ్మాపిసుత రాం నాస్తు మా భూత్॥

మూ॥ పండిత నేంద్ర సుత యాకిల పూర్వం మాం వరీతు మురరీకృత మాస్తే।
వ్రీడ మేష్యతి పరం మయి దృష్టే స్వీ కరిష్యతి న సా ఖలు యుష్మాన్॥ ౧౧౪

వ్యా॥ పండిత నేతి ॥ పండితసేంద్రసుతయా దమయంత్యా - వలోకేత్యాదినాప్తాయా
గేన షష్ఠీ ప్రతిషేధాత్ - వరీతృతీయా - పూర్వమేవ మాం వరీతుమురరీకృతమంగీకృత
మాస్తే తయా మద్వరణమంగీకృతం కిలేత్యర్థః కిలేతి వార్తాయాం కర్మణి క్తః - అం
గీకారస్య కథంచిదిచ్ఛాదర్శత్వమంగీకృత్య - సమానకర్తృకే తుమున్నిత్యుక్తత్వాత్
యః - తతో మయి దృష్టే పరం వ్రీడమేష్యతి - ఏవం చ సా యుష్మాన్న స్వీకరిష్యతి॥ ౧౧౪

మూ॥ తత్ప్రసీదత విధత్త న ఖేదం దూత్యమస్య సదృశం హి మమేదం। హా
స్యతైవ సులభాన తు సాధ్యం తద్విధిత్సు భిగనాపయికేన॥ ౧౧౫

వ్యా॥ తదితి ॥ తత్తస్మాత్ప్రసీదత ప్రసన్నా స్థ ఖేదం క్లేశం న విధత్త న కురుత - మ
మేదం దూత్యం అస్య సదృశం అత్యంతాయోగ్యం హి - కుతః - అనౌపయికేన అనుపాయే
న - ఉపాయం వినేత్యర్థః - ఉపాయాద్ద్రస్వత్వం చేతి హ్రాస్వభావే రక్ - తద్దూత్యం విధి
త్సుభిశ్చికీర్షుభిర్వః హాస్యతైవ సులభా - సాధ్యం ప్రయోజనం తు న సులభం - అనుచితక
ర్మారంభేన ధార్యఖ నైష్ఫల్యమేవేత్యర్థః॥ ౧౧౫

మూ॥ ఈదృశాని గదితాని తదానీమాకలయ్య స నలస్య బలారిః । శంస
తిస్మకిమపి స్మయమానస్స్వానుగాననవిలోకనలోలః॥ ౧౧౬

వ్యా॥ ఈదృశానీతి ॥ స బలారిరింద్రః - తదానీం నలస్యేదృశాని గదితాని వాక్యాని
ఆకలయ్య ఆకర్ణ్య - స్మయమానో మందం హసన్ - స్వానుగానాం యమాదీనాం ఆనన
విలోకనే లోలో లోలుపస్సన్ - స్వనాక్యానుమోదనార్థమితి భావః - కిమపి కించిద్వా
క్యం శంసతి స్మ శశంస॥ ౧౧౬

మూ॥ నాభ్యధాయి నృపతే భవతేదం రోహిణీరమణవంశభవేన । లజ్జతే
న రసనా తవ వామ్యాదర్థిముష్వయమురీకృతకామ్యా॥ ౧౧౭

వ్యా॥ నేతి ॥ హే నృపతే భవతా ఇదం - నేయముచ్చతరేత్యాది ప్రతిషేధవాక్యం

రోహిణీరమణవంశభవేన సోమవంశ్యేనేవ నాళ్యత్యాయికం త్వాం సోమవంశ్యేనేవాభిహిత మిత్యర్థః - ప్రతిశ్రుత పరిత్యాగాదితి భావః - కుతః - అర్థిమానవిషయే స్వాంగీకురీకృతశాఖ్యాం అంగీకృతమనోరథపూరకాతపరసనాం వాన్యాం త్వా త్రిశంకూల్యాన్ లజ్జతే - తతో న సోమవంశ్య ఇవ ప్రతిభాసీత్యర్థః॥ ౧౧౭

మూ॥ భంగురం న వితథం న కథం వా జీవలోకమవలోకయసీమమ్। యేన ధర్మయశసీ పరిహాతుం ధీర సాహచలతి ధీరతవాపి॥ ౧౧౮

వ్యా॥ భంగురమితి॥ హే ధీర విద్వన్ ఇమం జీవలోకం ప్రాణిజాతం - భంగురం వినశ్వరం - భంజభాసమిదో ఘురచ్ - వితథం దుఃఖమయత్వాద్విఫలం చ - కథం వా నావ లోకయసి న పశ్యసి - న జానాసీత్యర్థః - యేనాజ్ఞానేన తవాపి ధీర ధర్మయశసీ - అథ గురావితథే అపీతి భావః - పరిహాతుం చలతి అహో స్థిర విషయౌ ల్యాత్ స్థిర సుక ఉపరి త్యాగో భవాదృశామనుచిత ఇత్యర్థః॥ ౧౧౮

మూ॥ కః కులే జని జగన్ముకుటే వః ప్రార్థకేప్సితమపూరి న యేన। ఇందురాదిరజనిష్ట కలంకీ కష్టమత్ర సభవానపి మా భూత్॥ ౧౧౯

వ్యా॥ క ఇతి॥ జగన్ముకుటే జగద్భూషణే వః కులే ప్రార్థకేప్సితమర్థిమనోరథో యేన నాపూరి న పూరితం - సకో జని జాతః - న కోపీత్యర్థః - దీ - జనేత్యాదినా కర్తరి లుఙి చిణ్ - ఆదిరుత్పాదకం పూర్వపురుష ఇందుః కలంకీ అజనిష్ట జాతః - కష్టమత్ర లోకే భవాన్ పునః కలంకీ మా భూత్ - అపకీర్తిం మా కురుష్వేత్యర్థః॥ ౧౧౯

మూ॥ యాచనప్రవృత్తిరపి యాచనముద్రా యాచమానమనుయాచనతుష్టిః। త్వాదృశస్య సకలః స్వకలంకః స్ఫీతభాసి శశకః పరకం వః॥ ౧౨౦

వ్యా॥ అథ విచార్యమాణే త్వమేవ కలంకీ శశాంక ఇత్యాహ॥ యేతి॥ త్వాదృశస్య యాచమానమను అర్థినం ప్రతి యా ప్రవృత్తిస్ఫూర్తిర్వా కృత్రిమ వశానం యాచనముద్రా ముద్రా స్థానం యాచనతుష్టిరసంతోషశ్చ స సకలో వికారః - కలంకః శీతభాసి చంద్రే శశకః పునః కేవలమంకః - శ్రీవత్సాదివచ్చిహ్నం న తు కలంక ఇత్యర్థః॥ ౧౨౦

మూ॥ నాస్తి జన్యజనకవ్యతికరభిత్తిర్వర్ణసంతతిరపి। ప్రాయః అర్థిజనసంశయడోలాఖేలనం ఖలు చకార నకారః॥ ౧౨౧

వ్యా॥ కించేదమర్థిషు తే నాస్తివాద ఇత్యాహ॥ నేతి। అక్షరాణిపరతాన్యైకవేదా త్యక్తాక్షరాణ్యర్థస్య తాభవతా నకారో నిషేధవాచీ శబ్దో నాపారికిం - అథ వా కరిష్యతి ప్రపస్మృతో విస్మృతః - ఇత్థమర్థిజనస్య సంశయ ఏవ డోలా యా ఖేలనం క్రీడాం - న కారశ్చకార - అనర్థినామిదృశ్యాం శయాసంబంధే పితత్సంబంధో నైకత్ర నాస్తీతి భావః - సచోక్త సంశయదోలాపత ఇతి సంకరః॥ ౧౨౧

మూ॥ అబ్రవీత్తమనలః క్వ నలేదం లభ్యము జ్ఝసి యశస్త్వశిల్పమ్। కల్పవృ

తుపతిమథినా మేనం నావకో౽పి శతమన్యుమివాన్యః॥ ౧౨౨

వ్యా॥ అబ్రవీదితి॥ అథానలో౽గ్నిస్తం నళమబ్రవీత్ హేనళ-ఇదం పక్షద్వయాంతం లబ్ధం హా స్వర్గహా సంశయితక్ష్మాంచం దపతిమం- శతశః కో౽న్యో జనీ- క్షత్రియజని- కింతద్యశ ప్రదా హా-ఇతి యాలోకేఅన్య స్త్వద్వ్యతిరిక్తః కో౽పి కల్పవృక్షపతిమవన్యార్థినమిత్యర్థః-ఏవం శతమన్యుమిన్ద్రమర్థినం నాప-తదేతద్ధస్తగతమిన్ద్ర యాచ్యత్వయశో౽పి హాయమానినాశయేత్యర్థః

మూ॥ నన్వహన్యతక దాపిముదం యస్య న నాముపనయస్యభిలాషః॥ త త్వ పేన్నభిషేకదృతాం నస్పృహ్యజత్సు సహాతావ దద్య॥ ౧౨౩

వ్యా॥ నేతి॥ స్వర్గదస్స్వర్గాధీనః-సత్యాదిత్యాద్యుపేత్యాదినాక్షిప్య- తేషాం వస్పంబంధీ గోనాభిలాషో మనోరథో ముదముపనయత్- స్వసిద్ధార్థసంతోషమూలక దాపివప్య హన్యత విహతః- అద్య తత్వదేంద్వ యః సితే- తత్వం నాదకాధికారఇత్యర్థః॥ ని॥ వ దంవ్యజనితత్రాణస్థానలక్ష్మ్యం స్యువస్తుష్వత్యమరః- త్వదభిషేకకృతాం త్వాం స్థాప యతాం వస్పంబంధీసో౽భిలాషః- అసమతాఅసాధారణ్యం- స్వసిద్ధావనన్యాపేక్షత్వమి తియావత్- తస్మదంత్యజతు- ఆద్య ప్రభృతిస్వార్థసాధనే స్వయమేవ సమర్థానస్వ తాఇ-ఖ్యాం తారం మంచేత్యర్థః॥ ౧౨౩

మూ॥ అబ్రవీదథ యమస్తమహృష్టం వీరసేనకులదీపతమస్తా త్వమ్। య త్కిమప్యభిబుభూషతి తత్కిం చంద్రవంశవసతేస్సదృశం తే॥ ౧౨౪

వ్యా॥ అబ్రవీదితి॥ అథయమఃఅహృష్టమసంతుష్టం తం నళమబ్రవీత్ హే వీరసేనకు లదీప - కింపి యత్తమోహో హో హో౽ంధకారశ్చ త్వామభిబుభూషతి అభిభవితుమిచ్ఛతి-త చ్చంద్రవంశే వసతిః స్థితిర్యస్య తస్య తే సదృశం కిం - నహి చాంద్రస్య తేజస స్తమసాభిభ వో యుక్త ఇత్యర్థః॥ ౧౨౪

మూ॥ రోహణః కిమపి యః కరిణా నాం కామధేనురపి యా పశురేవ। నైన యోరపివృథా భవదర్థివాహో విధిత్సురసివత్సకిమేతత్॥ ౧౨౫

వ్యా॥ రోహణఇతి॥ యో రోహణో మణీనామాకరో౽ద్రిః సో౽పి కరిణానాం మధ్యే కిమపి కఠినం - యా కామధేనుః సాపి పశురేవ - ఏనయోః పశుపాషాణయోరపి సంబంధీ - ద్వి తీయాంతో స్వేన ఇతిదం శబ్దస్యైతచ్ఛబ్దస్య వాఅన్వాదేశవిషయే ఏనాదేశః- అర్థినా వృథా విఫలీకాభవత్ - హే వత్సకిమేతద్విధిత్సుర్వృథాతుమిచ్ఛురసి- హేతివిషాదేహా కష్టం ప శుపాషాణాభ్యామపితుచ్ఛవృత్తిరసీత్యర్థః॥ ౧౨౫

మూ॥ యాచితశ్చిరయతి క్వనుధీరః ప్రాణనేతుణమపి ప్రతిభూః కః। శం సతిద్వ్వనయనీదృఢనిద్రాం ద్రాక్కిమే పమిపఘూర్ణనఘూర్ణా॥ ౧౨౬

వ్యా॥ యాచితఇతి॥ క్వనుకుత్ర ధీరస్సుధీర్యాచితస్సన్ చిరయతి విళంబతే - నక్వ త్రాపి విళంబతఇత్యర్థః - వతక్షణమపి ప్రాణనే జీవనే పతిభూర్లగ్నకః కః-న కో౽పీత్య

ర్థః - ప్రాణ్మేమేషమిషేణశీఘ్రపక్ష్మపాతవ్యాజేన - ఘూర్ణనేనకనీనికాభ్రమణేన చ్యూతాద్విషయనీచయవద్వంద్వమేవదృశనిర్వాంమరణంశంసతి - నయనఘూర్ణనమేవ క్షణికంజీవనమిత్యర్థః॥ ౧౨౬

మూ॥ అభ్రపుష్పమపిదిత్సతిశీతంసార్థినావిముఖతాయదభాజి। స్తోకకస్యఖలుచంచుపుటేనమ్లానిరుల్లసతితద్ఘనసంఘే॥ ౧౨౭

వ్యా॥ అభ్రపుష్పమితి॥ శీతంశీతలమభ్రపుష్పముదకం॥ ని॥ మేఘపుష్పంఘనరస మిత్యమరః - తద్ధనపుష్పం - తదస్వర్ణలభంవస్త్వితిచగమ్యతే- దిత్సతిదాతుమిచ్ఛత్యపి- నతుపరిజిహీర్షతీత్యర్థః- ఘనసంఘే మేఘబృందే అర్థినాయాచకేనస్తోకకస్య చాతకస్య॥ ని॥అథసారంగఃస్తోకకశ్చాతకస్సమావిత్యమరః - చంచుపుటేనసాకం స్తో విముఖతాపక్షేముఖత్వంపరాఙ్ముఖత్వంచ- అభాజీతియత్ - తత్తస్మాద్దై న్యా వాత్ - మ్లానిజలభరమంథరత్వంవైవర్ణ్యంచోల్లసతిస్ఫురతి-అత్రార్థినవిశ్వాస శ్చైదాతురియంమ్లానిః - కిముతదాతృవైముఖ్యే - తస్మాద్యాదృశస్యతవేదముర్థివైము ఖ్యమనుచితమితిభావః॥ ౧౨౭

మూ ఊచివానుచితమక్షరమేనంపాశపాణిరపిపాణిముదస్య। కీర్తిరేవభవతాంప్రియదారాదాననీరఝరమౌక్తికహారా॥ ౧౨౮

వ్యా॥ ఊచివానితి॥ పాశపాణిర్వరుణోపి - పాణిముదస్యఉద్ధృత్య ఏవంనళం-ఉచితంయుక్తంఅక్షరంవాక్యంఊచివాన్ ఉక్తవాన్ - యదుక్తంతదాహ - కీర్తిరితి-దాననీరాణాంఝరఃదానజలప్రవాహః - సఏవమౌక్తికహారోయస్యాస్తథోక్తా కీ... భవతాంయుష్మాకంప్రియదారాః- ప్రియకళత్రం॥ని॥ పుంభూమ్నిదారాఇత్యమరః- విత్తేనభార్యాయాఅపికీర్తిఃప్రియతమేతిభావః- అతోదమయంతీలోభాన్నకీర్తింజహీ త్యర్థః- అత్రరూపకాలంకారః॥ ౧౨౮

మూ॥ చర్మవర్మకిలయస్యనభేద్యంయస్యవజ్రమయమస్థిచతౌచేత్ స్థాయినావిహనకర్ణదధీచీతన్నధర్మవదనశ్వరయోః కః॥ ౧౨౯

వ్యా॥ చర్మేతి॥ యస్యకర్ణస్యచర్మత్వక్ సభేద్యమభేద్యం- నజర్థస్యనశబ్దస్య- సుప్సుపేతిసమాసః - వర్మకవచంకిల - యస్యదధీచేరస్థిచవజ్రమయంకిల -కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - తౌకర్ణదధీచీ- ఇహజగతిస్థాయినౌనచేత్ - తత్తర్హిహే ధీరధీరతా ధర్మంనావధీరయావమస్య- కర్ణాదీనామస్థిరత్వం- తద్ధర్మస్యచస్థైర్యందృష్ట్వాపి ధర్మపితత్త్వైదాచరేత్యర్థః॥ ౧౨౯

మూ॥ అద్యయావదపిమేసనిబద్ధోనప్రభూష్ణుచలితుంబలివింధ్యౌ। అర్థితావితథతాగుణపాశస్తావద్యదివిషహైవరాకః॥ ౧౩౦

వ్యా॥ ఆద్యేతి॥ యేన సత్యసంధత్వపాశేన నిబద్ధో బలిర్వైరోచనిస్సహ వింధ్యశ్చ తౌ- అద్యయావదేతద్దినపర్యంతం విచలితుమపి ప్రభూ సమర్థౌ న స్తః- ఆశ్రుతస్య ప్రతిజ్ఞాతార్థస్య అవితథతా సత్యతా సైవ గుణః ఉత్కృష్టధర్మస్స ఏవ పాశో బంధః త్వాదృశే విబుధానాం దురవాపోదరుచ్ఛేదః- బలివింధ్యాదిదృష్టాంతేన యాంచాజీవనిబంధేనాపి ప్రతిజ్ఞాతార్థనిర్వాహః కార్య ఇత్యర్థః॥ ౧౩౦

మూ॥ ప్రేయసజితసుధాంశుముఖశ్రీర్యా న ముంచతి దిగంతగతాపి। భంగిసంగవిసంగదృఢేన కిం దధాయతి తాం పికీర్తిమ్॥ ౧౩౧

వ్యా॥ ప్రేయసీతి॥ ప్రేయసీ ప్రియతమా జితా సుధాంశుముఖానాం చంద్రాదీనాం శ్రీర్యయా సా - అన్య తజితాసుధాంశోర్ముఖస్య శ్రీర్యస్యాస్సా తథోక్తా- యా కీర్తిర్దిగంతగతాపి దేశాంతరగతాపి - న ముంచతి - తామపికీర్తిం భంగిసంగమాభంగురసంగవిగ్రహాస్తైస్సహాస్యైః కుసంగదశోర్ధేతదర్థం- తాదర్థ్యే చతుర్థ్యయీభావః - కుత్సితోర్థః కదర్థః- కోః కుత్సితపురుషే చేతి కుశబ్దస్య కదాదేశః- తం కరోతి కదర్థయతి - వ్యర్థయతీత్యర్థః - కోనామ స్థిరాం తాం కీర్తిం జహ్యాదితి భావః॥ ౧౩౧

మూ॥ యాన్ స్వరం ప్రతిపదర్థయితారస్తేపి యం వయమహో బహుపునస్తే స్మ। నైనః ఖలు మనోరథమాత్రం భూరభూరయదిశోపి యశోభిః॥

వ్యా॥ యానితి॥ పరేఅన్యేజనాః వరం ప్రతిఇష్టలాభబుద్ధ్యా-యాన్ స్మానర్థయితారః- యాచితవంతః- నలో కేత్యాదినా షష్ఠీ పక్షే ద్వితీయా- తే వయమపి యం త్వాం ఆర్థయితారః స్మః అహో- సర్వం పునః ర్వోర్థ్య కం మనోరథమేవ నైవ పూరయ - కింతు శోభాభూరయశోభిర్దిశోపి భూరయ ఖలు - తస్మాదస్మన్మనోరథపూరణేన తే దిగంతవిశ్రాంతకీర్తిర్భవిష్యతి అన్యథా అపకీర్తిరపి తాదృశీ భవిష్యతీతి భావః॥ ౧౩౨

మూ॥ అర్థితా ముగతే ష్వనుకేషు మ్లానదానజనిజోరుయశస్సుః। అద్య నాంహి గగనం పుటశాఖిస్తే సనాసుమేనవిధత్తామ్॥ ౧౩౩

వ్యా॥ అర్థితామితి॥ అద్య సురశాఖీకల్పవృక్షస్సురేష్వస్మాసు త్వయి విషయే అర్థితాం గతేషు సత్సు మ్లానా ఆర్థ్యభావాత్ కార్శ్యాదానజా దానజన్యా నిజా ఉరుర్మహతీ యశస్స్రగ్యస్య సః తథాసన్- కేవలేనకుసుమేన గగనం పాండుశుభ్రం విదధాంన తు వితరణేన యశసా - స్వార్థినాం మన్మార్థిత్వేన తన్నిదానతానశ్చాస్తమయాదితి భావః॥

మూ॥ ప్రవసతే భరతార్జునవైన్యవత్స్మ నృతిధృతోపనళత్వమభీప్సదః। స్వగమనాఫలతాం యది శంకసే తదఫలం నిఖిలం ఖలు మంగళమ్॥ ౧౩౪

వ్యా॥ అత్ర యాత్రావైఫల్యశంకయా తే సంకోచస్తదనాశంకనీయమేవేత్యాహ॥ ప్రవసత ఇతి ॥ హే నళ ప్రవసతే ప్రయాణం కుర్వతే భరతశ్శాకుంతలేయః- అర్జునో హైహయః- వైన్యః పృథుః- తైస్తుల్యం తద్వత్ - తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః- స్మృత్యా

ధృతః స్మృతిధృతః స్మర్యమాణోప్యభీష్టదః ఇష్టార్థప్రదస్త్వం స్వగమనస్య యా
త్రాయాః అఫలతాం నైష్ఫల్యం శంకసే యది - తత్త్రిలోకే నిఖిలం సర్వమపి మంగళం యా
త్రాకాలికం తత్తత్ప్రకరణలక్షణం మంగళాచరణఫలం ఖలు తే ధారా॥ శ్లో॥ వైన్యాం పృథుం
హే హాయన జూనం దశాకుంతలే యా భగకతం శకుంచ ప్రియాన్ ప్రాసన్ప్రగతి ప్రయా
ణేత వ్యాధనసిద్ధిః పురరాగం శ్వేతశాస్త్ర గుహానాం స్వాదిత్యర్థః - తథా చ యత్త్వతి
తథాఽన్యేషామర్థసిద్ధిః - తస్యతథార్థసిద్ధౌ కస్సందేహ ఇతి భావః॥ ౧౩౪

మూ॥ ఇష్టేన నః ప్రతి తే ప్రతిశ్రుతిం భూయాద్వ్యస్వస్వ రాజ్ఞాదిసేధర్మాన్ద్వాస్పృజతా
న్ప్రతి ప్రతిభటీ స్వ్యాన్వితా ఖ్యా ... మ్ స్వేతి ... భు ... ంతు
ఖ్యాద్వ్యయా వేశనాస్త్రి ... లాంశ పీతరో హితహరిన్నా ... బంధతు॥

వ్యా॥ ఇష్టమితి॥ అద్య మూ స్మాకమిష్టమిచ్ఛాం యాం గంధ పతి నః ఇష్టిర్యాగేచ్ఛ
యోరిత్యమరః యజేరిష్టేః ... యాం ... - వచిస్వపీత్యా ... దే ... ప నారే
ణం - స్వశాదినామిత్వం ... యా ...
ప్రాబల్యాత్సాధుత్వం దట్టవ్యం - ... అన్య ...
తిస్వరాజ్ఞాదిని ... పద్మాజనమభిధే యం చ ...
వితావధికిమప్యధికం వేతశ్లోకో ... సూగత ...
తిం ప్రతి పతిభటీకృత్య వేద ... నిర్ధ ... త్య - సమాపయిత్వేత్యర్థః - ...
స్పృజ - సత్యత్వేన తు తిప్రతిని ధీకృత్య పతి ...
తిజ్ఞో భవేత్యర్థః - అస్య ఫలమాహ ... - ...
నంభవన తయం ... చేద్వి ... - ...
హావయంతీ - పురా తేన్యతరిజీష - ద వ్యాఖ్యాతా నీలపీతాది ...
గుణేతు జ్ఞాదయః పుంసీత్యమరః - తేనాద్యయా వేశనాదభేదావాద ...
ర్వ్యాచక పదైరన్వయం వాచ్యత్వలక్షణం సంబంధం లుంపతు నివర్తయతు - అధిమ
సూరథ ... క్తకీర్తిం సంపాదయేత్యర్థః - అనీలాదీనాం ...
నేన కీర్తి గుణ గ్రహణాత్తద్గుణాలంకారః॥ శ్లో॥ తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్ట
గుణాహృతిరితిలక్షణాత్॥ ౧౩౫

మూ॥ యం ప్రాసూత సహస్రపాదుదభవత్పాదేన ఖంజః కథం సచ్ఛాయోజతన
యస్సుతః కిలపితుస్సాదృశ్యమన్విష్యతి । పతి ... త్తరం ... సస్సు జనిత్వ ...
స్తాం లంఘనే సాహసైర్గసిపసంగురం ... ఖిన్న క్రీత పన్నానుమార్గ॥ ౧౩౬

వ్యా॥ యమితి॥ యం శనైశ్చరం - సహస్రం పాదాః కిరణా యోంఘ్రయో యస్య యస్య
సః సహస్రపాత్సూర్యః॥ ని॥ పాదా రశ్మ్యంఘ్రి తుర్యాంశా ఇత్యమరః - సంఖ్యాసు

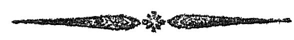
పూర్వస్యేతిసమాసాంతలోపః - ప్రసూతప్రసూతవాన్ సంఘాయాం తనయశ్చనైశ్చళః॥ ని॥ మందశ్ఛాయాసుతశ్చనిరిత్యమరశేషః - కథం పాదేనఖంజో వికలస్సన్ - యేనాంగవికార ఇతి తృతీయా - ఉదధవదుత్పన్నః సుతః పితుస్సాదృశ్యమన్వేష్యతీతికిల ప్రాప్తోతిఖలు - వితస్య పశ్యన్నాదయశ్చ తేజసాం లంఘనేనాహం స్యాత్ ప్రసంకృతైరపి - అత్యేతి మత్వా దీర్ఘాణాం వత్సయోః అంఘ్రిభిః పంగుః ఖంజః పూర్వవత్తృతీయా - అభిశ్య కేశ్వరానాసి ... సూర్యః - సోస్మాకముత్తరం సమజని సంజాతః - జనేః కర్తరి లుఙ్ - దీపజనేత్యాదినా జనేశ్చిణ్ - చిణోలుక్ - అత్రాకర్మత్వాపంగోః పంగుత్వోత్తేరతిశయోక్తిభేదః - తద్ధేతుత్వంచ శనైశ్చరపంగుత్వస్యోత్ప్రేక్షత ఇతి సంకరః॥ ౧౩౬

మూ॥ ఇత్యార్థం త్రిదశపరిషదస్తా గిరశ్చాటుగర్భా వైదర్భీకాముకోపి ప్రసభవిహితాగూర్యభారం బభార అంగీకారం గతేస్మిన్నమరపరివృఢస్సంభృతానందమాచే భూయాదంతర్ద్ధిసిద్ధేరనువిహితభవచ్చిత్తతాయత్రతత్ర॥

వ్యా॥ ఇతీతి॥ క్షితీశో నళః త్రిదశపరిషదః సురసంఘస్య ఇత్యేవంరూపాశ్చాటుగర్భాః ప్రియవాదాయాం స్తా గిర ఆకర్ణ్య వైదర్భీకాముకస్సన్నపి - లఘవతేత్యాదినాకమేరుః జప్ తద్యోగః - అతివిగ - నలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధాత్ మధుపిహానుపద్ధిస్వతియాసమాసః - ప్రసభవినిహితంబలాత్కారోపితం దూత్యమేవ భారం బభార ఆస్మిన్నళే అంగీకారం గతేసత్యమరపరివఢో దేవేంద్రః హేనరేంద్ర యత్రకుత్రాపి అంతర్ధిః సిద్ధేరంతర్ధానశక్తేః అనువిహితభవచ్చిత్తతా అనుసృతత్వన్మనస్కతా భూయాత్ - భవచ్చిత్తానుసారేణ సర్వత్ర తవాంతర్ధానశక్తిరస్తు - ఇతి సంభృతానందం సహర్షం ఊచే - తిరస్కరిణీవిద్యాం ప్రాదాదిత్యర్థః॥ ౧౩౭

మూ॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరస్సుతం శ్రీహీరస్సుషువేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్। తస్య శ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్య భవ్యే మహాకావ్యేచారుణి నైషధీయచరితే సర్గోగమత్పంచమః॥ ౧౩౮

వ్యా॥ శ్రీహర్షమిత్యాదిసుగతం - శ్రీమద్విజయప్రశస్తేః గ్రంథవిశేషస్యరచనాతాతస్య నిర్మాణకర్తురిత్యర్థః॥ ౧౩౮

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం - నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతుసమాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః- ... ...

శ్రీరస్తు

నైషధకావ్యసవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః.

మూ॥ దూత్యాయ దైత్యారిపతేః ప్రవృత్తో ద్విషాం నిషేద్ధా నిషధప్రధానః। స భీమభూమీపతిరాజధానీం లక్షీచకారాథ రథస్య వేగః॥ ౧

వ్యా॥ దూత్యాయేతి॥ అథ దూత్యాంగీకారానంతరం - ద్విషాం నిషేద్ధా నివారయితా - నిషధానాం జనపదానాం ప్రధానః - ముఖ్యాధిపతిరిత్యర్థః - సః నలః దైత్యారిపతేః దేవేంద్రస్య దూత్యాయ దూతకర్మణే - దూతస్య భావకర్మణోరితి య ప్రత్యయః - ప్రవృత్తః ఉద్యుక్తస్సన్ రథస్య తస్య రథవేగస్య - భీమభూమీపతి రాజధానీం కుండిననగరీం లక్షీచకార లక్ష్యమకరోత్ గమనం చకారేత్యర్థః॥ ౧

మూ॥ భైమ్యాసమం నాజగణద్వియోగం స దూతధర్మే స్థిరధీరధీశః। పయోధిపానే మునిరంతరాయం దుర్వారమస్యోర్వశిజో న శేషః॥ ౨

వ్యా॥ భైమ్యేతి॥ అధీశో మనోనియమనసమర్థః - అత ఏవ - దూతధర్మే దూతకృత్యే స్థిరధీః అచలబుద్ధిః స నలః - భైమ్యాః సమం సహ॥ ని॥ సాకం సత్రా సమం సహేత్యమరః - వియోగం - ఔర్వశేయః ఉర్వశీపుత్రో మునిరగస్త్యః॥ ని॥ ఔర్వశేయః కుంభయోనిరగస్త్యో వింధ్యకంటక ఇతి హలాయుధః - పయోధిపానే దుర్వారం ఉర్వ్యా అపన్నపూర్వోరుణభయాన్యాత్మగుప్త ఇతి స్వామీ - తద్వార్యం జడబానలమివ అంతరాయం నాజగణత్ అంతరాయత్వేన నామన్యత - భైమీవియోగమపి విషహ్య ప్రతిజ్ఞాభంగభయాత్ స్వాత్యమేవ దృఢతరమవలంబితవానిత్యర్థః - అంతరాయవిశేషణముభయత్రాపి యోజనీయం॥ ౨

మూ॥ నలప్రణాలీమిలదంబుజాక్షీసంవాదపీయూషపిపాసవస్తే। తదధ్వనీనౌఘమివానిమేషా దేశస్య తస్యాభరణీబభూవుః॥ ౩

వ్యా॥ నలేతి॥ తే ఇంద్రాదయో దేవాః నల ఏవ ప్రణాలీ జలనిర్గమమార్గః - తయా మిలత్ప్రవహాత్ - అంబుజాక్షీ సంవాదపీయూషం దమయంతీసంవాదామృతం పిపాసవః పాతుమిచ్ఛవస్సంతః - మధుపిపాసువద్ద్వితీయాసమాసః - తదధ్వనీనౌఘం నలమార్గపతితౌఘమివ అనిమేషాస్సంత ఇత్యుత్ప్రేక్షా - తస్య దేశస్య నలవిసర్జనప్రదేశస్యాభరణీబభూవుః - తదాగమనపర్యంతం తత్రైవ తస్థురిత్యర్థః॥ ౩

మూ॥ తాం కుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తామింద్రస్య భూమేరమరావతీం సః। మనోరథస్సిద్ధిమివ క్షణేన గతస్తదీయః పురమాససాద॥ ౪

వ్యా॥ తామితి॥ తస్యాయం తదీయః నలీయస్స రథః తాం కుండినమితి యదాఖ్యా పదం నామపదం తన్మాత్రేణ గుప్తాం ఛన్నాం అమరావతీం ఇంద్రరాజధానీం తత్కల్పామిత్య

ర్థః- భూషేరింద్రస్యభీమభూపతేః- పురం- మనోరథఃసిద్ధిమికక్షణేన ఆససాద। ప్రాప॥

మూ॥ భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యాం సేయం పురీత్యుత్కలికాకుల స్సన్ । నృపోऽపి పీయూషమయూఖనాభ్యాం భృశం నిశశ్వాసమురైః కుతార్తః॥

వ్యా॥ భైమీతి ॥ నృపోऽనలః- ఇయం - భైమీపదస్పర్శేనకృతార్థరథ్యాసఫల మార్గా సా కుండినాపురీ కుండినపురీత్యుత్కలికయా ఉత్కంఠయా ఆకులః క్షుభి తస్సన్ - క్షణమాత్రేణాభ్యాం తాం పురీం నిపీయ సతృష్ణం దృష్ట్వా- సురైః కుతార్తః భిన్నా త స్సన్ భృశం నిశశ్వాస॥ ౯

మూ॥ స్విద్యత్తనోరస్య దర్శాన్తరాళే వేనవామం రోమాంచభృత్పక్ష్మభిరస్య చక్షుః। అన్యోऽన్యత్సనస్సంప్రముఖావిస్ఫురంతం తే స్యాత్ఫురః పావనవోపభోగ్యమ్ ౧౦

వ్యా॥ అథైవం విద్యమానస్యతస్యైస్సిద్ధిసూచకందక్షిణాక్షిస్పందనం జాతమిత్యా హ ॥ స్విద్యదితి ॥ అస్యనలస్య వామం చక్షుః పవమానాంశుల వేశ ఆనందబాష్పకణేన- స్వి ద్యత్ స్విన్నం సత్ - పక్ష్మభిః- ఉన్నిద్రపక్ష్మైరతిశయః - రోమాంచభృద్రోమాంచితం సత్ తస్యాః పురఃసరగత్యాస్ఫురంతం పశ్యామానం నవోపభోగం అనూద్యదర్శనవాక్యసంగ మంచ ప్రాప- అన్యత్యాస్యదక్షిణం తుకం ప్రముఖికం సంచసల్లం ప్రాప - వామాక్ష్ణః స్వేదరోమాంచావేవ దక్షిణస్య తు వేపమానస్యదిక ఇవాత్త్వికస్పందం తత్రత్యర్థః- ప్రథ మసంగమేకం సస్వేదరోమాంచాదత్యాజాయత - పురుషస్యదక్షిణాక్షిస్పందనం శుభా య॥ - లీ నిమిత్తసేదిని- అభావసంభావ్రముసక్తౌ స్త్రీ ప్రాప్తేస్పందేమస్వేనాదిసాత్త్వికరూ పతా దూషకం తదుల్లాసి సంవాసుభోగస్యతూర్య్రోమాంచతుప్రీచక్షుషోః (స్త్రీ) పుంస త్వ సలిలైరూపకసంకీర్ణాలంకారః॥ ౬

మూ॥ రథాదసౌ సారథినా సనాథాద్రాజావతీర్య్యాశుపురం వివేశ। నిర్గ త్య బింబాదివభానవీయాత్సాంధ్యారం సాంఘలకండమంపుమ్॥ ౭

వ్యా॥ రథాదితి ॥ అసౌ రాజా - నలఃసారథినాసనాథాత్పారథ్యాత్ - రథాదవతీర్య అదృశ్యస్సన్ పురం ప్రవివేశ - భానవీయాన్నిర్గత్యసాంధ్యారాకరం చాం ద్రమండలం ఆశుప్రవిష్టమవేశ॥ శ్లో॥ సలిలసముద్దేశశశినిరక్తేదిన- భిత్తిలామా ఖిన్నా స్వమోహైనమ్। మహయుతంభిదపర్ణయోర్ంసనిశాయివమందిరస్యాంతః - ఇతిశా స్త్రాద్దిరియమపహ్నా॥ ౭

మూ॥ చిత్రం తదా కుండినవేశనస్య సంకీర్ణ మూర్తిర్వ్యవహారతేన దృశ్యాం। బభూవతేచ్చిత్రతరంతథాపివిశ్వైకదృశ్యైవయదస్యమూర్తిః॥ ౮

వ్యా॥ చిత్రమితి॥ తదాతస్మిన్ ప్రసంగే- కుండినవేశపకుండినపురిప్రవిష్టస్యనలస్యసా క్షాద్దర్శనీయామూర్తిరదృశ్యా అదర్శనీయా - నభూర్తాస్యశశబ్దస్య - సుప్రపే తిసమాసః - తదృతేజాతాచిత్రంవిరోధాదితిభావః ఇం దవరాదదృశ్యత్వంగతేత్యవిరో ధః - తథాపృదృశ్యాపితస్యమూర్తిర్విశ్వైకదృశ్యైవయతచ్చిత్రతరం బభూవ - దృ

శ్యకాన్త్యదృశ్యత్వయోర్విరోధాదితిభావః- విశ్వస్మై శ్రీకస్మై శ్రీపద్మశ్యాద్భష్టి ప్రియస్మైవేత్యస్మి విరోధః- అత్రవిరోధాభాసయోస్సంసృష్టిః॥ ౮

మూ॥ జనైర్విపద్గృధ్నుభవైస్స్వముగ్ధః పదేపదేవిస్మయకల్పవల్లీమ్। విగాహమానాపురమస్యదృష్టిరధాపదేరాజకులాతిథిత్వమ్॥ ౯

వ్యా॥ జనైరితి॥ అథాస్యనలస్యదృష్టిర్వ్యదగ్ధైంభిక్షైర్జనైఃముగ్ధైస్స్వందర్శైఃవనైశ్చపదేపదేవిస్మయకల్పవల్లీం ఆశ్చర్యానుభవహేతుత్వభరాః - పురంవిగాహమానా విభావయంతీ- రాజకులాధిత్వముదపే- కవాటసౌధజాలంరాజగృహం తస్యాతిథిత్వం ప్రాప॥ ౯

మూ॥ లీనస్థిరాపిరాజవ్యూహా లలక్షేహేలాంగ్రతోటిజచక్రసంజ్ఞే। ద్వన్ద్వమిభైమీమితిసంతుతోషకారాత్ప్రవిబంధ్యస్మాసౌనలశ్చ॥ ౧౦

వ్యా॥ లీనఇతి॥ అసౌనలః॥ ఆస్త్రీస్పష్టే నష్టధీస్థిరః సన్నద్ధో వర్మితస్సజ్జీకృతః - రక్షిజనే రాజకులరక్షకవీరజన్యే- హేలంబులక్ష్మ్యా దధావితిగర్వోక్తిః- లీనస్థిరః - శూరోపిగూఢశ్చరామాతిహేతోర్వ్యాజాలలక్ష్మే - భైమీందస్యామీతిసంతుష్టో, స్వకీయం దూతత్వంవిచింత్య శుశోచేచనిర్వేదాత్ - గంగిత్వంలజ్జాహాతుకా నిర్వేదహూనాంభావానాంపరస్పరోపమర్దేనసమావేశాద్భావశబలతోక్తా॥ ౧౦

మూ॥ అధోపకార్యాసుకురేంద్రకోణ్యాత్పర్యస్యసుగమనాత్ర ద్విష్టః- భైమీందిదృక్షుబలాదుదయుచక్షుషిన్నసౌతామవిశత్ ౧౧

వ్యా॥ అథేతి॥ అథానంతరమసౌనలఃకస్మైచిత్గృహాప్రకోష్ఠేము॥ ని గృహా ప్రకోష్ఠేహర్మ్యే ఏదేరిత్యమరః - రహోయామధిక్షైరేతైర్జనైః-అదృష్టస్సన్ దృష్టిజిష్టుః ద్రష్టుమిచ్ఛుః- అతఏవ- దితప్తచక్షుశ్చపలభూయిష్ఠందిశందిశంవిశంకమానః అన్యనిర్దిష్టాంఉపకార్యాంరాజసదనం॥ ని॥ ఉపకార్యారాజసద్మనీతివిశ్వః అంతఃపురాణాంకార్యస్ప్రీమాజనాధ్యేతోరవిశత్॥ ౧౧

మూ॥ అయంకఇత్యస్యనివారకాణాంగిరావిభుర్ద్వారివిభుస్తరంతమ్॥ దృశందదౌవిస్మయనిస్తరంగాంవిలంఘితాపూహామపిరాజసింహః॥ ౧౨

వ్యా॥ అయమితి॥ విభుస్సమర్థః - రాజసింహః - ఇవరాజసింహః రాజశ్రేష్ఠః ఉపమితసమాసః- సనలఃఅయంకఇత్యస్యస్వవ్యతిరిక్తజనస్యనివారకాణాంకంఠీరంగిరావాక్యేన - హేతునా- కంఠంవిభుజ్యకింద్రష్టాస్తీతిశంకయాగ్రీవాంపిబంలయిత్వా - విలంఘితాయామపితాంతాయామపిద్వారి- విస్మయేనకరదమేతే మామద్రాక్షురిత్యాశ్చర్యేణ - నిస్తరంగాంనిర్మేషాందృశందదౌ - సింహస్యగ్రీవాభంగేనలంఘితాధ్వదర్శనంయుక్తమితిభావః॥ ౧౨

మూ॥ అంతఃపురాంతస్సవిలోక్యబాలాంకాంచిత్సమాలభ్యకసంవృతో

రమ్। నిమీలితాక్షః పరయాభ్రమంత్యా సంఘట్టమాసాద్య చమచ్చకార॥

వ్యా॥ అంతరితి॥ సనళః - అంతఃపురస్యాంతరభ్యంతరే - అవ్యయమేతత్ - సమాలబ్ధగంధద్వారయితురసంవృతోరుమనాచ్ఛాదనోరుదేశాం కాంచిద్బాలాం స్త్రియం విలోక్య నిమీలితాక్షస్సన్ - పరాంగనాదర్శనపాపభీత్యేతి భావః - భ్రమంత్యా తత్ర సంచరంత్యా పరయా స్త్రియేతరేణ సంఘట్టమభిఘాతం - అసాద్య ద్వారాదిరపి దృష్టిప్రతిబంధాదితి భావః - చమచ్చకార ఉల్లసతిస్మ - చమదిత్యనుకారిశబ్దః॥ ౧౩

మూ॥ అనాదిసర్గస్రజివానుభూతా చిత్రేషువా భీమసుతా నలేన। జాతేవ యద్వా జితశంబరస్య స శాంబరీశిల్పమలక్షి దిక్షు॥ ౧౪

వ్యా॥ అనాదీతి॥ అనాదౌ సర్గస్రజి సృష్టిపరంపరాయాం వా క్వచిజ్జన్మాంతర ఇత్యర్థః - చిత్రేషు ఆలేఖ్యేషు అనుభూతా - అత్యంతాననుభూతేర్థే భ్రమాసంభవాదితి భావః - యద్వా - మాస్త్వనుభవ ఇతి శేషః - కింతు - జితశంబరస్య మాయినోపి మాయినః - కామస్య శాంబరీశిల్పం మాయాసృష్టిః॥వి॥ స్యాన్మాయా శాంబరీత్యమరః - జాతైవ సా భీమసుతా నళేన దిక్షు అలక్షి ప్రతిదిశమలక్ష్యత - లక్షేః కర్మణి లుఙ్ - అత్రాలీకభైమీసాక్షాత్కారో జన్మాంతరానుభవాద్వా చిత్రానుభవాద్వా కేవలమదనమాయాబలాద్వేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౧౪

మూ॥ అలీకభైమీసహదర్శనాన్న తస్యాన్యకన్యాప్సరసో రసాయ। భైమీభ్రమస్యైవ తతః ప్రసాదాద్భైమీభ్రమస్తేన న తాస్వలంభి॥ ౧౫

వ్యా॥ అలీకేతి॥ అన్యాః కన్యా అప్సరస ఇవ - ఉపమితసమాసః - అప్సరఃకల్పా అపి అన్యాస్తత్రత్యాః స్త్రియః - అలీకభైమ్యాః సహదర్శనాద్ధేతోః తస్య నలస్య రసాయ రాగాయ నాభవన్ - తతోపి తాసామపకృష్టత్వాదితి భావః - తర్హి కిం సారూప్యాత్తాస్వపి భైమీభ్రమో నాభూదత ఆహ - భైమీతి - తత ఇతి సార్వవిభక్తికస్తసిః - తతః తస్య భైమీభ్రమస్యైవ ప్రసాదాత్తేన నలేన తాస్వంతఃపురస్త్రీషు భైమీభ్రమో నాలంభి న ప్రాప్తః - అత్యంతాసాదృశ్యాదితి భావః॥ ౧౫

మూ॥ భైమీనిరాశే హృది మన్మథేన దత్తస్య హస్తాద్విరహోద్విహస్తః। స తామలీకామవలోక్య తత్ర క్షణాదపశ్యన్ వ్యషదద్విబుద్ధః॥ ౧౬

వ్యా॥ భైమీతి॥ భైమ్యాం నిరాశే నిరాకాంక్షే హృది - మన్మథేన దత్తస్య హస్తాద్దత్తావలంబాజ్జనితాదిత్యర్థః - విరహోద్విహస్తో విహ్వలః సనలః అలీకాం తాం భైమీమవలోక్య - క్షణాత్ విబుద్ధః నివృత్తభ్రమః తత్ర తామపశ్యన్ వ్యషదత్ విషణ్ణోభూత్ - షదేర్లఙి త్వాచ్ఛేచ్చరజాదేశః - సదేరప్రతేరిత్యడ్వ్యవాయేపి షత్వం - భైమీశూన్యవిబోధాత్తదాప్రభ్రమనిరతస్యాశాస్యోభవదితి భావః॥ ౧౬

మూ॥ ప్రియాంవికల్పోపహృతాంసయావద్దిగీశసందేశమజల్పదల్పమ్
అదృశ్యవాగ్భిఃస్మితభూరిభిస్స్వభావోరవస్తావదచేతయత్తమ్॥ ౧౭

వ్యా॥ ప్రియామితి॥ సనలఃవికల్పోపహృతాంవిభ్రమోపనీతాంప్రియాందమయం తీం - యావద్దిగీశసందేశంఇంద్రాదివాచికం - అల్పమజల్పదకథయత్ - తావదదృశ్యయాఅలక్ష్యకర్తృకయావాచాహేతుకతా స్యాత్- స్మితావిస్తారితాః-భిన్నాస్సోతు భయేషు త్రిషు- తాశ్చతాభూరయోనేకాభీరవోభయశీలాః స్త్రియఃతాభ్యోభవతీతి ద్భవోరవఃకలకలః - తంసలమచేతయదబోధయత్ - చేతతేభౌవాదికాత్ణిచ్॥ ౧౭

మూ॥ పశ్యన్సతస్మిన్మరుతాపితస్యాస్తస్తనౌపరిస్ప్రష్టుమివాస్తవస్త్రౌ॥ అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకమాస్యందధారతిర్యగ్వలితంవిలక్షః॥ ౧౮

వ్యా॥ పశ్యన్నితి॥ సనలఃతస్మిన్నంతఃపురేమరుతాపి- అచేతనేనాపీతిభావః- పరి స్ప్రష్టుంసంస్ప్రష్టుమివ-అస్తవస్త్రౌ అపనీతాంశుకౌతస్యాస్త్స్యాఃస్తనౌపశ్యన్విలక్షో లజ్జితస్సన్అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకం-అక్షాంతయాఃఅసోఢపక్షాంతేపౌర్ణమాస్యాం మృగాంకశ్చంద్రోయేనతదాస్యం-తిర్యగ్వలితంసాచీకృతం దధారధృతవాన్-యత్రా చేతనస్య వాయోరపిచపలతా తత్రాయం నిర్వికార ఏవేత్యహోజితేంద్రియత్వ మ స్యేతిభావః॥ ౧౮

మూ॥ అంతఃపురేవిస్తృతవాగురోపిబాలావలీనాంవలితైర్గుణౌఘైః
నకాలసారంహారిణంతదక్షిద్వంద్వంప్రభుర్బద్ధుమభూన్మనోభూః॥ ౧౯

వ్యా॥ అంతరితి॥అంతఃపురేబాలావలీనాంస్త్రీసమూహానాం- వబగౌరభేదాద్రో మసమూహానాంచ - వలితైఃపునఃపునః ప్రవృత్తైః ఆవర్తితైశ్చ గుణానాం కటాక్షవి క్షేపాదీనాంసూత్రాణాంచౌఘైఃవిస్తృతవాగురఃప్రసారితమృగబంధనికోపి॥వి॥ వాగు రామృగబంధనీత్యమరః॥ మనోభూస్సఏవమృగయురితిశేషః - తస్యనలస్యాక్షిద్వం ద్వమేవకాలసారంకృష్ణసారం- అక్షిద్వయంతు - కాలేవకనీనికాకాష్ఠేయ్యేనసారం శ్రేష్ఠంహారిణంచబద్ధుమాక్రష్టుసంయంతుంచ ప్రభుశ్శక్తోనాభూత్ - జితేంద్రియత్వాద స్యేతిభావః - అత్రాక్ష్యాదిమహారిణత్వాదిరూపణాన్మనోభవోమృగయుత్వం గమ్యత ఇ త్యేకదేశవర్తిరూపకమ్॥ ౧౯

మూ॥ దోర్మూలమాలోక్యకచం రురుత్సోస్తతఃకుచౌతావనులేపయంత్యాః। నాభీమధశ్శ్లథవాససోనుమిమీలదక్షునుక్రమకృష్టచక్షుః॥ ౨౦

వ్యా॥ దోరితి॥ఏషనళఃకచంకేశపాశంరురుత్సోరోద్ధుంబద్ధుమిచ్ఛోఃకస్యాశ్చిద్దోర్మూ లంబాహుమూలమాలోక్య - తతోనంతరంకుచావనులేపయంత్యాఃతౌకుచావాలోక్య అధశ్శ్లథవాససఃస్రస్తాంశుకాయాః నాభిమాలోక్యఅన్వనంతరందిషుపురకపాక్ష్య స్థాగే

మిత్రమేణకృష్టచక్షుః ప్రత్యాకృతదృష్టిస్సన్ మిమీలనిమీలితాక్షోభూత్ - తత్రతథా యథేష్టచేష్టే స్త్రీ కుండలేతస్యాపభీరోర్న్న తనిమీలనమేవప్రాప్తమిత్యర్థః॥

మూ॥ మీలన్న శేకేబిముఖా త్తాభ్యాం ధర్మాంసిపీడ్య స్తనసాంతరాభ్యామ్। స్వాంగాన్యపేతో విజగావశాత్ప్రత్యుమంగసంగోత్పులకేపునస్తే॥

వ్యా॥ మీలన్నితి॥ మీలన్నిమీలితాక్షస్సనలః అభిముఖముపాగతాభ్యాంతథాపి స్తనాభ్యాంనిమిత్తేనసాంతరాభ్యాంసవ్యవధానాభ్యాం తాభ్యాంచిత్ స్త్రీభ్యాంనిపీడ్యమధ్యేనిరుంధ్యధర్మాంగ్సహీంకుంనశేకేశక్త్యనాభూత్ సనలః పశ్చాదపేతో పసృతస్సాంగానివిజగావరస్త్రీసంస్పర్శాదోషాద్విజగర్హానినిందత - తే స్త్రియాపునః పుంసాంగసంగేనడత్పులకే వ్యక్తరోమాంచేజాతే॥ ౨౧

మూ॥ నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం కదర్థితస్తాః కలయన్కటాక్షైః। పరాంగదర్శనవత్కృశంబలజ్జే స్వతస్సతాం హ్రీః పరతోపిగుర్వీ॥ ౨౨

వ్యా॥ నిమీలనేతి॥ నిమీలనంచస్పష్టవిలోకనంచతాభ్యాంకదర్థితః - నిషిద్ధస్పర్శనదర్శనదోషాభ్యాంజితః - సనలః - తాః స్త్రియః కటాక్షైః కలయన్ నిర్వికల్పేవగృహ్ణన్ రాగేనపశ్యతీతి రాగదర్శీ - సన్ భృశం బలజ్జే - కష్టం కామకదృష్ట్యై పశ్యామీతి భృశం పరితప్తోభూదిత్యర్థః - నన్వపుత్తాశేషే - బాలజాతప్రా సతాంసత్పురుషాణాంపరతోపిస్వతఏవహ్రీర్గుర్వీ అతిమాత్రాబాధకత్వాత్పరస్మాదపిస్వస్మాదేవలజ్జతేసజ్జన ఇత్యర్థాంతరన్యాసః॥ ౨౨

మూ॥ నోపాంచితాంగీ మనసి త్వత్కటాక్షైర్భ్యాం తేనకాంతేపరతేరితి స్వాదిగ్వైరోమాణిమాని నాభూత్ద్వైర్యపూజాం ప్రతిపర్యగస్యాః॥

వ్యా॥ రోమాంచితేతి॥ రోమాంచితాంగీమనసుపుంగసంగాత్పులకితగాత్రీముద్దిశ్య తస్య ... కటాక్షైః కటాక్షవీక్షణైః భ్యాంతేపతిమమాపాయనురక్తా ఇతిమన్వానేన - తతే ... నిస్పృష్టః ప్రయుక్తః మనుషాస్యైవశరాకుశలస్య నలస్య స్థైర్యస్య సర్వేణసిద్ధి తస్యాస్వభూజాం ప్రతిపూజాయాంపర్యగస్య పూజాత్వేపరిణమత్ మాకోనా ... భూత్ - తత్రోరపిగుణః పూజ్యతివేతితిభావః - అత్రనే స్థైర్యశరీరాధరం పయః సస్యకు ... మజాలస్యనకేవలంతపభంజకత్వం ప్రత్యుతతత్పూజకత్వమాపన్నమిత్యర్థో త్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారః॥ ౨౩

మూ॥ హిత్వైవసపత్నీకాసమిహాభ్రమంత్యా స్పర్శాస్త్రియాస్స్వత్య జిత్వ్యస్య। చతుష్పథస్యాభరణంబభూవలోకావలోకాయసతాంప్రదీపః॥

వ్యా॥ హిత్వేతి॥ సతాంప్రదీపః సుజనశ్రేష్ఠః సతాంభావానాంప్రకాశకః ప్రదీపశ్చ సనలః - ఇహాఅంతఃపురేభ్రమంత్యాస్సంచరంత్యాః స్త్రియాః స్పర్శాః పరమభి

స్నంచక్రమాహితైర్వసుత్యజ ఇత్యవేత్యనిశ్చిత్యలోకావలోకాయసంచారిజనదర్శ
నాయ- అన్యత్రలోకానాంజనానాంవ్యవహారాయ - చతుర్ణాంపథాం సమాహారః చ
తుష్పథం - తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారే ద్విగుః - ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః-
పథస్సంఖ్యావ్యయాదేరితి నపుంసకత్వం - తస్య ఆకారలోపశ్చ తద్రస్థిత ఇత్యర్థః-
క్లిష్టైకమార్గే (స్త్రీ) సంబాధానిక్లిష్టే చతుష్పథేస్థిత్వా సపుంశాదవలోకితవానిత్యర్థః-
చతుష్పథస్థోదీపోలోకావలోకాయకల్పిత ఇతిధ్వనిః॥ ౨౪

మూ॥ ఉద్వర్తయంత్యా హృదయే నిపత్య స్తనస్య దృష్టిస్తనస్యద్వైతైవ।
వియోగివైరాటిప్రసయోస్సఖాం కైరధేఽంచలీ లైగశమాప్తిషే.॥ ౨౫

వ్యా॥ ఉద్వర్తయంత్యా ఇతి॥ నృపస్యదృష్టిరుద్వర్తయంత్యాగాత్రమున్మార్జ
యంత్యాః హృదయే కుచసీనిపత్య అధేఽంచలీలైకధివదంగ్రాఖైశ్శసుచగారాన్సఖాం
కైః - కర్తృభిః - వియోగిమువైరాదింకుత్వ పయత్నవిరోధాత్- గళేహస్తోగళహస్తః
తద్వతీకృతాగళహస్తితా హస్తేనగళే గృహీత్వానుస్నే వేత్యుత్పే గ్రహఘణః - ముక్త్వంతా
త్ప్రగోలీతిణిచిణావిష్టవద్భావేవిజ్ఞాతోలుక్ - తంకమణి క్తః॥ సి॥ అధేఽంచుప్పం
ద్రశకలేగళేహస్తసఖాంకయోరితిఐశ్వః - ద్రుతాంస్తంచైవ్యసనస్యనిక్షప్ట - పాశ
భయాదితిభావః॥ ౨౬

మూ॥ తస్యా ముఖం ప్రాగధిగత్య చంద్రం వియోగివత్తస్యనిమీలితాభ్యామ్।
ద్వయ్యాం ద్రవీయః కృతమీత్రకాభ్యాం తదిందుశాలాచ్ఛసరోజతాచ॥ ౨౭

వ్యా॥ తస్యేతి॥ తస్యాముఖమేవ చంద్రంవస్తుయాపకం - ప్రాగధిగత్యకాదాపత్ర
ష్ణావనిమీలితాభ్యాంపాపభయాదితి భావః- వియోగివత్తస్యేతుకాభ్యాంతస్య తస్యావా
కాస్యందుతాచ సరోజతా చేతిద్వయం ద్రవీయోపృషత్కాంత్యాబిప్యత్రేత్రిరేఅ
శ్యధాకథంతత్సనిమ్నధౌతయోర్నిమీలనమితిభావః॥ ౨౮

మూ॥ చతుష్పథేతం వినిమీలితాక్షం చతుర్దిగేతాన్సఖిను గ్రహీష్యన్
సంఘట్యతస్మిన్ భృశోఖినివృత్తాస్తా పవితద్వర్త్మనసి చేవాస్యన్॥ ౨౯

వ్యా॥ ననుంగసంఘట్టనానంతరం తాహ్వంకిపితిః గృహ్ణంతీత్యత ఆహ॥ చతుష్పథ
ఇతి॥ చతుష్పథేవినిమీలితాక్షంతంనలం- చరణ్ణోద్భవః - ఏతా ఆగతాః ఆజ్ఞా
ఘ్నాదిణాః కతరి కః - ఉత్తరపదసమాసః- తాన్సఖిజనస్తేశేవఅగ్రహీష్యన్ గ్రహీష్యయః
తస్మిన్నలే సంఘట్యఅభిహత్య - ఆధారత్వవివక్షయాం పప్తమీ- భృశయా గాఢయా ఖి
యానివృత్తాస్తా ఏవ తస్యనలస్యవర్త్మనా మార్గేణ గచ్ఛేయుః- కిం తు స్వయమేవ అ
స్యభూతశంకయా మార్గాందత్వా భయాన్పలాయితానాంతాసాంపథ- ప్రద్రవహేతుధా
వనమిత్యర్థః - క్రియాతిపత్తిర్లిఙ్॥ ౩౦

మూ॥ సంఘట్టయంత్యాస్తుగసాస్యకస్యాః మహారాంశరప్రోతమురహమో

రీ ၊ దిశాంనితంబం పరిధాప్యతస్యాస్తత్పాపసంతాపమవాపభూపః॥ ౨౮

వ్యా॥ సంఘట్టయంత్యాఇతి ॥ తరసా సంఘట్టయంత్యా అభిఘ్నంత్యా తస్యాః స్త్రియాః ఆత్మనో భూషాహీరాణాం భూషణవజ్రాణాం అంకురేషు కోటిషు ప్రోతం సక్తం దుకూలం హరతీతి తద్ధారీ భూపః నితంబం తస్యాః కటిం దిశా పరిధాప్య సంవస్త్రయ దిగంబరం కృత్వా - తత్పాపేన వస్త్రహరణపాపేన సంతాపమవాప॥ ౨౮

మూ ॥ హతః కయాచిత్పథి కందుకేన సంఘట్ట్యభిన్నః కరజైః కయాపి ၊ కయాచనాక్తః కుచకుంకుమేన సంభుక్తకల్పస్స బభూవ తాభిః॥ ౨౯

వ్యా॥ హతఇతి ॥ సనలః పథి కయాచిత్కందుకేన హతః - కయాపి సంఘట్ట్య అభిహత్య కరజైర్నఖైర్భిన్నః కయాచన - కుచకుంకుమేన అక్తో లిప్తః ఏవం తాభిస్సంభుక్తకల్పః సంభుక్తప్రాయో బభూవ॥ ౨౯

మూ ॥ ఛాయామయః ప్రైక్షి కయాపి హారే నిజే సగచ్ఛన్నథ నేత్రమార్గః ၊ తచ్చిత్తయాంతర్నిరచాయి చారుస్స్వస్యైవ తస్యా హృదయం ప్రవిష్టః॥

వ్యా॥ ఛాయామయ ఇతి॥ కయాపి స్త్రియా నిజే హారే ఛాయామయః ప్రతిబింబరూపః సనలః ప్రైక్షి ప్రేక్షితః - ఈక్షతేః కర్మణి లుఙ్ - అథ గచ్ఛన్ అపసరన్ అత ఏవ నేత్రమార్గః అనిరీక్ష్యమాణస్సన్ - సచిత్తయా స్వచిత్తయా తద్గతచిత్తయా తస్యాః - స్వస్యైవ హృదయం ప్రవిష్ట ఇతి అంతరంతఃకరణే చారు సాధు నిరచాయి నిశ్చితః - సచ్ఛాయానలః తద్దేశాతిక్రమాత్తస్యా హారాదేవాపేతోనచిత్తాదితి సౌందర్యాతిశయోక్తిః॥ ౩౦

మూ ॥ తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతధైర్యాః ప్రత్యేకమాలింగదమూ రతీశః ၊ రతిప్రతిద్వంద్వితమా సునూనం నామూషు నిర్ణీతరతిః కథంచిత్ ॥ ౩౧

వ్యా॥ తచ్ఛాయేతి॥ రతీశః కామః తస్య నలస్య ఛాయా తచ్ఛాయం - మణికుట్టిమాదిగత తత్ప్రతిబింబం - విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామితి నపుంసకత్వం - తస్య సౌందర్యేణ నిపీతధైర్యా హృతధైర్యా అమూః స్త్రియః ప్రత్యేకమేకైకామేవాలింగత్ - అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే రతేః దేవ్యాః ప్రతిద్వంద్వితమాసు రతీసదృశీష్వమూషు మధ్యే స రతీశః కథంచిదపి నిర్ణీతరతిర్నిశ్చితనిజపత్నికో నాభూత్ - నూనం అన్యథా కథం ప్రత్యేకమాలింగేదిత్యర్థః - సర్వాస్వపి మన్మథవికారః ప్రాదుర్భూత ఇత్యర్థః॥ ౩౧

మూ ॥ తస్మాదదృశ్యాదపి నాతిబిభ్యుస్తచ్ఛాయరూపాహితమోహలోలాః ၊ మన్యంగత ఏవాద్భుతమున్మథాజ్ఞాః ప్రాణానపస్యాః సుదృశస్త్రృణాని॥

వ్యా॥ తస్మాదితి॥ సుదృశః స్త్రియః - తచ్ఛాయరూపేణ తత్ప్రతిబింబ సౌందర్యేణ ఆహితః ఉత్పాదితః మోహః చిత్తవిభ్రమో యాసాం తా అత ఏవ లోలా ఆసక్తాస్సత్యః - అదృశ్యాదపి తస్మాదపి భయాపేతా ఇత్యుక్తిః - తస్మాన్నలాన్నాతిబిభ్యుః కించిదపి న బిభ్యుః - శృంగారే

ణాభయానకస్తిరస్కృత ఇత్యర్థః - తథాహి ఆదృతమన్మథాజ్ఞా మన్మథపరతంత్రాస్తాస్స్త్రియః స్వాన్ స్వకీయాన్ ప్రాణానపి తృణాని మన్యంత ఏవ - మన్యకర్మణి చతుర్థీ వైభాషికత్వాద్ద్వితీయా - ప్రాణానపి తృణీకృత్య తదాత్వంగమలాలసానాం తాసాం తస్మాద్భయం కుత ఇతి భావః ॥ ౩౨

మూ ॥ జాగర్తి తచ్ఛాయదృశాం పురా యః స్పృష్టే న తస్మిన్ విససర్ప కంపః । ద్రుతం గతే తత్పదశబ్దభీత్యా స్వహస్తితశ్చారుదృశాం పరం సః ॥ ౩౩

వ్యా ॥ జాగర్తీతి ॥ పురః పూర్వం తచ్ఛాయదృశాం తత్ప్రతిబింబదర్శినీనాం చారుదృశాం - క్విప్ - యః కంపో జాగర్తి సురతి - తతస్తస్మిన్ స్పృష్టే చ సతి విససర్ప ప్రససార - స కంపః ద్రుతం శీఘ్రం గతే అపగతే సతి తస్య పదశబ్దాద్భీత్యా కర్త్యా పరం స్వహస్తవాన్ కృతః దత్తస్వహస్తః ప్రబలీకృత ఇత్యర్థః - స్వహస్తశబ్దాన్మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణిచి ణావిష్టవద్భావే విన్మతోర్లుక్ - తతః కర్మణి క్తః ॥ ౩౩

మూ ॥ ఉల్లాస్యతాం స్పృష్టనలాంగమంగం తాసాం నలచ్ఛాయపిబాపి దృష్టిః । అశ్మైవ రత్యాస్తదనర్హపత్యా ఛేదేప్యబోధం యదహర్షి లోమ ॥ ౩౪

వ్యా ॥ ఉల్లాస్యేతి ॥ తాసాం పత్నీనాం కామేన స్పృష్టం నలాంగం యేన తత్తాసామంగముల్లాస్యతాముల్లాసం ప్రాప్యతాం - ఉల్లాసయతేః కర్మణి లోట్ - నలచ్ఛాయస్య నలప్రతిబింబస్య పిబా - తద్దర్శినీత్యర్థః - ప్రాఘ్రాదినా శప్రత్యయః పిబాదేశశ్చ - తాసాం దృష్టిరప్యుల్లాస్యతాం తయోశ్చేతనత్వాదితి భావః - ఛేదే కర్తనేఽప్య బోధం బోధరహితం అచేతనం లోమ అహర్షి హర్షితమితియత్ - హృషేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుఙ్ - తదశ్మైవ పాషాణ ఏవ అనర్తి - అశ్మనర్తనప్రాయం రోమహర్షణం కుర్వాణస్య కామస్య కిమసాధ్యమితి భావః - అత్ర రోమహర్షణాశ్మనర్తనవాక్యార్థయోర్వస్తుతచ్ఛబ్దావగతసామానాధికరణ్యానుపపత్త్యా సాదృశ్యాక్షేపాద్వాక్యార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారః - లక్షణం తూక్తమ్ ॥ ౩౪

మూ ॥ యస్మిన్నలస్పృష్టకమేత్య హృష్టా భూయోపి తం దేశమగాన్మృగాక్షీ । నిపత్య తత్రాస్య ధరారజస్స్థే పాదే ప్రసీదేతి శనైరవాదీత్ ॥ ౩౫

వ్యా ॥ యస్మిన్నితి ॥ మృగాక్షీ యస్మిన్ దేశే నలస్య స్పృష్టకం ఆలింగనవిశేషం ॥ శ్లో ॥ యద్యోషితస్సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాపదేశాద్వ్రజతో నరస్య । గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే తదేతదాలింగనం స్పృష్టకమాహురార్యా ఇతి - రతిరహస్యేఽభిధానాత్ - ఏత్య ప్రాప్య హృష్టా తం దేశం భూయోఽప్యగాత్ - పునస్స్పర్శలోభాదితి భావః - కింతు తత్ర దేశే ధరారజస్స్థే భూపరాగనిస్థే అస్య నలస్య పాదే పాదప్రతికృతౌ నిపత్య ప్రణిపత్య ప్రసీద మాం పునః స్పర్శేనానుగృహాణేతి శనైరవాదీత్ - నతు స్పర్శం లేభే - తస్యాప్యసంగమాదితి భావః ॥ ౩౫

మూ॥ భ్రమన్నముష్యాముపకారికాయామాయాస్యభైమీపరిహాసశీలాః। అసౌ ముహుస్సౌధపరంపరాణాం వ్యధత్త విశ్రాంతిముపత్యకాసు॥

వ్యా॥ భ్రమన్నితి ॥ భైమీపరిహాసశ్రీయాత్ అతత్కృశోన్నానలః అముష్యాముపకారికాయాం రాజసద్మనీత్యర్థః- భ్రమన్ సంచరన్- ఆయాస్యపరిశ్రమ్య ముహుః సౌధపరంపరాణాముపత్యకాస్వాసన్నభూమిషు- అత్ర సౌధానాం పర్వతసాధర్మ్యాత్ ఉపత్యకా ప్రయోగః- ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోరితి త్యకన్ప్రత్యయస్య పర్వతాసన్నభూమిసంజ్ఞాత్వేన విధానాత్ - ఉపత్యకాద్రేరాసన్నభూమిరిత్యభిధానాత్ తథైవ ప్రయోగాచ్చ- సంజ్ఞాత్వాదేవ కాత్పూర్వస్యేకారాభావః - విశ్రాంతిం వ్యధత్త విశ్రాంతోభూదిత్యర్థః॥ ౩౬

మూ। ఉల్లిఖ్య హంసేన దలే నళిన్యాస్తస్మై యథావన్మిథునైషధీయం। తేనాఖిలిఖ్యోపహృతస్వహారాం స్వ్యాసస్త్యే జనివిస్మయాయ ॥ ౩౭

వ్యా॥ కించ అత్ర విశ్రాంతో విసోదయాభైమీ ప్రతికృతిమాలిఖ్య ప్రదాత్సీదిత్యాహ - శ్లోకద్వయేన- ఉల్లిఖ్యేత్యాదినా ॥ నన్వదృష్టపూర్వాం తాం కథమలిఖదిత్యశంకాం నిరస్యన్నాహ - పూర్వం తాం హంసేన నళిన్యా దళే భైమీయథారూపేణ ప్రకారేణ ఉల్లిఖ్య తస్మై నలాయోపదర్శితా - తథైవ తేన నలేన అభిలిఖ్య ఉపహృతస్వహారాంరార్పితనిజముక్తాహారాత తాం విలిఖితేత్యర్థః - దృష్ట్వా సలీకన్యా విస్మయాయ రాజనిసజాతాసర్వస్యాఅపి హాతేత్యర్థః॥ ౩౮

మూ॥ కౌమారగంధీని నివారయంతిన్యస్తాని గోమాపలి వేత్రచిహ్నా। సాలిఖ్య తేనైత్యతయౌవనీయద్వారస్య కామవ్యసంపరిచేతు కామా॥ ౩౯

వ్యా॥ కౌమారేతి ॥ తేన నలేన యౌవనస్యేయం యౌవనీయా - వృద్ధాచ్ఛఃతస్యాం ద్వారిద్వారే ప్రముఖే చలిష్ఠతీతి యౌవనీయద్వాఃస్థా - ఖరవసానయోర్విసర్జనీయ ఇతి పస్యవిసర్జనీయాంతస్య సత్వం- తామవస్థాం దౌవారికదశాం యౌవనప్రవేశదశాం చ పరిచేతుకామా అభ్యసితుకామా - అతఏవ రోమావళిరేవ వేత్రందండః తచ్చిహ్నాంయస్యాస్సా- కౌమారగంధపిపాము స్త్రీతి - కౌమారగంధీని శైశవసంస్పర్శీని నృత్యాని చాపలాసిని వారయంతీ నాదమయింంతీ ఆలిఖ్యసక్తార్త- ఈక్షితైః కటాక్షైః - వయస్సంధావర్తమానాం తామాలిఖ్య అప్రాక్షీదిత్యర్థః - రూపకాలంకారః॥ ౩౯

మూ॥ పశ్యోః పురంధ్రీః ప్రతి సాంద్రచంద్రరజఃకృతక్రీడకుమారచక్రైః చిత్రాణిచక్రేధ్వనిచక్రవర్తీ చిహ్నాంతరంఘ్రిప్రతిమానుచక్రమ్॥ ౪౦

వ్యా॥ పశ్యా ఇతి ॥ సాంద్రాణి చంద్రరజాంసి కర్పూరపాంసవః॥ ని ॥ అథ కర్పూరమస్త్రియాం। ఘనసారశ్చంద్రసంజ్ఞ ఇత్యమరః- తైః కృత క్రీడాః కుమారచక్రం బాల

సంఘో యస్మిన్ తస్మిన్ అధ్వని చక్రవర్తి చిహ్నం సార్వభౌమలక్షణం. తస్య నలస్య అం
ఘ్రిప్రతిమాసు పాదన్యాసేషు - చక్రం చక్రరేఖాః పశ్యంతీతి పశ్యాః పశ్యంతీః - పాఘ్రా)
దినా శ ప్రత్యయః. పశ్యాదేశశ్చ. పురంధ్రీః ప్రతిస్త్రియః ఉద్దిశ్య చిత్రాణి చక్రే. తా
సామాశ్చర్యాణి జనయామాసేత్యర్థః ౩౯

మూ॥ తారుణ్యపుణ్యా మవలోకయంత్యో రన్యోన్యమేణేక్షణయో రభి
ఖ్యామ్। మధ్యే ముహూర్తం స బభూవ గచ్ఛన్నాకస్మికాచ్ఛాదన విస్మయాయ॥

వ్యా॥ తారుణ్యేతి ॥ తారుణ్యపుణ్యాం యౌవనమనోజ్ఞాం॥ ని॥ పుణ్యం మనోజ్ఞే
ఇతి విశ్వః - అన్యోన్యస్య అభిఖ్యాం శోభామవలోకయంత్యోః ఏణేక్షణయోః మృగాక్ష్యోః మ
ధ్యే గచ్ఛన్ ముహూర్తమీషత్కాలం ఆకస్మికాచ్ఛాదనేన నిర్హేతుకవ్యవధానేన విస్మ
యాయ బభూవ అత్ర వ్యవధానకారణం వినా వ్యవధానోత్పత్తేః కారణం వినా కార్యోత్పత్తిల
క్షణో విభావనాలంకారః॥ ౪౦

మూ॥ పురస్థితస్యాపి విశేషభూషారత్నేషు నార్యః ప్రతిబింబితాని।
ప్రేక్ష్యన్యదృశ్యేషు నిజాన్యపశ్యన్విస్మిత్య విస్మిత సహస్రకృత్వః॥ ౪౧

వ్యా॥ పుర ఇతి ॥ క్వచిద్దేశే నార్యః పురఃస్థితస్యాప్యస్య నలస్య అదృశ్యేషు భూషార
త్నేషు నిజాని ప్రతిబింబితాని ప్రతిబింబాని ప్రేక్ష్య నిశాన్య విస్మిత్య విస్మిత్య పునః పునః విస్మి
తా భూత్వా - సహస్రకృత్వః సహస్రవారమపశ్యన్ - అత్రాపి నిరాలంబన ప్రతిబింబద
ర్శనోత్పత్తేః కారణం వినా కార్యోత్పత్తిలక్షణో విభావనాలంకారః॥ ౪౧

మూ॥ తస్మిన్ విషజ్యార్ధపథాభియాంతం తం సంగరాగచ్ఛురితం నిరీక్ష్య
విస్మేరతామాపురనుస్మరంత్యః క్షిప్తం మిథః కంతుకమిందుముఖ్యః॥ ౪౨

వ్యా॥ తస్మిన్నితి ॥ ఇందుముఖ్యః స్త్రియః మిథః క్షిప్తం అన్యోన్యం ప్రక్షిప్తం ప్రేరి
తం కంతుకం - తస్మిన్నలే విషజ్య లంబిత్వా అర్ధః పంథాః అర్ధపథః విశేషణసమాసే స
మాసాంతః - అర్ధం నపుంసకమిత్యేకదేశసమాస ఇతి కేచిత్ - తత్ర సమాంశనిబంధః -
తస్మాదభియాంతం ప్రత్యాగచ్ఛంతం తస్య నలస్యాంగరాగేణ చ్ఛురితం రూషితం కంతుకం
నిరీక్ష్య అనుస్మరంత్యః కుత ఏతదితి పునః పునరనుసందధానా విస్మేరతాం విస్మితత్వమా
పుః - నమికంపేత్యాదినా రప్రత్యయః॥ ౪౨

మూ॥ పుంసి స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే భూత్వాప్య పీడానియమవ్రతి
న్యః। ఛాయాను రూపం భువి తస్య వీక్ష్య ఫలం వ్యశోచన్నసతి రేమహిష్యః॥ ౪౩

వ్యా॥ పుంసీతి ॥ మహిష్యో రాజదారాః స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే పుంసి పరపురుష
విషయే అపీడానియమేన అనిరోధసంకల్పేన వ్రతిన్యః వ్రతవత్యో భూత్వాపి తస్య నలస్య
భువి కుట్టిమభూమౌ ఛాయాసు ప్రతిబింబేషు రూపం సౌందర్యం వీక్ష్య వ్యశోచః ఫలమానశిరే

ప్రాప్తః- అశఙ్కనేరి శఙ్కాస్పదీభూతః- అశోన్నతేశ్చేతినుడాగమః॥ ౪౩

మూ॥ ఛాయామయః క్వాపి పరిస్ఫురద్భిర్వాభిః వతిం ప తిస్వం వసుధాపిధత్తే।
యథాపయ స్తైస్త్రినేత్రనేత్రాగ్నికీలనీలమ్॥ ౪౪

వ్యా॥ ఛాయేతి॥ ఆభిః రాజమహిషీభిః తస్య నళస్య ఛాయా అనాతపరేఖాతచ్ఛాయం - నీలిమా - శేష - విలోక్యయా భావయం స్వం స్వకీయం పతింభీమం ప్రత్యుద్బుద్ధం మదనం దదృశే - తథా వసుధాపి స్వం పతింభీమమేవ ప్రత్యుద్బుద్ధం - కింతు - త్రినేత్రస్య- ఈశ్వరస్య నేత్రానలకీలైః నేత్రాగ్నిజ్వాలైః నీలం కృష్ణవర్ణం ఏవం మదనం ధత్తే ఇతి ఉత్ప్రేక్షితం - నలచ్ఛాయేయం నూతనా గతేతస్మిన్మదనతోప్యుత్ప్రేక్షాదుత్ప్రేక్షా లంకారః - నళచ్ఛాయేపి స్త్రీణాం మదనవిభ్రమః నలేతుకిము వక్తవ్యమితిభావః॥ ౪౪

మూ॥ రూపం పతిచ్ఛాయయా ఉపనీతమాలోకితాభిర్యదినామ కామమ్।
తథాపినాలోకితాదస్య రూపం హరిద్రభంగాయ వితీర్ణభంగమ్॥ ౪౫

వ్యా॥ ఏవం నళవిలోకినీనాం కథం న పరపురుషనిరీక్షణే వ్రతలోపస్తత్రాహ ॥ రూపమితి॥ పతిచ్ఛాయైవ పతిచ్ఛాయికా- స్వార్థేకః- కాత్పూర్వస్యేతీకారః తయా ఉపనీత రూప ఛాయాత్మకం స్వరూపం తాభిః స్త్రీభిరాలోకితం యది ఆలోకితంచేత్ కామం యథేచ్ఛమాలోక్యతాం నామ- తథాపి హరిద్రభంగాయ హరిద్రాఖండాయ-వితీర్ణభంగం దత్తపరాజయం - తత్స్వరూపమిత్యర్థః - అస్య తత్ప్రసిద్ధంరూపం స్వరూపం నాలోకితం నాలోక - నాస్మద్రూపదర్శనేదోషః సప్రతిచ్ఛాయాదర్శనః ఇత్యర్థః॥ ౪౫

మూ॥ ప్రతిబింబదేహవ్యూహం వితన్వన్నతిమత్తిమేషు।
పురంపరస్య ... సిద్ధయోగీవచిత్రం సరరాజరాజా॥ ౪౬

వ్యా॥ భవస్వేతి॥ యోగీవ - సరాజా నళః అదృశ్యోభవన్ స్వయమదృశ్యస్సన్ ... మిషు- ప్రతిబింబదేహానాం- వ్యూహంసమూహం వితన్వన్ సరిగాగసాహః - యోగిపక్షే- బహూనియోగశరీరాణియుగపత్కల్పయన్ తథాపర స్యరాజాంతికస్యపురంనగరంఅవస్త్రాజీ నాంతరస్యశరీరం పరకాయం ప్రవిశన్॥ ని॥ పురగఁపురిశరీరేచేతివిశ్వః - యోగసిద్ధయోనిపరళాజచిత్రమ్॥ ౪౬

మూ॥ పుమానివాస్పర్శిమయాంబభ్రమంత్యాథా యయా పుంసఇవవ్యలోకి।
బ్రువన్నివాతర్కిమయాపికశ్చిత్తిసిస్మనస్త్రైణగిరశ్శృణోతి॥ ౪౭

వ్యా॥ పుమానితి॥ భ్రమంత్యామయా పుమానివాస్పర్శిస్పృష్టః మయాపుంసః ఛాయేవవ్యలోకివిలోకితా - మయాపికశ్చిద్బ్రువన్ లపన్నివఅతర్కి తర్కితః - సర్వత్రకర్మణిలుఙ్ - ఇత్యేవంరూపా స్త్రైణస్య స్త్రీసమూహస్యగిరః - యద్వా స్త్రీముఖ

దాః స్త్రీ ౧ కాః గిరః (స్త్రీ) పుంసాభ్యాం ... స్వభావనాదితిభావేర్థః నప్పు౧ శ్వయః - స
నలః శృణోతి స్మ - లట్స్మ ౹ ఇతి భూతే లట్॥ ౪౭

మూ॥ అంబాం ప్రణమ్యోపనతానతాంగీనలేన భైమీపథిరోధమాప
సభ్రాంతభైమీమునతాంవివేద సాతంచ నాదృశ్యతయా దదర్శ॥ ౪౮

వ్యా॥ అంబామితి ॥ నతాంగీ వ్యక్తనతగాత్రీ భైమీ - అంబాం మాతరం ॥ ని॥ అంబా సవిత్రీ జననీ మాతా చేత్యమరః॥ యథా - ప్రణమ్యోపనతా సతీ - నలేన పథిరోధమాప - సనలో భ్రాంతభైమీం అళీకభైమీం మత్వా భైమీం వివేద వివిచ్య జ్ఞాతవాన్ - సా చ తం న
లం అదృశ్యతయా న దదర్శ - అత్ర రూపసామ్యాద్భ్రాంతభైమ్యాః భ్రాంతభైమీతి స్వ
హోక్తే సాధిధానాత్ భ్రాంతిమానలంకారః ॥ శ్లో॥ సామ్యం గుణసంపత్త్యా యత్ర స్యాత్త్వం
తస్త్వైకతేతిలక్షణాత్॥ ౪౮

మూ॥ ప్రసూనప్రసాదాధిగతా ప్రసూనమాలానలస్య ...
క్షిప్తాపికంఠాయతయోపకంఠే స్థితం నమాలంబత ౪౯

వ్యా॥ ప్రసూనేతి॥ ప్రసూనప్రసాదాధిగతా మాతృప్రసాదలబ్ధా॥ని॥ ... ప్రసూ
ర్మాతా జననీత్యమరః - ప్రసూనమాలా పుష్పమాలికా - తద్భైమ్యా ... స్వ
భ్రాంతిదృష్టస్య నలస్య కంఠాయ క్షిప్తాపి వ్యపకంఠే సమీపే స్థితం - ... ...
వతం నలమాలంబత ప్రాప - మణిప్రభాయాం మణిబుద్ధిన్యాయాదితి భావః॥ ౪౯

మూ॥ ప్రసగ్భావనానాస్పృష్టజనప్రసాదస్సత్యేయమిత్యస్మృతమాన భూపః॥
క్షిప్తామదృశ్యత్వమితాం చ మాలామాలోక్య తాం విస్మయతే స్మ బాలా ॥ ౫౦

వ్యా॥ ప్రసగితి ॥ భూపో నలః భావనయా నిరంతరభావనయా దృష్టస్య జనస్య అళీకభై
మ్యాః ప్రసాదోపగతా భూతా ఇయం। సత్యా భూతేతి మోహాతో గచ్ఛతీ భూప - బాలాభై
మీ చ క్షిప్తామాస్మనా న్యస్తాం అథ అదృశ్యత్వమితాం ప్రాప్తాం తాం మాలామాలోక్య ఆలో
చ్య విస్మయతే స్మ - విస్మితాభూత్॥ ౫౦

మూ॥ అన్యోన్యమన్యత్ర వదీతుమానౌ పరస్పరేణాధ్యుషితేపి దేశే। ఆ
లింగితాళీకపరస్పరాంతస్తథం మిథస్తావరిపస్వజాతే॥ ౫౧

వ్యా॥ అన్యోన్యమితి తౌ భైమీనలౌ పరస్పరేణాధ్యుషితే దేశేపి - అన్యోన్యమితి క
ర్మణి నిర్దేశః - నలో భైమీం సా చ నలమిత్యర్థః - అన్యత్ర పద్దేశాంతర ఇవ వీక్షమాణౌ అ
న్యత్ర స్థాయినావివ పశ్యంతావిత్యర్థః - ఆలింగితమాలింగనం అళీకం యస్య ... ం
గితాళీకం - ఏతదాలింగనమిథ్యేత్యభిమానం - పరస్పరస్యాంతరంతఃకరణం యస్మి
న్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా - అవ్యయాంత్తరపదో బహువ్రీహిః - అవ్యయాంతరే స్థాంతం

క్రియావిశేషణంమిథోన్యోన్యంతథ్యంయథార్థమేవ - పరిషస్వజాతే శ్లిష్యతః - ఉప సర్గాత్పునాతీత్యాదినాషత్వం - పూర్వవాసనయాపరస్పరరూపం పరస్పర చేష్టాం చమిథ్యేతిమన్యమానావేవతథ్యమచేష్టేతామితి భావః॥ ౫౧

మూ॥ స్పర్శంతమస్యాధిగతాపిభైమీ మేనేపునర్భ్రాంతిమదర్శనేన।
నృపస్తుపశ్యన్నపితాముదీతస్తంభోనధర్తుంసహసాశశాక॥ ౫౨

వ్యా॥ స్పర్శమితి॥ భైమీతంతథ్యంస్పర్శంఅధిగతాప్రాప్తాపి - పునరస్యనళస్య అదర్శనేనాదృశ్యత్వేన - భ్రాంతింమేనే - అతోనలంధర్తుంనశశాకేతివిశేషః - నృపస్తు పశ్యన్నపిదృశ్యమానోపిఉదీతస్తంభోనిష్క్రియాంగత్వలక్షణస్సాత్త్వికోయస్యసః - తాంభై మీంసహసాధర్తుంగృహీతుంనశశాక - అన్యథాధరేదితిభావఃఅత్ర స్తంభపదార్థస్య విశేషణగత్యాధారణాశక్తిహేతుకత్వాత్పదార్థహేతుకంకావ్యలింగమలంకారః॥

మూ॥ స్పర్శాతిహర్షార్ద్రితసత్త్వభావాత్ప్రవృత్త్యభావాన్మిథ్యాప్రతిలబ్ధబో
ధౌ। పునర్మిథస్సత్యమపిస్పృశంతౌనశ్రద్దధాతేపధితౌవిముగ్ధౌ॥ ౫౩

వ్యా॥ స్పర్శేతి॥ విముగ్ధౌరాగాంధౌతౌదమయంతీనళౌ పతిస్పర్శేనాతిహర్షాతి మాత్రానందః తస్మాద్ధేతోస్తదన్యథానుపపత్త్యాఆదృతయాఅధికృతయాసత్యమతథ్య మతథ్యంస్పర్శఇతిబుద్ధ్యాప్రవృత్త్యపునర్భావప్రవృత్త్యమిథ్యాప్రతిలబ్ధబోధౌప్రవృత్తే పిస్పర్శేలభాస్మిత్యేనిశ్చితబోధౌమిథ్యేతిబుద్ధవంతావిత్యర్థః - పునరిత్థముభయదర్శ నానంతరం - మిథోన్యోన్యం - తథ్యంయథార్థమపిసస్పృశంతావపినశ్రద్ధధాతేన విశ్వసతుః - దధాతేర్లటిలిట్ - శ్రచ్ఛబ్దస్యశ్రదంతరోరుపసంఖ్యానమిత్యుపసర్గత్వా ద్ధాతోఃప్రాక్ప్రయోగః॥ ౫౩

మూ॥ సర్వత్రసంపాద్యమబోధమానౌరూపశ్రియాతిథ్యకరంపరంతౌ।
నషేకతుఃకేలిరసాద్విరంతుమాలోక్యపరస్పరంతు॥ ౫౪

వ్యా॥ సర్వత్రేతి॥ తౌభైమీనళౌరూపశ్రియాసౌందర్యసంపదాసర్వత్ర సర్వా వయవేషుసంపాద్యంమిథస్సంపాదనీయం - పరస్పరానురూపమిత్యర్థః - అతఏవప రమత్యంతమాతిథ్యకరంమిథస్సత్కారకారిఅలీకమసత్యంపరస్పరంతుకర్మఆలోక్య అబోధమానౌమిథ్యేత్యమన్యమానౌ - కేళిరసాత్క్రీడారాగాద్విరంతుంనివర్తితుం నశేకతుఃతౌసత్యత్వేనాపిపరస్పరేణక్రీడితుమూచకాంక్షతురిత్యర్థః॥ ౫౪

మూ॥ పరస్పరస్పర్శరసోర్మిసేకాత్తయోఃక్షణంచేతసివిప్రలంభః।
స్నేహాతిదానాదివదీపికార్చిర్నిర్వృత్యకించిద్విశుణండదీపే॥ ౫౫

వ్యా॥ పరస్పరేతి॥ తయోర్భైమీనలయోఃచేతసివిప్రలంభోవిరహః పరస్పరస్ప ర్శరసస్యఅన్యోన్యస్పర్శసుఖస్యఊర్మిస్సేకాత్క్షణంస్నేహస్యతైలాదేరతి దానా

ద్దీపికార్చిర్దీపజ్వాలేవకించిదీషన్నిమిష్యనిర్వాయద్వా గుణావావృత్తియస్మిన్ కర్మణి తదృథాభవతితథాద్విగుణం-అధికవిదీపే ప్రజజ్వాలసోపునర్దీపకవకఏవాభూదిత్యర్థః॥

మూ॥ వేశ్మాసనాథైర్వియోగయోగాద్యోర్ధంచ మోహంచ ముహుర్దధానా। పునఃపునస్తత్ర పురస్సపశ్యన్ బభ్రామ తాంసుభ్రువముద్భ్రమేణ॥

వ్యా॥ వేశ్మేతి॥ నాథైః మాథైర్వియోగయోర్యోగాద్యథాసంఖ్యం ముహుర్బోధం చ మోహంచదధానేతి యథాసంఖ్యాలంకారః - వేశ్మనిజావాస మాన - సనలస్తత్ర తాంసుభ్రువంభైమీం ఉద్భ్రమేణ భ్రాంత్యా పునఃపునః పురోగ్రేపశ్యన్ బభ్రామ- భ్రాంత్యాశ్చర్యేణభ్రామతి- ఏతేన చాపలాఖ్యస్సంచారిభావ ఉక్తః - చాపలంచస్వవస్థానమిత్యలక్షణాత్॥ ౪౬

మూ॥ పశ్చాత్యమిన్పశ్యంచరమాణపపరంసవిభ్రమ్యకథంకథంచిత్। విదర్భరాజప్రభవానివాసంప్రాసాదమభ్రంకషమాససాద॥ ౪౭

వ్యా॥ పశ్చాత్యమితి॥ ఏషనృపః పశ్చాత్యం చ చరమాణోస్ఫుట సమస్తలీయాయ త్తాదితితృతీయా - చిరంపరిభ్రమ్య కథంకథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ విదర్భరాజప్రభవః కారణం యస్యాస్తస్యాః వైదర్భ్యాః నివాసం-అభ్రంకష మభ్రంకషముత్కృష్టం - సర్వకూలాభ్ర కరీషేషు కష ఇతి ప్రత్యయో ముమాగమః - ప్రాసాదం సౌధమాససాద॥ ౪౭

మూ॥ సఖీశతానాంసరసైర్విలాసైస్తస్మిన్నరా రోగథమిమ వహంతీమ్ విలోకయామాసభామంసభైమ్యాస్తస్యప్రతోళీమణివేదికాయామ్॥ ౪౮

వ్యా॥ సఖీతి॥ సనలస్తస్యప్రాసాదస్య ప్రతోళ్యాం ప్రాంగణే యామణివేదికాతస్యాం సఖీశతానాం సరసైస్సానురాగైర్విలాసైర్లీలాభిస్స్మరావరోధభ్రమమూవహంతీం కామాంతఃపురభ్రాంతికరీం భైమ్యాస్సభామాస్థానీం విలోకయామాస॥ ౪౮

మూ॥ కంఠఃకిమస్యాఃపికవేణువీణాస్తిస్రోజితాసూచయతిత్రిరేఖః। ఇత్యంతరస్మాయతకాపియత్రనలేనబాలాకలమాలపంతీ॥ ౪౯

వ్యా॥ అథచతుర్దశభిస్తాంసభాంవర్ణయతి॥ కంఠ ఇత్యాదిభిః॥ యత్రసభాయాం కలం మధురమాలపంతీకాపిబాలా - నలేన- తిస్రోరేఖా అస్యసంతీతి త్రిరేఖః అస్యాః కంఠః పికవేణువీణాస్తిస్రోజితాస్సంతీతి సూచయతి కిమితి - అంతరంతఃకరణే అస్మాయతస్మృతా- అత కంఠరేఖాత్రయస్యవిశేషణగత్యాసి జపికాది తయవిజయసూచకత్వోత్ప్రేక్షా హేతుకత్వాత్తాస్యలింగసంకీర్ణేయముత్ప్రేక్షా॥ ౪౯

మూ॥ పఠంనళంతంసమయంశకశ్యత్యాజాతిణామిత్యాళికపలప్రబోధాన్ ।

శుత్వాసనాళీకరవర్తిశారీముఖాత్స్వమాశంకత యత్ర దృష్టమ్॥ ౬౦

వ్యా॥ ఏతమితి॥ నలో యత్ర సభాయాం - నాళీకరవర్తిశారీముఖా [illegible] క్రీడాంతర్గతశారీముఖాత్ - హే దమయంతి - త్వమేతం నలం పశ్య అతిజాం పీడాం త్యజ - ఇత్యేవంరూపాం గిరం ఆళికుల శుభోద్బోధకాం ఆళికులస్య సఖీజనస్య ప్రబోధకతే ఏభిరితి ప్రబోధకాం ఆశ్రుత్వా సూక్తిః [illegible] స్వస్య అయః శ్రుత్వా స్వస్యమాత్మానం దృష్టమాశంకత - ఏతం నలం పశ్యేతి చేత్ భైమీ తాభిర్దృష్టోఽస్మీతి శంకితవానిత్యర్థః - శారీవాక్యే నారీవాక్యభ్రమ ఇతి భావః - అత ఏవ భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యత ఇతి వస్తునాలంకారధ్వనిః॥ ౬౦

మూ॥ యత్రైకయాళీ నలికృతాళీకం రేచ్ఛృషాభీమభవీభవంత్యా। తద్దృక్పథే సోఽహాళికోపనీతా శాలీనమాధాయి మధూకమాలా॥ ౬౧

వ్యా॥ యత్రేతి యత్ర సభాయాం - తద్దృక్పథే నలదృష్టిపథే - మృషా భీమభవా ఆరోపితభైమీ అతయా తయా భవంత్యా ఏకయా సఖ్యా అళీకనళః ఆరోపితనలః - అసః స్వకృతా అళీకనళికతా తస్యా ఆళ్యాః స్వభ్యాశే కంఠే దోహాళికయా ధాత్ర్యా - ఉపనీతా [illegible] మధూకమాలా శాలీనం లజ్జామంథరం [illegible] ఆధాయి ఆహితా - దధాతేః [illegible] - అతో యుక్తిస్తతోరితి యుగాగమః ఏతేన నైషధస్య స్వయం వరత్వారాన [illegible] సదస్యజీవాతురాసీదిత్యర్థః॥ ౬౧

మూ॥ చంద్రాభమాభ్రం తిలకం దధానా చంద్రాననస్థామివ యత్ర కాం [illegible] కాచంద్రసమే సఖీముఖే తద్వన్నిజాస్యేం ముకృతానుబింబమ్॥

వ్యా॥ చంద్రాభమితి॥ యత్ర సభాయాం - కాపి కాంతా - చంద్రాభం చంద్రని [illegible] భ్రక తిలకం చంద్రసమే సఖీముఖే తద్వత్ ఆ భ్రతిలకవతా నిజా [illegible] బింబం ప్రతిబింబం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా దధానా [illegible] నవస్థాం ససర్జేవేత్యుత్ప్రేక్షా - అత్ర - తిలక కిరణాత్ప్రత్యాస్వచ్ఛత్వాత్ [illegible] రస్య రాజీముఖావనీతదర్పణ పతిత రేతరాభ్ర తిలకసంక్రాంతేరితరేతరతిలక [illegible] గంప లానంతత్వాదనవస్థా క్రియా నిష్పత్తిశ్చేతి చిత్రమితి భావః॥ ౬౨

మూ॥ దళోదరే కాంచనకేతకస్య క్షణాన్మషీభావుకవర్ణరేఖమ్। తన్నైవ యత్ర స్మరసంగలేఖం లిలేఖ భైమీం నఖలేఖినీభిః॥ ౬౩

వ్యా॥ దళేతి॥ యత్ర సభాయాం భైమీ - కాంచనకేతకస్య స్వర్ణకేతకీకుసు మస్య దళోదరే పత్రమధ్యే క్షణాత్ ఝడితి మషీభావుకాః కాళ్యమాభవంత్యః వర్ణరేఖా అ

షురవిన్యాసాయస్మిన్ తం తస్యనఖైర్నైవకృతేస్వంస్వకీయంఅనంగలేఖంశాసనపత్రంలేఖితుంనఖైరేవలేఖినీభిఃకణిశాభిఃలిలేఖ॥ ౬౩

మూ॥ విలేఖితుం భీమభువోలిపీషుసఖ్యాతి విఖ్యాతిభృతాపి యత్ర। అశాకిలీలాకమలంన పాణిరపారిజాతోత్పలతః క్షీణైః॥ ౬౪

వ్యా॥ విలేఖితుమితి ॥ యత్రసభాయాంలిపీషుచిత్రకర్మసుకృదిశాశాదక్తిసూవాజీషన్వక్తవ్యః - అతివిఖ్యాతిభృతా అతిచతురయాపీత్యర్థః - సఖ్యాభీమభువోభైమ్యాఃలీలాకమలంవిలేఖితుంఅశాకి - భావేలుఙ్ - శకేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః - పాణింతునాశాకి - తథాకణోత్పలంవిలేఖితుమపారిపర్యాపం - పూర్వవల్లుఙ్ - పర్యాప్తవచనేష్వలమర్థేష్వితితుమున్ప్రత్యయః - అతీతునాపార్యేవ సర్వోపమానాతీతత్వాత్తల్లావణ్యస్యేతిభావః॥ ౬౪

మూ॥ భైమీముపావీణయదేత్యయత్రకలిప్రియస్యప్రియశిష్యవర్గః। గంధర్వవధ్వాస్స్వరధ్వానతత్వాంతరనాళైకధురీణకీర్ణాం॥ ౬౫

వ్యా॥ భైమీమితి ॥ యత్రసభాయాం - గంధర్వవధ్వాస్స్వరధ్వానగాన వివ... ప్రియస్యప్రియకలహస్యనారదస్య - వాప్రియస్యే బహు వ్రీహౌపియశబ్దస్యపరనిపాతః- ప్రియశిష్యవర్గః - స్వరవిభమదుపద్రంతెనారీణమరి కంఠపూర్ణామితి యోజనా - లాద్యవిత్యేకితనిపానత్వం - తేనతస్యాభైమ్యాఃకరనాళేసహావికధురంధరాంతత్రైకధురీణాప్వసా ఇత్యర్థః - ఏకధురాల్లుక్చేతిఖచ్ప్రత్యయః - తావీణాయస్య సహస్వాత్యాగత్యభైమీముపావీణయత్ వీణయాఉపగాయతిస్మ - సత్యాపసపాశేత్యాదినాణిచిలఙ్ - గానవిద్యాయాంగంధర్వీణామప్యసాస్యాభైమీత్యర్థః॥ ౬౫

మూ॥ నావాపిస్మరఃకింహరభీతిగుప్తఃపయోధరేఖేలతికుంభ ఏవ। ఇత్యర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబిపచాసఖీయత్రసఖీభిరూచే॥ ౬౬

వ్యా॥ నావేతి ॥ యత్రసభాయాం అర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబీ అర్ధచంద్రాకారనఖక్షతభాక్కుచోయస్యాస్సాసఖీ - స్మరః - హరభీత్యాగుప్తః - గుప్తఇత్యర్థః - సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ - పయసాంక్షీరాణాంనీరాణాంచధరఃపయోధరఃకుచః॥ ని॥ పయస్స్యాత్క్షీరనీరయోరితివిశ్వఃతస్మిన్నేవకుంభఇతివ్యస్తరూపకం- నావానఖాంకేనైవేతిశేషః- ఖేలతి- హాహాపరిహాసాయవిహారతికిమితిరూపకసంకీర్ణోయమత్ప్రేక్షా- ఇతిసఖీభిరూచేఉక్తా॥ ౬౬

మూ॥ స్మరాశుగీభూయవిదర్భసుభ్రూవక్షోయదయోభిఖిలుత్రసూనైః। సజాస్సృజాంత్యాతవశోధితేషుమూత్రైగ్యాసూచిశిఖాంనిఖాయ॥ ౬౭

వ్యా॥ స్మరేతి॥ ప్రసూనైః కుసుమైః స్మరాశుగీభూయ కామబాణీభూయ బాణాభూత్వా ద్విర థకాసు భ్రుగోవైదర్భ్యాః వక్షోరుహద్వయమధిష్ఠితం ఖల్వితియత్ - తత్ ఖోభనసై రంధ్యత సభాయాం యేషు పసూనేషు సూచిశిఖాం సూచ్యాః కంపితాయా నికుట్టన్ ప్రజం మాలాం ప్రజం తాం రచయంత్యా నికయా కయా చిత్ ఆంతయా అశోధి నిర్వ్యాపితం - హృదయచ్ఛేదినాం హృదయచ్ఛేద ఏవ సతీకార ఇతిభావః॥ ౬౬

మూ॥ యత్రాన్వదత్తాం కిల భీమజాయై మిత్రస్య జన్యే జనకం సఖీ సా హసిత్వా।
త్వమేవ పుత్ర్యా మదనాయ దత్సే బాణాన్ ప్రసూనాని గుణేన సజ్జాన్॥ ౬౭

వ్యా॥ యత్రేతి॥ యత్ర సభాయాం తాం ప్రసక్త్యా పృష్టిం సఖీం - భైమీ అతిభీయ ఆత్యంతరం భీత్వా - విధాతారం ఖ్యాతలక్ష్యబాణేశః - అవదత్ - కిమితి హే సఖి ఇదం - సహ సా వర్ణితం ఇతి సా నానికః ఆవిష్కృత్య కారి - ఏజస్య హెయాం భవాన్ వర్ణిత ఇతి తత్ - తస్యాక ముద్రా నానిక్యం - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః - త్యజ త్యజ - కుతః త్వమేవ ప్ర సూనాన్యేవ బాణాన్ గుణేన తంతునా జ్యయా చ॥ ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రి యాముఖ్యతంతుష్విత్యవైజయంతీ - సజ్జాన్ సక్తాన్ కృత్వా మదనాయ దత్సే దదాసి - తస్మా త్త్వం తత్పదం హాలోన శేషి తాయనా సంధుకుణమితిభావః॥ ౬౮

మూ॥ అలిఖ్యత స్వయం నవపత్రభంగీ మధ్యే సుమధ్యా మకరీం కరేణ। యా త్రావతారమిందుసుందరీయా వంశః ప్రత్యవేనాపి కనట్యాః॥ ౬౯

వ్యా॥ ఆలిఖ్యేతి॥ యత్ర సభాయాం సుమధ్యా కాపి కాంతా సఖ్యాః కుచయోః ప త్రభంగీం పత్రరచనానాం మధ్యే మకరీం కరేణాలిఖ్య తాం సఖీం ఉవాదత్ కిమితి హే ఆలి సఖి ఇదం మకరీత్వదేకాదశే రేవ నాకనట్యాం మంచాకిన్యా ఇతిరూపకం - యానం వా హానం మకరీ మాహాత్సంగేతి ప్రసిద్ధిః - మన్యే - అత్రోత్ప్రేక్షా - తస్యా శ్లేష్టరూప కేణ సంకరః॥ ౭౦

మూ॥ తామేవ సా యత్ర జగాద భూయః పయోధి యాదః కుచ కుంభ యోగా
త్తే। సేయం స్థితా తావకహృన్నిషణ్ణకస్య యా స్తుతిస్తే రయశః ప్రశస్తిః॥

వ్యా॥ తామితి॥ యత్ర సా పూర్వోక్తా ప్రసాధికా తామేవ సఖీం భూయో జగాద - కి మితి - పయోధేర్యాదో జలచరః స మకరసంభవ ఇత్యర్థః - కించ - తావక స్య హృచ్ఛయ స్య మకరధ్వజస్యాంగ మకరస్తస్యాః ప్రియా దయితా - తే తవ కుచ కుంభయోః స్థితా సేయం మకరీ విస్తారయశః సస్తరయోః తేఽపరిణాహకీర్తేః ప్రశస్తిః స్తుతిపత్రావళిరస్తు॥ ౭౦

మూ॥ శారీం చరంతీం సఖి మారయైనామిత్యక్షదాయేకధితే కయాపి। యత్ర స్వభూతభ్రమభీ సభీ సారీ కా వయస్సా వాతమాస సస్వజజ్ఞే॥ ౭౧

వ్యా॥ శారీమితి ॥ యత్ర సనలః కయాపి - కితవయోషిద్విశేషః - హసఖివివాంచరం తీం భ్రమంతీం శారీమక్షోపకరణం చారువికారం - శారికాభ్యాం సంతికామిచ్ఛయా - అంతరేణ శమంతి కాయా భగమాత్ప త్తిః॥ ని॥ శారీత్వక్షోపకరణే తథా శకునికాంత ఇతి ... ష్టారయ ప్రహర - ఇతి అక్షదాయే అక్షాః పాశకాః॥ ని॥ అక్షాస్తు దేవనాః - పాశకాశ్చ ఇత్యమరః - తేషాం సంబంధీ దాయో దానం॥ ని॥ దాయోదానే యాతకాదిషు ... త్రేచప్రై త్యకఇతివైజయంతీ - తస్మిన్నక్షదాయే స్వయం తే ఆత్మమారణే భ్రమేణ భ్రాంత్యా శారిర... యాః శార్యాః శారికాయాః కాక్వావికృతస్వరేణ ఉక్తః ఉత్థితః - సాహసం ... హసోహాసోయస్య సః - స్వనస్యహాసోక్త్వేతి వికల్పాదత్ప్రత్యయః - జజ్ఞే జాతః॥ ౭౧

మూ॥ భైమీసమీపే సనిరీక్ష్య యత్ర తాంబూలజాంబూనదహంసలక్ష్మీమ్। కృతప్రియాదూత్యముపోపకారము రాళమోహాద్రుషితం సముహే॥

వ్యా॥ భైమీతి ॥ యత్ర సభాయాం సనలో భైమీసమీపే తాంబూలజాంబూనదహంసో హిరణ్మయహంసాకారః కరకః తస్య లక్ష్మీం నిరీక్ష్య కృతః ప్రియాయాః భైమ్యాః దూత్యమేవ ముపోపకారో యేన తస్మిన్ మరాళే హంసే మోహాత్ స్నేహభ్రాంత్యా ... తస్య తోషాద్ హంసోపకారకః స హంసః తద్విరహితః - వచిస్వపీతి త్యాదినా ... ౭౨

మూ॥ తస్మిన్నియం సేతి సఖీసమాజే నలస్య సందేహపదే ... పృష్టః సస్ఫుటమాచచక్షే సకోపరూపా ... ౭౩

వ్యా॥ తస్మిన్నితి । అథ సభావలోకనానంతరం తస్మిన్ సఖీసమాజే నలస్య సందేహం కావాత్ర భైమీతి సంశయం పృష్ఠదస్యకా సప్రసిద్ధః కోపరూపా ... స్వయమపృష్ట ఏవ తాం భైమీం సా భైమీ ఇయమితి స్ఫుటమాచచక్షే ... తిశాయి సౌందర్యసాతిశయాకారాదియం దమయంతీతి నిశ్చికాయే ... ॥ ౭౩

మూ॥ భైమీవినోదాయ ముదా సఖీభిస్తదాకృతీనాం భువి కల్పితానామ్। నాతర్కి మధ్యే స్ఫుటముద్యదీత్యం తస్యానుబింబం వనితాసు ... ॥ ౭౪

వ్యా॥ భైమీతి॥ భైమ్యావినోదాయోత్పన్న్యాపనోదాయ ముదా కౌతుకేన సఖీభిర్భువి భూతలే కల్పితానాం తస్య నలస్యాకృతీనాం ప్రకృతీనాం మధ్యేన గుణినేతి కాయాం స్ఫుటముదితమపి తస్య నళస్య అనుబింబం నాతర్కి న తర్కితం - తత్ర సాపి స్వకల్పితాకృతి సామ్యాదితి భావః - అత ఏవ - సామాన్యాలంకారః - తేనచ భ్రాంతిమాన్ వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః॥ ౭౪

మూ॥ హుతాశకీనాశజలేశదూతీర్నిరాకరిష్ణోః కృతకాకుయాచ్ఞాః। భైమ్యావచోభిస్స నిజాంతదాశాం స్యాంతరాయాస్ద్వారకపి ప్రియాతామ్॥ ౭౫

వ్యా॥ హుతాశేతి ॥ కృతాః కాకాస్వయం బాష్పప్రార్థనాయాభిస్తాభి త్రచాలనచ తురో స్తైరిత్యర్థః - హుతాశకీనాశజలేశాః వహ్నియమవరుణాః॥ ని॥ ప్రేతపతిః పితృప తిస్సకి . కఇతిహలాయుధః - తేషాం దూతీః నిరాకరిష్ణోః పరిహరంత్యాః- అలంకృజి త్యా ది: ఇష్ణుచ్ప్ర త్యయః- నలోకేత్యాదినా షష్ఠీ ప్రతిషేధాద్ద్వితీయా భైమ్యాః వచోభిస్స కలోపకారం ప్రయాతాం ఇంద్రాదికపటేన లుప్తప్రాయామపి నిజాం స్వకీయాం తదాశాం భైమీ కాంక్షాం నలగతాం యత్ నివర్తితవాన్ పునస్తత్ప్ర త్యాశామకార్షీ దిత్యర్థః॥

మూ॥ విజ్ఞప్తిమంతస్స్ఫుటయస్స్భైమ్యాం మధ్యేసభం వాసవశంభలీయామ్ । సంభావయామాస భృశం కృశాశ స్తదాళిబృందైరభినంద్యమానామ్॥

వ్యా॥ విజ్ఞప్తిమితి॥ స నలో మధ్యేసభం సభాయాం మధ్యే- పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వేత్య వ్యయీభావేన నపుంసకహ్రస్వత్వం- తదాళిబృందైః భైమీసఖీసంఘైరభినంద్యమానాం వాసవశంభలీయాం ఇంద్రదూతీసంబంధినీం కామినీనాం సంధాత్రీ శంభలీ॥ ని॥ కుట్టనీ శం భలీ సమే ఇత్యమరః - భైమ్యాం విషయే విజ్ఞప్తిం వక్ష్యమాణాం విజ్ఞాపనాం అంతస్స్ఫుట యన్ - దగౌరవాదంగీకరిష్యతీతి బిభ్యదేవేత్యర్థః- అతఏవ కృశాశః శిథిలభైమీప్రా ప్తిశ్చ సన్ - భృశం సంభావయామాస॥ ౫౮

మూ॥ లిపిర్న దైవీ సుపఠా భువీతి తుభ్యం మయి ప్రేషితవాచికస్య । ఇంద్రస్య ... భ్యాం రచయ ప్రసాదం విజ్ఞాపయస్త్యేవమధాన దాసమ్॥ ౫౯

వ్యా॥ ...తి॥ దైవీ లిపి దేవానలిపి భువి భూలోకే సుపఠా పరితుం శక్యా - ఈషద్దుః ఖ స్వ్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః - నేతి హేతోః తుభ్యం వాచ్యం వాచికం సం దేశవాక్యం॥ ని॥ సందేశవాగ్వాచికం స్యాదిత్యమరః - వాచోవ్యాహృతార్థాయా మితిరక్ ... త్ప్రత్యయేనతస్య ఇంద్రస్య దూత్యం ... యి విజ్ఞాపయంత్యాం. అధ భాష... శ్రేణ్యా ప్రసాదం రచయ అనుగ్రహం కురు॥ ౬౦

మూ॥ సలీలమాలింగనయోపపీడ ... నామయం పృచ్ఛతి వాసవస్త్వామ్। శేష ... వదాశ్లేషకథావినిద్ర స్తద్రోమభిస్సందిదిశే భవత్యై॥ ౬౧

వ్యా॥ సలీలమితి ॥ హే భైమి - వాసవస్త్వాం సలీలం సవిలాసం ఆలింగనయా ఆలింగనేన- ఆజ్వాపర్యాలింగయతేశ్చారాదికాద్యుచ్ - ఉపపీడముపపీడ్య గాఢమాలిం గ్య- సప్తమ్యాంచోపపీడ మిత్యత్ర చకారాత్తృతీయోపపదే ణముల్ ప్రత్యయః- తృతీ యా ప్రభృతీన్య ... తరస్యామితి వికల్పాదసమాసః- అనామయం పృచ్ఛతి॥ శ్లో॥ తు తబంధు ... మయమిత స్మరణాదిశిఖావతి - శేషః కార్యశేషస్తు త్వదాశ్లేషకథయా పూర్వోక్తత్వ

లాలింగనప్రసంగేనవినిద్రై ౹హృష్టైస్తస్యేంద్రస్యరోమభిర్భటై ౹ సంగిదిశే సంది ష్టం- కర్మణిలిట్- త్వదాలింగనప్రార్థనాయై దానంతరంపక్తవ్యః కార్యశేషోపీతిభావః॥

మూ॥ యః ప్రేర్యమాణోపిహృదామఘోనా స్త్వదర్థనాం నాంగాం హీ యమాపదాగః॥ స్వయంవరస్థానజుష స్తదస్యబధాన ౹ పరంపరణ సజ్జై ౹ ౪౯

వ్యా॥ య ఇతి ॥ హేభైమి - మఘోనా ఇంద్రస్య యః కంఠః స్త్వదర్థనాయాంవిష యేహృదా ప్రేర్యమాణోపి హ్రియమేవాగోపరాధమాపత్ - హీనన్యాధికం ప్రవిష్టయాచ్యా సంకోచోప్యపరాధ ఏవేతిభావః - స్వయంవరస్థానజుషః స్వయంవరమాగతస్య తస్యేంద్రస్యతమపరాధినం కంఠం వరణస్రజా భర్తృవరణమాలికయా త్వం బధాన- ఉద్భృతా పరాధినామిద్భక్బంధ ఏవదండ ఇతిభావః- సర్వథాలజ్జాం విహాయ ప్రార్థనాం కుర్వతో మహేంద్రస్యమనోరథపూరణం కార్యమితితాత్పర్యార్థః॥ ౪౯

మూ॥ నైనంత్యజక్షీరధిమంథనాద్యై ర్యస్యానుజాయోద్గమితామరైః శ్రీః|అస్మై విమథ్యేక్షురసోదమన్యాం శ్రామ్యంతు నోత్థాపయితుం శ్రియం తే॥

వ్యా॥ నేతి ॥ హేభైమి - ఏనమింద్రం నత్యజ - తథాహి - యేకమరాః- యస్య ఇంద్రస్యఅనుజాయ ఉపేంద్రాయ - తాదర్థ్యే చతుర్థీ - క్షీరాణిధీయంతేస్మిన్నితి క్షీర ధిః క్షీరోదధిః కర్మణ్యధికరణేచేతి కిప్రత్యయః- తస్యమంథనాత్ మథనాదుపాయాత్ మంథతేర్ఘ్న్యాదికస్యేదిత్వాన్నుమాగమః- శ్రీః రమా ఉద్గమితా ఉత్థాపితా- తే అమరాః అస్మై ఇంద్రాయ- పూర్వవచ్చతుర్థీ- ఇక్షురసఏవోదకంయస్యతం ఇక్షురసోదం సాగరం విమథ్య- ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యాదేశః - విమథ్య మథిత్వాఅన్యాం శ్రియం ఉత్థా పయితుంవ శ్రామ్యంతు నప్రయాసస్యంతు - ద్వితీయయా శ్రియాత్వమేవఉపేంద్రవదిం ద్రస్యాపిలక్ష్మీపతిత్వేత యోరవైషమ్యాయదేవానాంలక్ష్మ్యంతరసంపాదనప్రయాసో నస్యాదితిభావః - అత్రామరాణాంలక్ష్మ్యంతరోత్పాదనప్రయత్నాసంబంధేపితత్సంబం ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః॥ ౫౦

మూ॥ లోకస్రజిద్యౌర్దివిచాదితేయా అప్యాదితేయేషుమహాన్మహేంద్రః౹ కింకర్తుమర్థీయదిసోపరాగాజ్ఞాగతిఃకస్యాకిమతఃపరాప॥ ౫౧

వ్యా॥ లోకేతి ॥ లోకస్రజిస్వర్గాదిలోకపజ్క్తౌ ద్యౌః స్వర్గోమహాన్- దివిచ అదిత్యా అపత్యానిపుమాంస ఆదితేయాః దేవాః మహాంతః - కృదికారాదక్తిన ఇతి ఙీష్- అంతాత్ - (స్త్రీ) భ్యోఢక్- ఆదితేయేష్వపిమహేంద్రో మహాన్ - సమహేంద్రోపిరాగాత్ త్వాం కర్తుం సేవితుమర్థీ ఇచ్ఛుర్యది - కింశబ్దప్యాసస్య సర్వాదిపరిశిష్టస్యనిపతిత త్వాద్ధాతోః ప్రాక్ప్ర యోగః- అర్థనాయతేరిచ్ఛార్థత్వాత్సమానకర్తృకేషుతుమున్- అతోస్మాదింద్రసేవ్య

త్వాత్ప్రాకట్యేపి ఉత్కృష్టావస్థాచ జాగర్తి స్ఫురతి కిం న జాగర్తీత్యర్థః అత్ర లోకాదిషు పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరస్యోత్కర్షోక్తేస్సారాలంకారః - ఉత్తరోత్తరముత్కర్షస్సార ఇతి లక్షణాత్॥ ౮౧

మూ॥ పదం శతేనాప మఖైర్యదింద్రస్తస్మై స తే యాచనచాటుకారః। దదౌ ప్రసాదం తదలంకురుష్వ స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ॥ ౮౨

వ్యా॥ పదమితి ॥ ఇంద్రః శతేన మఖైః మఖశతేన యత్పదమింద్రత్వలక్షణం స్థానమాప ప్రాప - స ఇంద్రః తస్మై పదాయ తత్పదస్వీకారాయేత్యర్థః - తే తవ యాచనేన ప్రార్థనయా చాటుకారః ప్రియవాదః - జాత ఇతి శేషః - నశబ్దశ్లోకేత్యాదినా ఉప్రత్యయనిషేధాత్కర్మణ్యణ్ - ప్రసాదమనుగ్రహం కురు - తదైంద్రం పదం స్వీకారకృతా అంగీకారవ్యంజకేన భ్రూనటనక్రమేణ భ్రూవిక్షేపవ్యాపారేణ అలంకురుష్వ॥ ౮౨

మూ॥ మందాకినీనందనయోర్విహారే దేవే భవేద్దేవరి హార్దనే చ। ప్రేయశ్శ్రియాం హారితరీయతాచ్చ ఖ్యాంతచ్చేతసా భావి విభావయత్వం॥ ౮౩

వ్యా॥ మందాకినీతి ॥ భావయతీతి భావిని విచారచతురైర్భావిని - మందాకినీనందనయోర్విహారే క్రీడాయాం భవే దేవే ఉమేశే దేవేవరి దేవరే భర్తృభ్రాతరి సతి॥ ని॥ స్యాల్లాస్యప్రభ్రాతరి దేవరః పత్న్యాస్స్వామి నూతేవృ దేవరావిత్యమరః దివోవృవిష్ణతివృప్ర త్యయః - ప్రియాం శ్రీదేవ్యాం - శతత ఇతి యాతరి దేవృభార్యాయాం ॥ ని ॥ భార్యాస్తు భ్రాతృవర్గస్య యాతరస్స్యుః పరస్పరమిత్యమరః - యతేర్వృద్ధిశ్చేతితృచ్ప్రత్యయః - సతీస్యాంచ - యచ్ఛేత్యరోహణయోరుత్కర్షః భవేత్ - తత్త్వం చేతసా విభావయ విచారయ - యాచితో సనతం మహాచ్ఛేత్యరూణానపరిహార్యమిత్యర్థః - అత్ర నందనవిహారక్రియాయాః భావనా ప్రకృతత్వప్రకృతత్వగుణరూపేచ్చ సామ్యేన యాగపద్యాత్సము చ్చయాలంకారః ॥శ్లో॥ గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ ఉదాహృత ఇతి లక్షణాత్॥

మూ॥ రజ్యస్వ రాజ్యే జగతామితీంద్రాద్యాచ్ఞా ప్రతిష్ఠాం లభసే త్వమేవ। లఘూకృతస్స్వం బలియాచనేన తత్ప్రాప్తయే వామనమామనంతి॥ ౮౪

వ్యా॥ రజ్యస్వేతి ॥ హే భైమి - జగతాం రాజ్యే త్రైలోక్యాధిపత్యే రజ్యస్వ అనురక్తా భవ - ప్రార్థనాయాం లోట్ - రంజేః స్వరితత్వాదాత్మనేపదం - ఇత్యేవంరూపాం యాచ్ఞాం ప్రార్థనామేవ ప్రతిష్ఠాం గౌరవమింద్రాత్త్వమేవ లభసే తథాహి- తస్య త్రైలోక్యరాజ్యస్య ప్రాప్తయే లాభాయ బలేర్వైరోచనస్య యాచనేన లఘూకృతమల్పీకృతం స్వం స్వాత్మానం యేన తం విష్ణుమపి విశేషః- తం వామనం హ్రస్వం లఘుం చామనంతి - యదర్థం విష్ణుమపి యాచ్ఞా లాఘవం ప్రాప్తం - తదేవ త్వదీయేన తేనేంద్రేణ

త్యహో తేభాగధేయమిత్యర్థః- వ్యతిరేకేణదృష్టాంతాలంకారః॥ ౮౪

మూ॥ యానేవ దేవాన్నమసిత్రికాలం నతత్కృతఘ్నీకృతిరావితీతేః।
ప్రసీదతానస్యనృణాంవిధాతుంపతిస్తతస్తత్పదయోస్త్రిసంధ్యమ్॥ ౮౫

వ్యా॥ యానితి ॥ హేభైమి యానేవదేవానింద్రాదీన్- త్రయఃకాలాఃయస్మిన్కర్మణితత్త్రికాలంయథాతథా- నమసిత్రిసంధ్యంనమస్కరోషీత్యర్థః - తేషాందేవానాంకృతఘ్నీకృతస్తదీయప్రత్యుపకారపరిహారేణకృతఘ్నకరణంతేతవనోచితమ్నోచిత్యంన - తిసౄణాంసంధ్యానాంసమాహారస్త్రిసంధ్యం- సంధ్యాత్రయేపీత్యర్థః- అత్యంతసంయోగేద్వితీయా - పాటాబంత ఇతినపుంసకత్వం - తత్పదయోఃపతిస్సతఃనమస్కరిష్యతఃతాన్ దేవానస్యనృణాంవిధాతుంప్రతిప్రణామస్వీకారేణఅనృణాన్కర్తుంప్రసీద - తాన్వృణీష్వేత్యర్థః॥ ౮౫

మూ॥ ఇత్యుక్తవత్యానిహితాదరేణభైమ్యాగృహీతామఘవత్ప్రసాదః।
ప్రత్యారిటాతస్యబభౌ తేనిలాంశాంవాసైరశేషాంపుష్కరదామ॥ ౮౬

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ ఇతీత్థముక్తవత్యాశకదూత్యా-ఆదరేణనిహితాసమర్పితాభైమ్యాగృహీతాస్వీకృతామఘవతఃప్రసాదోనుగ్రహభూతా - సద్యస్సంతంసత్వేనవిమతత్వేనవిభావః- హరజాతస్యప్రజ్వాలితానలస్యాశాంతస్తాందిశంచబభౌతేనా - తస్యాస్తస్యవిపరీతశంకాకిరణ్యాదితిభావః॥ ని॥ ఆశాతృష్ణాదిశోరిత్యమరః - యద్యపి- అన్యారాదితరర్తే ఇతిఋశబ్దయోగాత్పంచమ్యావిహితా - తథాపిమతాంతరేద్వితీయాప్యస్తీత్యాహుః - తథా - ఫలతిపురుషారాధనమృతఇతిప్రయోగశ్చ - అశేషామాశాందిశం- సర్వామపీత్యర్థః - జాతావేకవచనం - పాస్సైర్నిజనాసనాధిరపుష్కరతయాచరితపతిపుష్కరణఇతిచౌరాదికస్యధాతోరల్లోపితాన్నాలోపితాస్పదితామిత్యుపథాహ్రస్వనిషేధః-అఘ్యసత్రాస్యః ద్వయోరహ్నాశయోరభేదాద్ధ్యవసాయాద్విశ్వనో క్తిర్నిర్వాహః॥

మూ॥ ఆర్యేపచార్యాలమిహేతికాపియోగ్యంసఖీస్యాదితికాచనాపి।
ఓంకారపవూర్తరమస్తువస్తుమంగళ్యమత్రేతినకాప్యవోచత్॥ ౮౭

వ్యా॥ ఆర్యేతి॥ఆర్యేభైమిఇహేంద్రవరణేవిచార్యఅలం - విచారోనకర్తవ్యఇతికాపిసఖీనావోచత్- సఖిభైమి యోగ్యమిదంయుక్తంస్యాదితికాచనాప్యవోచత్- అత్రఓంకారోంగీకారవిషమంగళ్యము త్తరము త్తరరూపంవస్తుస్త్వితికాప్యవోచత్॥

మూ॥ అనాశ్రవావఃకిమహంకదాపివక్తుంవిశేషఃపరమస్తుశేషః। ఇతీరితేభైమజయానదూతీమాలింగదాళిశ్చముదామియత్తా॥ ౮౮

వ్యా॥ అనాశ్రవేతి॥ హేసఖ్యః అహంకదాపివోయుష్మాకంఅనాశ్రవాఅవచనకారిణీకింపరంకింనువక్తుంవిశేషశ్శేషోస్తి- కింతువక్తవ్యశేషఃకశ్చిదస్తీత్యర్థః - ఇతిభై

మజయ్యాం భైమ్యా ఈరితే ఉక్తే సతి దూతీమింద్రశంభళీం భైమీం సఖీశ్చ ముదామియ
త్తామితి ర్నాలింగన్న ప్రాపత్ - స్వోక్తమంగీకృత్య తత్ర కించిద్వరదానమపేక్షత ఇతి భా
వ్యయమహో త్తమానందమవిందతేత్యర్థః॥ ౮౮

మూ॥ భైమీంచ దూత్యంచ న కించిదాపమితి స్వయం భావయతో నలస్య।
ఆలోకమాత్రాద్యది తన్ముఖేందోరభూన్న భిన్నం హృదయారవిందమ్॥ ౮౯

వ్యా॥ భైమీమితి ॥ భైమీం చ దౌత్యం చ కించిత్కించన తదుభయమేకం చ - నాపం న
ప్రాపం - ఆప్నోతేర్లుఙి మిప్ - (శ్రీ) రత్నలాభోఽప్యభూత్పరోపకారోఽపి న సిద్ధ ఇత్యర్థః - ఇ
తి స్వయమాత్మని భావయతో భైమీం చిత్తచలనభ్రాంత్యా చింతయతో నలస్య హృదయమే
వారవిందం తన్ముఖేందోః భైమీముఖచంద్రస్యాలోకమాత్రాద్దర్శనమాత్రాత్ప్రకాశ
మాత్రాచ్చ॥ ని॥ ఆలోకౌ దర్శనోద్యోతావిత్యమరః - భిన్నం విదీర్ణం వికసితం చ నా
భూద్యదినాభూత్కిం - తదా తన్ముఖదర్శనాదనయా విశ్వాసస్యాహతోఽస్మీతి విదీర్ణహృదయో
భూదిత్యర్థః - ఇందుప్రకాశాత్కథమరవిందవికాస ఇతి విరోధశ్చ ధ్వన్యతే॥ ౮౯

మూ॥ ఈషత్స్మితక్షాళితసృక్విభాగా దృక్పంజయావారితతత్త్రపాలిః।
ప్రజానమస్కృత్య తయైవ శక్రం తాం భీమభూరుత్తరయాంచకార॥ ౯౦

వ్యా॥ ఈషదితి ॥ భీమభూః భైమీ - ఈషత్స్మితేన మందహాసేన క్షాళితౌ ధౌతౌ సృక్వి
ణీ ఓష్ఠప్రాంతావేవ భాగౌ యయా సా సతీ॥ ని॥ ప్రాంతావోష్ఠస్య సృక్విణీ ఇత్యమరః - దృ
క్పంజయైవ సారితా నిషిద్ధా స్తాస్తాః పూర్వోక్తవిరుద్ధప్రలాపినస్తాః ఆళయస్సఖ్యః యయా
సా చ సతీ - తయేంద్రదూతీదత్తయా ప్రజానస్యైవ - వృద్ధోయూనేతి సూత్రకార ప్ర
యోగాదేవజ్ఞాపకాత్ప్రజాశబ్దప్రయోగేపి సహార్థే తృతీయా - శక్రం నమస్కృత్య -
ప్రజం శక్రం చ నమస్కృత్యేత్యర్థః - న తు తామపతం సీకృత్య - తచ్చ నలస్య జీవాతురి
తి భావః - తామింద్రదూతీమ్ ఉత్తరయాంచకార ఉత్తరమాచష్ట - తత్కరోతి తదాచష్ట
ఇతి ణిచ్॥ ౯౦

మూ॥ స్తుతౌ మఘోనస్త్యజ సాహసిక్యం వక్తుం కియత్తం యది వేద వేదః।
వృథోత్తరం సాక్షిణి హృత్సు నౄణామజ్ఞాపి విజ్ఞాపిమమాపితస్మిన్॥ ౯౧

వ్యా॥ స్తుతావితి ॥ హే దూతి మఘోన ఇంద్రస్య స్తుతౌ విషయే సాహసిక్యం సాహ
సమవిమృశ్యకారిత్వం త్యజ - నస్తుహీత్యర్థః - కుతః - అశక్యాదిత్యాహ - తం శక్రం
కియదల్పం వక్తుం వేదయతీతి వేదః శ్రుతిరేవ వేత్తి - నాన్యః - అతస్స్తుతేర్వ్యర్థమితి భావః -
తర్హి కిమస్యోత్తరం తత్రాహ - నౄణాం హృత్సు విషయే సాక్షిణి సాక్షిభూతే సాక్షాద్ద్ర
ష్టరి సంజ్ఞాయామితి ఇనిప్రత్యయః - తస్మిన్మఘోని అజ్ఞాతృత్వాదజ్ఞా విజ్ఞాపయతీతి విజ్ఞో

దయతీతితథోక్తంమమ సంబంధ్యుత్తరమపి వృథా - అజ్ఞస్యోత్తరాకాంక్షాన సర్వజ్ఞస్యేతిభావః॥ ౯౧

మూ॥ ఆజ్ఞాంతదీయామనుకస్యనామనకారపారుష్యముపైతుజిహ్వా।ప్రహ్వేతుతాంమూర్ధ్నినిధాయమాలాంబాలాపరాధ్యామివిశేషవాగ్భిః॥ ౯౨

వ్యా॥ తథాప్యవినయపరిహారాయకించిద్విజ్ఞాపయామీత్యాహ॥ ఆజ్ఞామితి॥ తదీయాంత్వదీయామాజ్ఞామనుతామనూద్దిశ్యకస్యనామజిహ్వానకారోనఞుచ్చారణమేవపారుష్యముపైతుప్రతిషేధరౌక్ష్యంభజేత్ - నకోపితదాజ్ఞోల్లంఘనసాహసికోస్తీత్యర్థః- కింతు బాలాశిశురహంప్రహ్వేనమ్రాసతీతామాజ్ఞామేవమాలాంమూర్ధ్నినిధాయవిశేషవాగ్భిరతివాగ్భిరపరాధ్యామిఅపరాధంకరోమిసచబలాచాపలాత్సోఢవ్య ఇత్యర్థః॥ ౯౨

మూ॥ తపఃఫలత్వేనహరేఃకృపేయమిమంతపస్యేవజనంనియుఙ్క్తే। భవత్యుపాయంప్రతిహిప్రవృత్తావుపేయమాధుర్యమధైర్యసజ్జి॥ ౯౩

వ్యా॥ తపఇతి॥ తపఃఫలత్వేన ఇంద్రోపాసనారూపస్యతపసఃఫలత్వేనోపలక్షితాఫలభూతేత్యర్థః- ఇయంమత్పరిజిఘృక్షారూపాకృపా - హరేరింద్రస్య- ఇమంజనంమాం - తపస్యేవపునరపీంద్రోపాసనాయామేవనియుఙ్క్తే ప్రేరయతి - స్వారాద్యంతోపసృష్టాదితివక్తవ్యాదాత్మనేపదం - నసుమహదేతత్ఫలంప్రాప్తంకింతపసేత్యాశంక్యసత్యం - తదేవస్వాదుకర్తుమిత్యాహ॥ భవతీతి॥ హియస్మాదుపాయం ప్రతిప్రవృత్తౌసాధనగోచరప్రవృత్తౌవిషయే ఉపేయస్యసాధ్యస్యమాధుర్యం - స్వాదుత్వమేవ అధైర్యమస్థైర్యంసజ్జయతికారయతీత్యధైర్యసజ్జిభవతి - పునస్సాధనప్రవృత్తిచాపలంకారయతీత్యర్థః- సిద్ధాన్నోపస్కారప్రవృత్తికల్పోయంప్రవృత్తిరితిభావః॥ ౯౩

మూ॥ శుశ్రూషితాహేతదహంతథైవపతింముదేపివ్రతసంపదేపి। విశేషలేశోయమదేవదేహంశాగతంతుక్షితిభృత్తయేహ॥ ౯౪

వ్యా॥ ఫలితమాహ॥ శుశ్రూషితాహఇతి॥ తత్తస్మాదర్థాత్త్వదభాంతమింద్రమేవపతింశుశ్రూషితాహేసేవిష్య॥ని॥ శుశ్రూషాశ్రోతుమిచ్ఛాయాంపరిచర్యావధానయోరితివిశ్వః- జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసన ఇతిశృణోతేస్సన్నంతాత్తజిలుట్ - తాసస్సకారస్యహకారః - కింతుముదేపిసంతోషాయచవ్రతసంపదేపాతివ్రత్యసంపత్త్యర్థంచక్షితిభృత్తయారాజత్వేన ఇహకస్మింశ్చిన్నరేఅంశేనమాత్రయాఆగతమవతీర్ణం॥శ్లో॥అష్టాభిశ్చసురేంద్రాణాంమాత్రాభిర్నిర్మితోనృపఇతిస్మరణాత్ - అతఏవ- అదేవదేహందేవదేహరహితంమానుషవిగ్రహంసంతం - నతుసాక్షాదితిశేషః- అయంవిశేషలేశోల్పీయాన్భేదః- సచసోఢవ్యః అన్యథామేవ్రతలోపస్స్యాదితిభావః॥ ౯౪

మూ॥ ఆశైశవమింద్రాపరిణీ౹ కస్తే పతివ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః । స్వం ప్రాగహం ప్రాదిషి నామరాయ కింనాక యాస్మై మనసా నరాయ॥ ౯౫

వ్యా॥ కథం వ్రతలోపస్తత్రాహ॥ ఆశైశవమితి ॥ హే ఇంద్ర మహాఇసతీ వ్రతస్య పతివ్రతాధర్మస్య అతిప్రతిలోమాః అత్యంతప్రతికూలాః అత ఏవ తీవ్రాః దుస్సహ్యాః - తేషి కః ఇంద్రే ఆదరిణీ ఆదరవతీ అశైశవం ఇంద్రో మహాలీ దేవతేతి భయభక్తిభ్యామశైశవం - న తు రాగాదితి భావః - కథం తర్హి తమేవ పతిం భజిష్యామీత్యుక్తం తత్రాహ - ప్రాగహ్న్యేవ మహం స్వమాత్మానం అమరాయ దేవతాత్మనే తస్మై ఇంద్రాయ న ప్రాదిషి న ప్రాదాం నామ - కింతు వరాయ నరరూపిణే నలరగోరాభిధానన్నలరూపాయ చ తస్మై మనసా ప్రాదిషి - దదాతేలుఙ్ శిజ్ - స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః - అతస్సా తదింద్రభజనే మమ వ్రతలోపస్స్యాదేవేత్యర్థః॥ ౯౫

మూ॥ తస్మిన్వివృత్యైవ వృతేప్యదేహా వైంద్రీ దయాహా మమానుతాపికాభూత్ । నిర్వ్యాతుకామం భవసంభవానాం ధీరం సుఖానాముపధీరణే ॥ ౯౬

వ్యా॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్నలే రేహ్యదాహ్యాదయేన వివృత్యైవ వృతేసతి ఇదమేవ సాధ్వితి సమ్యఙ్నిశ్చిత్యైవ ప్రవృత్తేసతీత్యర్థః - ఏషా ఐంద్రీ దయా మమోపరి జిఘృక్షాలక్షణా కృపా - నిర్వ్యాతుకామం మోక్తుకామం ఇదమేవ సాధ్వితి నిశ్చిత్య మోక్తుం ప్రవృత్తమిత్యర్థః॥ ని॥ ముక్తిః కైవల్యనిర్వాణశ్రేయ ఇత్యమరః - ధీరం నిర్వికారచిత్తం విద్వాంసం - భవసంభవానాం సుఖానాం అవధీరణాసాం నారికసుఖసహ్యాస ఇవ మామనుతాపికా పశ్చాత్తాపకారిణీ పక్షమసాదుకృతమితి మమ పశ్చాత్తాపకారిణీ నాభూత్ - అతే నోభయవిషయదాధర్మణ్యే రోవరి షష్ఠీప్రతిషేధాత్కర్మణి ద్వితీయా॥ ౯౬

మూ॥ వర్షేషు యద్భారతమార్యధుర్యాస్తువంతి గార్హస్థ్యమివాశ్రమేషు । తత్రాస్మి పత్యుర్వరివస్యయాహం శర్మోర్మికిర్మీరితధర్మలిప్సుః॥ ౯౭

వ్యా॥ వివృత్యకృతమిత్యుక్తమర్థం వివరణప్రకారమేవ శ్లోకచతుష్టయేనాహ॥ వర్షేష్విత్యాది॥ ఆర్యధుర్యా ఆర్యశ్రేష్ఠాః - ఆశ్రమేషు బ్రహ్మచర్యాదిషు చతుర్షు గార్హస్థ్యం గృహస్థాశ్రమమివ - వర్షేషు నవసు యద్భారతం వర్షం స్తువంతి ప్రశంసంతి - తత్ర భారతవర్షే అహం పత్యుర్వరివస్యయా శుశ్రూషయా॥ ని॥ వరివస్యాతు శుశ్రూషేత్యమరః - వరివస్యతేః క్యజంతాదప్రత్యయాదితి అకారప్రత్యయే టాప్ - శర్మోర్మిభిః సుఖపరంపరాభిః కిర్మీరితం చిత్రితం తత్సహచరం ధర్మం లిప్సుర్లబ్ధుమిచ్ఛరస్మి॥ ని॥ శర్మశాతసుఖాని చ - చిత్రకిర్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చ కర్బుర ఇతి చామరః॥ ౯౭

మూ॥ స్వర్గేసతాంశర్మపరంనధర్మాభవంతిభూమావిహతచ్చ తేచ।
ఇష్టాపిత్రుష్టిస్సుకరాసురాణాంకథంవిహాయత్రయమేకమీహే॥ ౯౮

వ్యా॥ ననుస్వర్గేపిసుఖధర్మాస్త ఇత్యతఆహ॥ స్వర్గఇతి॥ స్వర్గేసతాం స్వర్గవాసినామిత్యర్థః - శర్మపరంసుఖమేవధర్మాస్సుకృతానినభవంతి - ఇహ అస్యాంభూమౌతచ్ఛర్మచతేచధర్మాశ్చభవంతిసంభవంతి - కించేహ ఇష్టాపియాగేనసురాణాంతుష్టిరపిసుకరాసుసంపాద్యాఏవంసతికథంత్రయంశర్మధర్మతుష్టిరూపంవిహాయైకంసుఖమీహే - నచైతత్ప్రౌఢవత్ప్రలత్వమితిభావః - తస్మాత్స్వర్గాదపిభూలోకఏవశ్లాఘ్యఇత్యర్థః॥ ౯౮

మూ॥ సాధోరపిస్వఃఖలుగామితాధోగామీనతుస్వర్గమితః ప్రయాతః। ఇత్యాయతించింతయతోహృదిద్వేస్వయోరుదర్కఃకిముశర్కరేవ॥ ౯౯

వ్యా॥ ఇతోపికారణాద్భూలోకఏవశ్రేయానిత్యాహ॥ సాధోరితి॥ కించసాధోస్సుకృతినోపిస్వఃస్వర్గాదధోగామితాగమిష్యత్తాఖలుససాధురితోభూమ్యాద్భూలోకాత్ప్రయాతస్సన్స్వర్గంగామీగమిష్యతి॥ శ్లో॥ తేతంభుక్త్వాస్వర్గలోకంవిశాలంక్షీణేపుణ్యేమర్త్యలోకంవిశంతీతిగీతావాక్యాత్ - భవిష్యతిగమ్యాదయ ఇతిగామిశబ్దస్యభవిష్యదర్థతా - అకేనోరితిషష్ఠీప్రతిషేధాత్కర్మణిద్వితీయా - ఇతీత్థమాయతిముత్తరకాలం॥ ని॥ ఉత్తరఃకాలఆయతిరిత్యమరః - హృదిచింతయతోవివేకినఃద్వయోస్స్వర్భూలోకయోఃఉదర్కఃఉత్తరఫలం॥ ని॥ ఉదర్కఃఫలముత్తరమిత్యమరః - ద్వేశకరేనకిము - శర్కరేవవేత్యర్థః - ఏకాశర్కరాశిలాశకలప్రాయా - వ్యుల్ - అపరాత్విక్షువికారాత్మకక్రమాద్దాస్వవపృథదర్కద్వేశకరేతత్ప్రల్పావిత్యర్థః - అతఏవ సితశర్కరానాలంకారభేదః॥ని॥ శర్కరాఖండవికృతావుపలాశర్కరాంశయోరితివిశ్వః॥ ౯౯

మూ॥ ప్రక్షీణఏవాయుషికర్మకృష్టేనరాన్నతిష్ఠత్యుపతిష్ఠతేయః। బుభుక్షతేనాకమపథ్యకల్పంధీరస్తమాపాతసుఖోన్ముఖంకః॥ ౧౦౦

వ్యా॥ ప్రక్షీణఇతి॥ కించయోనాకఃకర్మకృష్టేకర్మార్జితేఆయుషిప్రక్షీణే - తేననరాన్మనుష్యాన్నుపతిష్ఠతేసంగచ్ఛతి - తిష్ఠతిసతినోపతిష్ఠతే - ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినాసంగతికరణేతఙ్ - ఆపాతేప్రారంభేసుఖోన్ముఖంసుఖప్రవణం - నతుపరిణామఇత్యర్థః - అతఏవఅపథ్యకల్పం అపథ్యాన్నసదృశంతంనాకంస్వర్గం - ధీరోధీమాన్కోబుభుక్షతేభోక్తుమిచ్ఛతి - అపథ్యాన్నభోజనవదాసన్నమరణాధికారంనాకభోగంకోనామరోచయతఇత్యర్థః॥ ౧౦౦

మూ॥ ఇతీంద్రదూత్యాం ప్రతివాచమర్థే ప్రత్యూహ్య నైషాభిదధేవ యస్యాః। కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితావనిద్రద్రుతపంకజాస్యాః॥ ౧౦౧

వ్యా॥ ఇతీతి ॥ నైషాభై బీ ఇతీత్థమింద్రదూత్యాం విషయేప్రతివాచంప్రత్యుత్తరం అర్థే ప్రత్యూహ్య అర్థ్యమర్థ్యనిరుద్ధ్య - అసమాప్యైవేత్యర్థః - ఉపసర్గార్థ్రస్య ఊహేతేరితి ప్రాస్యః - కించిద్వివక్షయా యత్కించిద్వక్తుమిచ్ఛయా ఉల్లసతః స్ఫురతః ఓష్ఠస్య లక్ష్మ్యా శోభయా జితమపనిద్రద్రుతం వికసత్పత్రం యస్యతత్ - అపనిద్రార్థ్యాత్ ప్రాత్యే తు పత్యయః - తచ్చతత్పంకజంచతదివ ఆస్యంయాసాం తాదృశ్యస్యాస్సఖీః - అభిదధేఉవాచ - దధాతేః కర్తరిలిటితఙ్॥ ౧౦౧

మూ॥ అనాదిభావిస్వపరంపరాయా హేతుప్రజస్రోతసి వేశ్వరే వా। అయత్తధీరేషజనస్తదార్యాః కిమీదృశః పర్యనుయుజ్యకార్యః॥ ౧౦౨

వ్యా॥ అనాదీతి ॥ హేఆర్యాః - ఏషజనః అనాదియా తాతథాభావిన్యాః ప్రవహరంత్యాః స్వపరంపరాయాః స్వస్వదేహపరంపరాయా ఇత్యర్థః - తత్సంబంధిన్యాః హేతుప్రజః హేతుభూతకర్మపరంపరాయాః స్రోతసి ప్రవాహేవా॥ శ్లో॥ బుద్ధిః కర్మానుసారిణీతి వచనాత్ - ఈశ్వరేవా - ఏష ఏవ కారయితేతి శ్రుతేః - ఆయత్తధీః - నతుస్వాధీనబుద్ధిరిత్యర్థః - నిరీశ్వరసేశ్వరమత భేదాత్పక్షద్వయోక్తిః తస్మాత్ - ఈదృశః పరతంత్రః ఏషజనః పర్యనుయుజ్యోపాలభ్య - కిం కార్యః కారయితుం శక్యః - కారయతేరచోయత్ అతః స్వయమపి దైవపరతంత్రానపర్యనుయోజ్యేతి భావః॥ ౧౦౨

మూ॥ నిత్యం నియత్యా పరవత్యశేషే కస్సంవిదానోఽప్యనుయోగయోగ్యః। అచేతనా సా చ న వాచమర్హేద్వక్తా తు వక్తి శ్రమకర్మభుజ్యే। ౧౦౩

వ్యా॥ ననుదైవపారతంత్ర్యేపి యూయమేవ పర్యనుయోజ్యాః విద్వాంసస్తు పర్యనుయోజ్యా ఏవేత్యాశంక్యాహ॥ నిత్యమితి ॥ అశేషే జనే నిత్యం సర్వదా నియత్యా దైవేన పరవతి పరతంత్రే సతి - సంవిదానో విద్వానపి - సమోగచ్ఛీత్యాదినా విదేరాత్మనేపదం - కః అనుయోగయోగ్యః ఉపాలంభార్హః - విద్వానపి నియతేరలంఘ్యత్వాదితి భావః - తర్హి నియతిరేవ పర్యనుయుజ్యతాం తత్రాహ - అచేతనా సా నియతిశ్చ వాచం పర్యనుయోగం నార్హేత్ - అచేతనోపాలంభస్యారణ్యరుదితకల్పత్వాదితి భావః - తథాప్యుపాలంభే దోషమాహ వక్తా అచేతనోపాలబ్ధా తు వక్తృ స్వశ్రమః శ్రాంతిరేవ క్రియతఇతి కర్మవాగ్వ్యాపారఫలం తద్భుజ్యే - వాగ్గ్లానివాదన్యత్ఫలం న కించిదస్తీత్యర్థః॥ ౧౦౩

మూ॥ క్రమేళకం నిందతి కోమలేచ్ఛుః క్రమేళకః కంటకలంపటస్తమ్ ప్రీ

తౌ తయోరిష్టభుజోస్సమాయాం మధ్యస్థతా నైకతరోపహాసః॥ ౧౦౪

వ్యా॥ ననుసురేంద్రం విహాయ నలస్వీకారే జగత్యుపహాస్యతా స్యాత్ తత్రాహ॥ క్రమేళకమితి॥ కోమలమిచ్ఛుః కోమలేచ్ఛుః వ్యద్వ్యాహారగజాశ్వాదిః· నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాన్మధుపిపాసువద్ద్వితీయాసమాసః- క్రమేళకముష్ట్రం నిందతి॥ ని॥ ఉష్ట్రే క్రమేళకమయమహాంగా ఇత్యమరః - కంటకేషు లంపటో లోలుపః క్రమేళకః॥ ని॥ లోలుపం లోలుభం లోలం లంపటం లాలసం విదురితి హలాయుధః - తం కోమలేచ్ఛుం నిందతి- ఇష్టభుజో స్తయోర్ద్వయోః ప్రీతౌ తుష్టౌ సమాయాం తత్ర ఏకతరస్యోపహాసో మధ్యస్థతా మాధ్యస్థ్యం న· యస్య యదిష్టం తుష్టికరం చ తస్య తత్ర ప్రవృత్తౌ సర్వస్యాప్యాత్మ దృష్టాంతేన సంతోష వ్యేవ్య పహాసంతః స్వయమేవోపహాస్యా భవంతీతి భావః॥ ౧౦౪

మూ॥ గుణాహృతం తోపి హరేర్వరం మే న రోచమానం పరిహారయంతి। న
లోకమాలోకయథాపవర్గాత్ త్రివర్గమర్వాంచమనుచ్చమానమ్॥ ౧౦౫

వ్యా॥ ననునలాదపి గుణాధికే హరౌ కథమరుచిరత ఆహ॥ గుణా ఇతి॥ సత్యం హరంతోపి మనోహరంతోపి హరేర్గుణాః మే మహ్యం - రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి చతుర్థీ - రోచమానం మనోహరంతం న రం న పరిహారయంతి న మా జనయంతి- కుతః- అపవర్గాన్మోక్షాదర్వాంచమపకృష్టం త్రివర్గం ధర్మార్థకామానమనుచ్చమానమత్యజంతం లోకం నాలోకయథ నపశ్యథేతి కాకుః - న గుణమపేక్షతే రాగవృత్తిరితి భావః- దృష్టాంతాలంకారః॥ ౧౦౫

మూ॥ ఆకీటమాకైటభవైరి తుల్యస్స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః॥
భిన్నస్పృహాణాం ప్రతి చార్థమర్థం ద్విష్టత్వమిష్టత్వమపవ్యవస్థమ్॥ ౧౦౬

వ్యా॥ ననుమహేంద్రం ప్రాకృతకృత్యాభవకం నలప్రార్థనయా మకిధియసే అత ఆహ॥ ఆకీటమితి॥ ఆకీటం కీటాదారభ్య - ఆకైటభవైరి తత్పర్యంతం- ఉభయత్రాప్యభివిధావవ్యయీభావః - స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః కృతార్థత్వాభిమానస్తుల్యస్సాధారణః - మమాప్యభీష్టలాభాత్కృతకృత్యతా నేంద్రలాభాదిత్యర్థః - తహీంద్రపవేష్యతాం వేత్యత ఆహ - భిన్నస్పృహాణాం భిన్నరుచీనాం జనానామర్థమర్థం ప్రత్యర్థం - ద్విష్టత్వమిష్టత్వం చ ద్వయమపగతా వ్యవస్థా ఘటత్వపటత్వాదివత్ప్రతినియమో యస్య తదపవ్యవస్థమవ్యవస్థితం - అపి త్వాపేక్షికత్వం - తస్మాదింద్రోపి మయా నేష్యతే కో దోష ఇత్యర్థః॥ ౧౦౬

మూ॥ అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతావదంధుం బంధుర్యదాదిస్యాత్ప్రతిబంధు మహాః । జ్యోషంజనః కార్యవిదస్తు తస్యస్పృచ్ఛాఖ్యనిజేచ్ఛాపదవీంముదస్తు॥

వ్యా॥ అగ్రాధ్వేతి ॥ అగ్రంచాసావధ్వాచేతి సమానాధికరణసమాసః-అత ఏవ-అగ్రహస్తాగ్రగ్రహాదయోగుణగుణినోర్భేదాభావాదితి వామనః - తస్మిన్నగ్రాధ్వని పురోమార్గేజాగ్రత్ - స్ఫురత్ - ఆసన్న ఇతియావత్ - సచాసౌనిభృతానియతా ఆపదేశాంధుః కూపః॥ ని॥ పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప ఇత్యమరః తం ప్రతిబంధువ మోహాని వారితుం శక్తోబంధుస్సాన్ వృద్ధ్యదిసజనోబంధుజనః కార్యవిత్ప్రార్థ్యజ్ఞోపి - ప్రశ్నపర్యంతంజోషమస్తు తూష్ణీమాస్తాం - నతుయాంనివారయేదిత్యర్థః - కుతస్తమాహ - తేకార్యవిజ్ఞానంతతావా - ముదం శ్రేయస్సీపదవీంతుని జేచ్ఛైవపృచ్ఛాఖ్య ప్రవృత్తా - నైవమే ప్రతిబంధనానానక్తిః కశ్చిదస్తీత్యర్థః - వస్తుసత్యమయమేవపరమార్థ ఇత్యర్థః-పృచ్ఛేద్విరేకమేకత్వాదప్రధానేకమణిబిందూలోకద్వయాత్॥ ౧౦౩

మూ॥ ఇత్థం ప్రతీపోక్తిమతీం సఖీనాం విలుప్య పాండిత్యబలేన బాలా। అపిశ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిం దూతీం బభాషే స్ఫుటలోలమౌళిమ్॥ ౧౦౪

వ్యా॥ ఇత్థమితి ॥ బాలాభైమీ ఇత్థం సఖీనాం ప్రతీపోక్తిమతీం ప్రతికూలోక్తిబుద్ధిమిత్థం పాండిత్యబలేన పాగల్భ్యబలంచేవవిలుప్యనిషిధ్య శ్రుతాః స్వర్పతిమంత్రిణః శక్రసచివస్యబృహస్పతేస్సూక్తయో వాచోయయాతామపి ఆహరాదీనాంపత్యాదిష్వితిరేఫాదేశః అద్భుతేన ఆమోయాబృహస్పతేరపి సూక్త్యేత్యాశ్చర్యేణలోలమౌళింకంప్రశిరసంశిరఃకంపయంతీమిత్యర్థః - దూతీం బభాషే॥ ౧౦౪

మూ॥ పరేతభర్తుర్న నైషధాత్తం నభస్వతో వానిలసక్ష్యభాజః। త్రిస్రోతసస్తాం బుపతేస్తదాశుస్థిరాస్వమాయాశతపతీం నిరాస్తమ్॥ ౧౦౫

వ్యా॥ పరేతేతి ॥ మనస్సైషధ ఆకర్షకేణేతి శేషః ఆగమనసాధనేనేత్యర్థః - ఏవం వాయుగంగయోరపి ద్రష్టవ్యం - పరేతభర్తుర్యమస్యదూతీం నభస్వతో వాయోస్సైషధ అనిలసఖ్యభాజోగ్నేర్దూతీం త్రిస్రోతసాగంగయైవ అంబుపతేర్వరుణస్యదూతీం స్థిరాస్థం స్పృహాభినివేశం యథాతథా ఆశుశీఘ్రమాయాతవతీం సతీంతదాగమనక్షణ ఏవ నిరాస్తం పశ్యహితవర్గ అస్యతిరుక్తిభ్యాశ్చేత్యస్యస్తేర్లుఙిచ్లేరఙాదేశః - యమాదిమాతోర్యదూతాదేవనిరస్తాః ఇంద్రగౌరవాత్తస్యాయా ఏతావంతంకాలంసముపాసీత్యర్థః- అత్రమనోవాయుగంగానాంక్రమాద్యమాదిః త్తే యత్నేవతత్ప్రియార్థంతాభి రేవాతితేగపత్రీభిరత ఆసీతాంతుస్వప్రత్యర్థః॥ ౧౦౫

మూ ॥ భూయోఽర్థమేనం యది మాం త్వమాత్థ తదావదావానలభస్మ ఘోషః । సతీవ్రతాగ్నౌ స్వమిమంతు మంతుం మంతుః పరం వజ్రిణి మార్జితాస్మి ॥

వ్యా॥ భూయ ఇతి ॥ హే శక్రదూతి త్వం భూయః పునరేనమర్థం ... దం వృణీష్వేత్యే తము మర్థం మామాత్థ బ్రూషే యది - బ్రువః పంచానామిత్యాదినా స్థానాదేశే బ్రువ ఆహాత్ ఆహస్థ ఇతి హకారస్య థకారాదేశః - తదా మఘోనః పదావంఘోష ॥ ని॥ పదంఘో - శ్చ రణో (స్త్రి) యామిత్యమరః - ఆలభ సేహి నస్పృశసి వా - వజ్రిణి ఇంద్రే దేవివయోఽంత రంతరంగే పరం శ్రేష్ఠం గుణత్వేన గృహ్యమాణమిత్యర్థః - ఇమం తీ వందుస్సహం మంతుం నిజాజ్ఞోల్లంఘనాపరాధం ॥ ని॥ ఆగోపరాధో మంతుశ్చేత్యమరః - సతీవ్రతైః పతివ్రతా నియమైః మార్జితాస్మి మార్జయిష్యామి - వృజేర్లిటి మిప్ - పతివ్రతా ధర్మాజ్ఞస్య భగవాన్ మఘవా మామస్మాదపరాధాత్ త్రాస్యతీత్యర్థః ॥ ౧౧౦

మూ ॥ ఇత్థం పునర్వాగవకాశనాశాన్మహేంద్రదూత్యా కవయాతవత్యాం । విశేషలోలం హృదయం శశ్వజ్జీవః పునః క్షీబమివ ప్రబోధః ॥ ౧౧౧

వ్యా॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థముక్తప్రకారేణ పునర్వాగవకాశనాశాద్వాగవకాశనివృత్తేః - ఇంద్రదూత్యా కవయాతవత్యాం గతాయాం నలస్య జీవోంతరాత్మా లోలం చలాచలం హృదయం క్షీబం మత్తం ॥ ని॥ మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః - క్షీబృ మద ఇతి ధాతోః క్త ప్రత్యయే కర్తరి క్తః అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిపాతనాత్సాధుః - ప్రబోధో వివేక ఇవ పునర్వివేశ పునర్జాత ఇవాభూత్ - తదా విశ్వాసముచ్ఛ్వాసచేత్యర్థః ॥

మూ ॥ శ్రవణపుటయుగేన స్వేన సాధూపనీతం దిగధిప కృపయాత్తాదీదృశాత్సన్నిధానాత్ । అలభత మధు బాలారాగవాగుత్థమిత్థం నిషధజనపజేంద్రః పాతుమానందసాంద్రః ॥ ౧౧౨

వ్యా॥ శ్రవణేతి ॥ నిషధానాం జనపదానాం ఇంద్రో నలో దిగధిపానామింద్రాదీనాం కృపయా తిరోధానశక్త్యనుగ్రహరూపయా ఆత్తాత్ప్రాప్తాదీదృశసన్నిధానాదప్రకాశసాన్నిధ్యాత్స్వేనస్వకీయేన శ్రవణపుటయుగేన సాధూపనీతమర్పితమిత్థముక్తరీ

త్యాజాలాయితాభిర్మధ్యాః రాగవాగ్భిః అనురాగవచనైర్భ్యః ఉద్గాయస్య తత్తద్రథం మధుమద్రం – రసామృతమిత్యర్థః ఆనందసాంద్రస్సుఖమయస్స్వర్గః స్తు మలభత తత్త్వా నంలబ్ధవానిత్యర్థః - శకధ్ధ్యా హేత్యాదివాతుమున్ప్రత్యయః॥ ౧౧౨

మూ॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకారహీరస్సుతం శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్ । షష్ఠః ఖండనఖండతోఽపి సహజాత్క్షోదక్షమే తన్మహాకావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽగమద్భ్రాస్వరః॥

వ్యా॥ శ్రీహర్షమితి॥ శ్రీహర్షమిత్యాది సుగతం - సహజాత్సోదరాత్ । సమానశక్త్యాదిత్యర్థః - ఖండనఖండకః ఖండనఖండాఖ్యాద్గ్రంథాత్ - యద్వా-ఖండనంనామ గ్రంథః తదేవ ఖండః ఇక్షువికారః॥ వి॥ స్యాత్ఖండశ్శకలే చేక్షు వికారమణి దోషయోరితి విశ్వః - తత స్తస్మాదపి క్షోదక్షమే సంఘర్షణసహే షష్ఠస్సర్గః - అగమత్ సమాప్త ఇత్యర్థః॥ ౧౧౩

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలచల్లమల్లినాథసూరివిరచితే నైషధవ్యాఖ్యానే - జీవాతుసమాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః.

